

LÜĞƏT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
DÖVLƏT İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI

POLİTOLOGİYA

İ Z A H L I L Ü Ğ Ə T

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

Müəlliflər kollektivinin
rəhbəri və baş redaktor:

Ramiz Mehdiyev
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor:

Seyfəddin Qəndilov
*tarix elmləri doktoru, professor,
əməkdar elm xadimi*

Müəlliflər kollektivi:

Ramiz Mehdiyev
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Seyfəddin Qəndilov
tarix elmləri doktoru, professor

Əlikram Abdullayev
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Vəli Məcidov
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Abbas Vəliyev
fəlsəfə elmləri namizədi, dosent

Sevil Məmmədova
fəlsəfə elmləri namizədi, dosent

Mustafa İskəndərzadə
filologiya elmləri namizədi, dosent

Rüfət Quliyev
fəlsəfə elmləri namizədi, dosent

ISBN 978-9952-34-099-0

320.03-dc22

Politologiya – Lüğətlər

Politologiya. İzahlı lüğət
Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 352 səh.

Bu lüğətdə ölkəmizdə və xaricdə siyasi təlimlər və baxışların təkamülü nəzərə alınmaqla, politologiyanın əsas anlayış və terminlərinin, onun baza kateqoriyalarının mahiyyəti və məzmunu açıqlanır, bir sıra tanınmış siyasi xadimlərin, müfəkkirlərin, politoloqların, filosof və sosioloqların siyasi elmə başlıca töhfələri təqdim olunur.

© "Şərq-Qərb", 2007

ÖN SÖZ

XX əsrin sonlarında öz dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət qurmaq istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. 1995-ci ildə ümumxalq referendumunda qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası artıq suverenliyimizi, müstəqil, dünyəvi, unitar dövlət olduğumuzu, insan hüquqlarının aliliyini, hakimiyyətlərin bölgüsünü özündə əks etdirərək ölkəmizin demokratik dəyərlərə sadiqliyini nümayiş etdirmişdir. Konstitusiyada Azərbaycan xalqı hakimiyyətin yeganə mənbəyi elan edilmiş və əslində suverenliyimizin legitimliyi təmin olunmuşdur.

Ölkənin əsas qanunu qəbul edildikdən sonra bütün sahələrdə aparılan islahatların hüquqi bazası yaradılmış, dövlət quruculuğu prosesi böyük vüsət almışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmiz öz daxili və xarici siyasətini formalaşdırıb uğurla həyata keçirməyə başlamışdır. Ümumbəşəri dəyərlərə sadiqliyini bəyan edən Azərbaycan xalqı və dövləti dünya birliyinin bərabər hüquqlu üzvü kimi beynəlxalq hüquq normalarına sadiq qalaraq artıq bir çox beynəlxalq təşkilatlara daxil olmuşdur.

Ümumxalq referendumu ilə qəbul olunduğu dövrdən keçən müddət müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının beynəlxalq hüquq normaları və tələblərinə tam cavab verən konstitusiya olduğunu bir daha sübut etmişdir. Məhz konstitusiyanın müddəalarına əsaslanaraq ölkəmiz dövlət quruculuğunda, iqtisadi inkişafda, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılmasında nəzərəcarpan uğurlar qazana bilmişdir. Siyasi kataklizmlər burulğanından çıxan Azərbaycan məhz bu əsas qanuna istinad edərək uğurla parlament və prezident seçkiləri keçirməyə, icra hakimiyyəti, qanunverici hakimiyyət və məhkəmə hakimiyyətini formalaşdırmağa nail olmuşdur. Ölkəmizdə yeni siyasi mədəniyyət təşəkkül tapmağa başlamışdır.

Təqdim olunan bu lüğət son on beş ildə Azərbaycan siyasi məkanında cərəyan edən prosesləri özündə ehtiva edir. O, bir tərəfdən yeni siyasi mühiti və yeni siyasi mədəniyyəti əks etdirir, digər tərəfdən isə özü yeni siyasi mədəniyyətin formalaşması üçün zəmin yaradır.

Azərbaycan dilində siyasəti öyrənən, tədqiq edən elmin adı kimi "siyasət haqqında elm" mənasını verən yunan mənşəli "politologiya" terminindən istifadə olunur. Politologiya insana mürəkkəb münasibətlər labirintində düzgün istiqamətlənməkdə, siyasi proseslərin mahiyyətini və təbiətini, siyasi mədəniyyəti və siyasi dəyərləri başa düşməkdə kömək edir.

Siyasi evolyusiyaya heç vaxt xətti xarakter daşmayıb; o, həmişə dövrü xarakterli olaraq XXI əsrdə çox mürəkkəb və təzadı bir prosesə çevrilmişdir. Vaxtılı

Şarl de Qoll yarıcıddı, yarızarafat təkrar edirdi ki, “siyasət o qədər mühüm məsələdir ki, onunla təkcə siyasətçilər məşğul ola bilməzlər”.

SSRİ-nin süqutundan sonra yaranmış mühit bizə qısa müddətdə Qərb politologiyasının bir çox nailiyyətlərindən bəhrələnmək imkanı verdi. Lakin bu dövlət sükutundan on beş il keçməsinə baxmayaraq, ictimai sığurda dərin kök salmış sovet stereotipləri hələ də özünü büruzə verərək şüurlarda həmin dövrə xas müxtəlif səpkili ideyaları əks etdirir.

Ötən on beş il ərzində politologiya Azərbaycanda sosial-humanitar fənlər sırasında özünəməxsus yer tutmuş, bu fənn üzrə xeyli dərslik və tədris vəsaiti, həmçinin bir sıra müxtəlif həcmli əsərlər hazırlanmış və nəşr olunmuşdur. Həmin əsərlər bu sahə ilə məşğul olan müəllimlər, elmi işçilər, ali və orta ixtisas təhsili məktəblərində oxuyan gənclər və bütövlükdə cəmiyyət üçün faydalı olmuşdur.

Bu lüğətdə elm və tədris fənni kimi politologiyanın başlıca problemləri Azərbaycan siyasi fikrinin xüsusiyyətləri, siyasi təlimlərin, baxışların xaricdə, həmçinin ölkəmizdə təkamülü nəzərə alınmaqla işıqlandırılır. Kitabda bütövlükdə müasir ictimai-siyasi həyatda və kütləvi informasiya vasitələrində geniş istifadə olunan çoxlu politoloji anlayış, termin və kateqoriyaların məzmunu açıqlanır.

Lüğətdəki izah və şərhlərin bir qismi dünya siyasi fikrinin inkişafına təsir edən görkəmli politoloqlara, filosoflara və sosioloqlara həsr olunmuşdur. Kitabın bir çox səhifələrində bilavasitə ölkəmizlə, onun bugünkü problemləri ilə bağlı olan materiallar öz əksini tapmışdır. Lüğətdə siyasi həyat təcrübəsi, obyektiv siyasi reallıq, subyektiv siyasi fəaliyyət, siyasi təfəkkür obrazları və əlbəttə, onların nəzəri şərhli geniş işıqlandırılır. Bütün bunlar isə lüğətin politologiya və digər sosial-siyasi fənlər üzrə faydalı və səmərəli vəsait olduğunu göstərir. Lüğətin siyasətlə maraqlanan hər bir insan üçün də faydalı olacağı şübhə doğurmur.

Ramiz Mehdiyev

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Absentizm

A

Absentizm (< lat. *absens* (*absentis*) olmamaq) – siyasi iştirakdan yayınma, siyasi apatiya.

Ümumən qəbul edilmiş mədəniyyət normalarının demək olar ki, tam sıxışdırılıb çıxarılması zamanı şəxsiyyətdə submədəniyyət (eyni mədəniyyət daxilində qrup və ya bölgə xüsusiyyətlərini əks etdirən mədəniyyət) normalarının üstünlüyə malik olması A.-i şərtləndirən əsas səbəbdir. Şəxsi maraqların yüksək dərəcədə təmin olunması da siyasətə marağın itirilməsinə gətirib çıxara bilər. Şəxsiyyətin müstəqil olaraq öz problemləri ilə məşğul olma qabiliyyəti, şəxsi qaydada öz maraqlarını müdafiə etməsi, siyasətin gərəksizliyi hissini doğura bilər. Siyasi apatiya mürəkkəb problemlər qarşısında çarəsizlik, siyasi institutlara inamsızlıq, qərarların işlənilməsi hazırlanması və qəbul edilməsi prosesinə təsir etməklə bağlı ümitsizlik hissələrlə şərtlənir. A. qrup normalarının tənəzzülü, hər hansı sosial qrupa, deməli, sosial həyatın məqsəd və dəyərlərinə şəxsi mənsulolma hissinin itirilməsi, siyasətin şəxsi həyatla əlaqəsi haqqında təsəvvürlərin olmaması ilə şərtlənmişdir. A. daha çox gənclərdə, müxtəlif submədəniyyət nümayəndələrində, təhsil səviyyəsi aşağı olan şəxslərdə müşahidə olunur.

Absolyutizm (fr. *absolutisme* < lat. *absolutus* qeyri-məhdud, şərtsiz) – erkən feodal dövlətlərində hakimiyyət forması. Bu zaman ölkədə hakimiyyət

Adekvat

bütünlüklə monarxa (çara, imperatora, krala) məxsus olur. O, vahid qanunverici, silahlı qüvvələrə rəhbərlik edən administrasiyanın başçısı, məhkəmə, dövlət və dini sistemlərə faktiki olaraq rəhbərlik edir.

A. zamanı dövlət hakimiyyətinin nümayəndəli orqanları olmur. Qərbi Avropa ölkələrində A. feodal quruluşunun dağılması və burjuva münasibətlərinin inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir ki, bu da zadəganlıq və burjuaziya arasında bərabərliyin yaranmasına səbəb olmuşdur.

“Açıq” və “qapalı” cəmiyyət – ayrı-ayrı cəmiyyətlərin müxtəlif inkişaf səviyyələrinə xas olan tarixi-mədəni və siyasi sistemi təsvir etmək üçün K. Popper tərəfindən işlədilən anlayış. “Açıq” cəmiyyət hər cür tənqid-təhlilə açıq olan, ətraf aləmin təsiri ilə dəyişə bilən demokratik cəmiyyətlərdir. Bu cəmiyyətlərin əksi sayılan “qapalı” cəmiyyətlər isə öz inkişafının ilkin mərhələsində donub qalmış sönük doqmatik avtoritar cəmiyyətlərdir. Popperə görə, sivilizasiyanın inkişafı qapalı cəmiyyətlərdən açıq cəmiyyətlərə doğru gedir.

Adaptasiya (lat. *adaptatio* < *adaptare* uyğunlaşdırma) – şəxsiyyətin, yaxud sosial qrupun ictimai mühitə uyğunlaşması prosesi. Onun gedişində iştirakçı subyektlərin tələbləri və ümidləri mühiyyətə uyğunlaşır.

Adekvat (< lat. *adequatus* bərabər tutulmuş) – oxşar, müvafiq, uzlaşan, mü-tənəsib.

Adept

Adept (< lat. *adeptus* nail olan) – hər hansı təlimin, sektanın, ideyanın qızğın tərəfdarı.

Administrasiya (< lat. *administratio* idarəçilik, rəhbərlik) – 1) geniş mənada – dövlət idarəetməsində icraedici və sərəncamverici orqanların, icra hakimiyyəti orqanlarında işləyən yüksək-vəzifəli şəxslərin məcmusu; 2) Rusiya Federasiyasında icra hakimiyyəti orqanlarının diyar, vilayət, muxtar vilayət, muxtar dairə, rayon, şəhər səviyyəsində geniş yayılmış rəsmi adları; 3) ABŞ-da və bir sıra Prezident respublikalarında dövlət başçısı yanında nazirlər kabinetinin adı.

Adyudikasiya – ərazi mübahisələri dinc yol ilə həll olunduqda beynəlxalq arbitraj və ya məhkəmə qərarları vasitəsilə ərazini əldə etmək üsulu.

Afrika Birliyi Təşkilatı (ABT) – 1963-cü ildə yaradılmış və tərkibində 50-dən çox dövləti birləşdirən ən regional təşkilat. ABT-də çoxfunksiyalı regional təşkilatın idarə olunması Hökumət və Dövlət Başçılarının Assambleyası, Nazirlər Şurası, Baş Katiblik və xüsusi komissiyalar tərəfindən həyata keçirilir. Həmçinin, Afrika İqtisadi Birliyi, Ümumafrika Telekomunikasiyalar İttifaqı, Ümumafrika Poçt İttifaqı və s. xüsusi agentliklər ABT-nin vəzifələrinin yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır.

ABT-nin Afrika xalqları qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri qitənin müstəmləkədən azad edilməsi və aparteid

Axundzadə Mirzə Fətəli

əleyhinə fəal mübarizə aparması ilə bağlıdır. Təşkilat qitədə müxtəlif motivli münafişlərin aradan qaldırılması üçün böyük səylər göstərmiş, hətta 1993-cü ildə münafişlərin həllinə dair xüsusi mexanizm də işləyib hazırlamışdır. Lakin maliyyə mənbələrinin və lazımı siyasi dəstəyin olmaması bu məsələlərin həllinə imkan verməmişdir. Afrikada nüvə silahından azad zona haqqında müqavilənin imzalanması (1996) ABT-nin böyük nailiyyəti kimi dəyərləndirilir.

Ağ ev (< ing. *White House*) – Vaşinqtonda ABŞ prezidentinin iqamətgahı və dəftərxanası (1800-cü ildən). Çox vaxt icraedici hakimiyyətin başçısı kimi prezidentin başçılıq etdiyi ABŞ hökumətini belə adlandırırlar.

Axundzadə Mirzə Fətəli (1812-1878) – görkəmli filosof, ictimai xadim, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi. A. 6 adda komediya yazmış, bu əsərlərdə Şərqdə hökm sürən fanatizmi, cəhələri, nadanlığı, avamlığı, şöhrətpərəstliyi və s. bu kimi mənfəi xüsusiyyətləri tənqid etmiş, qadın azadlığı, ədalətli hökmdar ideyasını qaldırmışdır.

A.-nin siyasi baxışları “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində daha qabarıq verilmişdir. O, elmə, maarifçiliyə böyük qiymət verir, qeyd edirdi ki, “elm, maarif tərəqqinin əsas amildir”. Görkəmli maarifçi filosof tərəqqinin tərəfdarı olmuşdur. Lakin bu tərəqqi öz-özünə baş vermir, “cəmiyyətdə tərəqqini həyata keçirmək üçün insan azad olmalıdır, bu tərəqqi ağıl ilə həyata

Axundzadə Mirzə Fətəli

keçirilməlidir”, – deyən A. Qərb və Şərq inkişafı məsələlərinə toxunur. O, bunun səbəbini Avropa ölkələrində sənayenin inkişafı ilə əlaqələndirir, onu tərəqqinin mühüm amili hesab edir.

A.-nin azadlıq haqqında maraqlı fikirləri var. Onun fikrincə, azadlıq insanın təbii hüququ kimi onun özünün inkişafında çox zəruri şərtlərdən biridir. Filosof insanların öz fikirlərini azad surətdə söyləməyə, insanın azad yaşamaq hüququ olmasına böyük əhəmiyyət verir.

A.-nin millətlərarası münasibətlərin normal inkişafına münasibəti də diqqət cəlb edir. O, bu məsələni qaydaya salmağın real yolunu millətlər arasında bərabərsizliyin aradan götürülməsini başlıca amil hesab edir, eyni zamanda onun qonaətinə görə, bu məsələnin həllini istibdada və feodalizmin insanı alçaldan qanunlarına qarşı mübarizə aparmaqda gördürdü.

A. Avropa mədəniyyəti, inkişafı ilə yaxından tanış olduqca, onun dünyagörüşündə müəyyən dəyişikliklər baş verir. XIX əsrin 50-ci illərində o “Al-danmış kəvakib” povestində ədalətli şah obrazını, ağıllı hökmdar surətini irəli sürürdü, Yusif Sərraclaın əməllərini tərifiyəirdisə, artıq 60-cı illərdə böyük islahatçı-maarifçi mütəfəkkir konstitusiyalı monarxiya fikri üzərində durur, dövlətin idarə olunmasında xalqın iştirakı məsələsini irəli sürürdü.

A. zülmün, zorakılığın əleyhinə olmuşdur. Onun qonaətinə görə zülmü aradan qaldırmaq üçün insan müəyyən iradi keyfiyyətlərə malik olmalıdır. O, öz idrakı ilə zülmü aradan qaldırmağı

Aktor

bacarmalıdır. Böyük mütəfəkkir buna nail olmağın yolunu xalqın maariflənməsi, mədəniyyətə yiyələnməsində gördürdü.

A. hər millətin özünün konstitusiyasının olmasını çox vacib sayırdı. O göstərirdi ki, millət konstitusiyası əsasında yaşayarsa, ona əməl edərsə, Şərq torpağı cənnətə dönə bilər. Şübhəsiz ki, A. Şərq torpağı dedikdə ilk növbədə doğma Vətəni Azərbaycanı, Qafqazı nəzərdə tuturdu.

A.-nin maarifçilik ideyaları bu gün də sosial problemlərin həlli üçün əhəmiyyətlidir.

Aklamatsiya (< lat. *acclamatio* nida) – qərarın əl çalmaq, replikalar və s. vasitəsilə bəyənilməsi, səsvermə keçirilmədən qərar qəbul edilməsi metodu.

Akkreditləşdirmə (< lat. *accredere* inanmaq) – diplomatik nümayəndənin vəzifəyə təyin olunması və işə başlaması proseduru.

Aksiologiya (< yun. *axia* dəyər + *logos* təlim) – dəyərlər haqqında fəlsəfi təlim.

Aksioma (yun. *axioma* əhəmiyyət, tələb) – sübutsuz qəbul edilən hüduddar daxilində bu nəzəriyyənin digər müddəalarının sübutu əsasında duran hər hansı nəzəriyyənin çıxış vəziyyəti.

Aktor (lat. *aktor* xadim) – konkret siyasi prosesin subyekti. Siyasi hadisələr və proseslərin rola uyğun konsepsiyaları çərçivəsində A. müxtəlif rollara

Aqreman

malik göstərişlərin həyata keçirilməsi kimi şərh olunur.

Aqreman (fr. *agrement < agreeer* təq-diretmə) – bir dövlətin onun ərazisində hər hansı bir şəxsin başqa bir dövlətin diplomatik nümayəndəsi kimi təyin olunmasına rəsmi razılıq verməsi. A. aldıqdan sonra namizəd rəsmi şəxsə çevrilir, mənfi cavab isə o deməkdir ki, həmin şəxs qeyri-rəsmi şəxs olur.

Alarmist (fr. *alarmiste < alarme* həyəcan, narahatlıq) – yoxlanılmamış, əsaslandırılmamış məlumatların, şeylərin yayılmasına, çaxnaşma salmağa meyilli, hay-küychü şəxs.

Ali Rada – Ukraynada birpalatalı parlamentin adı.

Ali Sovet – 1) keçmiş SSRİ-də dövlət hakimiyyəti ali orqanının adı. Məsələn, SSRİ-nin Ali Soveti, Az.SSR-in Ali Soveti və s.; 1990-1993-cü illərdə RSFSR-də (RF) A.S. Xalq deputatları qurultayının orqanı, həmçinin dövlət hakimiyyətinin daim fəaliyyət göstərən qanunverici sərenamverici və nəzarətçi orqanı olmuşdur; 2) hazırda RF-nin subyektləri olan bir sıra respublikalarda parlamentin adı.

Alternativ (fr. *alternative < lat. alter* ikisindən biri) – iki bir-birini qarşıqlıq istisna edən imkanlar arasında seçim zəruriliyi.

Altiq (isl. *althing*) – İslandiyanın ikipalatalı parlamentinin adı.

Amnistiya

Altruizm (fr. *altruisme < lat. alter*, başqa) – başqalarının maraqlarını şəxsi maraqlarından üstün tutan əxlaqi prinsiplər sistemi.

Alyans (fr. *alliance*) – ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün ayrı-ayrı şəxslərin, siyasi partiyaların və ya dövlətlərin ittifaqı, birliyi.

Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT) – çoxfunksiyalı regional təşkilat. 1948-ci ildə regionda sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, hərbi sahədə əməkdaşlığa nail olunması və üzv dövlətlərin inkişafının təmin edilməsi məqsədilə yaradılmışdır. Qərbi yarımkürəsinin (Amerika və Latın Amerikasının ölkələri) 34 dövləti bu təşkilatın işində yaxından iştirak edir. ADT-nin idarəetmə strukturu Baş Assambleya, Xarici İşlər nazirlərinin məsləhət müşavirəsi, sosial, iqtisadi, təhsil, elm və mədəniyyət sahələri üzrə şuralar, Baş Katiblik və s. orqanlardan təşkil edilmişdir. Soyuq müharibənin başa çatması ADT-nin fəaliyyət strategiyasında və metodlarında yeni meyillərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Demokratiya və insan hüquqlarının müdafiəsi, korrupsiya, terrorizm və narkobiznesə qarşı mübarizə aparılması ADT-nin əsas məqsədlərindən biridir. Təşkilat demokratik mühitin yaradılması üçün Haiti, Peru və Qvatemalada böyük missiya həyata keçirmişdir.

Amnistiya (< yun. *amnestia* unudulma, bağışlama) – cinayət törətmiş şəxslərin cəzadan tam və ya qismən azad olunması, yaxud məhkəmə tərəfindən

Amoralizm

təyin olunmuş cəzanın bu şəxslərə daha yumşaq cəza verilməsi ilə əvəz edilməsi. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidenti amnistiya, əfv fərmanı elan edə bilər.

Amoralizm (yun. *a yox + lat. moralis* əxlaqlı) – əxlaq tələblərinə və cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış normalarına etinasızlıq, əxlaq qaydalarına zidd davranış.

Anarxizm (yun. *anarchia* hakimiyyətsizlik) – dövlətin məhv olmasını və hakimiyyətin hər hansı məcburi formalarını vətəndaşların azad və könüllü assosiasiyaları ilə əvəz etməyin zəruriliyini elan edən siyasi ideologiya. A. dövləti sosial dəyər kimi fərdi azadlıqla bir araya sığmayan zorakılıq və məcburetə ilə eyniləşdirir. P.J.Prudon, M.A.Bakunin, P.A.Kropotkin və başqaları A. aparıcı nəzəriyyəçiləri olmuşlar. XIX əsrin axırlarında – XX əsrin əvvəllərində böyük nüfuzə malik olmuşdur.

Anarxo-sindikalizm – sosial-siyasi təlim və hərəkat. Fiziki əmək işçiləri həmkarlar ittifaqlarını və sexdaxili korporasiyaların fəhlələrinin maraqlarını həyata keçirən əsas vasitələrin həmrəyliyi nəzərdən keçirir, fəhlə sinfinin siyasi partiyasının yaradılması zəruriliyini inkar edən sindikatların (həmkarlar ittifaqlarının fransızca adı) inqilabi mübarizə vasitəsilə kapitalizmin məhvini öz məqsədi hesab edir. A. anarxizmin ideologiyasının, siyasətinin və taktikasının bir çox müddəalarını fəhlə hərəkatına keçirir.

Anneksiya

“Birbaşa hərəkat” – tətil, nümayiş, sabotaj, boykot formasında həyata keçirilir. A.-s. fransız filosofu J.Sorelem “Zorakılıq haqqında düşüncələr” (1906) əsərində nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Anklav (fr. *enclave < lat. inclavare* açarla bağlamaq) – bir dövlətin, yaxud bir neçə dövlətin quru əraziləri ilə tam əhatə olunmuş ərazisinin bir hissəsi. A. mənsub olduğu dövlətin ərazisinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Şərqi Pireneyin Fransa departamentinin hüdudlarında yerləşən Pliviq şəhəri (İspaniya) A.-a nümunə ola bilər. Bir dövlətin ərazisinin bir hissəsi, başqa bir dövlətin qismən quru və qismən dəniz ərazisi ilə ayrı düşsə, belə ərazilərə yarımköklav kimi baxılır, çünki onların dəniz sahili vardır və dəniz tərəfdən ona yaxınlaşmaq mümkündür. RF-nin Kalininqrad vilayətini yarımköklava aid etmək olar.

Anneksiya (< lat. *annexio* birləşdirmə) – hər hansı bir dövlətin digər dövlətin ərazisini, yaxud ərazisinin bir hissəsini, habelə beynəlxalq birləşimin ümumi istifadəsində olan məkanın (Antarktida, milli yurisdiksiyanın hüdudlarından kənarında yerləşən Dünya okeanının dibi və s.) zorla və qanuna zidd yolla birləşdirməsi. A. beynəlxalq hüququn əsas normalarının kobud surətdə pozulması deməkdir. A. qeyri-qanuniliyi BMT Nizamnaməsinin prinsipial müddəalarından irəli gəlir. Bu müddəalar ərazi toxunulmazlığına və siyasi müstəqilliyə qarşı gücün tətbi-

Anomiya

qini, yaxud güclə təhlükə törətməyi qadağan edir. Dövlət sərhədinin dəyişdirilməsi o zaman qanuni hesab olunur ki, bu dəyişikliklər siyasi cəhətdən suveren ölkələr arasında bərabərhuquqlu və könüllü müqavilələr əsasında həyata keçirilir.

Ermənistan Respublikası zorla və qanunazidd olaraq Azərbaycan Respublikasının 20%-ə yaxın ərazisini annekasiya etmişdir.

Anomiya (< yun. *anomos* qanunsuzluq) – dəyərlər sistemində kəskin böhranla (tənəzzüllə) fərqlənən, məqsədlər və uğur qazanmaq imkanları arasında ziddiyyətlər kəskinləşməsini, fərdi və ictimai şəurun əxlaq-psixoloji vəziyyətini səciyyələndirən anlayış. A. apatiyanın özgələşmənin və ümitsizliyin artmasında, deviant davranışda ifadə olunur.

Sosial-siyasi nəzəriyyəyə A. anlayışı E. Dürkqeym tərəfindən daxil edilmişdir. O, təsdiq edirdi ki, A. problemi elmə həm şəxsiyyət, həm də bütövlükdə sosisim tərəfindən mənəvi oriyentirlərin itirilməsi ilə fərqlənən müasir mərhələnin keçid xarakteri ilə əlaqədar gəlmişdir.

A. nəzəriyyəsi sonralar R. Merton tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. O, A.-nı dəyər-normativ sistemlərinin müxtəlif elementləri arasında konfliktin, uyğunsuzluğun nəticəsi kimi şərh etmişdir. Mertona görə insan A. durumuna müxtəlif üsullarla – konformizm (tabe edilən davranış), yaxud deviant davranışın çoxcəhətliliyi (innovasiya, ritualizm, süldən uzaqlaşma, qiyam) ilə uyğunlaşır.

ANZUS paktı

Anşlyus (alm. *Anschluss* hərfi – birləşdirmə) – Avstriyanı Almanyanın tərkibinə zorla daxil etmə siyasəti. A. 1938-ci ildə müvəqqəti olaraq həyata keçirilmişdir. 1945-ci ildə Avstriya azad edildikdən sonra onun müstəqilliyi bərpa olunmuşdur.

Antaqonizm (< yun. *antagonisma* mübahisə, mübarizə) – barışmaz ziddiyyət.

Antikommunizm – kommunizmin bütün təzahürlərinə qarşı yönəldilmiş ideologiya və siyasət. A. Qərbi ölkələrində soyuq müharibə illərində geniş yayılmışdır.

Antinomiya (< yun. *antinomia* qanunda ziddiyyət) – hər biri qanuni qüvvəyə malik olan bir neçə müddə arasında ziddiyyət.

Antisemitizm – yəhudi millətindən olan insanlara qarşı dözümsüzlük təbliğ edən millətçilik ideologiyası, psixologiyası və siyasəti.

Antisovetizm – keçmiş SSRİ-də mövcud olan ictimai-siyasi quruluşa qarşı yönəldilmiş ideologiya, psixologiya və siyasət. A. özünün daha radikal formasında antikommunizm kimi çıxış edir.

ANZUS paktı – təhlükəsizlik haqqında müqavilə. Müqaviləyə daxil olan bir neçə ölkənin (Avstraliya, Yeni Zelandiya və ABŞ) ingiliscə adının baş hərflərindən düzəlmişdir. 1951-ci ildə San-Fransiskoda qeyri-müəyyən müd-

Aparteid

dətə bağlanmış və 1952-ci ildə ratifikasiya olunmuşdur.

Məqsədləri: Sakit okeanda sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi; Sakit okean regionunda üzv dövlətlərdən birinə qarşı hücum olduqda qarşılıqlı yardıma təminat; Sakit okean regionunda müqavilə iştirakçılarından birinin ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyinə, yaxud təhlükəsizliyinə təminat; təhlükə yaranan zaman qarşılıqlı məsləhətləşmələr və s.

1985-ci ildə ABŞ-ın gəmiləri və təyyarələrinin Yeni Zelandiya tərsanələrinə və aeroportlarına nüvə silahı ilə daxil olması ilə bağlı şiddətli mübahisə nəticəsində ABŞ və Yeni Zelandiya arasında münasibətlər müqavilə çərçivəsində dondurulmuşdur. Hazırda müqavilə, bir tərəfdən ABŞ və Avstraliya arasında, digər tərəfdən isə Avstraliya və Yeni Zelandiya arasında təhlükəsizlik sahəsində münasibətləri tənzimləyir.

Aparteid (< afrikaans (burların dilində) *apartheid* ayrı yaşayış, ayrılma, bölgü) – CAR hökuməti tərəfindən yerli Afrika və digər qeyri-Avropa əhəlisinə qarşı XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə kimi həyata keçirilən irqi seqrəqasiya, diskriminasiya və əsarət siyasəti. Bəşəriyyətə qarşı yönəldilmiş beynəlxalq cinayət kimi qiymətləndirilir.

Apatrid (yun. *a yox + patris (patridos) Vətən*) – ölkənin vətəndaşı olmayan, bu və ya digər xarici dövlətin vətəndaşlığına dair müvafiq formal sūbutlara malik olmayan şəxs. Şəxs öz

Apellyasiya

vətəndaşlığını itirdikdə və yenisini qəbul etmədiyi halda vətəndaşsızlıq meydana çıxır.

Apokalipsis (yun. *apokalypsis* hərf. kəşf) – dünyanın sonu ilə nəticələncək epidemiyaların, nəhəng planetar fəlakətlərin ləbüdlüyünü aşlayan mistik futuroloji ideya. A. anlayışının kökündə xristian dininin ilkin mənbələrindən olan Yeni Əhdi-Cədidin (yola saldıığımız minilliyin 68-69-cu illəri) yekun hissəsinin adı (yun. *apokalypsis*) dayanır. Kilsə ənənələrində onun müəllifi kimi apostol İohann Boqoslava tanınır. 22 fəsildən ibarət olan bu əsərin əsas məzmununu bəşərin fəlakətli gələcəyi barədə vəhy, peyğəmbərlik təşkil edir.

Apolitiklik (< yun. *a yox + politike* dövlət idarəetmə məharəti) – siyasətə etinasız münasibət; ictimai-siyasi həyatda iştirakdan yayınma.

Apologiya (< yun. *apologia* müdafiə) – nəyinsə və ya kiminsə müdafiəsi, mədhiyyə, özünüöymə.

Apoloqet (< yun. *apologētikos* müdafiəçi) – nəyinsə təriflənməsi ilə çıxış edən şəxs, hər hansısa təlimin müdafiəçisi.

Apellyasiya (< lat. *appellatio* müraciət, şikayət) – 1) məsləhətə, müdafiəyə görə müraciət; 2) işə mahiyyəti üzrə baxmaq hüququna malik olan, yuxarı məhkəmə orqanında məhkəmə qərarından şikayətlənmə formalarından

Arbitraj

biri; 3) ali instansiyaya hər hansısa qərardan şikayət.

Arbitraj (fr. *arbitrage*) – 1) mübahisəli işlərə baxılması üsulu; bu zaman tərəflər üçüncü hakimə müraciət edirlər; 2) iqtisadi (vətəndaş) mübahisələr vasitəçi-hakim tərəfindən həll olunur.

Arendt (Arendt) Xanna (1906-1975) – alman politoloq, totalitarizm problemləri üzrə mütəxəssis.

A. "Totalitarizmin mənbələri" əsərində təsdiq edirdi ki, nasional-sosializm (nasizm) və stalinizm yeni, müasir dövlət formasıdır və onu ənənəvi yarıtmalı formaları ilə qarşıdırmaq olmaz. Totalitarizm öz ölkəsinin daxilində və xaricində qeyri-məhdud hökmranlıq etməyə çalışır. Onu fərqləndirən xüsusiyyətlər bunlardır: dövlət ideologiyasının mövcudluğu və terrorun siyasi hökmranlığını təsdiq etmək və möhkəmləndirmək vasitəsi kimi mövcudluğu; cəmiyyətin inkişafı və qanunların şərhində yeganə həqiqət kimi ideologiyanın qəbul edilməsi.

A. nasist həbs düşərgələrini totalitar rejimin ideal modeli hesab edirdi, bu həbs düşərgələrində insanın adı davranış motivləri, əxlaqı, sonra işə aclıq və işgəncələrdən normal psixi və cismani reaksiyaları sıradan çıxardı.

Arxaizm (< yun. *archaios* qədim) – köhnəlmiş hadisə, keçmişin qalığı.

Arxetip (yun. *arche* başlanğıc + *typos* obraz) – İsvetçə psixoanalitiki Karl Yunqun işləyib hazırladığı "analitik psi-

Aristokratiya

xologiya"nın mərkəzi anlayışı. Yunqa görə Freyding təsvir etdiyi fərdi "təhtəşür" ondan daha geniş olan "kollektiv təhtəşür"ün – insan qəlbinin ən dərin guşələrində qərar tutan bəşəri yaddaşın bir hissəsidir. Yunq qrup yaddaşının, hətta irqi yaddaşın olduğunu qəbul edirdi.

Əgər "şəxsi təhtəşür"da əsas rol oynayan "komplekslər"dirsə (məs., natamamlıq kompleksi), "kollektiv təhtəşür"da – arxeotipdir. O, müstəqil surətdə konkret psixi, habelə rəşional məzmunla malik olmur. Fərd onun ruhi, mənəvi həyatının neşət tapdığı "kollektiv təhtəşür"da hazır formada mövcud olan müvafiq psixi strukturları və obrazları əxz edir, beləliklə də kollektiv təşəvvürlər və fərdi şüurun birgə yaradıcılığı kimi əsətlirlər, inanclar, rəmzlər, bədi obrazlar, kütləvi davranış standartları şəklində A. üzə çıxır. Ayrı-ayrı fərqlərin, qrupların, bütöv xalqların əhval-ruhiyyəsini, siyasi davranış mexanizmlərini dərk etmək üçün A. anlayışının misilsiz rolu vardır.

Aristokratiya (< yun. *aristos* yaxşı, alıcnab + *kratos* hakimiyyət) – 1) Cəmiyyətin imtiyazlı təbəqələri, tanınmış nəslin nümayəndələri (Romada patrisilər, Avropa və Rusiyada zadəganlıq Azərbaycanı bəylər, ağalar və s.) 2) dövlət idarəetməsi forması; burada ali hakimiyyət tanınmış nəslin nümayəndələrinə məxsusdur. Antik siyasi fikir tarixində A. Platon və Aristotel tərəfindən idarəetmə forması kimi təhlil edilmişdir, ona ən yaxşı idarəetmə növü kimi baxmışlar. A. anlayışı

Aristotel

zadəganlar, intellektual və mənəvi üstünlüyünü əsaslandırın elitist konsepsiyalarda istifadə olunmuşdur.

Aristotel (e. ö. 384-322) – böyük yunan mütəfəkkiri. Siyasi elmin meydana gəlməsi A.-in adı bağlıdır. A. "Politika", "Afina politiyasında", "Etika" traktatında öz siyasi təlimini açmışdır.

A. təsdiq edir ki, insan "siyasi heyvan" olaraq, birgə mövcud olmaq üçün özündə instinktiv səyi daşıyır: cəmiyyətin inkişafı ailədən icmaya doğru, icmadan isə dövlətə (şəhər-polisə) doğru gedir. Dövlət öz vətəndaşlarının "yaxşı yaşaması" naminə mövcuddur.

A. dövlət quruluşu formalarını iki əsas üzrə böldü: idarə edənlərin miqdarı və idarəetmənin məqsədi (mənəvi əhəmiyyət). Bundan asılı olaraq, o üç "düzgün" idarəetmə formasını (monarxiya, aristokratiya, politiya) ayırırdı. Bu formalarda hökmdarlar ümumi fayda verirlər. O, üç düzgün olmayan formaları (tiraniya, oliqarxiya, demokratiya) da ayıraraq göstərirdi ki, burada hökmdarlar yalnız şəxsi fayda güdürlər. A. dövlət quruluşu formalarını onların "prinsipləri" ilə bağlayırdı: aristokratiya prinsipi – xeyirxah, oliqarxiya – vərədlət, demokratiya – azadlıq. Bu üç prinsipi daxil edən A. politiyamı idarə etmədə ən yaxşı forma hesab edirdi, yəni, bu forma varlıların və kasıbların mənafeələrini birləşdirir. Politiya dövlətin "orta" formasıdır, "orta" element onda hər şeydə mövcuddur: əxlaqda – mütəddilək, əmlakda – orta hədd, hakimiyyətdə – orta təbəqə.

Asketizm

Aron (Aron) Raymon (1905-1983) – fransız sosioloq və politoloq.

A. elmi maraqlarının mərkəzində demokratiya, siyasi azadlıq problemləri, müasir siyasi rejimlərin tipologiyası, siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili durur.

A. sənaye cəmiyyəti nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biridir. O, belə hesab edirdi ki, sivilizasiyanın müasir inkişaf mərhələsində vahid tipli cəmiyyət yaranır (vahid sənaye cəmiyyəti), müxtəlif modifikasiyalarla Qərb (demokratik) və sovet (totalitar) modelləri çıxış edir. Alim sənaye sivilizasiyasında münafiqşələri sənaye cəmiyyətinin (mərkəzləşdirmə, sərt iyerarxiyasıya) tələbləri və demokratiya idealları olan azadlıq, bərabərlik arasında ziddiyyətdə görür. Bu bir-biri ilə mübarizə aparan tendensiyaların qarşıdurması sənaye cəmiyyətinin qeyri-sabit inkişaf etməsinə səbəb olur.

Əsas əsərləri: "Ziyalılar üçün tirayk" (1955), "Sənaye cəmiyyəti haqqında 18 mühazirə" (1962), "Xalqlar arasında sülh və müharibə" (1962), "Demokratiya və totalitarizm" (1968), "Tərəqqidə məyusluq" (1969).

"Asimmetrik" federasiya – subyektlərinin bərabər konstitusiyaya – hüquqi statusu və səlahiyyəti olmayan federativ quruluş modeli. Ona RF-də, Hindistanda, Kanadada, Braziliyada, Tanzaniyada və b. ölkələrdə mövcud olan modelləri misal göstərmək olar.

Asketizm (< yun. *asketes* məşq edən) – 1) hissi aludəçilik və arzuların, istök-

Assambleya

lərin məhdudlaşdırılması və təzyiqlə məruz qalmasını seçiyələndirən, mə-nəvi kamilliyə çatmaq məqsədilə və ilahi ilə ünsiyyət yaratmaq üçün nemətlərdən imtina etmə ilə səciyyələnən dini prinsip; 2) həyatı nemətlərdən imtina, son dərəcə nəfsini saxlama.

Assambleya (fr. *assemblée* yığıncıq) – 1) beynəlxalq təşkilatların bir sıra rəhbər orqanlarının adı (məsələn, BMT Baş A.); 2) bəzi ölkələrdə parlamentin, yaxud onun palatalarından birinin adı (məsələn, Anqolada Xalq A.).

Assimilyasiya (lat. *assimilatio* mə-nimsəmək, qarışmaq) – antropologiya, etnologiya və kulturologiyada bir etnosun öz dili, mədəniyyəti, milli mə-nəlik şüuru itirib başqa bir xalqın, millətin içərisində eriməsi mənasında işlədilən anlayış. ABŞ-da A. proseslərini dərinədə tədqiq etmiş M.Qordon göstərir ki, burada milli azlıqların mədəniyyəti üstünlük təşkil edən mədəniyyətin içərisində tam əriyib yoxa çıxır. A.-nın müxtəlif dərəcələri olur. Bütünlükdə isə daha çox tabe və hakim mədəniyyətlərin elementlərinin bir-birinə nüfuz etməsi müşahidə olunur. Nəticədə isə yeni davamlı mədəni kombinasiyalar, yeni mədəniyyət yaranır. Bəzi antropoloqlar bunun tam əksi olan proseslərinin – etnik azlıqların mədəniyyətinin hakim mədəniyyəti öz təsiri altına alması faktlarını da göstərir. Ədəbiyyat A.-nın bir-birindən fərqli iki tipi: əhalinin etnik cəhətdən müxtəlif qruplarının kontaktları və qarışıq kəbinin nəticəsində baş verən

Atlantizm

təbii A.-nı və millətlərin ayrı-seçkiliyə məruz qaldığı ölkələrdə baş verən zorakı A.-nı seçir. Beynəlxalq və regional təşkilatların müvafiq sənədlərində zorakı A. təcürbəsi insan hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilir.

Assosiasiya (< lat. *associatio* birləşmə) – ictimai birlik.

Assosiasiyalaşdırılmış dövlət – dövlətlərarası və mahiyyətinə görə çox vaxt dövlətdaxili münasibətlərin xüsusi formasını müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan anlayış. A.d. dedikdə, bir qayda olaraq, könüllü surətdə bir dövlətin başqa bir dövlətə öz suverenliyinin bir hissəsini vermiş (çox vaxt müdafiənin təmin olunması və xarici siyasi əlaqələrinin həyata keçirilməsi, pul dövriyyəsinin təşkili üzrə səlahiyyətlər) dövlət nəzərdə tutulur. Məsələn, ABŞ-la assosiasiyalaşdırılmış Puerto-Riko dövlətini A.d. hesab etmək olar.

Aşkarlıq – dövlət təsisatlarının və digər institutların fəaliyyətinin aşkarlığı, informasiyanın geniş verilməsi, təşkilatların, idarələrin və vəzifəli şəxslərin ölkə vətəndaşları üçün açıqlığı, ictimai rəyin üzə çıxarılması və uçuğu, qəbul olunmuş qərarların xalqa elan olunması.

Ateizm (yun. *atheos* allahsız) – Allahı inkar etmə. A. kommunist ideologiyasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

Atlantizm – ABŞ-ın Qərbi Avropa ölkələri ilə sıx ittifaqının və hərtərəfli əməkdaşlığının ideologiyası və siyasəti.

Atribut

Atribut (< lat. *attributum* verilmiş) – nəyinsə əhəmiyyəti, əlaməti, daimi xassəsi, ayrılmaz hissəsi, mənsubiyyəti.

Attəşe (fr. *attache*) – 1) diplomatik rütbələrdən ən kiçiyi; 2) hər hansı sahənin nümayəndəsi olan diplomatik işçi (məsələn, hərbi A.).

Avrasiyaçılıq – XX əsrin 20-ci illərində rus mühacirəti mühitində meydana gəlmiş kulturoloji, geosiyasi və sosial-fəlsəfi təlim, siyasi fəaliyyət konsepsiyası. Avrasiyaçılığın baniləri Oktyabr inqilabı nəticəsində Rusiyanı tərk etməyə məcbur olmuş bir qrup ziyalı – N.S.Trubetskiy, P.N.Savitskiy, Q.V.Floronskiy və P.P.Savçinskiy olmuşlar. Onlar 1921-ci ildə Sofiyada öz baxışlarını ifadə edən məqalələr məcmuəsini buraxmaqla meydana çıxmışlar. Parisdə, Praqada, Berlində, Xarbində təşkil edilmiş güclü mərkəzlərin fəaliyyəti nəticəsində A., “rus milli ideyası” nümunələrindən biri kimi ictimai-siyasi fikir tarixinə daxil olmuşdur.

A. bu gün də rus ictimai fikrinə müəyyən təsir göstərir. O, geosiyasi konsepsiyalardan biri kimi Rusiya Federasiyasının ali məktəblərinin müvafiq ixtisaslarında geniş tədris olunur. Mayasını antiqərb, antiavropa, antiliberalizm təşkil edən müasir rus A.-ı rus milli identikliyinə əsas kimi qəbul olunmağa iddia edən ən fəal ideya-siyasi cərəyanlardan biridir.

2004-cü ildə təsis olunmuş “Beynəlxalq avrasiyaçılar hərəkatı” ictimai birliyi dünyanın 20-dən artıq ölkəsində, o cümlədən bəzi MDB ölkələrində fəaliyyət göstərir. Müasir rus

Avropa Birliyi

A.-ı da öz sələfləri kimi hələlik dövlət ideologiyası və siyasəti səviyyəsinə qalxa bilməmişdir.

Avropa birlikləri – üç Qərbi Avropa təşkilatının – Avropa İqtisadi Birliyinin, Avropa Kömür və Polad Birliyinin və Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyinin (AVROATOM) ümumi adı. Bu təşkilatlar 1951-1957-ci illərdə yaranmış və ümumi prinsiplərin müəyyənləşdirilməsindən tutmuş müştərəf iqtisadi fəaliyyətə qədər təkamül yolu keçmişlər. 1992-ci il Maastrix müqaviləsinin imzalanmasından sonra Avropa İttifaqı adlanır.

Avropa Birliyi – 27 Avropa ölkəsinin (Avstriya, Almaniya, Belçika, Bolqarıstan, Böyük Britaniya, Danimarka, İrlandiya, İsveç, İspaniya, İtaliya, Yunanıstan, Kipr, Latviya, Litva, Lüksemburq, Malta, Macarıstan, Polşa, Rumıniya, Portuqaliya, Hollandiya, Slovakiya, Sloveniya, Finlandiya, Fransa, Çexiya, Estoniya) inteqrasiya olunmuş birliyi. Maastrix müqaviləsinə əsasən Avropa birliklərinin (Avropa Kömür və Polad Birliyi, Atom Enerjisi Üzrə Avropa Birliyi və Avropa İqtisadi Birliyi) bazasında yaradılmışdır. AB regional siyasi və iqtisadi inteqrasiyanın ən parlaq nümunəsidir. Beynəlxalq təşkilat kimi o, ənənəvi hökumətlər arası alyanslardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və fövqəldövlət strukturun aşkar əlamətlərinə malikdir.

AB-nin başlıca məqsədləri aşağıdakılardır:

– Avropa vətəndaşlığının tətbiqi;

Avropa Birliyi

– azadlıq, təhlükəsizlik və qanunçuluğun təmin edilməsi;

– daxili şərhədlərsiz vahid iqtisadi və sosial məkan, vahid valyuta vasitəsilə qarşılıqlı əlaqələri gücləndirmək və davamlı iqtisadi və sosial tərəqqiyə nail olmaq;

– dünya miqyasında Avropanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi.

AB-nin rəsmi paytaxtı yoxdur. Onun sədri isə 6 aydan bir dəyişilir, üzv dövlətlər əlifba sırası ilə yarım il Birliyə sədrlik edir. Əsas təsisatların əksəriyyəti Brüsseldə (Belçika) yerləşir. Bəzi orqanlar isə Lüksemburqda, Strasburqda, Frankfurt-Maynda və digər iri şəhərlərdə yerləşir.

AB-nin İqtisadi və Valyuta İttifaqına daxil olan ölkələrin əksəriyyəti ümumi orqanlar və qanunvericilikdən əlavə həm də vahid valyutaya (avro) malikdirlər.

AB-nin öz rəsmi rəmzləri – bayraqı, himni, devizi və rəsmi təsis günü (9 may) vardır. Rəsmi dili isə hələlik 23-dür.

AB-nin aşağıdakı başlıca orqanları və təsisatları fəaliyyət göstərir: Avropa Komissiyası, Avropa Auditorlar Palatası, Avropa İnvestisiya Bankı, Avropa Parlamenti, Avropa Şurası, Avropa Məhkəməsi, Avropa Mərkəzi Bankı, Avropa İttifaqı Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Regionlar Komitəsi.

II Dünya müharibəsinin sonunda Avropanın siyasi və iqtisadi birliyi iqtisadiyyatın müharibədən sonrakı bərpası üçün mühüm şərt sayılırdı və məhz bu səbəbdən də ABŞ tərəfindən müdafiə olunurdu. Bütün cəhdlər Rober Şumanın təklif etdiyi və Jan Monenin işləyib hazırladığı funksionalist yanaşma

Avropa Birliyi

istiqamətinə yönəlmişdi. Monenin ideyası ondan ibarət idi ki, Almaniya ilə Fransanın II Dünya müharibəsində düşmən tərəflər kimi iştirak etməsi qitədə iqtisadi və siyasi stabilliyi pozmamalıdır. Sonradan danışıqlara İtaliya və Benilüks ölkələri də qoşuldu. Nəticədə 1951-ci ilin 1 aprelində imzalanmış Paris müqaviləsinə əsasən Avropa Kömür və Polad Birliyi yaradıldı. Bu, hərbi istehsal vasitəsilə sıx əlaqədə olan altı dövlətin bir-birinə qarşı hərbi əməliyyatlar aparmaq imkanlarını heçə endirmək üçün yaratdıqları birlik idi. Avropa müdafiə birliyi layihəsinin müvəffəqiyyətsizliyi uğramasına baxmayaraq, bu təşkilatın iqtisadi uğurları daha geniş inteqrasiyaya şərait yaratdı. AKPB-nin üzvləri 25 mart 1957-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyinin və AVROATOM təşkilatının yaradılması haqqında Roma müqaviləsinə imzaladılar. Müqaviləyə əsasən üç birlik, assambleya və məhkəmə təsis etdi, eləcə də, iki yeni birlik – Avropa Komissiyası və Nazirlər Şurasını yaratdı. Böyük Britaniya bu təşkilatlarda iştirakdan imtina etdi və onlara rəqib olaraq Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasını yaratdı. Tezliklə Avropa Birliyi beynəlxalq inteqrasiyanın əsas mərkəzinə çevrildi: Gömrük İttifaqı yaradıldı, ümumi tariflər müəyyənləşdirildi, vahid ticarət siyasəti işləyib hazırlanmağa başladı. Komissiyaya AB-nin ümumi siyasətini müəyyənləşdirən qanunvericilik təkliflərinin işləyib hazırlanması tapşırıldı. Fransa hökumətini kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri narahat edirdi. Buna görə də ümumi aqrar

Avropa Birliyi

siyasəti strategiyası qəbul edildi ki, həmin strategiya bu günədək Birliyin əsas prioritetlərindən biri olaraq qalır. Avropa Məhkəməsi AB-nin qanunlarının milli qanunvericilik üzərində prioritetini nəzərdə tutan qərar qəbul etdi və beləliklə də bu təşkilat fəvqəldövlət səlahiyyətləri əldə etməyə başladı. Zaman keçdikcə üç təşkilat arasında fərqlər silinirdi. 1965-ci il birləşdirmə müqaviləsinə görə Komissiya və Nazirlər Şurası Birliyin əsas orqanları kimi müəyyənləşdirildi. Danimarka, Böyük Britaniya və İrlandiya 1973-cü ildə, Yunanıstan 1981-ci ildə, İspaniya və Portuqaliya 1986-cı ildə, Avstriya, Finlandiya və İsveç 1995-ci ildə İttifaqa üzv oldular. 2004-cü ildə daha 10 dövlət AB-yə qoşuldu: Çex Respublikası, Kipr, Macarıstan, Estoniya, Litva, Latviya, Malta, Polşa, Slovakiya və Sloveniya. 2006-cı ilin sonunda Rumıniya və Bolqarıstan da Birliyə üzv olmuşlar. Türkiyə və Xorvatiya 2005-ci ildən üzvlük haqqında danışıqlara başlamışlar. 1992-ci ildə AB vahid valyutaya keçid haqqında qərar qəbul etdi. 1999-cu ilin 1 yanvarından Maastrix müqaviləsinə əsasən yeni maliyyə cəmiyyəti – Avropa Valyuta İttifaqı yaradıldı ki, burada da mübadilə vasitəsi avro qəbul edildi. 2002-ci il yanvarın 1-dən isə Birliyin 12 dövlətində avro əsginasları dövriyyəyə buraxıldı. 2003-cü ilin 1 fevralında qüvvəyə minmiş Nitsa müqaviləsinə əsasən AB-yə daxil olan bütün dövlətlərdə ümumi konstitusiyanın tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Müqaviləyə əsasən konstitusiyaya yalnız üzv dövlətlərin hər

Avropa Şurası

birində referendum yolu ilə qəbul edildikdən sonra qüvvəyə minəcək. İndiyədək yalnız 9 üzv dövlət referendum vasitəsilə Avropa Konstitusiyasını qəbul etmişdir. 2005-ci ildə İttifaqın iki əsas dövləti – Fransa və Niderlandda seçicilər referendumda Avropa Konstitusiyasına yox dedilər. AB qapalı təşkilat deyildir və hazırda yeni üzvlər qəbul edilməsi hesabına onun genişləndirilməsi sahəsində iş aparılır.

Avropa Komissiyası (Avropa İttifaqı Komissiyası) – Avropa İttifaqının (Aİ) əsas icra orqanlarından biri. Bütün üzv dövlətlərin hökumətlərinin və Avropa Parlamentinin razılığı ilə hökumətlər tərəfindən 5 illik müddətə təyin edilmiş 1 sədr və 20 üzvdən ibarətdir.

Komissiya Aİ miqyasında vahid siyasətin həyata keçirilməsini təmin edir, İttifaq çərçivəsində qüvvədə olan müqavilələrə əməl olunmasına və qəbul olunmuş sənədlərin həyata keçirilməsinə nəzarət edir, normativ sənədlərin və qərarların layihəsini hazırlayır, Avropa İttifaqı üçün müxtəlif sahələrdə siyasətin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər verir. Komissiya üzvləri öz milli hökumətlərinə tabe deyildirlər və bütün İttifaqın mənafeələrinin təmin olunması istiqamətində fəaliyyət göstərirlər. Onlara Avropa Parlamenti nəzarət edir və zərurət yaranan hallarda onlara etimad göstərməyə bilər.

Avropa Şurası – Avropanın Hökumətlərarası Təşkilatı. AŞ-nin Nizamnaməsi 1949-cu ildə imzalanmış və təsdiqlənmişdir.

Avropada Təhlükəsizlik...

AŞ-nın məqsədi aşağıdakılardır: iştirakçı dövlətlərin arasında daha sıx əlaqələr yaratmaq, onların ideallarını və prinsiplərini müdafiə edərək həyata keçirmək, Avropanın demokratik və təhlükəsiz bir məkana çevrilməsinə nail olmaq, plüralist demokratiyanı daha da möhkəmləndirmək və insan hüquqlarını qorumaq, Avropaya xas şüuru inkişaf etdirmək və Avropa identikliyi mədəniyyəti formalaşdırmaq.

AŞ-nın orqanları: 1) AŞ-nın ali orqanı – Nazirlər Komitəsi (iştirakçı dövlətlərin xarici işlər nazirlərindən ibarətdir); 2) parlament assambleyası (40 milli parlamenti və "xüsusi qonaq" statusu almış bezi Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin nümayəndə heyətini təmsil edən 286 üzvdən və 286 müavin-dən ibarətdir); 3) iştirakçı dövlətlərin əsas orqanlarını təmsil edən Avropanın yerli və regional hakimiyyətinin Konqresi; 4) Katiblik.

AŞ-nın iqamətgahı Strasburq şəhərində (Fransa) yerləşir. Rəsmi dili – ingilis və fransız dilləridir.

Azərbaycan Respublikası 2001-ci ilin yanvar ayında Avropa Şurasına tam-hüquqlu üzv qəbul edilmişdir.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) – iyirmi ilə yaxın Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi (ATƏM) adlanan bu qurum 1973-cü ildən diplomatik forum kimi fəaliyyətə başlamışdır. Buraya 35 ölkə, demək olar, bütün Avropa dövlətləri, ABŞ və Kanada daxil idi. ATƏM-in unikalılığı ondan ibarətdir ki, müxtəlif ictimai-siyasi sistem-

Avropada Təhlükəsizlik...

ləre aid və qarşı-qarşıya duran hərbi qurumlara – NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatına daxil olan və eyni zamanda, neytral və bitərəf ölkələr arasında Avropa qitəsində sülhün və sabitliyin təmin olunması kimi aktual problemlər üzrə dialoq və danışıqların daimi prosesini təşkil edə bilmişdir. ATƏM-in fəaliyyətinin nəticəsi 1975-ci ildə Helsinkidə qəbul edilmiş Yekun aktı olmuşdur. Bu akt dövlətlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin prinsiplərini təyin etmiş, bir sıra sahələrdə əməkdaşlığın inkişafı üçün atılacaq konkret addımları müəyyənləşdirmişdi. ATƏM-in fəaliyyətinin vacib istiqamətlərindən biri də qitədə hərbi gərginliyin azaldılması olmuşdur. 1990-cı ildə Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında müqavilənin imzalanması sabitliyin möhkəmləndirilməsi yolunda yeni mərhələ olmuşdur.

1994-cü ildə Budapeştdə yüksək səviyyədə ATƏM-i danışıqlar forumundan daimi fəaliyyət göstərən təşkilata çevirmək və ATƏT adlandırmaq qərarı alındı. ATƏT iştirakçılarından dairesi daha da genişləndi. Bütün post-sovet respublikaları, həmçinin keçmiş Yuqoslaviya ərazisində yaranmış yeni dövlətlər də bu təşkilatın tərkibinə daxil edildi. Nəticədə ATƏT-in indiki üzvlərinin sayı 55-ə çatdı. Bu, əlbəttə, ATƏT-ə daha mötəbər seçiyə verdi, eyni zamanda, Cənubi Qafqazda və Mərkəzi Asiyada yaranmış yeni dövlətlərin dünya birliyinə inteqrasiyasına yardım edən amil oldu. Əgər ərazilər əvvəllər "Avropa məkanı"na Sovet İttifaqının bir hissəsi kimi daxil olur-

Avropada Təhlükəsizlik...

dusa, indi yeni yaranmış dövlətlər ATƏT-də birbaşa təmsil edilir.

ATƏT-in ali strukturu 2 ildən bir çağırılan dövlət və hökumət başçılarından məsləhətləşmələri – sammiti. Bu cür görüşlər, qeyd olunduğu kimi, 1990-cı ildə Parisdə, 1992-ci ildə Helsinkidə, 1994-cü ildə Budapeştdə, 1996-cı ildə Lissabonda, 1999-cu ildə İstanbulda baş tutmuşdur. Təşkilatın mərkəzi idarəedici orqanı – Nazirlər Şurası (xarici işlər nazirləri səviyyəsində) öz sessiyalarına hər il toplanır. Yüksək vəzifəli şəxslər komitəsini əvəz etmiş Rəhbər Şura vaxtaşırı olaraq xarici siyasət idarəsinin siyasət departamentlərinin müdirləri səviyyəsində toplanır. Siyasi məsləhətləşmə aparən və gündəlik qərarlar qəbul edən əsas orqan Vyanada yerləşən Daimi Şura'dır. ATƏT-in operativ fəaliyyətinə ümumi rəhbərlik mövcud sədr tərəfindən icra edilir. Bu funksiyalar bir il ərzində sıra ilə üzv-ölkələrin xarici işlər nazirləri tərəfindən yerinə yetirilir. Mövcud sədr özündən əvvəlki və sonrakı sədrlərin dəstəyinə arxalanaraq (onlar bir yerdə "üçlük" institutunu yaradırlar) şəxsi nümayəndələrini təyin edir və göndərir, habelə xüsusi məqsədlərlə orqanların yaranmasına təşəbbüs göstərir.

ATƏT-in ən yüksək vəzifəli şəxsi Baş katibdir. O, Nazirlər Şurası tərəfindən 3 illiyə seçilir və təşkilatın Vyanada yerləşən katibliyinə başçılıq edir. Nazirlər Şurasına kömək məqsədilə Vyanada Münaqişələrin Qarşısını Almaq Mərkəzi yaradılmışdır. Burada ATƏT-ə üzv olan dövlətlər müvafiq məsləhətləşmələr aparırlar.

Avroparlament

1997-ci ildə ATƏT nəzdində kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı üzrə nümayəndə vəzifəsi təsis olunmuşdur. ATƏT-in fəaliyyət zonasında münəcişəli vəziyyətlər problematikasına yanaşmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Dövlət və hökumət başçıları və ya xarici işlər nazirləri səviyyəsində qəbul edilmiş bəyanatlarda dəfələrlə Yuqoslaviyada, Dağlıq Qarabağ, Tacikistan, Abxaziya, Cənubi Osetiya, Dnestryanı bölgə və başqa "qaynar nöqtələr"dəki münaqişələrə toxunulmuşdur. Lakin qəbul edilmiş deklarasiyalar və vasitəçilik cəhdləri bir qayda olaraq nəticəsiz qalmışdır. Bu, Dağlıq Qarabağ problemini həll etmək üçün yaradılmış ATƏT Minsk qrupunun fəaliyyətinin təmsalında çox aydın görünür. MQ həmsədrlərinin münaqişə bölgəsinə çoxsaylı səfərləri, müzakirələr və planlar problemi çıxılmaz vəziyyətdən qurtarmamışdır.

Avroparlament – Avropa İttifaqının üzv dövlətlərinin vətəndaşları tərəfindən birbaşa seçkilər yolu ilə 5 il müddətinə seçilən 626 deputatdan təşkil olunmuş məşvəratçı orqan. 1952-ci ildə yaradılmış, 1957-ci il Roma müqaviləsinə əsasən səlahiyyətləri genişləndirilmişdir. Əvvəlcə ayrı-ayrı dövlətlərin parlamentarilərindən ibarət nümayəndələrin təmsil olduğu Assambleya yaradılmış, 1962-ci ildən parlament adlandırılmışdır. Bununla yanaşı milli parlamentlərlə müqayisə oluna bilməz. Çünki A. qanunlar qəbul etmir, ne Komissiya, ne də Şura onun qarşısında hesabat vermir. A.-in sədri

Avropa İqtisadi Birliyi

iki il yarım müddətinə seçilir. A.-in deputatları Avropa İttifaqının qanunlarını müzakirə edir və büdcəsini təsdiq edir. A. Avropa İttifaqının Nazirlər Şurası ilə birlikdə müəyyən məsələlərə dair qərarlar qəbul edir və Avropa Komissiyasının işinə nəzarət edir. A. plenar iclasları Brüsseldə (Belçika) və Strasburqda (Fransa) keçirilir. A. qanunverici deyil, məşvəətçi orqandır. Onun rolu əsas məsələlər üzrə məşvəət və bu məsələlərə nəzarətlə məhdudlaşır. Eyni zamanda sorğu göndərmək hüququna malikdir. 1979-cu ildə A.-ə ilk birbaşa seçkilər keçirilmiş və bu da qurumun legitimliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Vahid Avropa aktı A.-in Avropa İttifaqının büdcə siyasətinə və Komissiyasının işinə təsir imkanlarını artırmışdır. Qanunvericilik prosesində o, Şuranın kiçik tərəfdarına çevrilmişdir. Maastrix müqaviləsi bu səlahiyyətləri daha da artırmışdır. Bu müqavilə ilə A. bir sıra məsələlərə veto və Komissiya üzvlərinin seçilməsində səs hüququ, eləcə də büdcəyə daha artıq nəzarət etmək səlahiyyəti qazanmışdır.

Avropa İqtisadi Birliyi – 12 Qərbi Avropa dövlətinin (Almaniya, Belçika, Böyük Britaniya, Danimarka, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Yunanistan, Lüksemburq, Portuqaliya, Hollandiya, Fransa) yaratdığı integrativ birlik. 1957-ci ildə Roma müqaviləsinə əsasən yaradılmışdır. 1960-cı illərin sonunda AİB çərçivəsində vahid Gömrük İttifaqı yaradılmış, gömrük rüsumları ləğv olunmuş, qarşılıqlı ticarətdə kəmiyyət məhdudiyyətləri ləğv olunmuş, üçüncü

Avtoritarizm

tərəfə qarşı ümumi gömrük tarifləri müəyyənləşdirilmişdir. 1992-ci ildə vahid daxili bazarın formalaşdırılması prosesi sona çatdı. 1993-cü ildə AİB Avropa İttifaqının tərkibinə daxil oldu.

Avtokrat (yun. *autokrates* mütələqiyyətçi) – qeyri-məhdud ali hakimiyyətə malik hökmdar, mütələqiyyətçi.

Avtokratiya (yun. *autokrateia* mütələqiyyət) – tək hakimiyyətlik; bir şəxsin qeyri-məhdud nəzarət olaraq tam hakimiyyətinin idarəetmə forması.

Avtoritarizm (< lat. *auctoritas* hakimiyyət təsir) – bir şəxsin, qruplaşmanın, yaxud partiyanın hakimiyyətə inhisarı ilə seçiyələnen siyasi rejim.

Birinci və İkinci dünya müharibələri arasındakı dövrü, Avropa ölkələrinin bir hissəsinin siyasi rejimlərini, bu günümüzdə isə Asiya və Afrikanın bir çox dövlətlərini aid etmək mümkündür.

A.-in fərqləndirici əlamətləri: hakimiyyətin həddən artıq mərkəzləşdirilməsi; bir qrup, şəxs, yaxud partiya tərəfindən hakimiyyətin inhisarı alınması; elitənin irsiyyət, yaxud kooptasiya əsasında formalaşması; məhdudlaşdırılmış plüralizm, hakimiyyətin əldə saxlanılması üçün güc strukturlarından geniş istifadə. A. zamanı hakimiyyətin nümayəndəli orqanları, seçkilər, müxalifət mövcud ola bilər. Lakin onların fəaliyyət göstərməsi kifayət qədər məhdudlaşdırılmış və formal xarakter daşıyır.

Müasir dünyada A.-in saxlanması səbəbləri bunlardır: vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etməməsi və iqtisadi

Azadlıq

gerilik; cəmiyyətdə patronaj-kliyalı tipli şaquli əlaqələrin və münasibətlərin üstünlük təşkil etməsi; inkişaf etməkdə olan cəmiyyətlərdə münafiqlərin yüksək dərəcəsi.

A. müxtəlif tipləri – hərbi, oliqarxi, populist, bürokratik, “inkişaf avtoritarizmi” tipləri mövcuddur.

Azadlıq – humanitar elmlərin kateqoriyası. A. aşağıdakı mənaları bildirir:

1) subyektin öz maraq və məqsədlərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti (“kimin üçün” azadlıq müsbət haldır); 2) subyektə təsir edən arzuolunmaz hallardan qorunma (“kiminsə” tərəfindən verilən azadlıq mənfii haldır).

İctimai fikir tarixində “Azadlıq” anlayışının bir çox yozumu mövcuddur. Yeni dövrdə A. deyəndə “insanın həyata keçirmək istədiyi bir çox məsələlərə kənar əngəllərin olmaması başa düşülür” (T.Hobbs); XVIII əsrdə – “qanunla qadağa olunmayan hər şeyi etmək olar” fikri daha çox vurğulanır (Ş.L.Monteskye). Radikal konsepsiyalarda (məs., anarxizmdə) A. deyəndə xarici və daxili çətinliklərdən asılı olmadan insanın istədiyi kimi hərəkət etməsi başa düşülür. Heğelin “idrak nəzəriyyəsi” nöqtəyi-nəzərindən çıxış edən *marksizmdə* A. anlayışı “zərətin dərk” kimi şərh olunur. Bu mənada A. xəyalda olduğu kimi yox, cəmiyyətin inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə təsəvvür edilir. Liberal yozum A. dövlət fəaliyyətinin maksimum azaldılması, insanların öz mülkiyyətləri ilə istədikləri kimi davranması, öz

Azərbaycan diasporu

maraqlarına uyğun şəkildə hərəkət etməsi kimi izah olunur ki, bu da son nəticədə ümumi rifah, fərdin azadlığının inkişafına səbəb olur. Siyasi nəzəriyyələrdə belə hesab olunur ki, A. əsasını iqtisadi aspektdə rəqabət və bazar, mədəni və sosial-siyasi planda – fərdin muxtariyyəti, onun hüquq və vəzifələri; psixoloji aspektdə isə öz həyat yolunu hər kəsin özünə müəyyənləşdirməsi və öz istəyincə yaşaması qeyd olunur. A. istəyi ləyaqətli insana mənəvi seçim etmək üçün ən vacib şərtidir.

Azad mandat – hakimiyyətin seçikli orqanına seçilmiş deputatın seçicilərin tapşırığı ilə bağlı olmadığını və onların qarşısında heç bir məsuliyyət daşmadığını bildiren qayda. Bu qaydada deputatın vaxtından qabaq geri çağırılması da yoxdur. Hazırda A.m. prinsipi demək olar ki, bütün demokratik dövlətlərdə həyata keçirilir.

Azərbaycan diasporu – Azərbaycan diasporunun inkişaf tarixi bir neçə dövrə bölünür. Çarizmin Azərbaycanı işğalı ilə əlaqədar XIX əsrdə diasporun formalaşmasında müəyyən rol oynasa da, ayrı-ayrı görkəmli şəxslərin bu sahədəki fəaliyyəti təqdir olunsada əslində A.d.-nın təşkilatlanması və dünya miqyasında özünə yer qazanması XX əsrə aid edilməlidir.

A.d.-nın yetişməsi və formalaşması prosesi əsasən 23 ay ömür sürmüş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra başlamışdır. Azərbaycanda genişmiqyaslı mühacirət prosesi bu zaman başlamışdır ki, onun da

Azərbaycan diasporu

nəticəsində minlərlə azərbaycanlı Vətəni tərk edərək Asiya, Avropa və Amerika ölkələrinə səpələnmişlər.

Bu dövrə Vətəndə didərgin düşərək mühacirət həyatı yaşamağa məhkum olmuş şəxslər – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin inzibati və hərbi strukturlarında işləyənlər, müsavatçılar, varlılar, sənət sahibləri, xaricdə təhsil alan gənclər Vətənə qayıda bilməyərək mühacir həyatını yaşamağa başladılar. Azərbaycanın işğalı ilə qətiyyəv bərişməyən bu diaspor nümayəndələri xaricdə özlərinin ilkin təşkilatlarını yaratdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Cənubi Azərbaycanda da milli-azadlıq hərəkatının boğulması və azadlıq mübarizələrinin mühacirət həyatına qədəm qoyaraq xarici ölkələrə getmələri A.d.-nin tərkibini xeyli dəyişirdi. A.d. xaricdəki azərbaycanlıları məlumatlandırır, Fransa, Türkiyə, Almaniya, ABŞ və Skandinaviya ölkələrində yaşayan həmvətənlərimizin öz kimliklərini qorumağa çağırırdılar.

1937-1938-ci ilin repressiyaları ölkədən sayız miqdarda insanın mühacirət etməsinə səbəb oldu.

II Dünya müharibəsinin gedişi və sonrakı dövr də A.d.-nin fəaliyyətində az təsir buraxmadı. Müharibə qurtarandan sonra əsir düşmüş azərbaycanlıların böyük bir hissəsinin xaricdə qalaraq, bir diaspor halında fəaliyyət göstərməsi, demək olar bütün ABŞ, Asiya, Afrika, Avropa ölkələrində soydaşlarımızın geniş yayılmasına səbəb oldu. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının 1946-cı ildə süquta uğraması və azad-

Azərbaycan diasporu

lıq döyüşçülərinə qarşı həyata keçirilən repressiyalar xaricdə yeni mühacirlərin yaranmasına gətirib çıxardı.

1946-cı ildə Azərbaycan Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti təsis olundu. 1960-cı ildən isə "Vətən səsi" adlı qəzet nəşr edən cəmiyyət həmin qəzeti bir neçə dildə, həm də ərəb, fars, latın əlifbası ilə buraxmağa başladı. Qəzetin adı "Odlar yurdu" qoyuldu. Bu qəzet xarici ölkələrdəki Azərbaycan cəmiyyətlərinə göndərilirdi. Şübhəsiz ki, bu qəzet DTK tərəfindən xüsusi nəzarət altında buraxılırdı.

1989-cu il dekabrın 31-də Türkiyənin İstanbul şəhərində ilk dəfə olaraq Ümumdünya Azərbaycanlılar Konqresi keçirildi. Bu həmin dövr üçün çox böyük tarixi əhəmiyyət daşıyırdı. Xaricdəki soydaşlarımızın öz fəallıqlarını artırmaları təqdirləyici bir hadisə idi.

1990-cı ildə Türk Dünyası Araşdırmalar Vəqfinin təşəbbüsü ilə Qayseridə I Millətlərarası Böyük Azərbaycan Konqresi keçirildi. Təəssüf ki, konqresin təbliğat işi zəif olduğundan burada müzakirə olunan həmrəylik gününün hansı tarixi günə düşməsi aydın olmamışdır.

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi 16 dekabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə hər il 31 dekabr tarixini Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü kimi keçirilməsi barədə fərman verdi. Bu fərmana əsasən Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin Milli Şurası Naxçıvan MR Ali Məclisinin qərarını təsdiq etdi.

Azərbaycan diasporu

Hər il xalqımız, Dünya azərbaycanlıları məhz bu fərmana əsasən 31 dekabr tarixini milli həmrəylik, milli birlik bayramı kimi qeyd edir. Məhz buna görə də 31 dekabr tarixinin hər il Dünya azərbaycanlılarının əsil həmrəylik bayramı kimi qeyd olunması ilk növbədə xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır.

Heydər Əliyev soydaşlarımız qarşısında çıxışlarında, təbriklərində müstəqil Vətənimizdə davam etməkdə olan quruculuq işlərindən danışıq, respublikanın qarşısında duran ağır sosial-iqtisadi problemlərin həll olunmasını ön plana çəker, təkcə Azərbaycanda yox, həm də Dünya azərbaycanlıları qarşısında hesabat verər, müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi işində onların da öhdəsinə böyük vəzifələr düşdüyünü göstərirdi. Onun çox qısa müddət ərzində respublika daxilində həyata keçirdiyi geniş miqyaslı tədbirlər, islahatlar, xarici dövlətlərlə qurduğu diplomatik münasibətlər, ölkədə yaratdığı sabitlik bütün dövlət quruculuğu sahələrində olduğu kimi A.d.-nin formalaşması və inkişafında da böyük dönüş yaratdı.

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Dünya azərbaycanlılarına müraciətləri, diaspor nümayəndələri qarşısındakı çıxışları, ayrı-ayrı görkəmli soydaşlarımızla apardığı fərdi söhbətləri bütövlükdə A.d. hərəkatının canlanmasına böyük təsir göstərmişdir.

2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakı şəhərində Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı keçirildi. Müstəqilliyin 10-cu ildönümünün ölkəmizdə təntənə ilə

Azərbaycan diasporu

qeyd olunduğu bir ərəfədə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın Vətənə – Dünya azərbaycanlılarının qurultayına gəlib iştirak etmələri böyük siyasi hadisə idi. Müstəqilliyimizin bərpasından keçən çox qısa müddət ərzində xalqımızın belə mütəşəkkil birləşməsi dünya dövlətlərini, xüsusilə bədxahlarımızı xeyli təəccübləndirirdi.

Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında 35 xarici dövlətdə yaşayan həmvətənlərimizin cəmləşdiyi 200-dən çox müxtəlif təşkilatı təmsil edən 403 nümayəndə və 63 qonaq iştirak etmişdir. Qurultayda ABŞ, Türkiyə, Rusiya, Böyük Britaniya, Kanada, Almaniya, Fransa, Gürcüstan, Avstriya, Rumıniya, İsveçrə, Özbəkistan, Ukrayna, Danimarka, Hollandiya, Finlandiya, Belçika, İsrail, Estoniya, Latviya, Moldova və başqa dövlətlərdə yaşayan, fəaliyyət göstərən milli mədəniyyət mərkəzlərinin və cəmiyyətlərinin nümayəndələri iştirak etmişlər. Bundan əlavə, qurultayda siyasi partiyaların, elm, mədəniyyət və digər təşkilatların təmsilçiləri də iştirak edirdi.

Qurultayda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev geniş nitq söyləmişdir. O, diasporun indiyədək keçdiyi çətin, ağır, ezablı yolu təhlil etmiş və Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra diasporun qarşılaşdığı çətinliklər üzərində dayanmış, eyni zamanda hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində diasporun bu gün qarşısında duran mühüm proqram xarakterli vəzifələr üzərində ətraflı dayanmışdır.

Qurultay iştirakçıları bu nitqi çox yüksək qiymətləndirmişlər. Qurultay noyabrın 10-da öz işini başa çatdıraraq, bir sıra mühüm sənədlər qəbul etdi. Qurultay 102 nəfərdən ibarət Dünya Azərbaycanlılarını Əlaqələndirmə Şurasını və 23 nəfərdən ibarət idarə heyətinin sədrini və dörd müavinini seçdi.

Dünya azərbaycanlılarının I qurultayının qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 5 iyul 2002-ci il tarixində verdiyi "Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında" Fərmana əsasən, respublikamızda həmin ildən etibarən bu Komitə fəaliyyət göstərir. Prezidentin 2002-ci il 28 avqust tarixli 780 nömrəli fərmanı ilə təsdiq olunan Komitənin əsasnaməsinə müvafiq olaraq artıq bir neçə ildir ki, "Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi"nin rəhbərliyi, əməkdaşları dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızla sıx əlaqə saxlayır, diasporun güclənməsində, respublika ilə əlaqələrinin artmasında böyük rol oynayır. Müəyyən müddət keçdikdən sonra, 16 mart 2006-cı il tarixində Bakı şəhərində Dünya azərbaycanlılarının II qurultayı keçirildi. Qurultayda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev iştirakçılar qarşısında geniş nitq söyləmiş, Dünya azərbaycanlılarının gələcək fəaliyyəti üçün qarşılarına proqram vəzifələr qoymuşdur. Qurultayda Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri hesabat vermişdir.

Dünya azərbaycanlılarının II qurultayı bir sıra tarixi sənədlər qəbul etmişdir. Bu sənədlər hələ uzun müddət Dünya azərbaycanlılarının öz fəaliyyətlərini genişləndirmək, məqsədyönlüurmaq sahəsində proqram xarakterə malik olacaqdır.

Bu gün Yer üzərində 60 milyondan çox azərbaycanlı yaşayır. Onların böyük bir hissəsi tarixi vətənlərindən kənarə yaşayırlar. Bu, böyük bir ordu. A.d. öz gücünü səfərbərliyə alıb müstəqil dövlətimizin fəaliyyətində mühüm rol oynayır, Vətənin ən mühüm problemlərinin həllində böyük fəallıq göstərir.

Azərbaycan dövlətçiliyi – Azərbaycanda qədim və zəngin dövlətçilik ənənəsi vardır. Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumları e.ə. 4-cü minilliyin sonu – 3-cü minilliyin əvvəllərində yaranmışdır. Urmiya gölünün hövzəsində meydana gəlmiş qədim Azərbaycan dövlətləri bütün regionun hərbi-siyasi tarixində mühüm rol oynamışdır. E.ə. 1-ci minillikdə – e. 1-ci minilliyinin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında Manna, İskit (Skif) çarlığı, Atropatena və Albaniya kimi dövlətlər mövcud olmuşdur. Xəzər dənizi ilə Araz çayı, qərbdə Urmiya gölü arasındakı torpaqları əhatə etmiş Manna dövləti siyasi həyatda və beynəlxalq münasibətlərdə mühüm amilə çevrilmişdi. Manna dövlətinin güclənməsi və genişlənməsi dövründə onun ərazisi Cənubi Azərbaycanın təqribən bütün torpaqlarını əhatə edirdi. Mannanın çiçəklənmə dövrü hökmdar İranzunun və onun sələflərinin hakimiyyəti

illərinə təsadüf etmişdir. Uzun müddət Assuriya ilə ittifaqa sadiq qalmış Manna dövləti Urartu dövlətinin davamlı təcavüzünə qarşı ardıcıl mübarizə aparmışdır. Xarici təcavüzə qarşı mübarizədə Azərbaycanda məskunlaşmış iskitlər və kimmerlər də fəal iştirak edirdilər. Manna hökmdarları irsi və qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olsalar da ölkəni, ağsaqqallar şurasının köməyi ilə idarə edirdilər. Bu isə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi sahəsində qədim məşvərət mədəniyyətinə malik olduğunu sübut edir. Manna ərazisi çar Axsərinin dövründə (ölkəni e.ə. VII əsrin 50-ci illərinə qədər idarə etmişdi) xeyli genişləndi. Bu Assuriya ilə ziddiyyətə səbəb oldu, e.ə. VII əsrin ortalarına doğru assuriyalılar tərəfindən məğlubiyyətə uğradıqdan sonra Manna böyük dövlət kimi mövqeyini itirdi. Mada dövlətinin işğal etməsi ilə Manna müəyyən müddət daxili müstəqilliyini saxlasa da, e.ə. 590-cı ildə onun özünüidaresinə son qoyuldu. Manna tabe edilmiş olsa da, Mada imperiyasının mədəni-iqtisadi mərkəzi olaraq qaldı.

Yaxın və Orta Şərqdə cərəyan etmiş mürəkkəb hərbi-siyasi hadisələr, o cümlədən Makedoniyalı İskəndərin yürüşləri Azərbaycanın qədim dövlət idarəçiliyi mədəniyyətini məhv edə bilmədi. İskəndərin vəfatından dərhal sonra Azərbaycanın cənub torpaqlarında Atropatena, şimalında Albaniya dövlətləri meydana gəldi. Müstəqil dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi Azərbaycanın iqtisadi və mədəni həyatında yüksəlişə səbəb oldu. Atropatena döv-

lən bütün regionun beynəlxalq münasibətlərində mühüm rol oynamışdır. Roma imperiyası ilə də geniş əlaqələri olmuşdur. Roma imperatoru Kiçik Asiyadakı erməni çarlığının idarə olunmasını da Atropatena hökmdarlarına tapşırırmışdı.

Albaniya dövlətinin ərazisi Dağıstanın cənubu da daxil olmaqla cənubda Araz çayına qədər, qərbdə Göycə gölünə, şərqdə Xəzər dənizindəkə Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Albaniya dövlətinin ilk paytaxtı Qəbələ, V əsrdən sonra isə Bərdə şəhəri olmuşdur. Alban hökmdarları ölkənin dünyəvi və dini başçısı idilər. Dövlətin hərbi qüvvələri 80 mindən çox (60 min piyada, 22 min süvari) idi. Hökmdarın sarayında məşvərət şurası fəaliyyət göstərirdi. Albaniya dövləti qonşularla siyasi-iqtisadi, mədəni əlaqələr saxlamışdır. Albaniyanın görkəmli hökmdarı Cavanşir çevik xarici siyasət yeritmiş, vətəninin müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməmişdi. Cavanşirin ölümündən sonra Albaniyanın müstəqil dövlət idarəçiliyinə son qoyuldu.

E. VII əsrdə Ərəb xilafəti Azərbaycanı işğal etdi. Lakin ərəb hökmdarlığı da Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrini məhv edə bilmədi. İslam dininin qəbul olunması ilə Azərbaycanın tarixi müqəddəratında əsaslı dönüş yarandı.

Xilafətə qarşı Azərbaycanda başlanmış Xürrəmilər hərəkatı uzun müddət davam etmiş, Azərbaycan hüdudlarını aşaraq Yaxın və Orta Şərqiənən qüdrətli hərəkatına çevrilmişdi. Hərəkat məğlubiyyətə uğrasa da xilafətin süqu-

tunu sürətləndirdi. Xilafətin siyasi hakimiyyətinin zəifləməsi ilə Azərbaycan torpaqlarında müstəqil dövlətlər yaranırdı.

IX əsrin ortalarından Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələri yenidən dirçəldi. Sacilər, Şirvanşahlar, Salari-lər, Rəvvadilər, Səddadilər və Şəki hakimiyyəti kimi yerli dövlətlərin yaranması nəticəsində siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində oyanış baş verirdi.

Dərbənddən Zəncanadək, Xəzər sahillərindən Ani və Dəbil şəhərlərinə qədər ərazini əhatə etmiş Sacilər dövlətinin tərkibində bütün Azərbaycan torpaqları ilk dəfə vahid müstəqil dövlət çərçivəsində birləşirdi. Bununla belə, yeni yaranmış dövlətlərdən heç biri uzun dövr üçün Azərbaycanın bütün ərazisini əhatə edən vahid və qüdrətli dövlətə çevrilə bilmədi. Səlcuqların yürüşü nəticəsində Azərbaycan da Orta Asiyadan Aralıq dənizində, Dərbənd keçidindən İran körfəzinədək ərazini əhatə edən Böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edildi.

Səlcuq dövlətinin tənzümlü dövründə yaranmış Azərbaycan Eldənizlər dövləti Yaxın və Orta Şərqi qüdrətli dövlətə çevrildi. Qüvvətlənən Şirvanşahlar və Eldənizlər dövlətləri Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin davam etdirilməsində mühüm rol oynadılar.

Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti XV–XVIII əsrlərdə daha da zənginləşdi. XV əsr ərzində Şirvanşahlar dövləti müstəqilliyini saxlamışdı. Paytaxtı Təbriz şəhəri olmuş Qaraqoyunlular dövləti zəminində Ağqoyunlular

dövləti yarandı. Bu dövlətin də paytaxtı Təbriz şəhəri oldu. Ağqoyunlular dövlətinə Azərbaycandan başqa geniş ərazilər daxil idi. Görkəmli sərkerdə və dövlət xadimi Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə Ağqoyunlu imperiyası bütün Yaxın və Orta Şərqdə qüdrətli hərbi-siyasi amilə çevrildi. Uzun Həsənin keçirdiyi islahat – “Həsən padşahın qanunları” (“Qanunnamə”) XVI əsrdə Səfəvilər dövləti ərazisində, həm də əvvəllər Ağqoyunlular dövlətinin tərkibində olmuş Osmanlı imperiyasının şərq vilayətlərində də qüvvədə idi.

Osmanlı dövləti ilə müharibə Ağqoyunlular dövlətinin güclü surətdə zəiflətdi. Uzun Həsənin nəvəsi, gələcək Səfəvi şahı I İsmayıl 1501-ci ildə mərkəzi Təbriz olan Səfəvi dövlətini yaratdı. Qonşu dövlətlərin hökmdarları Səfəvilər dövlətini Azərbaycan zəminində yaranmış Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövlətlərinin varisi hesab edirdilər. Ağqoyunluların xarici siyasət xəttini davam etdirən Səfəvilər dövləti də Qara dəniz, Aralıq dənizi hövzəsi ölkələrindən başlamış Skandinaviyaya qədər bir çox Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqə saxlayırdı. Azərbaycan Şərqlə Qərbi arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə mühüm rol oynamaqda davam edirdi.

Azərbaycan Səfəvilər dövləti Şah İsmayıl, Şah Təhmasib, Şah Abbas və digər Səfəvi hökmdarlarının həyata keçirdikləri islahatlar, daxili və xarici siyasət nəticəsində Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli imperiyaların birinə çevrildi.

Səfəvi imperiyasını idarə etmək üçün mükəmməl dövlət idarəçiliyi mexa-

nizmi yaradılmışdı. Səfəvi sarayında Ali məşvərət məclisi fəaliyyət göstərirdi. Bütün məhkəmə işlərinə Ali divan nəzarət edirdi. Səfəvi hakimiyyəti dövründə Yaxın və Orta Şərqdə Azərbaycan (türk) dilinin rolu daha da artdı.

Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinə 1736-cı ildə son qoyuldu. Yeni dövlət başçısı Nadir şah Əfşar keçmiş Səfəvi imperiyasının sərhədlərini daha da genişləndirdi. Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində ölümündən sonra onun idarə etdiyi imperiya parçalandı. Azərbaycan ərazisində yerli dövlətlər yarandı. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarında 20 xanlıq, 5 sultanlıq: Urmiya, Xoy, Maku, Təbriz, Qaradağ, Marağa, Ərdəbil, Sərab, Şəki, Qarabağ, Quba, Dərbənd, Bakı, Cavad, Salyan, Talış, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, İrəvan xanlıqları və Qutqaşen, Qəbələ, Ərəş, Qazax-Şəmsəddil, İlisu sultanlıqları mövcud idi.

Siyasi pərakəndəlik şəraitində ayrı-ayrı xanların ölkəni vahid dövlətə birləşdirmək cəhdləri nəticəsiz qaldı. İranda hakimiyyətə gəlmiş Azərbaycan sülaləsi olan Qacarlar xanlıqları tabe etməyə səy göstərirdi. Cənubi Qafqazı işğal etməyə çalışan Rusiya imperiyası ilə İran dövləti arasında müharibələr Azərbaycanı qanlı hərbi əməliyyatlar meydanına çevirdi. Gülüstən (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən Azərbaycan iki dövlət arasında bölüşdürüldü. Araz çayından cənubdakı Azərbaycan torpaqları İran dövləti tərkibində, şimaldakı torpaqlar Rusiya imperiyası tabeliyində qaldı.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması nəticəsində müstəqil A.d. yenidən bərpa edildi. Bu dövlət 23 ay fəaliyyət göstərdi.

Azərbaycanın düşmənləri, bədxahları A.d. tarixini çox vaxt qəsdən bu dövlətin yarandığı ildən götürürlər. Onların fikrincə, guya A.d. tarixi məhz 1918-ci ildən başlanır. A.d. tarixinin belə saxtalaşdırılması xüsusi məqsəd daşıyır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci il aprelin 28-də sığuta uğradıqdan sonra SSRİ-nin tərkibində 71 il mövcud olmuş dövlətçiliyimiz müstəqil olmasa da, bu illər ərzində bütün sahələrdə çox böyük nailiyyətlər qazanılmışdır.

18 oktyabr 1991-ci il tarixində Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini bərpa etmiş, suveren Azərbaycan Respublikası qurulmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qorunub saxlanması və möhkəmlənməsində müdrik siyasətçi, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin böyük rolu olmuşdur. O, gənc, suveren dövlətin başı üzərini almış bütün təhlükələri aradan qaldırmış, dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə gənc dövlətin əlaqələrini qurmuş, siyasi-iqtisadi münasibətləri möhkəmləndirmiş və onu sivil dövlətlər sırasına çıxara bilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) – Türk-müsəlman Şərqi ilk parlamentli respublika. 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycanın istiqlaliyyəti bəyan edildi. İstiqlal bəyannaməsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ali icraedici hakimiyyətin müvəq-

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

qəti hökumətə məxsus olduğu bildirildi. Müvəqqəti hökumət Azərbaycan Milli Şurası qarşısında məsul idi.

Azərbaycan Milli Şurası AXC-in ilk hökumətini təşkil etməyi şüarın üzvü, bitərəf Fətəli xan Xoyskiyə tapşırırdı. Elə həmin gün Fətəli xan Xoyskinin təklif etdiyi Nazirlər Şurasının tərkibi təsdiq edildi.

Cümhuriyyətin yaranması ərafəsində Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların elliklə yaşadıkları ərazilər təqribən 150 min kv. km-ə bərabər idi. Əzəli Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra AXC Cənubi Qafqazdakı tarixi Azərbaycan torpaqlarının 113,9 min kv.km-ni əhatə edirdi (mübahisəsiz ərazi 97,3 min kv.km; mübahisəli ərazi 16,6 min kv.km).

Gənc Azərbaycan dövləti son dərəcə mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə yaranmışdı. 1918-ci il iyunun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti fəaliyyət mərkəzini Tiflisdən Gəncəyə köçürdü. Gəncədə Cümhuriyyət tarixində ilk hakimiyyət böhranı baş verdi. Milli Şura iyunun 17-də iki mühüm qərar qəbul etdi. Milli Şura fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırdı. Bütün hakimiyyət Müəssisələr Məclisi çağırılanadək Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış yeni hökumətə həvalə edildi. Azərbaycan Milli Şurası hökumətin hüquq və səlahiyyətlərini də konkret şəkildə müəyyənləşdirmişdi. Müvəqqəti hökumət altı aydan gec olmayaraq Müəssisələr Məclisini çağırmağı idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

Müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğuna başlandı: bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan olundu; Azərbaycanın dövlət bayrağı qəbul olundu; Müsəlman hərbi korpusu Əlahiddə Azərbaycan korpusuna çevrildi; Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan olundu; məktəblər milliləşdirildi; Gəncə və Cəbrayılın tarixi adları bərpa olundu; milli orduya səfərbərlik keçirildi; Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanun qəbul edildi. İyul ayının 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmaq barədə qərar qəbul olundu. Komissiya Dünya müharibəsi dövründə Qafqazda müsəlman əhəlisinə qarşı törədilən qırğınlarla bağlı məsələləri araşdırmalı, cinayətkarları məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etməli idi.

Hökumətin başlıca vəzifəsi Cümhuriyyət hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisində bərqərar etmək, Bakı şəhərini və ətrafını işğalçılardan təmizləmək idi. Bu məqsədlə Cümhuriyyət hökumətinə Osmanlı dövləti hərbi yardım göstərdi. 1918-ci il iyun ayının 4-də "Osmanlı imperator hökuməti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq müqaviləsi" imzalandı. Bu sənəd Azərbaycan hökumətinin imzaladığı ilk dövlətlərarası müqavilə idi. 1918-ci il sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan könüllü dəstələrinin birləşmiş qüvvələri Bakını azad etdi. Sentyabrın 17-də Cümhuriyyət hökuməti Bakıya köçdü. Bakı paytaxt elan olundu. Üçrəngli bayraq dövlət bayrağı kimi təsdiq olundu.

1918-ci il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası yenidən fəaliyyətə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

başladı. Lakin ölverişli daxili vəziyyət uzun sürmədi. Cənubi Qafqaz B.Britaniyanın təsir dairəsinə keçdi. Bakıda general Tomsonun başçılıq etdiyi ingilis general-qubernatorluğu yarandı. Bakı şəhəri və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarətinə keçdi.

Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə yeni Parlamentin çağırılması ilə bağlı olaraq noyabrın 29-da xalqa müraciət etdi. 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Parlamentdə ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlar, hətta sayca çox az olduqlarına görə Parlament seçkilərində iştirak etmək hüququ olmayan xalqlar da təmsil olundular: türk-müsəlman əhəli – 80, ermənilər – 21, ruslar – 10, almanlar – 1, yəhudilər 1, gürcülər – 1, polyaklar – 1. Diplomatik səfərdə olan Ə.Topçubaşov qiyabi olaraq, Parlamentin sədri, Həsən bəy Ağayev birinci müavini seçdi. Ə.Topçubaşov Azərbaycanda olmadığı üçün Parlamentin fəaliyyətinə 1920-ci ilin fevralınadək H.Ağayev, sonra isə Məmməd Yusif Cəfərov rəhbərlik etmişdir. Yeni – üçüncü hökumətin təşkili yenidən F.Xoyskiyə tapşırıldı. Parlament hökumətin proqramını qəbul etdi. General Tomson Fətəli xan Xoyski hökumətini Azərbaycanın yeganə qanuni yerli hakimiyyət orqanı kimi tanıdı. Cümhuriyyətin sonrakı iki hökumət kabinəsinə Nəsim bəy Yusifbəyli başçılıq etmişdir.

Azərbaycan Parlamentində 11 fraksiya fəaliyyət göstərirdi. Parlamentin 145 iclası olmuşdur. Parlament fəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstə-

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

qilliyinin qorunub saxlanması və ordu quruculuğu məsələlərinə yönəltmişdi. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-a yaxını qəbul olunmuşdu. Parlamentin 11 komissiyası vardı.

Parlament 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qanun qəbul etdi. Parlamentdə hökumətin təklifinə əsasən 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına təhsil alması üçün xarici ölkələrə göndərilməsi barədə qanun qəbul olundu.

Gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması üçün Parlament 1918-ci il dekabrın 28-də Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris Sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Paris Sülh konfransında müttəfiq dövlətlərin Ali Şurası tərəfindən AXC de-fakto tanındı. AXC bir çox xarici dövlətlərlə səfirlik və nümayəndəliklər səviyyəsində diplomatik münasibətlər yaratdı, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr, sazişlər imzaladı. 1920-ci ilin martında İran AXC-ni de-yure tanıdı.

1920-ci ilin yazında AXC üçün hakimiyyət böhranı və xarici təcavüz təhlükəsi yarandı. Bolşevizmə meyil edən qüvvələr AXC-in süquta uğramasını sürətləndirdilər. 1920-ci il aprel ayının 27-də Azərbaycan Parlamentinin sonuncu iclasında Sovet Rusiyasının bir-başba hərbi təhdidi altında hakimiyyət kommunistlərə verildi.

XI Qırmızı Ordunun Bakıya zorakı müdaxiləsi nəticəsində AXC süqut etdi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə son qoyuldu.

Azərbaycan xalqına qarşı repressiyalar – Azərbaycan Rusiya tərkibinə zorla qatıldıqdan, yəni torpaqlarımızın işğal başa çatdıqdan sonra bu ərazidə müstəmləkəçilik siyasəti həyata keçirilməyə başlandı. Xalqın ayrı-ayrı nümayəndələrinə qarşı repressiyalar da məhz bu dövrdə həyata keçirildi. Ermənilərin Azərbaycanı kütləvi şəkildə köçürülməsinə öz etirazlarını bildiren müeyyən şəxslər dərhal həbsə alınaraq, uzaq Sibire sürgünə göndərildi.

Lakin xalqımıza qarşı ən ağır repressiyalar Sovet hakimiyyəti illərində həyata keçirilmişdir. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra təkcə Bakı şəhərində mayın 16-na kimi N.Nərimanov Bakıya qayıdana qədər 15000 nəfər azərbaycanlıya qarşı repressiya tətbiq edilmişdir.

XX əsrin sonrakı illərində bu repressiyalar müxtəlif vaxtlara təsadüf edir.

Azərbaycanlılara qarşı ən böyük repressiya XX əsrin 30-cu illərinin ortalarında olmuşdur. Əvvəlcə, latın əlifbası dəyişdirilərək kiril əlifbası tətbiq edilmişdir. Bundan əlavə, bütün Sovet İttifaqında tətbiq edilən repressiya dalgası Azərbaycana da bürümüşdür. Ən faciəvi cəhət budur ki, bu repressiyaları törədənlərin böyük əksəriyyəti ermənilər olmuşlar. Respublikanın müxtəlif rəhbər vəzifələrində özlərinə möhkəm yer tutmuş ermənilər ilk növbədə 1918-ci ilin mart hadisələrində ermənilərə qarşı mərdliklə vuruşan azərbaycanlıları axtarıb tapdırmış və məhkəməsiz onları güllələtdirmişlər. Xalqın ən istedadlı oğul və qızları həbs edilərək dəhşətli işgəncələrə məruz

qalmış, könüllü şəkildə “xalq düşməni” olduqlarını boyunlarına almağa məcbur edilmişlər. Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Tağı Şahbazi Simürğ, Qantəmir, Hacıbaba Nəzerli, Əliqulu Qemküsar, Yusif Vəzir Cəmənəzəminli, Salman Mümtaz, Bəkir Çobanzadə, Əli Nəzmi, Abbas Mirzə Şerifzadə, Ülvi Rəcəb və yüzlərlə görkəmli ədəbiyyat və incəsənət xadimi, onların ailə üzvləri repressiyaya məruz qalmışlar.

Repressiya dalgası müharibədən sonrakı illərdə yenidən güclənmişdir. Artıq bu dövrdə müharibədə əsir düşmüş şəxslərə qarşı bu üsul tətbiq edilmişdir. Bu vəziyyət haqqında məlumat əldə edən xaricdəki azərbaycanlılar Vətənə qayıtmamış, qürbətə yaşamağa üstünlük vermişlər.

1953-cü ildə İ.V.Stalinin ölümündən sonra repressiyaya uğrayanların böyük əksəriyyəti bəraət almış, sağ qalanlar doğma Vətənə qayıtmışlar. Repressiya qurbanı olmuş böyük Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin cənəzi, uzaq Sibirə Vətənə gətirilərək öz doğma yurdu Naxçıvanda torpağa tapşırılmışdır. Xalqımız bu qayğısına görə Heydər Əliyevə minnətdardır.

Azərbaycan intibahı – Azərbaycan tarixində elmin, incəsənətin çoxun inkişafı ilə səciyyələnən dövr. Azərbaycanda intibah Avropa ölkələrinə nisbətən çox tez başlayıb. Hələ XII əsrdə A.i. özünün ən yüksək zirvəsinə çatıb. Avropa ölkələrində intibahı, yəni mədəniyyətin, elmin inkişafını, tərəqqisini bir neçə əsr qabaqlayan qədim

Azərbaycan orta əsrlər dövründə bəşəriyyətə Nizami Gəncəvi kimi böyük mütəfəkkir şair, filosof bəxş etmişdir. XII əsr Azərbaycan A.i. haqlı olaraq qızıl əsr dövrü adlandırılır ki, bu da təsadüfi deyildir. Şərqi ən görkəmli elm, sənət nümayəndələri – Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Əbülülə Gəncəvi, Fələki Şirvani, İzzətədin Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Müciredin Bəyləqanı, böyük filosof Bəhmənyar, Şihabəddin Sühreverdi, görkəmli filosof, alim Səfieddin Urməvi, Nəsiredin Tusi və bir çox şəxsiyyətlər Azərbaycanda yaşamış, həm Azərbaycan, həm də dünya mədəniyyətini zənginləşdirmişlər. Heç bir Avropa ölkəsi bir əsrdə bu qədər görkəmli şəxsiyyətlər yetişdirməmişdir. Əslində Azərbaycanda intibah öz inkişafı ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə də öz təsirini göstərmişdir. Təkcə Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinə Şərqdə 80-dən artıq nəzire yazılmışdır. Onun “Xəmsə”sinin təsiri altında isə bir neçə şair xəmsə yazmışdır. A.i. tətbiq edən tədqiqatçılar Füzuli dövrünü də intibahın mədəni yüksəlişinin qızıl dövrü adlandırırlar. Çünki bu dövrdə, yəni XV əsrdə Azərbaycan dünyaya heç bir xalqda bərabəri olmayan nəhəng bir şair – Məhəmməd Füzulini vermişdir. Füzuli dövründə 400-dən artıq Azərbaycan şairi yaşamışdır. Lakin onların heç biri Füzuli səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Görkəmli Azərbaycan şairi və dövlət başçısı Şah İsmayıl Xətayi də bu dövrdə yaşamışdır.

Beləliklə, 3 əsrlik davam edən İntibah dövründə Marağa rəsədxanasının

açılması, Neimi, Nəsimi kimi şairlərin yaranması, bu gün belə dünyanı valeh edən Təbriz miniatür məktəbinin çəkdiyi gözəl əsərlər, Kamaləddin Behzadın miniatürleri dünya sənətşünaslarını, alimlərini valeh edir.

Hər bir Azərbaycanlı İntibah dövrü mədəniyyəti ilə fəxr edir.

Azərbaycançılıq – Azərbaycan milli ideologiyası. Müstəqillik əldə edildikdən sonra milli ideologiyanın yaradılması bütün kəskinliyi ilə qarşıya çıxdı. Totalitar rejimin ideologiyasının anti-bəşəri mahiyyətindən dərək edən xalqlar və millətlər çox ağır sosial-iqtisadi vəziyyətlə qarşılaşmalarına baxmayaraq, yeni dövrün, yeni quruluşun milli ideologiyasını yaratmaq istiqamətində fəal iş apardılar.

90-cı illərin əvvəllərində milli ideologiyanın axtarışı istiqamətində ziyalılar, demokratik qüvvələr mətbuatda geniş müzakirələr açıb, müstəqilliyin ideologiyasının “tapılması” ətrafında müxtəlif fikirlər söyləyirdilər. Onların bir çoxu millətçiliyi, türkçülüğü, vətənciliyi əsas götürməyi və milli ideologiyanın mədəni əsaslarını məhz bu siyasi ideyalar üzərində qurmağı tövsiyə edirdilər. Lakin keçilmiş qısa yol, müstəqilliyin bərpasından sonra əldə olunan tarixi-siyasi təcrübə aydın göstərdi ki, bu tərzdə yeni yaranan milli ideologiya səmərəli ola bilməz. Belə ki yeni dövlətin milli ideologiyası təkcə bu dövlətin ərazisində yaşayan şəxsləri yox, həm də bütün dünyada məskunlaşmış azərbaycanlıları əhatə etməlidir.

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev müstəqilliyin yaranması ilə bağlı ölkədə gedən geniş sosial-iqtisadi vəziyyəti təhlil edərək, Azərbaycan üçün yeni bir ideyanı ortaya qoydu. Heydər Əliyev Azərbaycanda fundamental bir siyasi ideologiyanın, bütün vətəndaşların hüquqlarını qoruya bilən dövlətin əsasını qoydu, hüququn aliliyinə əsaslanan idarəetmə sistemi yaratdı. Belə ki əvvəlcə bir ideya kimi irəli sürülən Azərbaycançılıq ölkənin sonrakı inkişaf prosesində xalqın milli ideologiyasına çevrildi.

Zəngin milli-mənəvi dəyərləri, tarixi inkişafın gedişini özündə əks etdirən bu ideologiya xalqın milli birliyinə formalaşmasında böyük rol oynadı. Milli dövlətçiliyimizin varlığı təhlükə altına alındığı zaman Azərbaycançılıq ideyası böyük səfərbəredici bir siyasi qüvvəyə çevrilərək yeni Azərbaycanın milli ideologiyası kimi ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi həyatında aparıcı bir siyasi qüvvə kimi meydana çıxdı, xaoslu vəziyyəti, hərəmçərliyi aradan qaldırdı, böyük-kiçikliyindən, siyasi mənsubiyyətindən, dini əqidəsindən, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir millətin, etnik qrupun, milli azlığın bərabər hüquqa malik olmasını nəinki təsbit etdi, həm də onların eyni hüquqa malik olduğunu təsdiq etdi, qarşılıqlı inkişafını təmin etdi.

Yeni dövrdə Azərbaycançılıq ideologiyasına tarixi əmil kimi yanaşan Heydər Əliyev deyirdi: "Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası Azərbaycançılıqdır. Hər bir Azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə

qürur hissi keçirməlidir və biz Azərbaycançılıq – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq... Azərbaycanlılar harada yaşamalarından asılı olmayaraq, daim öz milli, mənəvi dəyərlərinə, milli köklərinə sadıq olmalıdırlar. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən Azərbaycançılıq ideyasıdır, Azərbaycançılıqdır. Azərbaycan dövləti müstəqilliyini əldə edəndən sonra Azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan Azərbaycanlılar üçün əsas ideya olub. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir". Bu konseptual, program xarakterli yeni, geniş və mükəmməl bir ideologiya idi.

Azərbaycançılıq ideologiyası artıq milli inkişafın praktik modeli kimi qəbul olunaraq dövlətçilik nəzəriyyəsinin mükəmməl konsepsiyasına çevrilmişdir.

Azərbaycançılıq ideologiyası xalqın, milli dövlətimizin məfkurəsidir. Azərbaycançılığın tərkib hissəsinə daxil olan ideyaların hər biri xalqın formalaşmış məfkurəsinin zənginləşməsində çox mühüm və əhəmiyyətli rol oynayır.

Azərbaycançılıq ideologiyasının elmi-nəzəri mahiyyəti daim tədqiqatçılarımızın diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan elmi ədəbiyyatında qeyd olunur ki, Azərbaycançılıq real tarixi keçmişimizlə, milli mentalitetimizlə, bugünkü

inkişafımızın siyasi-mənəvi məzmunu ilə sıx bağlıdır. Milli dövlət ideologiyası olan Azərbaycançılıq bu gün bizim qarşımızda dəqiq ifadə edilmiş ideya kimi durur. Bu ideyanın tarixə və onlara xalqın qədimdən bəri bir ərəzidə yaşaması, onların ümumi mentalitetə və tələbat strukturuna söykənən ümumi psixologiya ilə şortlənən öz bölgüsü var... Azərbaycançılıq xalqımızın çox əzab-əziyyətlərlə nail olduğu tarixi sərəvərdir. O, real müstəqilliyə nail olmaq, vahid, bölünməz, Azərbaycanı qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün vasitədir... O, Azərbaycan xalqına dövlətyaradıcı mənfətlərinin ümumiliyi və demokratiyanın, sərbəst iqtisadiyyatın, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizənin məqsədidir.

Doğrudan da xalqın milli-mənəvi dəyərlərini həm müdafiə etməyə, həm də qoruyub saxlamasını bacaran dövlətlə insanların fərdi sosial-mədəni meyillərini üzvi şəkildə birləşdirən Azərbaycançılıq ideyası ölkədə vətəndaş birliyi, vahid solum yaradır. Yeni dünya düzənində milli ənənələrlə yanaşı, sivilizasiyaların da önəminin artdığı bir məqamda bu ideologiyanın mahiyyətində əks olunan müddəalarda da müəyyən aydınladırmalar və dəqiqləşdirmələr aparılır. Tarixi -fəlsəfi araşdırmalar tam sübuta yetirir ki, artıq Azərbaycanda Azərbaycançılıq milli ideyanın əsası kimi tam formalaşmış və Azərbaycan dövlətinin tarixi boyu əsas olaraq qalacaqdır.

Azərbaycançılıq ideologiyası cəmiyyətin normal, sağlam inkişafını təmin

edən bir sıra mühüm amillərlə zəngindir. Bu ideologiya unitar, hüquqi və demokratik dövlət kimi Azərbaycanın möhkəmləndirilməsinə və inkişafına yönəldilmişdir. Azərbaycançılıq müstəqil dövlətimizi sivil dövlətlər sırasına çıxarmağa qadir olan bir ideologiya kimi hər bir vətəndaşın dünyagörüşündə özünə möhkəm yer tapmalıdır.

Bu ideologiya milli inkişaf ideologiyasının əsası kimi keçid dövrü şəraitində xüsusilə böyük rol oynayır. Bu ideologiya bütün dünyada müxtəlif xalqlarda və millətlərdə dövlətimizin, xalqımızın sivil inkişaf yolu ilə gətməsi, milli ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparın bir dövlət təşəvvürünü yaradır, çünki hər bir insanın hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycançılığın mühüm tərkib hissələrindən biri Azərbaycan dilidir. Azərbaycan dilinin böyük qayğıkeşi Heydər Əliyev demişdir: "Biz öz əcdadlarımıza daim minnətdar olmalıyıq, ona görə ki, ən çətin vaxtlarda dilimiz itməyib, yaşayıb. Onu xalq yaşadığıdır, eyni zamanda onu xalqımızın böyük şəxsiyyətləri yaşadıblar". Həqiqətən, tarixi təcrübə sübut edir ki, dilin hərtərəfli inkişafı, zənginləşməsi, beynəlxalq səviyyəyə çıxması, nüfuz qazanması təkcə xalqdan asılı deyil. Burada dilin keşiyində duran və bütün dövrlərdə onu inkişaf etdirən ziyalıların da rolu çox böyükdür. Onlar dilin inkişafını milli müstəqillik ideyaları, dövlətçilik ənənələri ilə zənginləşdirmişlər. Eyni zamanda görkəmli dövlət başçıları, öz xalqlarının tarixinə islahatçı kimi daxil

olmuş siyasi liderlər də bu sahədə çox böyük işlər görmüşlər. Onların uzaqgörənliyi, tarixi hadisələri düzgün və obyektiv qiymətləndirmək bacarığı dilin, sözün həqiqi mənasında, gündəlik həyatda, praktikada dövlət dilinə, ümumi işlək dilə çevrilməsinə, beynəlxalq münasibətlər sistemində dilimizin rolunun və əhəmiyyətinin artmasına güclü təsir göstərmişdir. Milli dil sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasəti sonrakı müstəqillik illərində Ümum-millət lider Heydər Əliyevin konkret fərmanları ilə daha da inkişaf etdirilmiş, Azərbaycan dilinin ictimai həyatımızda çox mühüm rola malik olduğu göstərilmişdir.

Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis olunması haqqında 2001-cı ildə verilmiş fərmanlar, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılması məsələləri barədə Azərbaycan xalqına Heydər Əliyevin müraciəti keçmişizdə hörmətlə azərbaycançılıq ideyalarının mənə və əhəmiyyətini bir daha aydın göstərdi.

Azərbaycançılığın ən mühüm amilləri sırasında milli-etnik müstəvidə bütün etnik qrupları birləşdirmək, vətəne bağlılığı artırmaq, hər bir vətəndaşda milli özünüdərkli vətənpəşlik anlayışı ilə zənginləşdirmək məqsədi dayanır. Azərbaycan onlarca milli azlığın, azsaylı xalqın, etnik qrupun doğma vətənidir. Ərazimizdə yaşayan bu xalqlar və millətlər Azərbaycanın ümumi siyasi-iqtisadi, sosial-mədəni həyatında fəal iştirak edirlər, eyni zamanda öz milli özünəməxsusluqlarını saxlayırlar, milli adət və ənənələrinin, həyat tərzinin,

psixologiyalarının, mədəniyyətlərinin assimilyasiyaya uğraması faktı ilə qarşılaşırırlar. Bu da ölkə miqyasında azərbaycançılıq ideologiyasının təntənəsi ilə, milli siyasətin düzgün aparılması ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Böyük Öndər Heydər Əliyev eyni zamanda azərbaycanlı adını daşımağın məsuliyyətini dərk etməyi, Vətənə sədaqətlə xidmət göstərməyi tövsiyə edirdi. Onun bu istiqamətdə qarşıya qoyduğu vəzifələr, irəli sürdüyü tövsiyələr bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən böyük uğurla yerinə yetirilir, azərbaycançılığın inkişafı dövlətimizin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir.

Azərbaycanda siyasi fikir – Azərbaycanda ilk siyasi fikir mənbəyi kimi "Avesta" əsərini götürmək olar. Bu qədim abidə e.ə. VII-VI əsrlərdə Azərbaycan və İran ərazisində yaradılmış, sonra daha geniş məkana yayılaraq Zərdüşt təlimini təbliğ etmişdir. Bəzi tədqiqatçılar "Avesta"-nın daha qədim dövrlərdə yaranması fikrini irəli sürürlər. "Avesta"-nın yaradıcısı və baş qəhrəmanı Zərdüştün sosial-siyasi və hüquqi fikirləri qədim Azərbaycanda formalaşan siyasi fikir qaynaqlarını göstərir. Zərdüşt xeyir və şər, işıq və zülmət, həyat və ölüm mübarizəsi ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləyir. Zərdüşt xeyirxahlığı Hormüzün təmsalında, bütün pis əməlləri isə Əhrimanın fəaliyyətində verir. "Avesta"-da ən yaxşı dövlət forması monarxiya götürülür. Dünyanın yaradılması ilə bağlı deyilmiş fikirlər isə qədim azərbaycanlının dünyagörüşünü açıq göstərir.

Qədim Azərbaycanda zərdüştlikdən sonra məzdekilik təlimi də xalqın ictimai-siyasi baxışlarının mahiyyətini işıqlandırır. Zərdüştlikdən faydalanan Manixeyizmin banisi Mani dünyanı dualist anlamda izah edir. Bu təlimə görə yaxşılığın mənşəyi və əsası işıq, pisləyin mənşəyi qaranlıqdır, zülmətdir. Mani bütün varlığı bu iki yaradıcı qüvvə arasında görürdü. Bu təlimdə yəhudi və xristian dinlərindən də istifadə edilmişdir. Manilik türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların islamaqədərki dinlərindən biri olmuş və öz tərəfdaşlarının həyatında mühüm rol oynamışdır.

Məzdekilik təlimi də Mani təliminə bir qədər yaxındır. Məzdek deyirdi ki, Allah bütün nemətləri bərabər yaratmışdır. Hamının əmlakı bərabər səviyədə olmalıdır. Buna görə də onun qənaəti belə idi ki, varlıların əmlakı alınıb kasıblara paylanmalıdır. Məzdekilərin ideyaları Azərbaycanda geniş yayılmış, sonralar xürrəmlik hərəkatının əsasını təşkil etmişdir.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında sosial-siyasi motivlər çox güclüdür. "Kitabi-Dədə Qorqud", "Oğuznamə" dastanlarında verilmiş ictimai-siyasi fikirlər Azərbaycan türkünün dünyagörüşünün qədimliyini və zənginliyini göstərir.

Azərbaycan xalqının dastan və nağıllarında, atalar sözləri və məsəllərində də həmçinin əxlaqi keyfiyyətlər, xeyir və şər arasında mübarizə, insanın mənəvi kamilliyi, ədalətsizliyin tənqidi, mərdlik, igidlik, Vətən mövzusu geniş surətdə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında da həmçinin bu

kimi ideyalar xalqa təbliğ olunur. Xüsusilə "Koroğlu" dastanı bu haqda çox şey vəd edir. Burada dostluq, bərabərlik, zalıma, zora qarşı barışmazlıq, xalq ruhu, xalqı daim təmin etmək, ədalətsizliyi aradan qaldırmaq və s. öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan erəblərin işğalından sonra islam dininin geniş yayılması nəticəsində bir sıra islam məzhəbləri də burada mövcud olmuşdur. Məsələn, hənəfilik, malikilik, şafiiçilik, hənəbilik, zeydilik, cəfəriçilik, ismailik təriqətləri bu regionda yaşayan ayrı-ayrı filosofların dünyagörüşündə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış N.Gəncəvi, Ş.Sührəverdi, Sıracəddin Urməvi, Nəsirəddin Tusi kimi görkəmli mütəfəkkirlərin əksəriyyəti dövlət, cəmiyyət, insan fəaliyyəti ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda hürufilik ideyalarının meydana gəlməsi və İ.Nəsiminin simasında bütün dünyaya yayılması, sufizmin orta əsr Azərbaycan şairində mühüm yer tutması, Xətayinin, Füzulinin yaradıcılığında yüksək beşəri mövqə qazanması Azərbaycanda siyasi fikrin zənginləşməsində böyük rol oynamışdır.

Azərbaycan siyasi fikri demək olar bütün dövrlərdə öz aktuallığı ilə fərqlənmişdir. XIX əsrdə A.A.Bakıxanovun, Mirzə Kazım bəyin, M.F.Axundzadənin, H.B.Zərdəbinin, C.Əfqaninin və başqalarının siyasi ideyaları öz dövrünə görə diqqəti cəlb edən siyasi fikirlərdir. Onların hamısına xas olan bir xüsusiyyət vardır ki, mütəfəkkirlər geriliyə, fanatizmə, yoxsulluğa, coha-

Azərbaycanlıların deportasiyası

lətə qarşı mübarizə aparmış, insanın ləyaqətlə yaşamasını, maariflənməsini, ümumi mədəniyyətə malik olmalarını arzulamışlar. Bu fikirləri XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən bir çox görkəmli ziyalılarımız maarifçiliyin, siyasi fikrin inkişafında hədsiz dərəcədə böyük rol oynamışlar. Bu dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması siyasi fikrin inkişafının ən ali təzahürü idi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində də siyasi fikir sahəsində güclü dinamizm müşahidə olunur. Lakin bu daha çox totalitarizmin dayaqlarının möhkəmləndirilməsi məqsədlərinə yönəldilmişdir.

Azərbaycanda müstəqillik əldə edildikdən sonra siyasi fikir inkişaf etmişdir. Məsələn, Azərbaycan Konstitusiyasında, siyasi sənədlərdə, Heydər Əliyevin əsərlərində və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin əsərlərində və s. siyasi fikir öz geniş əksini tapmışdır.

Azərbaycanlıların deportasiyası – qovulmaq, sürgün olunmaq mənasını verən deportasiya latın sözü olub, ilk dəfə Fransada 1791-ci ildə şübhəli şəxslər haqqında qanunda təsbit olunmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illəri ərzində SSRİ-də demək olar bütün xalqlar deportasiyaya məruz qalmışlar. Xalqlar öz doğma yurdlarından zorla Orta Asiyaya, Qazaxıstana və Sibire sürgünə göndərilmişlər. 20-30-cu illərdə həyata keçirilən deportasiyalar müharibə dövründə daha da şiddətləndi. Heç bir

Azərbaycanlıların deportasiyası

təqsiri olmayan xalqlar müharibə dövründə təqsirkar bilinərək yaşadıkları yerlərdən sürgün olundular. Rəsmi məlumatlara görə onların arasında 1 milyondan çox alman (Volkqaboyundan), 317 min çeçen, 165 min Krım tatarı, 84 min inqış, 82 min kalmık, 64 min qaracaqılı, 49 min Axısxa türkü, 33 min balkar və s. var idi. Kişilərin çoxu müharibədə olduğundan köçürülənlərin böyük əksəriyyəti uşaqlar, qadınlar və qocalardan ibarət olmuşdur. Onların xeyli hissəsi yolda təzyiqlərə, vəziyyətə dözə bilməyib ölmüşdür. Repressiya və deportasiyalar türk xalqlarına, xüsusilə azərbaycanlılara qarşı daha amansızlıqla aparılmışdır.

Azərbaycanlıların deportasiyası bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir.

Bu tarix ermənilərin XIX əsrdə çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilmiş Qafqaza köçürülməsindən sonra başlanmışdır.

Türkmençay müqaviləsindən sonra Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş ermənilər yenidən məskunlaşdıqları torpaqlardan azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxarmağa başladılar. Bununla da azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərdə əhalinin milli tərkibi sürətlə dəyişdi, ermənilərin sayı durmadan artmağa başladı. Azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarında soyqırma və deportasiyaya məruz qalması faktları böyük yazıçı M.S.Ordubadinin "Qanlı sənələr" və Mir Möhsün Nəvvabın "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" kitablarında geniş verilmişdir. Bu kitablardan və digər saysız-hesabsız sənədlərdən aydın olur ki, Azərbaycan, İrəvan, İran

Azərbaycanlıların deportasiyası

ərazisində həyata keçirilən bütün soyqırım hadisələri xalqımızın həyatında köçkünlük siyasətinin, yeni deportasiyanın acı nəticələrini özündə saxlayır. "Türksüz ərazilərin" yaradılmasından sonra ermənilər öz havadarlarının əli ilə həmin ərazilərə erməni milliyətindən olanları köçürür, məskunlaşdırır, bununla süni surətdə deportasiya siyasətini həyata keçirirdilər.

"Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" qəbul edilmiş ikinci qərarda göstərilirdi ki, o "SSRİ Nazirlər Sove-tinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarına əlavədir. 1948-ci il 10 mart tarixli qərarda artıq köçürmə ilə əlaqədar konkret tədbirlərdən bəhs olunur. Maraqlıdır ki, bu köçürmə "kənüllülük prinsipləri əsasında" həyata keçirilirdi.

Böyük Vətən müharibəsindən sonra Ermənistan dünyanın müxtəlif yerlərindən ermənilərin köçürülüb yerləşdirilməsi məsələsi ortaya atıldıqda, Ermənistan rəhbərliyi çoxdan düşündüyü gizli bir niyyəti aşkara çıxarır. Daha doğrusu, azərbaycanlıların bir hissəsindən məhz bu yol ilə xilas olmağa çalışır. 1948-ci ildə Suriyadan, Livandan, Fransadan və Rumıniyadan 10 minə yaxın, bütünlükdə 1946-1948-ci illərdə xaricdən Ermənistanə təqribən 100 min erməni köçürülür. Lakin bu köçürmə çox davam etmir, 1948-ci ildə dayandırılır.

Ermənistanə ermənilərin köçürülməsi siyasətinin arxasında digər məqsədlər də dururdu. 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarda göstərilirdi ki, 1948-

Azərbaycanlıların deportasiyası

1950-ci illərdə "kənüllülük" prinsipi əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin qərarın 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaldıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistanə gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 2 fevral tarixli qərarına əsasən 1948-ci ildə Ermənistandan köçürüləcək 10 min əhalini qəbul etmək və yerləşdirmək planlaşdırılmışdı. Qərarda Salyan, Saatlı, Sabirabad, Əli Bayramlı, Biləsuvar, Ağcabədi və Xilli rayon icraiyyə komitələrinə tapşırılmışdı ki, 1948-ci il fevralın 15-dək köçürülənlərin yerləşdiriləcəyi kolxozlarda olan boş yaşayış evlərinin təmiri və bərpası üçün tikinti briqadaları yaratmaq, onları lazımı nəqliyyat vasitəsilə təmin etmək, yaşayış evlərinin bir hissəsini köçürülənlərə vermək istəyən kolxozçuları aşkar etmək və qeydiyyatla götürmək, kolxozlarda köçürülmə ilə əlaqədar geniş izahat işləri aparmaq lazımdır.

Qərara əsasən Ermənistandan 1948, 1949, 1950-ci illərdə külli miqdarda azərbaycanlı "kənüllülük" adı altında Azərbaycanə köçürüldü. Bu siyasət sonrakı illərdə də davam etdirildi. Ümu-

Azərbaycanlıların deportasiyası

mıyyətlə, 1948-1953-cü illərdə Azərbaycanca deportasiya edilən əhalinin sayı 100 min nəfərdən çox olmuşdur.

Ev-əşiyindən didərgin salınmış insanlar Azərbaycanın əsasən Aran rayonlarına göndərilirdi. Bu qərarı zorla icra etmək ona gətirib çıxardı ki, mülayim iqlim şəraitinə, bulaq suyuna adət etmiş əhalinin xeyli hissəsi Kür-Araz ovalığında ictimai binalarda yatacaqdan, qızdırılmadan, malyariyadan və digər yoluxucu xəstəliklərdən məhv oldu.

Sonrakı illərdə deportasiyaya məruz qalmış əhalinin müəyyən qismi bütün çətinliklərə, məhrumiyətlərə baxmayaraq, yenidən öz yurdlarına qayıtdılar. Lakin onlar 35-40 ildən sonra ermənilərin növbəti deportasiya siyasətini həyata keçirəcəklərini bilmədilər. 1988-ci ildə ermənilər Sovet İttifaqının dağılması prosesindən istifadə edərək öz havadarları olan SSRİ Prezidenti M.S.Qorbaçovun onlara olan "xüsusi" münasibətinə arxalanaaraq, Ermənistan ərazisindən bütün azərbaycanlıları deportasiya etdilər və bununla da çoxdan arzuladıqları "türksüz Ermənistan" dövlətini yaratdılar. Bu sonuncu deportasiya zamanı 400 nəfərdən çox azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanında xalqımızın bu faciəsi öz geniş əksini tapmışdır. Tarixdə ilk dəfə olaraq məhz bu fərman vasitəsilə azərbaycanlıların deportasiyasına siyasi-hüquqi qiymət

Azərbaycanlıların soyqırımı

verilmişdir. Bu fərman 1948-1953-cü illəri əhatə etsə də, deportasiya tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar çox yaxşı bilirlər ki, azərbaycanlıların müxtəlif mərhələlərində dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmışlar. Fərmanda haqlı olaraq qeyd olunur ki, "Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar İndi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir".

Fərmanda ilk dəfə olaraq azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən deportasiya aktlarına siyasi-hüquqi qiymət verilmişdir. Belə ki, bu siyasi sənəddə göstərilir ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycanlıların soyqırımı – azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti mərhələ-mərhələ bir neçə dəfə, həm də xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. 1905-1907, 1918-1920, 1965, 1988-1992-ci illərdə xalqımızın bu soyqırımı tarixlərinin hər biri haqqında

Azərbaycanlıların soyqırımı

saysız-hesabsız miqdarda dəhşətli faktlar, ağlasığmaz hadisələr durur. Lakin sovet dövründə bu faciələr haqqında danışmağa imkan verilməmişdir. Ermənilər öz tarixi keçmişləri, faciələri haqqında kitablar buraxdıqları, təbliğat aparıdıqları halda, azərbaycanlılara bu fəaliyyət qadağan olunmuş, bu qadağanı pozanlara qarşı ən kəskin tədbirlər həyata keçirilmiş, xalq düşməninin övladları damğası ilə ailə üzvlərinə cəmiyyətdə bəzi məsuliyyət müəhləti yaradılmışdır.

1905-ci ildə silahlanmış mütəşəkkil erməni dəstələri etnik zəmində soyqırımı kimi dəhşətli bir cinayətin Qafqazda ilk müəllifləri olmuşlar. 1905-1907-ci illərdə onlar Bakıda, Tiflisdə, İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurda kütləvi şəkildə azərbaycanlılara divan tutmuş, şəhər və kəndləri yandırmış, uşaqları, qadınları, qocaları qəddarlıq və vəhşiliklə öldürmüşlər. Həmin dövrdə təkcə Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında 75 Azərbaycan kəndi yerlə-yeksan edilmiş, İrəvan və Gəncə quberniyalarında isə 200-dən artıq yaşayış məntəqəsi viran edilmişdir. Erməni vəhşiliyindən sağ qurtaran on minlərlə azərbaycanlı öz doğma yurd-yuvasını tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qalmış, bununla da Azərbaycanda tarixi bir əsrə yaxınlaşmaqda olan həqarətli qaçqınlıq ənənəsinin əsası qoyulmuşdur.

Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı çevrilmiş soyqırımı siyasəti çar Rusiyasında mərkəzi hakimiyyətin süqut etdiyi, keçmiş imperiyanın dərəbəylik və anarxiya şəraitində yaşadığı 1918-ci ildə daha geniş vüsət almışdır. Bu dövr-

Azərbaycanlıların soyqırımı

dəki soyqırım daha mütəşəkkil şəkildə və daha böyük bir qəddarlıq və amansızlıqla həyata keçirilmişdir. Təkcə 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Muğanda, Lənkəranda ermənilər 50 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirmiş, evlərini talan etmiş, on minlərlə adamı öz yurd-yuvalarından didərgin salmışdılar. Yalnız Bakıda 30 minə yaxın soydaşımız xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş, Şamaxı qəzasında 58 kənd dağıdılmış, 7 min nəfərədək adam, o cümlədən 1653 qadın və 965 uşaq öldürülmüş, Quba qəzasının 122 müsəlman kəndi yerlə-yeksan edilmişdi. Qarabağın dağlıq hissəsində 150-dən çox, Zəngəzur qəzasında 115 Azərbaycan kəndi vəhşicəsinə dağıdılmış, əhaliyə cinsinə və yaşına fərq qoyulmadan qəddarcasına divan tutulmuşdur. İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdi. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində bu tarixi Azərbaycan şəhərində və onun çevrəsində 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 132 min azərbaycanlı məhv edilmişdir. Erməni cəza dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürüdülmüş "türksüz Ermənistan" siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfər idisə 1922-ci ildə cəmi 70 min nəfər olmuşdur. Göründüyü kimi, qısa müddət ərzində soyqırımının və geniş miqyaslı etnik təmizləmələrin aparılması nəticəsində erməni millətçiləri

Azərbaycanlıların soyqırımı

qarşlarına qoyduğu məqsədə əsasən nail olmuşlar.

Görkəmli ictimai-siyasi xadim Mirzə Bala Məmmədzadə "Ermənilər və İran" kitabında məlumat verir ki, bu qaniçon xalqın silahlı dəstələri həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölü ətrafında 150 min nəfərdən çox azərbaycanlını vəhşicəsinə qətlə yetirmişdir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bütün bu tarixi araşdırmaların hər-tərəfli şəkildə aparılması, xalqa, dünya ictimaiyyətinə çatdırılması sahəsində çox geniş imkanlar açıldı. Xalqa öz tarixi keçmişini haqqında doğru-dürüst məlumat vermək mühüm vəzifə kimi qarşıda durdu.

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev 26 mart 1998-ci il tarixində "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Prezident Fərmanı verdi. Tarixdə ilk dəfə olaraq azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti bu Fərman vasitəsilə öz siyasi qiymətini aldı. Fərmanda qeyd olunduğu kimi, "Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı" da tarixin açılması sahifələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbt olunması başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi ilə həyata keçirildi. Soyqırımı

Azərbaycanlıların soyqırımı

Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

Fərmanda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı siyasətinin məhz "Böyük Ermənistan" yaratmaq ideyası ilə sıx bağlı olduğu aydın göstərilir. Fərmanda bu haqda oxuyuruq: "İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında "Erməni vilayəti" adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə əslində azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. "Böyük Ermənistan" ideyaları təbliğ olunmağa başladı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına "bəraət qazandıрмаq məqsədi ilə" erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlməmiş geniş miqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi".

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 26 mart 1998-ci il fərmanında erməni təcavüzkarlarının müxtəlif vaxtlarda törətdikləri cinayətlər: "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyəsindən ruhlanan erməni qəsbkarlarının 1905-1907-ci illərdə və Rusiyada baş vermiş 1917-ci il Fevral və Oktyabr çevrilişləri zamanı bolşevizm bayrağı altında həyata keçirdikləri genişmiqyaslı qanlı aksiyalar öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanlıların soyqırımı

Azərbaycan Prezidentinin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 26 mart 1998-ci il fərmanında xalqımıza qarşı həyata keçirilən soyqırımı sonuncu mərhələsi də öz əksini tapmışdır. Fərmanda qeyd olunur ki, 1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikamızda keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğal siyasəti qətiyyətlə pislənsə də Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında gətdikcə güclənən xalq hərəkatını böyümə məqsədi ilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qaldı.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdular. Tariximizə Xocalı

Azlığın hökuməti

soyqırımı kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə-yeksən edilməsi kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilər öz milli dövlətlərini qurduqdan sonra bütün türk toponimlərinin adlarını dəyişdirmiş, erməniləşdirmiş, ya da tarix səhnəsindən tam silib çıxarmağa çalışmışlar.

"Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Fərmanında xalqımıza qarşı soyqırım faktlarının dövlət səviyyəsində ilk dəfə bəyan edilməsi və ona siyasi qiymət verilməsi ilə prezident Heydər Əliyev Azərbaycan xalqı qarşısında böyük bir tarixi xidmət göstərmişdir. Mübaliğəsiz demək olar ki, belə bir addımın atılması xalqımızın tarixi haqlarının bərpə edilməsində, qan yaddaşının oyanmasında, tarixin obyektiv yazılmasında böyük köməyi vardır. Bu fərmanın bütün məzmunu və mahiyyəti hər bir azərbaycanlıdan bunu tələb edir.

Azlığın hökuməti – parlamentar dövlətlərdə parlamentdə çoxluğa malik olmayan partiya və ya partiyalar koalisiyası tərəfindən digər partiyaların (yaxud daha nüfuzlu bir partiyanın) bu hökuməti parlamentdə (məsəyyən şəraitdə) səsvermə yolu ilə dəstəkləməyə vəd etdikləri halda formalaşdırılmış hökumət.

B

Babef (Babeuf) Qraxx (Fransua Nobel) (1760-1797) – Fransa inqilabçısı, “Bərabərlik naminə” hərəkatın rəhbərlərindən biri.

B. baxışları XVIII əsrin axırlarında inqilabi Fransada sosialist fikrin inkişafının zirvəsidir. B. proqramı – siyasi təlimində “xalq dövləti qurmaq” tələbindən ibarətdir. B. özünün “Bərabərlik naminə sui-qəsd” proqramında inqilabçıların gizli təşkilatlarının hazırlanmasının, xalq üsyanının zəruriliyini əsaslandırmışdır. Üsyançılar ali hakimiyyətin əvvəlki orqanlarını ləğv edir, müvəqqəti inqilabi hökumət – plebey diktaturasını həyata keçirən Milli Məclis yaradır. B. üçün demokratiyanın mahiyyəti xüsusi mülkiyyətin kompromisiz məhv edilməsindən, kollektivizmin və eqlitarizmin təntənəsindən ibarətdir.

Babuvizm – Qraxx Babef və onun tərəfdarlarının yaratdığı təlim.

“Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri” – Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının böhrandan çıxarılması və inkişafında neft sənayesinin dirçəldilməsi, müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə yeni dövlət neft strategiyası hazırlandı və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməyə başlandı. Bu, Azərbaycan neft sənayesində yeni eranın başlanması idi.

“BTC Əsas İxrac Boru Kəməri”

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının “Gülüstən” sarayında ARDNŞ ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanistanın iri neft şirkətləri daxil olan konsorsium (sonralar bu konsorsiuma Yaponiya şirkəti də qoşuldu) üzvləri tərəfindən sonralar bütün dünyada “Əsrin müqaviləsi” adı ilə məşhurlaşan tarixi müqavilə imzalandı (2001-ci ildən başlayaraq Prezident fərmanı ilə həmin gün respublikada “Neftçi” günü kimi bayram edilir).

Ölkəmizin neft strategiyasının ən əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan neftinin dünya bazarına nəql edilməsindən ibarət idi. Bu sahədə Azərbaycanın mənafeələrinin uzunmüddətli qorunması, geniş miqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafının, regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədilə strateji əhəmiyyətli buraxılış imkanı ildə 50 milyon ton neft, uzunluğu 1730 km olan yeni – Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi üçün gərgin işlər həyata keçirilmiş, aparılan danışıqlar uğurla nəticələnmişdir.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə Toplantısı gedişində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair” saziş imzalamışlar.

Bakıxanov Abbasqulu ağa

Eyni vaxtda Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Türkiyə Cümhuriyyəti, Qazaxıstan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidentləri bu layihəni dəstəkləyən “İstanbul Bəyannaməsi”ni imzalamışlar.

Bu layihənin inşasının 2006-cı ilin may ayının axırlarında sona çatması və Azərbaycan neftinin Ceyhan limanından tankerlərlə dünya bazarına çıxarılması faktiki olaraq ölkəmizi dünyanın enerji mərkəzlərindən birinə çevirdi.

Bakıxanov Abbasqulu ağa – XIX əsrin böyük mütəfəkkiri, görkəmli alim, şair, ensiklopedik zəkaya malik Azərbaycan maarifçisi.

A.Bakıxanov 1794-cü ildə Bakının Əmirhacıyan (keçmiş adı Xilə) kəndində II Mirzə Məhəmməd xanın ailəsində dünyaya gəlmişdir. 1802-ci ildə Bakı xanı olan Hüseynqulu xan ilə II Mirzə Məhəmməd xan arasında hakimiyyət uğrunda münasibətlər xeyli pisləşmiş və o ailəsinə götürərək qohumu Şeyxəli xanın yanına – Qubanın Amsar kəndinə köçmüşdür. II Mirzə Məhəmməd xanın Bakının bəzi kəndlərində mülkləri, torpaq sahələri olmuşdur. Maştağada, Əmirhacıyanda ulu babalarının tikdirdikləri binalar, məscidlər bu günə qədər qalmaqdadır.

A.Bakıxanov uşaqlıq illəri Qubada, bir qədər Şeyxəli xanın sarayında, daha çox isə Amsar kəndində atasının malikanəsində keçmişdir.

A.Bakıxanov təhsilini də məhz burada almışdır. Rus dilini öyrənməyə də hələ uşaq ikən başlamış, xüsusən yeniyetməlik və gənclik illərində məş-

Bakıxanov Abbasqulu ağa

ğul olmuş, Tiflisdə işə başladığıda isə daha mükəmməl mənimsəmişdir.

A.Bakıxanovu rus zabiti kimi görmək istəyən II Mirzə Məhəmməd xan 1819-cu ildə oğlunu Qafqaz Baş İdarəsinin rəisi general A.P.Yermolovun yanına işə götürür. Rus generalı II Mirzə Məhəmməd xanın Rusiya ilə yaxınlığını nəzərə alaraq, onun oğlunu öz yanındakı dəftərxanada işə götürür. Onun Tiflisdə Qafqaz Baş İdarəsində işləməsi həyatında böyük döntüş yaradır. Abbasqulu ağa Qüdsi təxəllüsü ilə şeirlər, qəzəllər yazıb.

A.Bakıxanov insanları bilikli, mərifətli, qanacaq, bir-birilə məhrəban dolanan, ünsiyyətdə olan, Allah yolunda pak əməllərlə çalışan kimi görmək istəyirdi. Bütün bunları əsərlərində təbliğ edirdi. Xüsusən “Təhzi ul-əxlaq” və “Kitab-i-nəsayəh”də, bədii yaradıcılığında bu kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətləri təbliğ edirdi.

A.Bakıxanov qısa bir müddət ərzində hərbi və diplomatik qulluqda, rəsmi dövlət işlərində iştirak etməklə yanaşı, müxtəlif dillərdə xeyli sayda yüksək bədii və dərin məzmunlu elmi əsərlər yazmış, böyük istedad, qüdrətli zəka, bacarıq və zəhmətsevərlik göstərmişdir. O, çox məhsuldar, fəal və gərgin işləyərək elmin müxtəlif sahələrinə aid maraqlı əsərlər yazıb ortaya qoymuşdur. Məsələn, “Əsar ul-mələkut” əsərində günəşin vəziyyətlərindən danışaraq, o alman astronomu Badenin yaradıcılığına müraciət edir. O, qeyd edir ki, göydəki tünd ləkələr dəliklərdir ki, Günəş onların dərinliklərindən boylar. Müəllif bu əsərdə

Bakıxanov Abbasqulu ağa

Avropanın bir çox görkəmli astronomlarının adını çəkir, onların nəzəriyyələrini araşdırır.

A.Bakıxanov Kopernikin (1473-1543) heliosentrik sistem nəzəriyyəsinə yüksək qiymət vermiş, onu geniş şəkildə və elmi əsərlərlə dərinlən təhlil etmişdir. O, Kopernikin təlimini təhlil edərək, onun mahiyyət və xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmiş, onun əsil elmi interpretasiyasını vermiş, hətta məhdud çəhətlərini də unutmamış, bəzi düzəlişlər də etmişdir.

A.Bakıxanovun "Kəşf ül-qəraib" əsəri elm aləmində xüsusi maraq doğurur. Məşhur səyyah Kolumbun Amerikanı kəşf etməsi problemlərinə toxunan böyük müfəkkir Ameriqo Vespuççinin də adını çəkir. Müəllif Kolumbun bütün səfərlərini qələmə almağa çalışmışdır.

A.Bakıxanov rus ordusunda polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. O, 1826-1829-cu illərdə Rusiyanın İran və Türkiyə ilə müharibələrində, Türkmənçayda Rusiya-İran sülh danışıqlarında iştirak etmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, A.Bakıxanov Türkmənçay müqaviləsində yalnız bir tərcüməçi kimi iştirak etmişdir.

Böyük müfəkkir dövrün bir çox görkəmli ədəbiyyatçıları və ictimai xadimlərindən M.Ş.Vazeh, İ.B.Qutqaşını, M.F.Axundzadə, rus yazıçılarından A.S.Qriboyedov, A.S.Puşkin, A.A.Bestujev-Marlinski, gürcü yazıçılarından A.Çavçavadze, N.Orbeliani, N.Barataşvili, polyak şairi T.L.Zablotski və başqaları ilə dostluq etmiş, onların qabiliyyət və bacarığını xalqımızın maariflənməsi işinə cəlb etmişdir.

Bakıxanov Abbasqulu ağa

A.Bakıxanovun dini-fəlsəfi baxışları, əxlaqi düşüncələri onun yazdığı "Riyaz ül-Qüds", "Təhzi bül-əlaq", "Kitab-i nəsayeh", "Eyn ül-mizan" əsərlərində və "Mişkat ül-ənvər" poemasında öz əksini tapmışdır. Görkəmli müfəkkir islam dininin əsas əhkamlarını müdafiə etmişdir. Bakıxanov elmin predmetindən fərqlənən fəlsəfənin predmetini ayırmış, fəlsəfəni varlığın fəvqəl hissi prinsipləri haqqında elm hesab etmişdir.

O, bir filosof kimi dünyanı naturalist mövqedən izah edərək göstərirdi ki, bütün cisimlər və şeylər dörd ünsürün – hava, od, torpaq və suyun qatışığından ibarətdir. Burada təbii "nizam", müvazinet və səbəbiyyət var.

Bakıxanov məntiqi iki hissəyə bölmüş, əqli nəticələri sillogizmin müxtəlif növləri ilə məhdudlaşdırmış, induksiyanı hökmlərin doğruluğunu əsaslandıran metod hesab etmişdir.

Böyük müfəkkirin coğrafiya sahəsində müəyyən xidməti var. O, 1828-ci ildə Qarabağı öyrənən komissiyanın tərkibində olmuş və Rusiya-İran sərəhdini müəyyənləşdirən komissiyanın işində fəal iştirak etmişdir. Alim vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq çoxlu səyahətlərə çıxmışdır. Belə ki, səyahətləri zamanı Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan, Rusiya, Ukrayna, Polşa, Pribaltika ölkələrinin ərazisini, Misir, Ərəbistan və s. yerləri görmüşdür. Coğrafiyaşünas Nürəddin Kərəmov alimin bu sahədəki fəaliyyətini geniş təhlil etmiş və Moskvada rus dilində ayrıca kitab çap etdirmişdir.

Bakıxanov Abbasqulu ağa

Zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan şairin əsərləri sağlığında müxtəlif dillərə tərcümə edilmiş, onun "Fatma tarxılır" şəri alman dilinə, "Tatar nəğmələri" rus dilinə tərcümə olunmuşdur.

A.Bakıxanovun maraqlı satirik şeirləri vardır. "Mişkat ül-ənvər" əsərində Bakıxanovun üç mənzum məktubu və təmsili daxil olmuşdur. O, "Tülkü və qurd" təmsilində hiyləgərliyi, "Çinar və kudu tağı"nda lovgalığı, böyüyə hörmətsizliyi, "Kəndlinin şaha şikayəti", "Kəndlinin şaha təhfəsi", "Hind əfsanəsi" əsərlərində feodal dünyanın zülm və zorakılığını təsvir etmişdir.

Müfəkkirin "Mirat ül-cəmal" əsərindəki "Ərz-i əhval", "Xəyalın uçuşu", "Firəng məclisi" şeirləri avtobiografik xarakter daşıyır.

A.Bakıxanovun "Kitab-i-Əsgəriyyə" hekayəsi Azərbaycan nəsrinin ilk nümunələrindəndir. Müəllif burada öz oxucusuna taleyin amansız gərçişlərinə sinə gərməyi, dözməyi təlqin edir, təbiətin və dünyanın naz-nemətdən vaxtında istifadə etməyi məsləhət görür. Onsuz da insan ömrü çox qısadır. Müəllif bildirir ki, qadir Allah kədər və qüsse ağacını bir yaratmışdır. Əgər insan beş gün sevinc hissini keçirirsə, o, on gün kədər içində yaşamaq olar. Buna görə də insan öz ömrünü boş keçirməməlidir. Həyatın bu cür keçməsi insanı yolundan saldırmamalıdır, o ruhdan düşməməli, kədər və qüsse piyaləsinə içməyi də bacarmalıdır.

"Kitab-i-Əsgəriyyə" hekayəsi oxucuda gözəl hisslər oyadır, onun həyata, səadətə çatmaq yolunu mümkünlyünə inamını daha da artırır.

Bakıxanov Abbasqulu ağa

1825-ci il Dekabr üsyanından sonra Qafqaz Baş İdarəsinin başçısı A.P.Yermolov dəyişdirilir. Onun yerinə Peterburqdan İ.F.Paskeviç göndərilir.

A.Bakıxanovun "Mişkat ül-ənvər" əsəri mahiyyət etibarilə sanki dahi Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" əsərinə nəzirə yazılıb. O, "Nurlar mənbəyi" (Mişkat ül-ənvər) əsərində nəsihətvari hekayətlər verir, əsərin bütün məzmununu insan əxlaqının kamilləşməsi üzərində qurur. Böyük müfəkkir belə nəticəyə gəlir ki, insan harada olmasından asılı olmayaraq, öz nəfsinin sahibi olmağı bacarmalıdır. Nəfs insan aqlının hökmdarı olmalıdır. O, nəfsin törətdiyi bəlalara geniş yer ayıraraq şərabi içməkdə tərəddid edir. Nəhayət, ağıl, məntiq, iradə insan nəfsinə qalib gəlir.

A.Bakıxanovun "Fars dilinin qrammatikası" əsərinin rus dilində nəşr olunub yayılması onun şöhrətini daha da artırdı. Onun "Kəşf ül-qəraib" əsərində dahi alimin dünyagörüşü və maraq dairəsi haqqında tam təsəvvür yaradır. X.Kolumbun Amerikanı kəşf etməsi A.Bakıxanovu da çox maraqlandırmışdır. Əsər yazılan vaxta qədər bu məşhur kəşf barədə heç bir məlumata malik olmayan Azərbaycan uşaqlarına X.Kolumb, müxtəlif kəşflər barədə müəyyən məlumatlar verir, uşaqların təkcə dini biliklərə deyil, həm də dünyəvi biliklərə yiyələnməsini arzulayır, coğrafi səyahətlər, kəşflər, ölkələr haqqında məlumat verir.

A.Bakıxanov XIX əsrin 30-cu illerinin ortalarında Rusiyaya səyahətə çıxır, Peterburqa gələrək qələm dostu A.S.Puşkinlə görüşür. ailəsinin qonağı

Bakıxanov Abbasqulu ağa

olur, Şerq müdrikiyi, hazırcavablığı, dərin elmi-bədii dünyagörüşü Rusiyada çoxlarını, hətta çarın arvadını belə valeh edir. Sonra Varsavaya səfər edir, müsəlman süvari polkunun komandiri İ.B.Qutqaşınlı ilə tanış olur, dostu, feld-marşal İ.F.Paskeviçin qonağı kimi Polşanı gəzir.

A.Bakıxanovun yazdığı ən böyük və sanballı əsərlərdən biri "Gülüstanı-İrəm"dir. Bu əsər sağlığında müəllifinə böyük şöhrət gətirmişdir. Əsər fars dilində 1841-1842-ci illərdə yazılmışdır.

A.Bakıxanova qədər qədim dövrdən başlayaraq, Azərbaycan tarixini geniş şəkildə yazıb ortaya çıxaran ikinci bir müəllif yoxdur. O, bu əsərdə əsasən Şirvanın və Dağıstanın siyasi tarixinə yarayırsa da, yeri gəldikcə, xalqın kökü, mənşəyi, bu ərazidə yaşayan ayrı-ayrı tayfalar və millətlər, xalqlar, hətta bir sıra kəndlərin və yaşayış məntəqələrinin mənşəyi haqqında maraqlı məlumatlar verir. Müəllif özü qeyd edir ki, Şirvan və Dağıstan vilayətlərinin ərazisi, əhalisinin mənşəyi, dilləri və dinləri haqqında oxucuya məlumat verir.

"Gülüstanı-İrəm" əsəri 1843-cü ildə "Qafqazın şerq hissəsinin tarixi" adı altında rus dilinə tərcümə edilmişdir.

1846-cı ildə A.Bakıxanov Məkkə səfərinə yola düşdü. O, İrənin Ərdəbil şəhərinə gəlir, sonra Təbrizdə Surkab qəbiristanlığında uyuyan Qətran Təbrizinin, Xaqani Şirvaninin, Fələki Şirvaninin, Zəhirəddin Fəryabının, Mücirəddin Bəyləqanının, Kəmaləddin Xaqaninin və başqa şair, alim və görkəmli din xadimlərinin məzarlarını ziyarət edir.

Bakunin Mixail Aleksandroviç

Tehranda Məhəmmədsah tərəfindən qəbul edilir, II dərəcəli Şiri-Xurşid ordeni ilə təltif olunur. Böyük mütəfəkkir Məkkə səfəri zamanı Türkiyəyə, Qahirəyə də baş çəkir. Burada bəzi ədəbi fəaliyyətlə məşğul olur. Nəhayət, 1846-cı ilin noyabrında o Məkkəyə gəlib çıxır. O, ziyarətini etdikdən sonra Vətənə yola düşür. Lakin "Vadiyi-Fatimə" adlanan yerdə vəba xəstəliyinə tutulur və vəfat edir. Onu elə orada dəfn edirlər.

Bakunin Mixail Aleksandroviç (1814-1876) – rus xalqçılığının banilərindən və anarxizmin nəzəriyyəçilərindən biri.

B.-nin 1848-1849-cu illərdə inqilabda iştirakına görə iki dəfə (Saksoniya və Avstriya məhkəmələri tərəfindən) ölümə məhkum edilmişdir. 1851-ci ildə o, Avstriya tərəfindən I Nikolaya təhvil verilmiş, uzun müddət həbsdə qaldıqdan sonra 1857-ci ildə Sibire yaşamağa sürgün edilmişdir. 1861-ci ildə B. Sibirdən sürgündən qaçmış və yenidən Avropa inqilabi hərəkatına qoşulmuşdur. Həmin vaxtdan etibarən və ömrünün axırına qədər o, özünü iki böyük məqsədin heyətə keçirilməsinə – mövcud siyasi rejimlərə, ümumiyyətlə, dövlətə qarşı mübarizəyə, anarxist ictimai idealinin nəzəri axtarışlarına həsr edir. Onun baxışları daha sistemli şəkildə "Federalizm, sosializm və antiteologizm" (1868), "Zülm alman imperiyası" (1871), "Dövlətçilik və anarxiya" (1873) adlı kitablarında təqdim olunmuşdur.

Baş korteslər

Dövlətin meydana gəlməsini və onun dağıdılması yollarının dövlətsiz ictimai özünüidarənin yaradılması naminə konsepsiyası təşkil edir. B. görə dövlət süni sosial varlıqdır, o, abstrakt və mifik ideya, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının abstrakt məhdudluğunu təmsil edir, simasızlaşdırır. Dövlətin başladığı yerdə şəxsiyyətin azadlığına son qoyulur və əksinə, insan azadlığı, onun hüquqlarının genişlənməsi dövlət hakimiyyətinin təsir dairəsinin dəyişməsinə gətirib çıxarır.

B. təsdiq edirdi ki, anarxiya cəmiyyətin təkamülündə fərdlərin və assosiasiyaların azadlığı şəklində kütlələr arasında azadlıq ideyalarının yayılması ilə bağlı olan yekun mərhələdir. Bakuninin tarixi azadlıq prosesi konsepsiyasında tarixin məqsədi və eyni zamanda onun ən yüksək nəticəsi kimi çıxış edir.

B. fikrincə, ideal ictimai quruluş dövletdə təşkil edilmiş cəmiyyət yox, özünüidarəetməyə, muxtariyyətə və azad federasiyaya əsaslanan cəmiyyətdir. B. konsepsiyasında ictimai özünüidarənin tarixi təcrübəsi, qarşılıqlı yardım və müdafiə ənənələri (ictimai həmrəylik) cəmiyyətin hakimiyyətsiz (özünü idarə edərkən) federativ quruluşu ideyasında öz əksini tapmışdır.

Baş korteslər (isp. *Cortes*) – İspaniya ikipalatalı parlamentin adı.

Baş nazir (fr. *premier ministre*) – Avstraliyada, Azərbaycanda, Belarusda, Böyük Britaniyada, İtaliyada, Kanadada, Litvada, Latviyada, Portuqaliyada, Rumıniyada, Finlandiyada, Fransada,

Baş tutmayan seçkilər

Estoniyada, Yaponiyada və bir sıra digər ölkələrdə hökumətin başçısı; nazirlər kabinetinin sədri.

Baş ştatlar – 1) Fransada 1302-1789-cu illərdə ali silki – nümayəndəli müəssisə; 2) Niderlandda parlamentin adı.

Baş tutmayan seçkilər – seçkilərdə seçicilərin fəallığının aşağı olması ilə əlaqədar bir nəfər belə namizədin seçilməməsi və ya daha çox səs toplanmış namizədin seçildiyini qəbul etmək üçün səslərin düzgün hesablanmamasının əsas göstürülməsi.

Əgər səslərin böyük hissəsini toplamış namizədin topladığı səslərinin sayı bütün namizədlərin seçicilərinin səslərinin sayından qəşadırsa, Dairə Seçki Komissiyası qeyd alınmış namizədlərin lehinə verilən səslərin sayı bərabər olduqda, birməntəqlilik seçki dairəsi üzrə seçkiləri baş tutmamış hesab edir. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinin 170-ci maddəsinə əsasən Dairə Seçki Komissiyası və ya Mərkəzi Seçki Komissiyası birməntəqlilik seçki dairəsi üzrə aşağıdakı hallarda seçkiləri etibarsız sayır:

- səsvermə keçirilməsi və səsvermənin nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi zamanı seçki dairəsi üzrə yol verilən qanun pozuntuları seçicilərin iradəsini müəyyənləşdirməyə imkan vermədikdə;
- birməntəqlilik seçki dairəsi üzrə səsvermə zamanı səsvermənin nəticələri etibarsız sayılmış seçki məntəqələrinin sayı həmin seçki dairəsində olan seçki məntəqələrinin ümumi sayının $\frac{2}{5}$ hissəsindən çoxunu təşkil etdikdə;
- məhkəmənin qərarı əsasında.

Beynəlxalq münasibətlər

Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinin 170.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan əsaslarla seçkilər müvafiq seçki dairəsi üzrə etibarsız sayılırsa və ya bu Məcəllənin 171.4-cü maddəsinə əsasən seçkilərin yekunları təsdiq edilməzsə, Mərkəzi Seçki Komissiyası bu Məcəllə ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada təkrar seçkilər keçirir.

Beynəlxalq münasibətlər – 1) dövlətlərarası qarşılıqlı siyasi və diplomatik əlaqələr; 2) siyasi elmlər sisteminde müstəqil fənn.

Beynəlxalq münasibətlərin obyekt və predmetləri sırasına:

– dünyanın maddi (iqtisadi, hərbi, geosiyasi, demokratik texniki və s.) və mənəvi (ideoloji, hüquqi, informasiya, etik və s.) amilləri və onların subyektlərarası münasibətlərə təsiri;

– aktorlararası diplomatik, strateji, sosial, mədəni, elmi və s. münasibətlər; – bu münasibətlərin əsasını təşkil edən mənəvi-əxlaqi, hüquqi, sosial mədəni və s. normalar;

– dünya siyasətinə təsir göstərən informasiya, maliyyə, kommunikasiya, miqrasiya və s. proseslər;

– beynəlxalq aləmdə qərarların qəbul olunma, əməkdaşlıq, danışıqlar, konfliktlər və s. proseslər;

– beynəlxalq aktorlararası münasibətlərin vəziyyəti, onlara təsir göstərən faktorlar (dünyada baş verən transmilli proseslər və onların dövlətlərarası əlaqələrə, dünya siyasətinə təsiri və s.);

– ölkədaxili və ölkələrarası münasibətlərə təsir göstərən amillər, hadisələr, normalar, proseslər, onlar arasındakı əlaqə və bağlılıq və s. aid edilir.

Beynəlxalq münasibətlər

XX əsrin I yarısında ABŞ-da meydana gəlmişdir. Məhz ilk dəfə bu ölkədə “Beynəlxalq münasibətlər” dərsləri nəşr olunmuşdur (1919), universitetlərdə bu fənn üzrə kafedralar yaradılmışdır. Onun başlıca məqsədi – dünya miqyasında dövlətlərarası qarşılıqlı münasibətləri və onların milli maraqlarını tədqiq edib üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

B.m.-in predmeti kimi o illərdə əsasən bir neçə məsələ ön plana çıxarılmışdır: əvvəla, dövlətlər arasında meydana gələn münasibətlərin əsas səbəbləri, bu münasibətlərin ayrılıqda hər bir ölkəyə və bütövlükdə dünya birliyinə vurduğu zərər; ikinci, dövlətlərarası münasibətlərin qarşısının alınması yolları, bu işdə beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlardan istifadə edilməsi perspektivləri; üçüncü, dünya müstəmləkə imperiyalarının dağılması və yeni-yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi şəraitində ölkənin milli maraqlarının müəyyən edilməsi və qorunması yolları.

Göründüyü kimi, B.m.-in daxili strukturu zənginləşdikcə, yeni-yeni amillər hesabına mürəkkəbləşdikcə onun öyrənilməsi və təhlili də çətinləşirdi. Məhz elə bu illərdə ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, SSRİ, Çin, Almaniya kimi dövlətlərdə B.m.-in geniş tədqiq mərkəzləri meydana çıxmış və ilk fundamental əsərlər ortaya qoyulmuşdur. Tanınmış ABŞ alimi Hans Morqentau-nun “Millətlər arasında siyasi münasibətlər. Hakimiyyət və dünya uğrunda mübarizə” adlı fundamental əsəri (1948) o zamana qədər beynəlxalq münasibətlərə bağlı mövcud olan dünya görü-

Beynəlxalq siyasi nizam

şünü kökündən dəyişdi. Onun ardınca Edvard Karr, Nikolas Spaykmen, Beynhold Nibur kimi siyasətşünaslar bu mövzunu ciddi beynəlxalq müzakirəyə çıxardılar. O vaxtdan sosial elmlər sırasında beynəlxalq münasibətlər öz məxsusi yerini tutmağa, öz tədqiqatının obyektini, subyektini və problemlərini dəqiqləşdirməyə başladı.

Beynəlxalq siyasi nizam – ümum-bəşəri tarixi ənənələrə və dəyərlərə söykənərək beynəlxalq normalar və prinsiplər əsasında formalaşan, fəaliyyəti dünyanın siyasi institutları və beynəlxalq təşkilatları tərəfindən dəstəklənən global miqyaslı beynəlxalq siyasi münasibətlərin müəyyən nizamı.

B.s.n. beynəlxalq siyasi münasibətlərin müəyyən keyfiyyət xüsusiyyətlərini xarakterizə edir. Müasir dövrdə B.s.n.-də global transformasiya prosesi baş verir ki, ona aşağıdakı meyillər xasdır: dünya nizamında birqütblülükdən çoxqütblülüyə keçid; demilitarizasiya, beynəlxalq siyasi münasibətlərin demokratikləşməsi və humanistləşməsi.

B.s.n. beynəlxalq nizamın əsas tərkib hissəsidir və o, beynəlxalq nizamın digər vacib elementləri: iqtisadi, informasiya, sosial, maliyyə və s. six surətdə bağlıdır.

Müasir dünya nizamının əsasını, heç şübhəsiz, demokratik dəyərlər sistemi təşkil edir. Bu sistem bütün dünya üçün gələcək dünya nizamının mayakı rolunu oynayır və tədricən dünyanın hər yerində insan hüquqları və azadlıqlarına, ölkədaxili və beynəlxalq hüququn aliliyinə tam təminat verən demokratik dövlətlərini və onların hamısı üçün ümumi

Beynəlxalq siyasi nizam

olan dəyərlər sisteminin yaranmasına xidmət edir. Bu proses mərhələlərlə regional təşkilatların köməyi ilə ümumi regional maraqların və dəyərlərin formalaşması yolu ilə gedir və bu da son nəticədə dünyəvi dəyərlər sisteminin yaranmasına səbəb olacaqdır. Bu dəyərlər sistemi ümumi kollektiv təhlükəsizlik sistemi, böyük və kiçikliyindən asılı olmayaraq bütün dövlətlər üçün bərgəyənəyş qaydaları olan beynəlxalq hüquq sistemi və onların mühafizəsinin və təminatının qarantı olan beynəlxalq təşkilatlar şəbəkəsi ilə birlikdə vahid bir sistemdə tamamlanacaqdır.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində dünyada baş verən köklü siyasi proseslərin, beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüququn məzmun və mahiyyətinin, dünya siyasətinin ənənəvi prinsiplərinin radikal dəyişikliklərə məruz qalmasına, planetin siyasi həyatının əsas subyektləri olan milli dövlətlərin öz suveren hüquqlarında tədricən məhrum edilməsinin və dünyanın yeni nizamının yaranmasının üç əsas determinantı vardır. Bunlar: 1) qloballaşmanın bütün dünyanı əhatə etməsi və bəşəriyyətin “millət-dövlət-vətəndaş” prinsiplərinə tədricən meydan oxuması; 2) dövlətlərarası inteqrasiyanın bəşəri sosial sifariş kimi beynəlxalq münasibətlərin gündəliyinə çıxması; 3) dünya siyasətinin transmilliləşməsi, beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq davranışın əsasına demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti prinsiplərinin, insan hüquq və azadlıqların qoyulması və bu normaların hökumətlərarası, qeyri-hökumət aktor-

Beynəlxalq təhlükəsizlik

ları tərəfindən milli dövlət qurumlarının inhisarından çıxarılması, dövlətin suveren hüquqlarının yeni aktorlar hesabına məhdudlaşdırılmasından ibarətdir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik – inkişafın sabitliyini, suverenliyi və beynəlxalq birliyin bütün subyektlərinin müstəqilliyini təmin edən beynəlxalq münasibətlərin vəziyyəti.

B.t.-i təmin etməyin əsas üsulları bunlardır: maraqlı ölkələr arasında qarşılıqlı təhlükəsizliyin təmin olunması barədə ikitərəfli müqavilələr; dövlətlərin çoxtərəfli ittifaqda birləşməsi; B.t.-yi müdafiə etmək, saxlamaq üçün universal beynəlxalq təşkilatlar, regional strukturlar və institutlar; beynəlxalq siyasi nizamın demokratikləşməsi və humanistləşdirilməsi, demilitarizasiyası, beynəlxalq münasibətlərdə hüququn aliliyinin qurulması.

Bell (Bell) Danyel (1919) – amerikalı filosofu və sosioloqu, Harvard Universitetinin professoru. B.-in işləyib hazırladığı postsənaye cəmiyyəti konsepsiyasına görə elmi-texniki inqilab sosial inqilabı lüzumsuz edir. Əsas əsərləri: “İdeologiyamızın sonu. 50-ci illərin sonuna siyasi ideyaların tükənməsi” (1960), “Gələcək postsənaye cəmiyyəti. Sosial proqnozlaşdırma cəhdi” (1973), “Kapitalizmin mədəni ziddiyyətləri” (1976), “Sosial elmlər II Dünya müharibəsindən sonra” (1982).

Benilyuks (Benelux Economic Union) – Belçika, Niderland və Lüksemburqun gömrük-iqtisadi ittifaqının

Berdıyayev Nikolay Aleksandroviç

qısaldılmış adı. İttifaqın yaradılması haqqında müqavilə 1958-ci ildə 50 il müddətinə bağlanmışdır. 1960-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Ali orqanı Nazirlər Komitəsidir. İqamətgah yeri Brüsseldədir (Belçika).

Bentam (Bentham) İeremiya (1748-1832) – ingilis filosofu-utilitaristi, sosioloqu və hüquqşünası. B. fikrinə, insan həyatının ali məqsədi böyük əksəriyyəti təşkil edən insanların ən yüksək səadətidir.

B.-in təlimində aparıcı cəhət faydalanmaq prinsipidir. Buna görə də bu nəzəri cərəyan bütövlükdə utilitarizm adlanır. B.-in utilitarizmi fərdi və liberal mahiyyət kəsb edir. Bu təlimə görə, şəxsi mənfəət, fayda ictimai həyatın əsasını təşkil edir.

B. dövlətin vəzifəsini fayda prinsipi əsasında təmin etməkdə görür. Onun qənaətinə görə, bu məqsədə liberalizm siyasəti vasitəsilə çatmaq olar – sahibkarlığın azad inkişafı, dövlətin azad iqtisadiyyata qarışmaması, dövlət qurumlarının demokratikləşdirilməsi bu səhədə mühüm rol oynayır.

B.-in nəzəriyyəsində “sol” liberalizm ideoloji cəhətdən əsaslandırılır. Bu nəzəriyyə İngiltərədə və başqa Avropa ölkələrində demokratik hərəkatın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu təlimin bilavasitə təsiri altında XIX əsrin ortalarında Böyük Britaniyada ciddi hüquqi islahatlar həyata keçirilmişdir.

Berdıyayev Nikolay Aleksandroviç (1874-1948) – XX əsrdə siyasi elmin inkişafına öz orijinal töhfəsini verən rus

Berdıyayev Nikolay Aleksandroviç

filosofu və sosioloqu. Onu “XX əsrin rus Hegeli” adlandırmırlar.

1901-ci ildə sürgündə onun ilk irihəcmli əsəri olan “Sosial fəlsəfədə subyektivizm və fərdiyyətlik” kitabı çap olunmuşdur. O burada marksizm mövqeyindən xalqçılıqı tənqid etmişdir.

Sürgün zamanı F.Dostoyevskinin və V.Solovyovun əsərlərinin təsiri altında B. öz dövrünə xas olan “marksizmdən idealizmə” və sonra isə pravoslavlığa doğru bir yol keçmişdir. 1907-ci ildə iki məcmuə buraxır: “Sub specie alternitatis” (*lat.* əbədlilik nöqtəyi-nəzərində) və “Yeni dini şüur və ictimaiyyət”. Bu əsərlərdə sosializmi mütləq həqiqi xristianlıq ideyası ilə birləşdirmək səyi müşahidə olunur.

B.-in siyasi ideyaları dərin, mürəkkəbdir və çoxcəhətlidir. B.-in siyasi fəlsəfəsinin mərkəzində “əbədi məsələlər”: şəxsiyyət və azadlıq, insan və dövlət durur. B.-də dövlət mövzusu insanın azadlıq, xeyirxahlıq, şər və əxlaqi problemləri ilə sıx əlaqəlidir. O, belə güman edirdi ki, şəxsiyyətin azadlığı, hüququ həyatın başlıca dəyərləri kimi insana ilahidən verilir. Bu mütləq ideyalar qeyri-bəşəri – qeyri-tarixi dini xarakterə malikdir. İnsandan yüksəkdə yalnız Allah dayana bilər, yalnız xristian dəyərləri şəxsiyyətin azadlığına təminat verə bilər. B. dövlət ideyasını din ilə əlaqələndirirdi.

1917-ci ildə sosialist inqilabı zamanı B. kəskin antibolşevik mövqeyi tutmuşdur. Sovet hökuməti buna görə onu Rusiyanın hüdudlarından kənarı çıxarmışdır.

B.-in kitabları xaricdə bir-birinin ardınca çap olunur. 1923-1924-cü illərdə

Berdıyayev Nikolay Aleksandroviç

çap olunan “Qeyri-bərabərlik fəlsəfəsi”, “Tarixin mənası”, “Dostoyevskinin dünyagörüşü” və “Yeni orta əsr” kitabları xüsusi uğur qazanır.

B. “Mənbələr və rus kommunizminin mənası” əsərində (1937) rus inqilabının ideya mənbələri və sosial şərtlərini, onun tarixi əhəmiyyətini başa düşdüyünü özünəməxsus tərzdə şərh edir.

B. bəşəriyyətin tarixi taleyində dörd dövrü ayırır: barbarlıq, mədəniyyət, sivilizasiya və dini əvəzlənən. Bu dövrlər, yaxud vəziyyət mövcud ola bilər, lakin onlardan biri mütləq üstünlük təşkil edir. B.-in fikrinə, bəşəriyyətin tarixi taleyində elə bir mühüm an var ki, o başlıca rol oynayır, radikal dəyişiklik yaradır. Bu – “insan cəmiyyətinin həyatına məşinin daxil olmasıdır”. XIX əsrdə nəzərdə tutulan, XX əsrdə isə öz zərfinə çatan bu proses tarixin intibah mərhələsinə son qoyur.

Sivilizasiyaya gəldikdə isə, B. belə hesab edir ki, o öz təbiəti etibarilə burjuaziyaya məxsusdur, “mexaniklik”, “texniklik” və “məşinlik” onu fərqləndirir. Sivilizasiyanın bu kimi xüsusiyyətləri hər hansı bir varlıqda məhdudluğa, “kosmikliyə”, “mənaviliyə” və “əbədliliyə” ziddir. Sivilizasiya iqtisadi hökmranlığı doğurur, deməli, xüsusiyyətçi insanı, burjuva adamını yaradır. Burjuva adamının ruhu isə məşin ruhudur, o əbədiyyəti sevmir, öləri “keçici” şeylərə can atır.

Rus dindar filosofları üçün sosializmi qəbul etməmək, elə kapitalizm cəmiyyətini qəbul etməmək dərəcəsinə soçiyəvi idi. Bundan başqa, onlar sosializmi kapitalizmin ən yüksək mərhələsi kimi nəzərdən keçirirdilər.

Berk Edmund

B. Böyük Fransa inqilabının nəticələrinə son dərəcə skeptikcasinə yanaşdı, "fransız inqilabının bütün ideologiyasının yalan üzərində qurulduğunu" qeyd edirdi. İnsan azadlığının qatı müdafiəçisi fransız inqilabının, o cümlədən, İnsan və vətəndaş hüquqları haqqında Bəyannamənin töhfələrini layiqincə qiymətləndirə bilmədi.

B.-in sosial-siyasi baxışlarının hüdudu yoxdur; məsələn, rus milli xarakterini rus kommunizminin əsas mənbəyi hesab edir, amma bu kommunizmi qəbul etməyib, eyni zamanda o heç vaxt "qırmızı" Rusiyanın hərbi müxalifəti olmayıb. Alman faşizminə qarşı mübarizədə rus xalqına dərindən rəğbət bəsləyib, totalitarizm və avantürizmə qarşı çıxış edib, Rusiyaya demokratik quruluş, daim müdafiəçisi olduğu xalqına isə hüquq və azadlıq arzulayıb.

Əsas əsərləri bunlardır: "Yeni dini şüur və ictimaiyyət" (1907), "Qeyri-bərabərlik fəlsəfəsi" (1923), "Yeni orta əsrlər" (1924), "Rus kommunizminin mənbəyi və mənası" (1937), "Rus ideyası" (1946).

Berk (Burke) Edmund (1729-1797)

– ingilis siyasi xadimi, filosof və publisisti. Klassik mühafizəkarlardan "Millət və Marksın" "ustadı", "peyğəmbəri" hesab olunur. 1790-cı ildə onun "Fransada inqilab haqqında düşüncələr" kitabı işıq üzü görmüşdür. Müəllif kitabda təsdiq edirdi: insan idrakı səhəsinin məhdudluğunu, deməli, din tərəfindən sanksiyalaşdırılmış və müdafiə edilən universal əxlaq qaydasının vacibliyini; "nəyi ki, dəyişməmək olar, onu

Bələdiyyə

dəyişmək lazım deyil"; "köhnəlik hüququna" və xalqın ənənələrinə inam; sosial sabitlik üçün siniflər və zümrələr arasında ciddi sərhədlərin mövcud olmasının zəruriliyi; insan müxtəlifliyinin məhsulu olan xüsusi mülkiyyət olmadan azadlıq mümkün deyil, cəmiyyət isə möhv olmağa məhkumdur.

Avropa Maarifçiliyi və Fransız inqilabı ideyalarının əleyhdarı kimi çıxış edən B. sübut edirdi ki, ictimai həyat əvvəlki nəsillərdən irsən alınmış və bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan ənənələrə, adətlərə, mənəvi və maddi dəyərlərə əsaslanır. Sabitlik, tarazlıq, təcridən yeniləşmə – cəmiyyətin prinsipləri bunlardır. Yalnız bu zaman onun gələcəyi təmin oluna bilər.

Bələdiyyə – bəzi ölkələrdə seçkili yerli idarəetmə və özünüidarəetmə orqanı. Bir sıra ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya) b. ayrıca şəhər idarəetməsinə aiddir. Belə idarəetmənin fərqli cəhəti ondadır ki, onda, xüsusilə yerli əhəmiyyətli məsələlər sərbəst həll olunur. B. Şurasına seçilmiş şəxslər seçicilərin tapşırığı ilə deyil, müstəqil fəaliyyət göstərirlər. Bir çox ölkələrdə b. şuralarını qanuna əsasən icra aparatı idarə edir. Onlar yerli büdcəni formalaşdırır, normativ aktlar nəşr edirlər və s. B.-nin icra aparatı ümumi səlahiyyətli (kollegial icra orqanları, mərlər, idarəedənlər) və xüsusi səlahiyyətli (departamentlər, komitələr, büro, inspektorlar) inzibati orqanlardan ibarət olurlar.

Yerli özünüidarəetmənin normal fəaliyyəti və inkişafı üçün aşağıdakı şərtlər ödənməlidir: vətəndaşların yerli əhə-

Bəyannamə

miyyətli məsələləri müstəqil şəkildə və məsuliyyətlə həll etmək üçün təşəbbüskarlığının və arzusunun olması; əhalinin yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək sahəsindəki hüquqlarını reallaşdırmağa imkan və zəmanət verən hüquqi əsasın olması; yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətini təmin etmək üçün ərazinin maliyyə-iqtisadi imkanlarının olması; yerli maraqların ümumdövlət maraqları ilə uyğunlaşdırılması; dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında dəyərli səlahiyyət hədlərinin müəyyənləşdirilməsi; yerli özünüidarəetmənin funksiyalarını peşəkarlıqla reallaşdırma biləcək ixtisaslı kadrların olması.

Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin konstitusional əsasları konstitusiyanın IV Bölməsinin IX fəslində verilmişdir. Bu fəslin 142-ci maddəsində birmənalı olaraq göstərilmişdir ki, Azərbaycanca yerli özünüidarəetməni seçki əsasında yaradılan bələdiyyələr həyata keçirir. Bələdiyyələrə seçkilər və bələdiyyələrin statusu qanunla müəyyən olunur. Əsas Qanunun "Bələdiyyənin işinin təşkili" adlanan 143-cü maddəsində bələdiyyələrin öz işini iclaslar, daimi və başqa komissiyalar vasitəsilə həyata keçirdiyi göstərilir. Bu maddəyə görə iclaslar b.-nin ən ali fəaliyyət formasıdır.

Bəyannamə – 1) məqsədi-özünü təntənəli xarakter verməkdən, özünün müvafiq dövlət üçün xüsusi əhəmiyyətini qeyd etməkdən ibarət olan ayrı-ayrı siyasi-hüquqi aktlar (məs., Azər-

Bill

baycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı); 2) beynəlxalq hüquqda tərəflərin razılaşdırdığı ümumi prinsipləri və məqsədləri ifadə edən təntənəli akt (məs., İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə). Bir qayda olaraq, məcburi qüvvəyə malik deyil.

Bixeviorizm (ing. *behaviour* – davranış), insanın öyrənilməsi ilə bağlı bütün davranışlara öz mühüm təsirini göstərən amerikalı psixologiyasında aparıcı istiqamət.

Klassik formada B.m.-in ən yüksək inkişafı 1920-ci illərə təsadüf edir. B. əsas ideyaları, terminləri və tədqiqatları antropologiyaya, sosiologiyaya və pedaqogikaya aiddir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında davranışı öyrənən elmlər ümumi bir ad alıblar "bixeviorizm elmi"; bu ad indiyə qədər də qorunub saxlanılır, baxmayaraq ki, bəzi hallarda o, artıq B.m.-in ideyalarının birbaşa təsirini ifadə etmir. B. ənənələri II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə də bir sıra tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır (B.Skinner).

Riyazi metodların psixologiyaya geniş cəlb edilməsi B.m.-in güclü tərəfini təşkil edir.

Bilavasitə seçkilər – əhalinin özü tərəfindən (əsasən seçilmiş vətəndaşlar) hakimiyyətin birbaşa həyata keçirilməsi, dövlət əhəmiyyətli və yerli səciyyəli qərarların qəbul edilməsi. Bu formalardan ən vacibi referendumdur.

Bill (ing. *bill*) – Böyük Britaniyada, ABŞ, Kanada və digər ingilis dilli ölkə-

Biopolitika

lərdə qanunvericilik orqanlarının müzakirəsinə çıxarılan qanun layihəsi, habelə bəzi qanunvericilik aktlarının adı. Böyük Britaniyada belə bir sənəd – Hüquqlara dair Bill (H.d.B.) 1689-cu ildə qəbul edilmişdir. Bu hüquqi akt Böyük Britaniyada konstitusiyalı monarxiya quruluşunu qanunlaşdırmışdır. H.d.B. qanunvericilik və maliyyə sahəsində Kralın hakimiyyətini bir qədər məhdudlaşdırdı, Kral hakimiyyətinin özbaşınalığının qarşısını almaq məqsədilə insan hüquqlarından bəzilərinə təsbit etdi. ABŞ-da Konqresin 1787-ci ildə qəbul etdiyi və ştatlar tərəfindən 1789-1791-ci illər arasında ratifikasiya edilmiş Konstitusiyaya verilən ilk 10 düzəliş də H.d.B. kimi tanınır. Beynəlxalq təcrübədə Hüquqlara dair Beynəlxalq Bill (H.d.B.B.) anlayışı da geniş işlədilir. O, insan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt, Mülki və Siyasi hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt və ona əlavə olunan iki fakültativ protokoldan ibarət olan bir hüquqi sistemi nəzərdə tutur. Hüquqlara dair Beynəlxalq Bill 1976-cı ildə qüvvəyə minmişdir.

Biopolitika (< ing. *biopolitics*) – siyasi fenomenlərin öyrənilməsində bioloji anlayışlar və metodlardan istifadə olunmasını mümkün hesab edən konsepsiya.

Biosid (< yun. *bios* həyat + lat. *caedere* öldürmək, hərf. həyatın məhv edilməsi) – bəşəriyyətə qarşı beynəlxalq cinayət. Ekotsiddən fərqli olaraq

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

B. yalnız insana və digər canlı varlıqlara qarşı yönəldilmişdir. B. kütləvi qırğın silahının köməyi ilə düşmənlər üzərində hərbi üstünlük qazanmaq və silahlı münaqişədə qələbə əldə etmək məqsədilə (neytron, bioloji, kimyəvi və s.) insanların və canlı təbiətin qəsdən və kütləvi halda məhv edilməsi deməkdir.

Bipatrid (lat. *bi...* iki < *bis* iki dəfə + yun. *patris* (*patridos*) vətən) – eyni zamanda, iki və ya daha çox dövlətin vətəndaşlığı olan şəxs.

Birbaşa seçkilər – seçicilərin öz səslərini konkret namizədə, yaxud namizədlər siyahısına birbaşa verməsini nəzərdə tutan seçkilər sistemi.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) – ən universal beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat. 1945-ci il 24 oktyabrda – İkinci Dünya müharibəsinin başa çatması ilə yaradılmış BMT-nin nizamnaməsi qüvvəyə minmiş və bu sənəd Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvü, həmçinin onu imzalayan əksər dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilmişdir.

Hazırda 189 dövlət BMT-nin üzvüdür. Təşkilata yeni üzvlərin qəbulu Baş Assambleya qətnaməsi ilə Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyələri əsasında həyata keçirilir.

Təşkilatın əsas məqsədi beynəlxalq təhlükəsizliyin və dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişafının təmin edilməsidir. BMT dünyada yeganə təşkilatdır ki, beynəlxalq miqyasda müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə bağlı məsələləri araşdırıb, qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

lərinə malikdir. Bu təşkilatda təmsil olunan dövlətlər səsvermə hüquqlarından istifadə edərək müvafiq qərarlar verir. BMT-nin nizamnaməsində üzv dövlətlərin hüquq və vəzifələri, təşkilatın fəaliyyət istiqamətləri, eləcə də beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsipi öz əksini tapır. Nizamnamədə bu təşkilata üzvlük qaydaları, mübahisələrin sülh yolu ilə həlli, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın yaradılması kimi beynəlxalq hüquq məsələləri ehtiva olunur.

BMT dünyada sülhün möhkəmləndirilməsi üçün müvafiq hüquq və qərarlar sistemine malikdir. Onların sırasına insan hüquqları müdafiəsinin gücləndirilməsi, münaqişələrin aradan qaldırılması üçün preventiv addımların atılması, demokratiyanın müdafiəsi və lazımı gəldikdə seçkilərin keçirilməsinə kömək, humanitar aksiyalar, qaçqınların öz yerlərinə qaytarılması, sosial-iqtisadi infrastrukturun inkişafının təmin edilməsi daxildir.

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası 15 üzv dövlətdən ibarətdir. Onlardan beşi (ABŞ, Çin, Rusiya, Fransa və Böyük Britaniya) daimi, onu isə dəyişən üzvlərdir. Səsvermə məsələsində Şuranın hər bir üzvü bir səsə malikdir. Səsvermə zamanı Şuranın daimi üzvü hansısa qərarın əleyhinə səs verərsə, bu, veto vəziyyətinin yaranması deməkdir. Şurada qərarların konsensus əsasında qəbul edilməsi mühüm yer tutur. Şuranın sədri üzv dövlətlərin hər ay ingilis əlifbasına görə tərtib olunmuş siyahıya uyğun olaraq seçilir. 1992-ci il fevralın 14-də Azərbaycanın müraciətini müza-

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

kirə edən BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası onun bu təşkilata üzv olunmasını tövsiyə etdi. Beləliklə, BMT Baş Assambleyasının 1992-ci il martın 2-də keçirilən 46-cı sessiyasında Azərbaycan Respublikasının BMT üzvlüyünə daxil olması barədə qətnamə qəbul etdi.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və onun aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlər 1992-1993-cü illərdə münəzəm olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının müzakirəsinə çıxarılmış, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiqləyən, işğalçı qoşunların zəbt olunmuş ərazilərdən qeyd-şərtsiz çəkilməsini və qaçqınların daimi yaşayış yerlərinə qaytarılmasını tələb edən 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, 29 iyul 1993-cü il tarixli 853, 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 və 11 noyabr 1993-cü il tarixli 884 sayılı dörd qətnamə qəbul edilmişdir. Bu qətnamələrin qəbul edilməsi üçün Azərbaycan BMT üzvü olan dövlətlərlə intensiv müzakirələr aparmış və onları öz mövqeyinin haqlı olduğuna inandırmışdır.

Azərbaycan beynəlxalq aləmdə BMT-nin rolunun artırılması və mövcud problemlərin həllində daha təsirli tədbirlərin görülməsinə nail olmaq üçün əlavə addımların atılması zərurətini BMT Baş Assambleyasının 2004-cü ilin sentyabrında keçirilən 59-cu sessiyasında yenidən gündəliyə gətirdi. Sessiyada çıxış edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 4 qətnamənin hələ də həyata keçirilmədiyini bəyan etmiş və onların hə-

Birlik

yata keçirilməsinin işlək mexanizminin yaradılmasını ümdə məsələ kimi irəli sürmüşdür.

Azərbaycan Prezidenti bildirmişdir ki, "təkmilləşdirilmiş Təhlükəsizlik Şurası daha geniş tərkibli, daha çox məsuliyyətli və demokratik, onun iş metodları daha şəffaf olmalı, XXI əsrdə yeni təhdidləri, riskləri və təhlükələrinə daha operativ cavab verməlidir".

Birlik – həyat şəraitinin oxşarlığı, norma və dəyərlərlə, sosial identikliyin dərk edilməsi və təşkilati münasibətlərlə bağlı olan insan toplumu.

Birlik dövlətləri (*Commonwealth*) (1947-ci ilə qədər Britaniya Millətlər Birliyi) – Böyük Britaniya imperiyası çökdükdən sonra onun tərkibində müstəqillik əldə etmiş dominion dövlətlərin dövlətlərarası birliyi. Üzv dövlətlərin öz aralarında və Böyük Britaniya ilə qarşılıqlı münasibətləri 1931-ci il Vestminster sazişində öz əksini tapmışdır. Sazişdə həmin dövlətlər müvafiq hüquqa malikdirlər. 1971-ci il Sinqapur Bəyannaməsinin prinsipləri bu Birliyin könlüllü seçiyə daşdığını və konsensus prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərdiyini bəyan etmişdir.

Birliyə 51 dövlət daxildir. Onlardan 30-u respublika, 21-i isə monarxiyadır. Monarxiyalardan 16-sı Britaniya kralını öz dövlətlərinin başçısı sayır və həmin ölkələrdə kralın təyin etdiyi general-qubernator fəaliyyət göstərir; beş monarxiyanın isə öz kralı vardır. Birlikdə Naoro və Tuvalo "xüsusi üzv" statusuna malikdirlər. Bu üzvlük forması

Birlik dövlətləri

kiçik ölkələrə aiddir və onlara imkan yaradır ki, məcburi üzvlük haqqını ödəməsinlər. Texniki proqramların həyata keçirilməsində, eləcə də dövlət və hökumət başçılarının görüşlərində iştirak etməsinlər.

Birliyin prinsipləri aşağıdakılardır: insanın təhlükəsizliyi və rifahı naminə sülhün və beynəlxalq nizamın qorunması; irqindən asılı olmayaraq, hər kəsin bərabər hüquqa və azadlığa malik olmasına, həmçinin siyasi və digər məsələlər barədə öz fikrini müstəqil şüurda bildirməsinə təminat verilməsi. Qeyd olunan Bəyannamədə həmçinin hər bir vətəndaşın cəmiyyətin siyasi həyatında iştirakı, ölkənin demokratik inkişafındakı rolu, eləcə də onun hər cür müstəmləkəçilik meyillərinə, irqçilik hallarına qarşı mübarizəsi əks olunmuşdur; müharibənin və onu törədən səbəblərin qarşısının alınması, haqsızlığa qarşı mübarizə, qarşılıqlı hörmət və dözümlülük, əməkdaşlıq yolu ilə tərəqqiyə nail olma və başqa bu kimi amallar da həmin sənəddə geniş yer tutur.

Birliyin məqsədi – qeyd olunan prinsiplərə ciddi əməl etməklə beynəlxalq birlikdə bütün xalqların rifahına nail olmaqdan ibarətdir.

Birliyin strukturu: 1) Birliyin başçısı (Britaniyanın monarxi); 2) Birliyin konfederasiyası (üzv dövlətlərin baş nazirlərindən ibarətdir, iki ildə bir dəfə görüşürlər); 3) Nazirlər səviyyəsində görüş; 4) Yüksək vəzifəli şəxslər komitəsi (konfederasiyanın göstərişlərinə uyğun olaraq siyasi xəttin və strategiyanın işlənilməsi); 5) Rəhbər orqanlar: Birliyin Texniki Əməkdaşlıq Fondu

Bzejnski Zbiqnev

Nümayəndələrinin Şurası, Birliyin Elmi Şurası, Gənclər Məsələləri üzrə Birlik Şurası; 6) Maliyyə Komitəsi; 7) Komitələr (layihələrin hazırlanması, maliyyə və siyasi planlaşdırma); 8) Katiblik.

Birliyin başçısı və simvolu Böyük Britaniyanın kraliçasıdır.

Bzejnski (Brzezinski) Zbiqnev (1928) – amerikalı sosioloq, politoloq və dövlət xadimi, 1977-1981-ci illərdə ABŞ prezidentinin milli təhlükəsizlik üzrə köməkçisi.

B. "İki əsr arasında. Amerikanın Texnotron erasında rolu" əsərində belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, başəriyyət yeni inkişaf mərhələsinə daxil olur, bu inkişaf sosial inqilabla yox, elmi-texniki tərəqqi ilə şərtlənir. Bu keyfiyyət dəyişikliyi təkamüllə aşağı pillədə – aqrar, sənaye erasındakı "texnotron erası"na keçərək baş verir. Burada həlledici rol avtomatlaşdırma, kompüterlər və kibernetika sistemlərinə keçir, elm başlıca ilə həlledici qüvvəyə çevrilir.

Əsas əsərləri: "Siyasi hakimiyyət: ABŞ/SSR" (1964, S.Hantiqonla birgə), "Nəhəng iflas. XX əsrdə kommunizmin doğulması və ölümü" (1988), "Milli təhlükəsizlik axtarışında" (1988), "Böyük şahmat taxtası" (1998).

Blankizm – fransız kommunisti Lui Oqüst Blankinin (1805-1881) adından götürülmüş siyasi cərəyan. Həmin cərəyan tərəfdarları dar sektant taktikasını bəyənir və hesab edirdilər ki, inqilabi situasiya olmadıqda belə kütlələrin köməyi olmadan kiçik qəsdçilər qrupu inqilab edə bilər.

BMT Baş Assambleyası

BMT Baş Assambleyası – BMT-nin ali orqanlarından biri. BMT-nin üzvü olan bütün dövlətlər bura daxildir, onların hər biri bərabər hüquqa malikdir.

BMT B.A. beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması işində əməkdaşlığın ümumi prinsiplərini nəzərdən keçirir; hər hansı dövlətin (o cümlədən BMT üzvü olmayan) yaxud həmin problemlər üzrə Təhlükəsizlik Şurasının onun qoyduğu istənilən məsələni müzakirə edir və tövsiyələr verir.

BMT B.A. iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə sahəsində əməkdaşlığa kömək məqsədi ilə tədqiqatlar aparır və tövsiyələr işləyib hazırlayır. İrqi, cinsi, dil və dini fərq qoymadan hamı üçün insan hüquqları və əsas azadlıqlarının həyata keçirilməsinə yardım göstərir. BMT-nin B.A. Təhlükəsizlik Şurasının illik və xüsusi məruzələrini, həmçinin BMT-nin digər təşkilatlarının məruzələrini alır və nəzərdən keçirir. BMT büdcəsini nəzərdən keçirir və təsdiq edir. BMT-nin B.A.-nın qərarları, büdcə və prosedura məsələləri üzrə qərarlar istisna olunmaqla, BMT üzvləri üçün məcburi qüvvəyə malik deyil. BMT B.A. mühüm məsələlərə dair (beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması Təhlükəsizlik Şurasının daimi olmayan üzvlərinin seçkilərə və s. aid) qərarları səvərmədə iştirak edən BMT üzvlərinin səvərmədə iştirakının üçdə iki hissəsi əksəriyyət təşkil edərsə, başqa məsələlərdə adi əksəriyyət olarsa, mühüm məsələlər üzrə qərarlar qəbul edilir. BMT B.A.-nın hər bir üzvü bir səsə malikdir. BMT B.A. Təhlükəsizlik Şurasının daimi

BMT Təhlükəsizlik Şurası

olmayan üzvlərini, İqtisadi Sosial Şura üzvlərini seçir. Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi üzrə BMT-nin Baş katibini təyin edir, BMT-yə yeni üzvlər qəbul edir, üzv olan dövlətlərin hüquq və üstünlüklərinin həyata keçirilməsi məsələlərini, onların BMT-dən çıxarılmasını həll edir.

Assambleya sessiyalı iş qaydasına malikdir. Onun iştirakçıları Təhlükəsizlik Şurasının, BMT-nin Baş katibi, yaxud BMT üzvü olan dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən çağırılan növbəti, həmçinin xüsusi və əlahiddə xüsusi sessiyalara görə toplaşirlar.

BMT B.A.-nın sessiyaları Nyu-Yorkda, BMT-nin mənzil qorarkahında keçirilir. İngilis, ərəb, ispan, rus və fransız dili BMT B.A.-nın rəsmi və işlək dilləridir.

BMT Təhlükəsizlik Şurası – BMT-nin mütəmadi fəaliyyətdə olan əsas siyasi orqanı. BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanılması məsuliyyəti onun öhdəsinə düşür. Onun on beş üzvü vardır: beşi (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Çin, RF) daimi, onu isə iki il müddətinə Şuraya seçilir və mütəmadi fəaliyyət göstərir.

Şura beynəlxalq mübahisələri və münaqişələri sülh yolu ilə həll etmək sahəsində böyük səlahiyyətlərə malikdir. Dövlətlərarası qarşıdurmanın və hər hansı bir təcavüzün qarşısını almaq üçün BMT-nin T.Ş. qərar çıxara, beynəlxalq hüquq normalarını pozan dövlətə qarşı öz silahlı qüvvələrindən istifadə edə bilər. Bundan əlavə BMT zərurət olduqda digər sanksiyalara da

Boden Jan

əl atır. Məsələn, beynəlxalq sülhə təhlükə törədən dövlətlə iqtisadi və digər (dəmir yolu, dəniz, hava, poçt, teleqraf və s.) əlaqələri kəsir, hər cür diplomatik münasibətləri dayandırır. Əgər bu tədbirlər Şura tərəfindən qeyri-qənaətbəxş hesab edilərsə, onda o, silahlı qüvvələrin imkanlarından istifadə edə bilər.

Şuranın hər üzvü bir səsə malikdir. Prosedur məsələlər üzrə Şuranın qərarı o zaman qəbul olunur ki, ona üzvlərdən ən azı 9-u səs vermiş olsun. Bura 5 daimi üzvün səsləri də daxildir. Əgər daimi üzvlərdən biri müzakirə olunan məsələ barədə çıxarılan qərara səs verməzsə, onda qərarın qəbulu da təxirə salınır.

Şura üzvlərinin tam həmrəyliyi prinsipi Şura və bütövlükdə BMT-nin fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Boden Jan (1530–1596) – fransız siyasi mütəfəkkiri və dövlət xadimi. Baş Ştatların üçüncü çağırış deputatıdır. Onun inamına görə cəmiyyət təbii mühitin təsiri altında formalaşır, bu da təkəcə xalqın sosial-psixoloji portretinə deyil, həm də hüquq və dövlət təsisatlarının mahiyyətində öz əksini tapır. Cəmiyyətin özü eyni təsərrüfat ittifaqlarının məcmusundan yaranır. Dövlət artmaqda olan ailələrdən, ya onların təsisindən, ya da keçmiş metropoliyalardan ayrılma siyasətində yaranır. B. Platonun, T.Morun eçalitarist ideyalarını kəskin tənqid edərək və xüsusi mülkiyyəti təbii qanunun tələbləri hesab edərək, siyasi çevrilişlərin əsas səbəbini həddən çox əmlak bərabərsizliyində gördü. O, heç bir qanunla əlaqədar olmayan mütləq suverenliyi, öz təbəələri üzərində dövlətin

Boden Jan

daimi hakimiyyətini dövlətin başlıca əlaməti hesab edirdi. Bu zaman ali dövlət hakimiyyəti müəyyən olunmuş hüquq mənbəyi kimi çıxış edir.

B. siyasi fikir tarixində ilk dəfə olaraq suverenliyi dövlətin ən mühüm əlaməti kimi şərh etmişdir. O, suverenliyə beş fərqləndirici əlamətini daxil edir:

- 1) qanunların nəşr edilməsi;
- 2) müharibə və sülh məsələlərinin həlli;
- 3) vəzifəli şəxslərin təyin olunması;
- 4) ali məhkəmə hüququnda fəaliyyət göstərməsi;
- 5) mərhəmət göstərilməsi. B. ilahi hakimiyyətin ilahi mənşəyini rədd edirdi, məhdud qanunları olan monarxiya onun siyasi ideali idi.

O, demokratiyaya mənfi münasibət bəsləyirdi, onu daha çox oxlokrafiyaya bənzədirdi. Aristokrat dövlətin qiymətləndirilməsinə də o, həmçinin mənfi münasibət bəsləyirdi, onun fikrincə, belə dövlətdə heç də həmişə səlahiyyətli azlıq rəhbərlik etmir. Elə buna görə də belə dövlət son dərəcə qeyri-sabit olur və daxili didişmələrə məruz qalır. B. suveren dövlət anlayışına cavab verən monarxiyaya daha çox rəğbət bəsləyirdi. Onun fikrincə, burada hakimiyyətin səlahiyyətliyi (bir çoxları məsləhət görürlər) və çalışqanlıq (tək özü həll edir) təmin olunur. B. ilahi dövləti və “qanuni monarxiya”-nı irəli sürür. Bu dövlətlərdən birincisi Şərq üçün səciyyəvidir, ikincisi Qərbdə yaranmışdır. Əgər ilahi dövlətlərdə siyasi münasibətlər “dövlət – ata”, “təbəələr – uşaqlardır” prinsipi üzrə qurulursa, onda qərdəş tipli dövlətlərdə hökmdarlıq əlaqələri – tabelik qanunla (qanunun

Bonapartizm

mənbəyi monarxin özüdür) müəyyən edilir. Lakin bu zaman monarxin hakimiyyətinin hüdudlarında mülkiyyətinin toxunulmazlığı və təbəələrinin təbii azadlıqları qoyulmuşdur. Seçkili monarxiya aristokrat dövlətdə olduğu kimi həmin səbəbə görə qəbul edilməzdir. Lakin ali monarxiya hakimiyyətinin suverenliyi zamanı (dövlətdə bəzi vəzifələrə hamını təyin etmək olar), yeni aristokratiya (bir sıra vəzifələrdə orduda və məhkəmədə monarx tanınmış şəxsləri təyin edir) və demokratiya elementlərini özündə əks etdirən dövlət idarəetməsinə malik olmaq yaxşıdır. Bu zaman ali hakimiyyət məşvərətçi statusu olan nümayəndəli orqana axalanmalıdır. B. bərabərsizliyə əsaslanan hissələri suverenden vassal asılılığında olan (federasiya da bura aid edilmişdir, yalnız müttəfiq suverenliyə malikdir) və bərabərliyə əsaslanan, üzvlərinin hər biri birləşmə anından etibarən suverenliyi saxlayan mürəkkəb dövlətlər haqqında danışarkən, iki növ dövlət birləşməsinə fərqləndirir.

Fəlsəfədə deist dinini qəbul edən B. dövlət dözümlülüyü uğrunda mübarizə aparır; sosial səhədə təhkimçilik asılılığı münasibətində yaxınların qul olmağını dəyişdirməyi tələb edirdi.

Bonapartizm – ilk dəfə olaraq Napoleon Bonapartin hərbi diktaturasını və Lui Bonapartin diktaturasını ifadə etmək üçün işlədilmiş termin. Sonralar isə əsasında siniflər arasında var-gol etmə siyasəti duran hərbi diktaturanın xüsusi formasının qeyd edilməsi üçün istifadə edilmişdir.

Boykot

Siyasi elmdə B.-in 3 fundamental əlaməti qeyd olunur: dövlət maşınına nəzarət; ordundan siyasi qüvvə kimi istifadə olunması; siyasi demaqqoqiya. B.-in səciyyəvi xüsusiyyətləri O.Bismark, P.A.Stolpin, İ.V.Stalin, H.Pinoçet və başqaları tərəfindən həyata keçirilən siyasətdə özünü təzahür etdirmişdir. B. liderliyin spesifik stili kimi idarəetmə problemlərinin həllində gücə söykənməsi, böyük ümidlər verən vədlərlə ictimai şüurun manipulyasiyası ilə fərqlənir.

Boykot (ing. *boycott*) – 1) ayrı-ayrı şəxslə, təşkilatla, dövlətlə münasibətini dayandırmaqdan ibarət siyasi və iqtisadi mübarizə üsulu, mal alınmasının dayandırılması və s.; 2) əhalinin nümayəndəli müəssisələrdə seçkilərdə iştirakdan imtina etməsi.

Böhran (yun. *krisis* həll, dönüş nöqtəsi) – ağır keçid dövrü; sərt dönüş.

Böyük Xalq Xurab – Monqolustanda parlamentin adı.

Böyük Millət Məclisi – Türkiyənin birpalatalı parlamentinin adı.

“Böyük yeddilər” – iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş yeddi dövlətin (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, İtaliya, Böyük Britaniya, Kanada) rəhbərlərinin ümumi strateji siyasi və iqtisadi qərarları işləyib hazırlamaq üçün müntəzəm keçirdikləri yüksək səviyyəli görüşlər. 1994-cü ildən “B.y.”-in yüksək səviyyəli iqtisadi müşavirələrində “B.y.”-in “Böyük səkkizlər”ə çevrilməsində Rusiya iştirak edir.

Bufer dövlət

Brifinq (ing. *briefing* qısa təlimat) – kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin qısa müddətli müşavirəsi. Müşavirədə hökumətin mövqeyi və ya beynəlxalq danışıqların gedişi, tərəflərin baxışları və s. haqqında informasiya verilir.

Buddizm – üç dünyəvi dindən ən qədimi. E.ə. VI əsrdə Hindistanda meydana gəlmişdir. Budda, şahzadə Siddxartxa Qautama bu dinin əsasını qoyanlar hesab olunurlar. Onlar yeddi il axtarışdan sonra insanı əzablı yollardan xilas edən Buddanı – maarifpərvər hesab edirlər. B.-in əsasən Cənubi-Şərqi Asiya və Uzaq Şərq ölkələrində ardıcılıqları var. 1 yanvar 1998-ci il tarixində RF 8 mərkəzin və idarənin, 145 cəmiyyətin (icma), 1 ruhani ümumtəhsil müəssisəsinin, 2 monastırın, 4 missiyasının nizamnaməsi qeydə alınmışdır. Azərbaycanda buddizm təşkilatı yoxdur.

Bufər dövlət – iki, yaxud bir neçə iri dövlətin əraziləri arasında yerləşən dövlət. B.d. açıq-ehtimal olunan hərbi müdaxilə yolunu tutur, mühüm nəqliyyat kommunikasiyaları onun ərazisindən keçir. Belə dövlət regiona əlverişli geosiyasi baxımdan nəzarət etməyə imkan verir. Yalnız XX əsrdə bir sıra dövlətlər bufer rolunda çıxış etmişdir. Məsələn, Fransa-Almaniya əməkdaşlığı zamanı iki Dünya müharibəsinin başlamasına səbəb olmuşdur. Belçika, Niderland, Lüksemburq B.d.-lər kimi çıxış etmişlər. Asiyada Rusiya və İngiltərənin mənafehlərinin toqquşması zamanı (XX əsrin əvvəllərində) buferlər rolunu

Bundesrat

Osmanlı imperiyası (Türkiyə), İran, Əfqanıstan, Tibet dövləti oynamışlar.

Bundesrat (alm. *Bundesrat* hərf. ittifaq şurası) – Almaniya Federativ Respublikasında torpaqların nümayəndəli orqanı. B. faktiki olaraq parlamentin yuxarı palatasıdır.

Bundestaq (alm. *Bundestag* hərf. ittifaq qurultayı) – Almaniya Federativ Respublikasında ali nümayəndəli orqan (parlament). Faktiki olaraq parlamentin aşağı palatasıdır.

Burdye (Bourdieu) Pyer (1930) – fransız sosioloqu.

B. görə cəmiyyət müxtəlif sahələrdə əmələgələn münasibətlərin məcmusudur, onların hər birinin spesifik hakimiyyət tipi vardır. “Siyasi sahə” orada iştirak edən qüvvələrin və onların nəzarət etdiyi resurslar növlərinə nəzarət edən iqtisadi, sosial, rəmzi, mədəni və s. məcmusu kimi çıxış edir. Siyasətdə “agentlər” və “agentlər qrupları” müxtəlif nəzarət sahələrində və ya zonalarında mövqələrin məcmusu ilə müəyyən olunur və səciyyələnir. Siyasəti sosial münasibətlər tipi kimi (“sosial sahə”) oxsar rəqursda çoxözlü məkanda fəal xüsusiyyətlərə onun fərdi niyyətlərinə aid edilməyən malik olan hər bir siyasi agentin mövqeyi onun nəzarət etdiyi, müxtəlif ölçülü kapitalların (onların həcmli və çəkili) məcmusu kimi müəyyən oluna bilər. B.-yə görə, makrosiyasi sahə ayrı-ayrı agentlərin məkani “mövqələri” və həcmli, həmçinin malik olduqları “kapital” və institusional statusların keyfiyyəti ilə səciyyələnən sosial təcrübələrin məcmusundan yaranır. B. makrosiyasəti siyasi məhsullara (məsələn, partiyaların proqramları) tələb və təkliflər olduğu bazar kimi, həmçinin onların istehsalı prosesi kimi görür. Deməli, B.-yə görə, makrosiyasət heç də institutların kristal şəbəkəsi halında deyil, kapitaları istehsal edən və mövqələri nizama salan bu zaman digər siyasi agentlərin mövqələri və kapitaları ilə təblikdə olan agentlərin sosial təcrübələri vasitəsilə daim qurulan və yenidən qurulan, tez-tez dəyişən dinamik sahə kimi görünür.

Bürokratiya

Burjuaziya (fr. *bourgeoisie*) – sosial sinif. Fərqləndirici əlamətləri bunlardır: istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin onun əlində cəmləşməsi və bunun da əsasında maddi işçilərdən istifadə olunması.

Bürokratiya (fr. *bureaucratie* < fr. *bureau* büro, dəftərxana + yun. *kratos* hakimiyyət, hökmranlıq) – idarəçilik məsələləri və ali hakimiyyət orqanlarının qərarlarının yerinə yetirilməsi ilə peşəkarlıqla məşğul olan insanlar. Onların fəaliyyəti dəqiq qaydalar və prosedurlar vasitəsilə rolları və funksiyalarını bölünməsinə əsaslanır. M.Veberə görə, B. ləqal hökmranlığın ən təmiz tipidir. O həm də məmurlara verilən əsas tələbləri ifadə etmişdir: şəxsin azadlıqları və yalnız xidməti borca, vəzifəyə tabedirlər; davamlı xidməti; iyerarxiyaya malikdirlər; dəqiq müəyyən olunmuş səlahiyyətləri var; kontrakt

Bürokratasızlaşdırma

əsasında (azad seçim əsasında) işləyirlər; xüsusi ixtisaslaşmaya müvafiq işləyirlər; daimi pul məvacibi ilə mükafatlandırılırlar; özlərinin qulluğuna yeganə, yaxud əsas peşə kimi baxırlar; öz karyeralarını qabaqcadan görürlər; vahid, ciddi xidməti intizama və nəzarətə tabe olurlar. Leqal hökmranlıq şəraitində həmişə B. cəmiyyətin xidmətçilərindən onun üzərində duran qapalı təbəqəyə çevrilməsi təhlükəsi olur. B.-nin məhdudlaşdırılması üsullarına: idarəetmə aparatının ixtisaslı kadrlarının müntəzəm rotasiyası (müəyyən müddətdən sonra proporsional şəkildə əvəz edilməsi) və onlara siyasi institutlar tərəfindən nəzarət aid edilir.

Bürokratasızlaşdırma – bürokratiyanın aradan qaldırılmasına dair tədbirlər sisteminin reallaşdırılması. Bu tədbirlərə əhalinin ümumi idarəçilik

Bürokratism

mədəniyyətinin yüksəldilməsi, idarəetmə prosedurlarının sadələşdirilməsi, ümumi qərarların qəbul edilməsi proseslərinin açıqlığı, dövlət aparatının ixtisar edilməsi, sosial əhəmiyyətli informasiyanın əldə olunması azadlığı və s. aiddir.

Bürokratism – 1) demokratik nəzarətin inkişaf etmədiyi və ya deqredasiyaya uğradığı şəraitdə ixtisaslaşdırılmış aparatın müxtəlif dövlətin və siyasi təşkilatların işçilərinin əlində real hakimiyyət vasitələrinin qazanc əldə etmək məqsədi ilə cəmlənməsi; 2) aparatlı hakimiyyət və bürokratik idarəetmə (bax: bürokratiya) sistemi; 3) işin mahiyyətindən asılı olmayaraq, müəyyən olunmuş qaydada ritual tədqiqatda təzahür edən, özünə fayda formalizmi, süründürməçiliyi ilə seçiyələnen idarəçilik üslubu.

Cefferson Tomas

C

Cefferson (Jefferson) Tomas (1743-1826) – Amerika maarifçisi və dövlət xadimi, ABŞ-in müstəqillik Bəyannaməsi layihəsinin müəllifi.

C. Amerika burjuva inqilabının radikal-demokratik ideoloqu, təbii hüquq nəzəriyyəsinin tərəfdarı olmuşdur. Bu nəzəriyyənin əsas müddəaları təbii, ayrılmaz hüquqlar (yaşadığı, azadlıq və xoşbəxtliyə can atmaq onun yazdığı ABŞ-in müstəqilliyi Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır (1776). Bu hüquqların təmin edilməsi üçün öz hakimiyyətini idarə olunanların razılığı ilə əldə edən hökumətlər təsis olunur. Demokratianın alovlu müdafiəçisi kimi çıxış edən C. hesab edirdi ki, onun təminatı xalqın vaxtaşırı azadlıq qəsbkarlarına qarşı çıxmaq imkanı və hüququn olmasıdır. C. xalq suverenliyi ideyasına şərik idi. Onun ideali – bütün sosial ziddiyyətlərdən panaseya hesab etdiyi demokratik respublika şəraitində xırda mülkiyyətçi əməkçi fermer təsərrüfatının azad inkişafı olmuşdur. C. "Hüquqlara dair Bill" in tərtib olunmasında iştirak etmişdir (1791).

Cerrimenderiq – ABŞ-da seçki dairələrinin yaradılması metodlarından biri. Bu metod seçicilərin qeyri-bərabər sayı, ərazi prinsipinin pozulması və s. vasitəsilə hakim partiya sərəfəli olan çoxluğun əldə edilməsi məqsədinə xidmət edir. "C" termini 1812-ci ildə naşirin Cerrymander adlandırdığı

Cəmiyyətin siyasi sistemi

salamandı xatırladan qərübə bir karyaturun meydana çıxmasından sonra yaranmışdır. Naşir onu ştat qubernatoru E.Cerrinin familiyası və (sala) mander sözündən düzəltdi.

Cəmiyyət – insanların birgə yaşayış və fəaliyyət forması. C. bir tərəfdən ictimai quruluş (məs., sosiologiyada ənənəvi, sənaye, postsənaye, informasiya cəmiyyəti kimi təsnifat da vardır), digər tərəfdən – region, ölkə (məs., Hindistan, Amerika və s.) deməkdir. C. – mürəkkəb, inkişaf edən bütöv sistemdir. Onun bir sıra sferaları var: maddi istehsal, sosial, siyasi, elmi-nəzəri, dəyərləndirmə və s. C.-in inkişafı – davamlı prosesdir və insan amilinin, insan birliklərinin rolunun artması, onun sosial fəaliyyətinin zənginləşməsi, ictimai münasibətlərin müasirləşməsi, ictimai şüurun yüksək dərəcəyə çatması ilə bağlıdır. İctimai tərəqqini bütövlükdə müəyyən edən təbii və demoqrafik amillər cəmiyyətin inkişafına mühüm təsir göstərir. Bununla əlaqədar cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən bütün sosial qrup və təsisatların rolu durmadan artır. C.-in gələcəyi məhz bu qrup və təsisatların inkişafı və fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Cəmiyyətin siyasi sistemi – siyasi hakimiyyətin təşkili və həyata keçirilməsi mexanizmi. 1) Dövlət orqanları və ictimai təşkilatların, birliklərin, siyasi-hüquqi normalar və prinsiplərin bütöv və nizamlı məcmusunu təşkil edir; 2) siyasətin sistemli analizinin vasitəsi olan, çərçivəsində istənilən siyasi bir-

Cəmiyyətin siyasi sistemi

ləşməyə, məs., partiyaya, spesifik sistem kimi baxılan nəzəri konstruksiyası.

C.s.s. nəzəriyyəsi XX ə. 50-ci illərinin ortalarından Amerika politoloqları tərəfindən fəal işlənir. Bu nəzəriyyənin əsasları D. İston tərəfindən qoyulmuşdur. O, özünün "Siyasi sistem" (1953), "Siyasi həyatın sistemli analizi" (1965) adlı əsərlərində S.s. xarici mühitdən daxil olan impuls-komandalara fəal reaksiya verən, özü inkişaf edən və özü tənzimlənən orqanizm kimi nəzərdən keçirir.

Müasir siyasi elmdə C.s.s. funksiyaları haqqında da məsələ ətraflı işlənmişdir. Belə ki, Q. Almond informasiyanın "daxil edilməsi", "giriş" və "çıxış" funksiyalarını təhlil edərək C.s.s. çoxfunksiyalılığını qeyd edir. Birincilərə o, siyasi sosiallaşma, kütlələrin səfərbər edilməsi, onların maraqlarının artikulyasiyası (ifadəsi) və aqreqasiyası (ümumiləşdirilməsi və inteqrasiyası), siyasi kommunikasiya funksiyalarını aid edir; ikincilərə – qanunvericilik normalarının işlənilməsini (qanunvericilik fəaliyyəti), onların təcürbədə tətbiqini və onların icrasına nəzarəti. D.İston və C.Pauell hesab edirlər ki, C.s.s. aşağıdakı funksiyalara malikdir: tənzimləyici, ekstraksiyon (səfərbəredici), distributiv (bölüşdürücü) və reaktiv.

Müasir siyasi nəzəriyyədə qeyd olunur ki, C.s.s. tələblər, yeni vətəndaşların maraqları və istəklərini ifadə edən informasiya; dəstək, yəni C.s.s. fəaliyyətini konkret hərəkətlərlə, bəyannatlarla, yaxud susaraq təqdir etmə; sosial qüvvələrin fəal və passiv əxtəsiri; sistemin özündən gələn "daxili" impulslar təsir edir.

Cənubi-Şərqi Asiya Dövlətləri...

C.s.s. hakimiyyətin formalaşması və işləməsi mexanizmi kimi, özünə siyasi institutları (dövlət, siyasi partiyalar və hərəkatlar və s.); hakimiyyətin subyekt və obyektləri arasında yaranan siyasi münasibətləri; bu münasibətləri tənzimləyən siyasi normaları və prinsipləri; siyasi şüuru və mədəniyyəti (fərdi, kollektiv və cəmiyyətin) daxil edir.

C.s.s. müxtəlif əsaslara görə təsnifatı verilir. Cəmiyyətin tipologiyasından asılı olaraq – ənənəvi, totalitar və modernləşdirilmiş demokratiya (R.Aron, U.Rostou); ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqələrinin xarakterinə görə – açıq və qapalı; siyasi mədəniyyətin tipinə görə – ingilis-amerikan, kontinental Avropa, sənayeşərqdərkəki və qismən – sənaye, totalitar (Q.Almond); idarəetmənin məzmunu və formasından asılı olaraq – liberal, radikal – avtoritar, kommunist, ənənəvi, populist, avtoritar – mühafizəkar (J.Blondel) C.s.s.-lər qeyd olunur.

Cəmiyyətşünaslıq – cəmiyyətin elmi əsaslarla inkişaf edib fəaliyyət göstərməsi məqsədini güdən, ictimai həyatın müxtəlif sahələrini və istiqamətlərini öyrədən fənlər sistemi.

Cənubi-Şərqi Asiya Dövlətləri

Assosiasiyası (Association of South East Asian Nations – ASEAN) – regional hökumətlərəsi siyasi-iqtisadi təşkilat. Rusiya siyasi leksikasında onun ASEAN kimi işlədilməsi qəbul edilmişdir. 1967-ci ildə İndoneziya, Malayziya, Sinqapur, Tailand və Filipinin Xarici İşlər nazirlərinin Banqkok müəvəfisi bəyannaməsinə əsasən yara-

Cənubi-Şərqi Asiya Dövlətləri...

dılmışdır. Sonralar Bruney (1984) və Vyetnam (1995) da bu təşkilata qoşulmuşdur.

Məqsəd və vəzifələri: onun üzvü olan dövlətlərin əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım əsasında iqtisadi, sosial və mədəni inkişafının sürətləndirilməsi; "ölkələr arasında münasibətlərdə ədalət və qanuniliyə riayət" və BMT Nizamnaməsinin prinsiplərinə tərəfdaşlıq, bağlılıq əsasında regionda sülhün və sabitliyin bərqərar olmasına yardım etmək; ASEAN-ın strukturunda bilavasitə üzv institut ilə yanaşı, partnyorluq institutu da nəzərdə tutulmuşdur. Avstraliya, Avropa İttifaqı, Kanada, Yeni Zelandiya, Koreya Respublikası, ABŞ, Yaponiya, Çin və Rusiya ilə – ASEAN-ın dialoq və məsləhətləşmələr üzrə partnyorlarıdır.

Rəhbər orqanları: üç ildə bir dəfə toplaşan dövlət və hökumət başçıları Konfransı; xarici işlər nazirlərinin her

Cənubi-Şərqi Asiya Dövlətləri...

il olan Sessiyası; həmin mərhələdə ASEAN-da sədrlik edən ölkənin xarici işlər nazirinin və digər dövlətlərin səfirlərinin daxil olduğu Daimi Komitə; səha nazirlərinin (iqtisadiyyat, təhsil, səhiyyə, energetika, elm və texnologiya) görüşləri; ASEAN-ın parlamentlərarası təşkilatı və s.

Assosiasiyanın gündəlik fəaliyyətinə rəhbərliyi tərkibində ölkənin xarici işlər nazirlərinin olduğu Daimi Komitə həyata keçirir. Bu zaman digər dövlətlərin səfirlərinin – bu ölkədə ASEAN üzvlərinin növbəti konfransı keçirilir. ASEAN-ın orqanlarını altı işçi komitə – maliyyə və bank əməliyyatları üzrə; sənaye xammalı və energetika üzrə; orzaq üzrə; kənd və meşə təsərrüfatları üzrə; ticarət və turizm üzrə; nəqliyyat və rabitə üzrə komitələr təşkil edir. ASEAN-da qərarlar konsensus əsasında qəbul edilir. Katibliyin yerləşdiyi yer – Cakarta şəhəridir (İndoneziya).

Ç

“Çəkındirmə və tarazlaşdırma” sistemi – hakimiyyətin bölünməsinə özündə əks etdirən sistem. Xüsusi bir model kimi ABŞ-da 200 ildən artıqdır ki, mövcuddur. Bu modelə əsasən hakimiyyətin qolları – qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti təkcə təskilati cəhətdən deyil, həm də fəaliyyət baxımından tam müstəqildirlər. Lakin onlardan hər birinin digəri üzərində nəzarət etmək səlahiyyəti də vardır.

Çoxlu votum – bir sıra ölkələrdə bu və ya digər kateqoriyalı seçicilərin seçkilərdə iki, yaxud daha çox səsə malik olmasına dair qayda.

Çoxpartiyalılıq – müasir demokratik dövlətlərdə siyasi həyatın təşkilinin əsas konstitusion prinsiplərindən biri. Ç. daha ümumi prinsip olan siyasi və ideoloji plüralizmin ifadəsidir. Azərbaycan Respublikasında Ç. prinsipi ilk dəfə “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyası Aktında (1991, 18 oktyabr) bəyan edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (1995) təsbit edilmişdir. Hüquqi baxımdan Ç. prinsipi o

deməkdir ki, dövlət vətəndaşların siyasi partiyalarda özlərinin siyasi baxışlarına müvafiq olaraq birləşmək hüququnu, bütün siyasi partiyaların qanun qarşısında bərabərliyini, onların fəaliyyət azadlığını tanıyır və təminat verir. Ç. prinsipi səlahiyyətli dövlət orqanlarının milli, irqi, dini və ya sosial dözümsüzlük, qanuni dövlət hakimiyyəti orqanlarının zorakı yolla devrilməsini təbliğ edən, yaxud başqa tərzdə qüvvədə olan qanunvericiliyi pozan siyasi partiyaları qanunla müəyyən olunmuş qaydada qadağan etmək və buraxmaq hüququnu istisna etmir. Hüquqi (formal) Ç.-i real Ç.-dan fərqləndirmək lazımdır. Real Ç. konkret dövlətdə sosial və siyasi maraqların bütün spektrini təmsil edən partiyaların inkişaf etmiş və səmərəli sisteminin mövcudluğunda ifadə olunur.

Çoxpartiyalı sistem – iki və daha çox partiyanın həm nüfuz, həm də təskilati cəhətdən hökumət institutlarının fəaliyyətinə təsir etmək imkanına malik olması. Belə partiyaların sayı üçə, dördə, bəzən hətta beşə çatır. Onların hər birinin parlamentdə xeyli nümayəndələri olur və onların vasitəsi ilə hər bir partiya öz mövqeyini nümayiş etdirə bilər.

D

Daxili siyasət – sosial, milli, iqtisadi, maliyyə, ticarət, cinayət, dini, mədəni və s. sahələrdə kompleks tədbirləri əhatə edən dövlətdaxili fəaliyyət. D.s. vasitələrinə aşağıdakılar daxildir: sosial davranışın reqlamentləşməsi, normaların işlənilməsi və tətbiqi, vergilərin və imtiyazların istifadə edilməsi, məşğulluğun tənzimlənməsi, təhsilin, səhiyyənin, idmanın, tərbiyənin, cinayətlərin qarşısının alınmasının təşkili və s.

Dal (Dahl) Robert Alan (1915) – Amerika siyasi elminin görkəmli nümayəndəsi. Dünya şöhrəti qazanmış “Demokratiya nəzəriyyəsinə giriş” (1956), “Müasir siyasi təhlil” (1964), “Qərbi demokratiyalarında siyasi müxalifət” (1966), “Plüralist demokratiyanın dilemmaları” (1982) kimi bir sıra kitablarında D. siyasi sistemlərin transformasiyası problemini, demokratiyanın zəminlərini, azadlıq, bərabərlik və demokratiya anlayışlarının nisbətini nəzərdən keçirir.

D.-da 50-ci illərin ortalarında demokratik idealdan fərqlənən, lakin vətəndaşlara siyasi iştirakçı olmaq, qruplara və liderlərə isə hakimiyyət uğrunda mübarizədə açıq rəqabət aparmaq imkanı verən gerçəklik kimi izah olunan poliarixiya konsepsiyası ümumi maraq doğurmuşdur. Poliarixiya – müasir cəmiyyətdə xüsusi tipli idarəetmə rejimidir ki, o da digər siyasi rejimlərdən iki səciyyəvi xüsusiyyətinin olması ilə fərqlənir: a) müxalifətə qarşı nisbətən yüksək dözümlülük və hökumətin

davranışına geniş təsir etmək imkanları b) vəzifəli şəxslərin dinc vasitələrlə kənarlaşdırılması. Poliarixiya nəzəriyyəsi D.-ın “Poliarixiya. İştirak və müxalifət” (1971) və “Demokratiya, azadlıq və bərabərlik” (1986) adlı əsərində inkişaf etdirilmişdir.

Darendorf (Dahrendorf) Ralf (1929) – alman politoloqu və sosioloqu, müasir liberalizmin aparıcı nəzəriyyəçilərindən biri.

D. özünün “Sənaye cəmiyyətində sinif və sinfi münacişə” (1959), “Münacişə və azadlıq” (1972) adlı əsərlərində sosial stratifikasiya və münacişə nəzəriyyələrini işləyib hazırlamışdır. Cəmiyyətdə münacişəli qrupların formalaşmasının səbəbini o, hökumətlik və təciliyyət münasibətlərində görür, hökumətlik isə hansısa insan qrupunun müəyyən ömrə təciliyyətə nail olmaq imkanı kimi tərif verir.

D.-un siyasi və sosial nəzəriyyəsinə mərkəzi anlayış münacişədir. Məhz münacişədə alim hər bir cəmiyyətin yaradıcı başlanğıcını və inkişafın əsasını, həmçinin azadlıq əldə etmək şansını görür. D.-un fikrinə, sosial münacişələr “sosial mövqelər və rolların” strukturu, “İmperativ idarə olunan assosiasiyalarda” (burada hakimiyyətin asimmetrik bölüşdürülməsinin bütün formaları, istər dövlət, istərsə də siyasi partiya və s. olsun, nəzərdə tutulur) idarə edilənlərə və idarə olunanlara bölünməsi ilə şərtlənir.

D. hesab edir ki: 1) hər bir cəmiyyət özünün hər bir nöqtəsində dəyişir, sosial dəyişikliklər hər yerdə mövcuddur;

Dauning-Strit

2) razılığın olmaması və münaqişə hər bir cəmiyyətin özünün hər bir nöqtəsində canına işləyir, sosial münaqişə hər yerdə mövcuddur; 3) cəmiyyətdə hər bir element onun dezintegrasiyasına və dəyişməsinə öz töhfəsini verir; 4) hər bir cəmiyyət ona əsaslanır ki, onun üzvlərinin bir qismi digərlərini özünə tabeçiliyə məcbur edir.

D.-un fikrincə, "kim münaqişələrin öhdəsindən onları tanımaq yolu ilə gəlməyi bacarırsa, o tarixin ritmini öz nəzarəti altına götürür bilir. Kim bu imkanı əldən verirsə, ritmi özünə rəqib edir". Onun nöqtəyi-nəzərinə görə, sosial münaqişə hər bir cəmiyyətdə mövcud olan aqalığ və tabeçilik münasibətlərinə müqavimətin nəticəsidir. Münaqişənin dəf edilməsi onun kəskinləşməsinə, "rasional tənzimlənməsi" isə "nəzarət olunan təkamülə" aparır.

Dauning-Strit (ing. *Downing Street*) – Londonda Xarici İşlər və Birliyin İşləri üzrə Nazirliyin, Böyük Britaniyanın baş nazirinin rəsmi iqamətgahının yerləşdiyi küçə. Məcəzi mənada D.-S. adı altında bütövlükdə Britaniya hökuməti başa düşülür.

Davamlı inkişaf konsepsiyası – global problemlərin kəskinləşməsi şəraitində dünya inkişafının siyasi paradigması. Bu paradigma H.X.Brundtlandin rəhbərlik etdiyi Ətraf mühit və inkişaf üzrə beynəlxalq komissiyanın hazırladığı "Bizim ümumi gələcəyimiz" adlı məruzədə işlənib hazırlanmışdır. Komissiyanın məruzəsində deyilir: "Sabit inkişaf elə inkişafdır ki, bu günün

Delegitimasiya

tələbatlarını ödəyir, eyni zamanda gələcək nəslin öz tələbatlarını ödəmək qabiliyyətini təhlükə qarşısında qoymur".

Debatlar (fr. *debats*) – hansısa iclasda, yığıncaqda fikir mübadiləsi, müzakirə.

De-fakto (lat. *de fakto*) – beynəlxalq hüquqda dövlətin, yaxud hökumətin rəsmi (hüquqi yox) tanınması forması.

Definisya (< lat. *definitio* məhdudlaşdırma) – cismin, yaxud hadisənin əhəmiyyətli əlamətlərini əks etdirən hansısa anlayışın qısa tərif.

Deformasiya (< lat. *deformatio* təhrif etmə) – simanın dəyişdirilməsi, dəyişdirmə, başqa şəkllə salma.

Dekret (lat. *decretum*) – 1) ali hakimiyyətin hansısa məsələyə dair qanuni qüvvəyə malik olan qərarı: Qədim Romada – imperatorun qərarı; Fransada – XVIII əsrin sonunda yaradılmış hakimiyyət orqanlarının, həmçinin Paris Kommunasının (1871) qanunvericilik qərarı; SSRİ-də 1936-cı ilədək – sovet dövlətinin ali orqanlarının ən mühüm aktlarının adı; 2) bəzi ölkələrdə (məs., Fransada) – prezident, yaxud hökumət hakimiyyətinin idarəçilik haqqında nəşr etdiyi akt; ingilis-sakson hüquq sistemində daxil olan ölkələrin bəzi məhkəmə qərarları da D. adlanır.

Delegitimasiya – legitimasiyanın (qanuniləşdirmənin) əksinə olan proses. D.-nın əsas səbəbləri: 1) cəmiyyətdə hakim olan universal dəyərlər və hakim elitanın ekoist maraqları arasındakı zid-

Deleqativ demokratiya

diyyətlər; 2) demokratiya ideyası və sosial-siyasi təcrübə arasında ziddiyyət. Bu, problemləri güc yolu ilə, kütləvi informasiya vasitələrinə təzyiq etməklə həll etmək cəhdlərində təzahür edir; 3) siyasi sistemdə xalq kütlələrinin maraqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin olmaması; 4) bürokratikləşmə və korruptsiyanın artması; 5) çoxmillətli dövlətlərdə milliyyətçilik, etnik separatizm; 6) hakim elitanın öz hakimiyyətinin qanuniliyinə inamını itirməsi, onun daxilində kəskin sosial ziddiyyətlərin yaranması, müxtəlif hakimiyyət qollarının toqquşması.

Deleqativ demokratiya – hibrid rejimlərin növlərindən biri. Demokratiya ilə avtoritarizmin əlamətlərini özündə birləşdirən bir rejimi ifadə etmək üçün D.d. anlayışını siyasi elmə argentinəli politoloq Q.O.Donnell gətirmişdir. Onun fərqli cəhətləri aşağıdakılardır: 1) milli maraqların bir neçə il təfsirçisi olan icra hakimiyyəti başçısını vaxtaşırı seçilməsi; 2) hakimiyyətin institutlaşmasının aşağı səviyyədə olması; 3) qeyri-rəsmi münasibətlərdən və onun başçısının yenidən seçilməsi müddətindən başqa icra hakimiyyətinin qarşısında hansısa bir məhdudiyyətin olmaması; 4) vətəndaş hüquq və azadlıqlarının mövcudluğu; 5) qanunvericilik hakimiyyətinin formal xarakter daşması; 6) ümummilli liderin yeritdiyi siyasətin öz radikallığı ilə seçilməsi; 7) maraqların uzlaşdırılması mexanizminin olmaması.

D.d.-nın nümayəndəli demokratiyadan fərqi – onda icra hakimiyyətinin

Demarş

üfqi hesab verməsinin olmamasıdır. *Nümayəndəli demokratiyada* hakimiyyətin həm şaquli (seçkilər), həm də üfqi (hakimiyyətin bölünməsi sistemi) hesabı mövcuddur. D.d. üfqi hesab vermənin olmaması hakimiyyətin çox aşağı səviyyədə təsisatlaşmasını bildirir. D.d. siyasi rejimin aralıq tipi olduğuna görə, onun inkişafında iki potensial alternativ vardır. Onlardan biri – D.d. tənəzzülə – avtoritarizmə, digəri – institutlaşmış rejimə – nümayəndəli demokratiyaya doğru aparır. Bir çox politoloqlar D.d.-ni müasir Rusiyada formalaşmış rejimi xarakterizə etmək üçün işlədirlər.

Delimitasiya (fr. *delimitation*) – dövlət sərhədi xəttinin müqavilə ilə müəyyən olunması; bir qayda olaraq, genişmiqyaslı xəritələr üzərində relyefin, hidroqrafiyanın, yaşayış məntəqələrinin ətrafı göstərilməsilə həyata keçirilir.

Demaqogiya (yun. *demaqogia* < *demos* xalq + *ago* aparmaq) – siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün yaldan, spekulasiyadan, şüurun manipulyasiyası metodlarından istifadə olunan bəyanatlar, müddəalar, çıxışlar.

Demarkasiya (fr. *demarcation*) – sərhədin delimitasiyası haqqında müqavilələrə, onlara əlavə olunan xəritə və təsvirlərə müvafiq olaraq dövlət sərhədi xəttinin yerində müəyyən və qeyd edilməsi.

Demarş (fr. *demarche*) – bir dövlətin hökumətinin xarici əlaqələr idarəsinin, yaxud diplomatik nümayəndəsinin gördüyü diplomatik aksiya (bəyanat, nota,

Demilitarizasiya

memorandum, diplomatik nümayəndənin geri çağırılması və s.). Məcəzi mənada – hücum; gözlənilməyən kəskin hərəkət.

Demilitarizasiya (< lat. *de* ləğvətməni bildiren önəkilçi + *militaris* hərbi) – 1) tərkislah; dövlətin D.-sı – beynəlxalq müqavilə ilə hansısa dövlətə silahlı qüvvələr saxlamağa hərbi sənayəyə malik olmağa və s. beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən olunmuş qadağa; 2) müəyyən ərazinin dinc vaxtda hərbi məqsədlərlə istifadə olunmasını qadağan edən beynəlxalq-hüquqi rejim (məs., Antarktida haqqında 1959-cu il Müqaviləsi bu rayonun tam D.-sını nəzərdə tutur).

Demokratikləşmə – demokratik esasların tətbiqi, hansısa cəmiyyətin demokratik əsaslarla yenidən qurulması. D.-nin başlıca istiqamətləri aşağıdakılardır: cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasını vətəndaşların cəlb edilməsi; ayrı-ayrı şəxslərin, nümayəndəli hakimiyyət orqanlarının, ictimai təşkilatların, əmək kollektivlərinin təşəbbüsünün təzahürü üçün hər cür şəraitin yaradılması, cəmiyyətin özünüidarəsinin inkişafı; hər bir millət və xalqın azad inkişafı, onların bərabərhuquqlu əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi; qanunçuluğun və qayda-qanunun daim möhkəmləndirilməsi; əşkarlığın genişləndirilməsi; dövlət və ictimai işlərin müzakirəsi və həllində ictimai rəyin müntəzəm nəzərə alınması; seçki sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Demokratikləşmənin “üçüncü dalğası” – son illər politologiyada yayılmış

Demokratikləşmənin “üçüncü dalğası”

demokratikləşmə dalğaları nəzəriyyəsi. Həmin nəzəriyyəyə görə müasir demokratik idarəçilik təsisatlarının bərqərar olması üç mərhələdə baş vermişdir, özü də hər bir mərhələdə bu proses müxtəlif ölkə qruplarını əhatə edir, demokratiyanın arealının genişlənməsinin ardınca onun bir qədər kiçilməsi gəlir. S.Hantinqton özünün “Üçüncü dalğa. XX əsrin sonunda demokratikləşmə” adlı kitabında (1991) aşağıdakı dövrləşdirməni verir: dalğanın birinci yüksəlişi (1828-1926), birinci enməsi (1922-1942), ikinci yüksəlişi (1943-1962), ikinci enmə (1958-1975), üçüncü yüksəlişi (1974-?).

D. “ü.d.” konsepsiyası aşağıdakı əsas müddəalara əsaslanır: 1) demokratiyaya keçid müxtəlif ölkələrdə qlobal proses kimi izah edilir, yeni müxtəlif keçid prosesləri və demokratikləşmə formaları arasında təkə ümumi nəyisə qeyd etmək olar, həm də onlara dünya siyasi hərəkətinin xüsusi halları kimi baxmaq olar; 2) demokratiya bir dəyər kimi təhlil edilir, onun qurulması hər hansı praqmatik məqsədlərlə əlaqələndirilmir; 3) demokratik qayıdın mümkün formalarının çoxluğu ideyası qeyd olunur (bir-birinə oxşamayan, bəzən bir-birine zidd məqsədlər güdən müxtəlif, bir-birindən və dövlətdən asılı olmayan muxtar assosiasiyaların mövcudluğunun tanınması və destəklənməsi); 4) XX əsrin sonunda baş verən demokratikləşmə ilə dünyada siyasi dəyişikliklər prosesi qurtarmır, demokratiyanın tarixi başa çatması; bu mənada “üçüncü dalğa” konsepsiyası demokratik prosesin sinusoidal xarakter daşmasının, yəni onun istiqamət

Demokratikləşmənin “üçüncü dalğası”

mətinin dəyişdirilə bilməsinin – geriyyə dönməsinin, eləcə də “dördüncü dalğanın” mümkünlüyünə əsaslanır.

Müasir dünyada demokratik dəyərlərin yayılması kifayət qədər sabit xarakter almışdır. 1974-cü ildə Portuqaliyada Salazar rejiminin süqutundan sonra demokratik dalğa Avropanın cənubuna – İspaniyaya, Yunanıstana, sonra isə Latın Amerikasına ölkələrinə və Şərqi Asiyanın bir sıra ölkələrinə yayıldı. 1990-cı illərin başlanğıcı üçün isə SSRİ-nin sərhədlərinə lap yaxınlaşdı və beləliklə də Mərkəzi və Şərqi Avropada “məxməri inqilabları” və SSRİ-nin dağılmasını şərtləndirdi. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, üçüncü demokratik dalğanın postavtoritar və posttotalitar transformasiyaları elitəxili demokratiyanın nəticəsi olmuşdur. Başqa sözlə, ötən əsrin 60-cı illərinin ortalarındakı demokratiyalardan fərqli olaraq, yeni demokratiya ölkələrindən heç biri yeni qaydaya hərbi məğlubiyyətlər nəticəsində keçməmişdir.

Elmi ədəbiyyat Azərbaycanda demokratiyanın inkişafının bir neçə modelini nəzərdən keçirir: mümkün olanlar (dövlətçiliyin tarixi ssenarisinin yaxşı və ya pis inkişaf edəcəyi təqdirdə); məqbul sayılanlar (dövrün tranzitarlığı nəzərə alınmaqla) və gözlənilməyənlər (anarxist qüvvələrin hakimiyyətə gəlmək səyləri baş verdiyi təqdirdə). Təbii ki, bütün bu modellər məhz heç də ideal olmadığına və universal model kimi tətbiq edilə bilmədiyinə görə Azərbaycanın strateji inkişafında başlıca rola iddia etmirlər. Lakin, şübhəsiz ki, onların məqbulluğu və milli mentalitetə

Demokratik tranzit

uyğunluğu müəyyən modelin bu mühitdə davam gətirməsi üçün çox vacibdir. Ancaq hər şeyi son nəticədə zaman və xalqın siyasi yetkinliyi həll edir. Bununla əlaqədar bəzi politoloqlar təklif olunan modellərdən Azərbaycan üçün daha məqbulu birinci modelin olacağı barədə fikir söyləyirlər (bax: *Demokratik tranzit*).

Demokratik sosializm – sosial-demokratik hərəkətin ideya-siyasi doktrinası. “Demokratik sosializm” termini ilk dəfə 1888-ci ildə D.B.Şou tərəfindən istifadə olunmuşdur. 1945-ci ildən başlayaraq sosial-demokratiyanın rəsmi konsepsiyasıdır. Onun əsas xüsusiyyətləri Sosialist İnternasionalının Frankfurt Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır (1951). D.s. həm uzunmüddətli ictimai dəyişikliklər prosesi, həm gələcəyin cəmiyyəti, həm də müasir şəraitdə sosial-demokratların fəaliyyət prinsipi kimi izah edilir. D.s. cəmiyyətinin təşəkkülü mərhələləri siyasi demokratiyanın həyata keçirilməsi, iqtisadi demokratiyanın tətbiqi, “rifah dövlətinin” (sosial dövlətin) yaradılması və sosial-demokratiyanın qurulması kimi götürülür. D.s.-in təşəkkülü prosesində prinsiplə hədəf isə azadlıq, bərabərlik, ədalət, həmrəylikdir (bax: *Sosial-demokratizm*).

Demokratik tranzit (< lat. *transitus* keçid) – istənilən qeyri-demokratik ictimai və siyasi durumdan demokratiyaya müxtəlif formalı keçid proseslərini birləşdirən anlayış; avtoritarizmdən (totalitarizmdən) demokratiyaya keçid.

Demokratik tranzit

Tranzitologiyaya dair ədəbiyyatda demokratiyaya keçidin aşağıdakı yollar göstərilir: a) təkamül yol ilə ("transformasiya") – İspaniya; b) inqilabi yolla (köhnə rejimin "əvəz olunması", yaxud iflasa uğraması) – Portuqaliya; c) hərbi istila yolu ilə – Almaniya, Yaponiya.

S.Hantinqton D.t.-in üç modelini xarakterizə edir: 1) klassik xətti model (Böyük Britaniya, İsveç): monarx hakimiyyətinin tədricən məhdudlaşdırılması, vətəndaşların və parlamentin hüquqlarının genişlənməsi baş verir. Öncə təbələr vətəndaş (şəxsi) hüquqları alır, sonra – siyasi hüquqları və xeyli sonra – sosial; tədricən seçki senzələri məhdudlaşdırılır və aradan götürülür; parlament ali qanunvericilik hakimiyyəti olur və hökumətə nəzarət edir; 2) dövrü model (bir çox Latın Amerikası, Asiya və Afrika ölkələrində): elitənin demokratiyaya formal pozitiv münasibət göstərdiyi şəraitdə demokratik və avtoritar idarə formalarının bir-birini əvəz etməsini nəzərdə tutur; belə halda xalq tərəfindən seçilmiş idarə edənlər (hökmdarlar) və hərbiçilər tərəfindən devrilir, ya da özləri populyarlığın azalması və müxalifətin güclü qarşıdurması nəticəsində hakimiyyəti itirməkdən ehtiyat edərək onu qəsb edirlər; qeyd olunan bu model demokratiyanın daxili zəmininin lazımıca yetkin olmasını, xüsusən də siyasi mədəniyyətin aşağı səviyyədə olmasını göstərir; 3) dialektik model (İspaniya, Portuqaliya, Yunanıstan): dövrü model kimi, keçid siyasi rejimlərinin qeyri-sabitliyi ilə səciyyələnilir, lakin burada demokratiyaya keçid

Demokratik tranzit

artıq onun xeyli yetkin daxili zəminlərin (sənayeləşmənin, çoxsaylı orta sinfin, vətəndaşların kifayət qədər yüksək təhsil səviyyəsinin, kütləvi şüurun rasionallaşdırılması və fərdiləşməsinin və s.) təsiri altında həyata keçirilir; bu və ya digər amillərin artması xeyli avtoritar rejimlərin tez və qəfilən iflasına gətirir; nəticədə tədricən (bir-birini əvəz edən dəyişikliklərdən sonra) sabit həyat qabiliyyətli demokratiya qurulur.

D.t.-i aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq olar:

a) *Avtoritar rejimin böhranı və onun liberallaşdırılması.* Diktaturanın böhranı daxili və xarici siyasi şəraitlə şərtlənə bilər. Avtoritar dövlətin institutlarının böhranı ən əvvəl varislik probleminin mükəmməl olmaması ilə bağlıdır (bax: *Avtoritarizm*). Rejimin legitimliyinin zəifləməsi, yaxud itirilməsi onun siyasi böhranının vacib tərkib hissəsini təşkil edir. Legitimliyin aşağı düşməsi təkcə kütlələr səviyyəsində baş verir. Hakim elitədə müxtəlif cərəyanlar yaranır. "Sərt xəttin" tərəfdarları hakim elitənin mütəşəkkilliyini rejimin fundamental dəyərlərinə qayıtmaq yolu ilə yüksəldilməsini zəruri hesab edirlər. Əgər bu mümkün deyilsə, vəziyyətdən çıxış yolu hakim blokun bir komponenti tərəfindən (bir qayda olaraq, ordunun) hakimiyyətin ələ keçirilməsi ola bilər. "Yumşaq xəttin" tərəfdarları isə bu cür qərarı rejim üçün təhlükəli hesab edirlər. Onlar vəziyyətdən çıxışı rejimin dəyişən şəraitlərinə onun nəzarət altında liberallaşdırılması – vətəndaşlara bezi hüquq və azadlıqların verilməsi, "məhdudlaşmış demokratiyaya" keçid yolu

Demokratik tranzit

ilə uyğunlaşdırılmasında görürlər. D.t. adətən o vaxt başlayır ki, elitada liberallaşdırmanı başlayan "yumşaq xəttin" tərəfdarları üstünlüyü ələ alırlar.

Vətəndaş cəmiyyətinin canlanması liberallaşmanın başlanğıcının qaçılmaz nəticələrindən birini təşkil edir. Qısa zamanda tələbə assosiasiyaları, həmkarlar ittifaqları, protopartiyalar yaranır. Rejimə açıq siyasi müxalifət formalaşmağa başlayır. Müxalifətlə ittifaqlar siyasi sistemdə demokratikləşmənin vacib zəmininin yaranmasını deməkdir. Avtoritar elita qəti şəkildə parçalanır, dağılır, siyasi prosesə nüfuzu olmayan qüvvələr də qoşulurlar. Bu da rəqabət elementlərinin yaranmasına aparır. Bu mərhələdə siyasi sistemin islahatı məhdud xarakter daşıyır. Hakim elita demokratik rəqabətin tanınmasına gedir, lakin eyni zamanda onun dövlət hakimiyyəti üzərində nəzarətinin saxlanılmasına təminat əldə etməyə can atır. Bunun üçün çox pilləli seçkilərdən, deputatların bir hissəsinin yuxarıdan təyin olunmasından, majoritar səsvermə qaydasından istifadə olunur.

Artan siyasi fəallıq və müxalifətin güclənməsi ona gətirib çıxır ki, heç bir daxili "qoruyucular" artıq yuxarıdan siyasi mübarizənin nəticələrinə tam nəzarət edilməsinə imkan vermir. Cəmiyyət demokratik siyasi rejimin qurulması mərhələsinə daxil olur.

b) *Demokratiyanın qurulması.* Demokratiyanın qurulmasının iki əsas prosesini rəqabətli partiya sisteminin formalaşması və dövlət hakimiyyətinin demokratik mexanizmlərinin təsisatlaşması təşkil edir.

Demokratik tranzit

Rəqabətli partiya sisteminin formalaşması ilk əzad seçkilərin hazırlanması və keçirilməsi prosesində başlayır. Partiya sisteminin formasına təsir edən alət kimi seçki qanunu çıxış edir.

Demokratiyanın qurulması mərhələsində əsas məsələlərdən biri – icraedici və qanunverici hakimiyyətlərin nisbətidir. İcraedici orqanlar qanunvericilik orqanlarına nisbətən xeyli müstəqilliyə malik olmalıdırlar, lakin bu müstəqillik hənsiz olmamalıdır. Çünki belə olarsa, yəni də avtoritarizmə qayıtmaq təhlükəsi artır.

Demokratiyanın təşəkkülündə konstitusiyanın işlənilməsi prosedurunun böyük əhəmiyyəti vardır. Optimal variant əsas institusional məsələlər üzrə konsensusa nail olmaqdır.

c) *Demokratiyanın konsolidasiyası.* Diktatura yaşamış cəmiyyətdə demokratik rejimin sabitliyi və legitimliyi üçün yaranan təsisat və strukturların təkcə forması deyil, həm də demokratiyanın konsolidasiyası, yəni cəmiyyətin yeni siyasi mexanizmə adaptasiyası dövrünün necə keçəcəyi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu mərhələdə "loyallığın keçidi" problemi yaranır. Nəzərə alınmalıdır ki, demokratik mexanizmlər vakuumda deyil, avtoritarizmin tərəfdarları, yaxud sadəcə maraqları köhnə strukturlar tərəfindən müdafiəsi ilə qane olan əvvəlki maraq qrupları və insanlar yaşadığı cəmiyyətdə işləməyə başlayırlar. Demokratiya qarşısında avtoritar strukturların əvəz olunması prosesində bu maraqların nəzərə alınması problemi qalır ki, bu da "çəllid dilemmasında" (avtoritar

rejimin liderləri ilə necə davranmaq?) və pretorianlıq problemləri (məsələn həllinə hərbi çevrilişləri istisna etmək üçün peşəkar ordu yaratmaq yolu ilə hərbiçilərin siyasətə müdaxiləsinin azaldılması ilə nail olunur) cəmləşir. Siyasi müxalifətə loyallığın təmin edilməsi problemi də heç də az əhəmiyyətli deyil, vacibdir.

Demokratik hökumətin hərəkətlərinin, əməllərinin səmərəliliyindən bir çox hallarda asılı olan yeni rejimin kütələr səviyyəsində legitimləşməsi, yeni qanuniləşdirməsi məsələsi də aktualdır.

Yetkin demokratiya bir dəfəyə yox, bir neçə nəsildən sonra, siyasi mədəniyyətdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdikdə və münaqişələrin demokratik üsullarla tənzimlənməsinə meyillilik önəyə çevrildikdə, yaranır. İslahatların tarixi zəminlər, mövcud sosial-iqtisadi struktur, submədəniyyətlərin plüralizmi dərəcəsi, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin siyasi mədəniyyəti nəzərə alınmadan keçirilməsi cəhdi hökumətin nüfuzdan düşməsinə aparır və demokratiyanın legitimləşməsinə (qanuniləşdirilməsini) çətinləşdirir.

Əsas maraq qruplarının loyallığının təmin edilməsi və loyallıq siyasəti müxalifətin yaranması demokratiyanın qurulması mərhələsində yaradılmış demokratik mexanizmin "buraxılmasına" imkan verir, demokratiya institutlarının fəaliyyətinə real məzmun verir. Beləliklə, avtoritarizmin iflasının başlanğıcının əsas səbəblərindən biri olan institusional böhran aradan qaldırılır. Yeni rejimin legitimləşdirilməsi (qanuniləşdirilməsi) siyasət sistemin səmərəliliyinin

və uzunmüddətli siyasi sabitliyin bərpası üçün imkan verir. D. t. başa çatır.

U. Rostounun fikrincə, demokratiyaya keçidin birinci mərhələsində baza təşkil edən ilkin zəmin milli birliyə nail olmaqdır. İkinci faza dövlət idarəetməsi oriyentirlərinin dəyişməsindən ibarətdir və adətən iqtidarla müxalifət arasında uzun sürən mübarizə ilə səciyyələnir. Lakin milli birlik olmadıqda demokratiyanın yerində tamamilə başqa siyasi şərait – qütbləşmə yaranır ki, bu da dezintegrasiyaya regional, etnik və ya hansısa digər əlamətə görə parçalanmaya səbəb olur. Üçüncü mərhələdə siyasi liderlər millətin birliyi şəraitində mövcud olan müxtəlifliyi realıq kimi qəbul etməyin zəruriliyini dərk edər və demokratik prosedurun ən mühüm cəhətlərini institusionallaşdırma bilimi, qərarlar qəbul etmək vaxtının başlanması ilə səciyyəvidir. Dördüncüsü "vərdişetmə" fazasıdır ki, bu da demokratiyanın nisbətən saz və bütöv mexanizm kimi işləməyə başlaması ilə səciyyələnir, vətəndaşlar və siyasi elita üçün "öyrənmək", demokratiya texnikasını mənimsəmək və onun fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri vərdişləri və mövqeləri əldə etmək dövrü kimi çıxış edir.

Bu baxımdan, tədqiqatçıların fikrincə, keçid dövrünü yaşayan Azərbaycanda indi milli demokratiya üçüncü mərhələnin sonunda, dördüncü mərhələyə – "vərdişetmə" mərhələsinə, demokratiya texnikasının mənimsənilməsi fazasına və ölkədə demokratik modelin inkişafının əsas funksional cəhətlərinin özəhdilməsi mərhələsinə keçidin astanasındadır (bax: *Demokratikləşmənin "üçüncü dalgası"*).

Demokratiya (yun. *demos* xalq + *kratos* hakimiyyət) – xalq hakimiyyəti. D. anlayışı siyasi elm nəzəriyyəsində ən çoxmənalı anlayışlardan biridir. Demokratiya deyəndə aşağıdakılar başa düşülür: 1) dövlətin təşkilatlaşma növləri və forması. Bu idarəolunma formasında tək bir şəxs deyil, bərabər hüquqlu bütün vətəndaşlar iştirak edirlər. Bu mənada D. anlayışı dövlət tipini, eləcə də cəmiyyətin siyasi sistemini xarakterizə etmək üçün işlədilir; 2) üzvlərinin bərabər hüquqlu olmasına, idarəetmə orqanlarının vaxtaşırı seçilməsinə və hesabatına, qərarların qəbul olunmasında çoxluğun iradəsinin üstünlüyünə əsaslanan təşkilatın quruluş forması. D.-nin bu mənasından çıxış edərək partiya, həmkarlar, istehsalat demokratiyasından danışmaq olar; 3) ictimai quruluşun ideali, dünyagörüşünün tiplərindən biri. Demokratik ideal müəyyənləşdirən dəyərlər sırasına: azadlıq, bərabərlik, qanuna hörmət və insan hüquqları, plüralizm, xalqın suverenliyi, idarəetmədə vətəndaşların iştirakı və s. – daxildir; 4) demokratik idealın həyata keçirilməsində istiqamətlənən sosial hərəkətlərinin müxtəlifliyi.

D.-nin tarixi formaları aşağıdakılardır: qan qəbuluğuna və əmlak ümumiliyinə əsaslanan qəbilə demokratiyası; hərbi demokratiya, icma demokratiyası və s. Hakimiyyət tərəfindən təmin olunan bərabərliyin xarakterindən asılı olaraq, D.-nin özündə formal bərabərliyi və hüquq bərabərliyi əks etdirən *siyasi demokratiya* və vətəndaşların idarəetmədə bərabər iştirakı imkanlarını bildirən *sosial demokratiya* ayrılır.

D.-nin müxtəlif nəzəriyyələri mövcuddur. Onlardan ən əsası: plüralist, partitipator (və ya iştirak demokratiyası), bazar, plebisitar, konsosiativ, sosialist – nəzəriyyələridir.

Müasir demokratik sistemlərin təhlili xüsusi maraq doğurur. Belə ki, A. Leypxart "demokratiyanın vestminster modelini" və "demokratiyanın konsensus modelini" fərqləndirir.

Birinci modelin mahiyyətini – çoxluğun hüquqlarının həyata keçirilməsi təşkil edir. Praktikiada bu model aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: icra hakimiyyətinin təməkləşməsi (birpartiyalı kabinet və ya "çoxluqdan ibarət kabinet"); hakimiyyət qollarının birləşməsi; ikipalatalı parlamentin assimetrikliyi; eyni tip partiyalar; plüralist seçki sistemi; unitar və mərkəzləşmiş idarəetmə; parlamentin konstitusiyada yazılmamış suverenliyi, nümayəndəli demokratiya. D.-nin bu modeli Böyük Britaniyada, Yeni Zelandiyada və s. mövcuddur.

Konsensus D.-yə aşağıdakı əlamətlər xasdır: hakimiyyətin bölünməsi; azlıqların nümayəndələrinin iştirakı ilə ikipalatalılığın balanslaşdırılması; çoxpartiyalılıq; müxtəlif tipli partiyalar; proporsional nümayəndəlik; ərazi və başqa federalizm və desentralizm; yazılmış qanun və azlığın *veto* hüququ; bu modeldə Belçikada, İsveçdə və s. istifadə olunur. Qərb ölkələrinin əksəriyyətini A. Leypxart vestminster və konsensus modellərinin "azadlıq formasına" aid edir ki, onlara da bilavasitə demokratiyanın əlamətləri xasdır.

Demokratura

Müasir anlamda demokratiya plüralizm və inkişaf etmiş siyasi bazarı özündə eksiştir. Bunlar isə iqtisadi azadlığın, etiqad azadlığının, söz azadlığının və nəhayət, hər kəsin cəmiyyətdə qarşısında tam məsuliyyət daşması və s. kimi azadlıqların fundamenti və analoqudur.

Demokratura – keçid (hibrid) siyasi rejimin növlərindən biri. D. demokratişlənməni liberallaşmadan ayrı təşəvvür edir. Bu isə o deməkdir ki, seçkilərə (əgər onların keçirilməsinə şərait varsa), çoxpartiyalılığa və siyasi rəqabətə ancaq o səviyyədə yol verilə bilər ki, onlar hakimiyyəti idarə edən elitaya heç bir təhlükə törətmir. Çoxluğun *siyasi iştirakı* faktiki olaraq hakimiyyətdə olan elitanın birbaşa müdafiəsinə çevrilir. Buna misal Salvador və Qvatemalada mövcud olan rejimləri göstərmək olar. Həmin ölkələrdə 80-ci illərdə keçirilmiş seçkilərdə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqları tamamilə pozulmuşdur.

Demografik siyasət – müasir dövrlərin hökumətlərinin əhalinin reproduktiv davranışını tənzimləmək, ailə institutunu möhkəmləndirmək məqsədilə keçirdikləri tədbirlər kompleksidir.

Müasir dünyada demografik situasiya böyük müxtəlifliyi ilə seçilir. Bütövlükdə planetdə “demografik partlayış” adı almış əhali artımı müşahidə olunur. Belə ki, 1800-cü ildə Yer üzərində 1 mlrd-dək insan yaşayırdı; 130 ildən sonra onların sayı iki dəfə artaraq 1930-cu ildə 2 mlrd. nəfərə çatmışdır, növbəti iki dəfə artım 45 ildən sonra

Demografik siyasət

baş vermiş və 1975-ci ildə 4 mlrd. nəfər olmuşdur. Yerini beş milliardıncı adamı 1987-ci ildə dünyaya gəlmişdir. 2000-ci ildə bizim planetin sakinlərinin sayı 6 mlrd. nəfərə çatmış, 2025-ci ildə isə 7,8 mlrd. nəfər olacağı proqnozlaşdırılır.

Lakin bizim dövrümüzdə “demografik partlayış” bütün dünya birliyində deyil, ən əvvəl Asiya, Afrika və qismən Latın Amerikasını ölkələrində baş verir. Məsələn, Hindistanda hər gün 56 min uşaq doğulur və 2016-cı ilə olan proqnozlara görə, əhalinin sayına görə Hindistan dünyada birinci yeri çıxacaqdır. Əhalisinin bu cür sürətlə artması sosial, iqtisadi, ekoloji və digər problemlərin (savadsızların, yoxsulluq həddini keçmiş insanların sayının artması və s.) kəskinləşməsinə gətirib çıxara bilər.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə isə bunun əksinə olaraq “sıfır artım” müşahidə olunur ki, bu halda da doğumların sayı ölümlərin sayına bərabərdir, yaxud “mənfi artım” olur – ölüm halları doğum sayından artıq olur.

Bununla əlaqədar müxtəlif dövlətlərdə demografik siyasətin məqsədləri müxtəlifdir. Bir qrup ölkələr əhali artırmağa, yaxud onun sayını azaltmağa cəhd edir, digərləri isə, əksinə, öz əhalisinin sayını artırmağa çalışır, üçüncülər təbii artımı qənaətbəxş hesab edərək onun eyni səviyyədə saxlanılması üçün tədbirlər görürlər.

D.s. metodlarının üç qrupa bölünməsi qəbul olunmuşdur: iqtisadi (vergiqoyma, pul müavinəti, ödənişli məzuniyyətlər və müxtəlif növ imtiyazlar, mənzil sahəsinin əldə olunmasında üstünlüklərin verilməsi, müxtəlif uşaq müəssis-

Denaturalizasiya

sələrinin dövlət tərəfindən saxlanılması, yaxud yarıdım edilməsi); inzibati-hüquqi (demografik proseslərə təsir etmək məqsədilə qəbul olunmuş qanunvericilik aktları); sosial-psixoloji (ölkə əhalisinin inkişafı maraqlarına cavab verən və cəmiyyətdə mövcud olan etnik prinsipləri uyğun gələn demografik idealları formalaşdırılması).

Denaturalizasiya (lat. *de...* ləğv etməni bildirən önsəkilçi + *naturalis* təbii) – müvafiq dövlətin vətəndaşlığını (təbəəliyinin) itirilməsi.

Denonsasiya (fr. *denonciation* < lat. *denuntiatio* xəbərvərmə) – ikitərəfli beynəlxalq müqavilənin qüvvədən düşməsi, yaxud çəxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin şərtlərinə və müddətinə uyğun olaraq ondan çıxmaq. Adətən D. müqavilə iştirakçılarından birinin onu dayandırması və yaxud ondan çıxmaq niyyəti barədə əvvəlcədən xəbərdarlıq edərkən baş verir.

Departament (fr. *departement*) – 1) Fransada və bir sıra digər dövlətlərdə əsas inzibati-ərazi vahidi; 2) RF-də, ABŞ-da, İsviçrədə və digər dövlətlərdə idarə, yaxud nazirliyin adı; 3) bəzi beynəlxalq təşkilatların aparatında (məs., BMT-də) inzibati bölmə.

Deprivasiya – subyektin can atdığı vəziyyətlə real vəziyyət arasındakı fərqlə şərtlənən narazılıq durumu. D. konsepsiyası siyasi davranışın etiraz formalarının izah edilməsi üçün əsasdır.

D.-nin bir neçə modeli mövcuddur. C.Devisə və T.Qurra görə, “nisbi D.”

Desentralizasiya

– nemətlərin narazılığa səbəb olan və müvafiq əməllərə sövq edən ədalətsiz bölüşdürülməsi barədə təşəvvürlərdir. T.Qurr D.-yə “ümid edilən dəyərlər” “mümkün dəyərlər” arasındakı fərqlərin nəticəsi kimi baxır. Dəyərlərin səmti dəyişdikdə əvvəllər qənaətbəxş hesab edilən sosial imkanlar və istehlak səviyyəsi qeyri-məqbul hesab olunur. Yeni həyat standartlarına uyğun yaranmış meyillər mövcud imkanlardan keyfli fərqlənir. Həmin fenomen “artan ümidlər inqilabı” adı almışdır. İkinci model əvvəlki həyat səviyyəsinin kəskin surətdə aşağı düşdüüyü hallarda ümidlər səviyyəsinin müxtəlif vasitələrlə saxlanılmasının mümkünlüyü üzərində qurulur. Belə durum əyani olaraq “geri alınmış faydalar inqilabı” kimi qeyd olunur. “Mütərəqqi D.” adı ilə tanınan üçüncü model özündə birinci və ikinci modelin parametrlərini də daşıyır. C.Devis mütərəqqi D.-ni əvvəllər artan və ödənilən tələbatların məhdudlaşdırıldığı, bunu isə əsəbilik və qəzəb tədrətdiyi hallarla bağlayır.

Deputat (< lat. *deputatus* göndərilmiş) – dövlətin qanunverici və ya digər nümayəndəli orqanına, yaxud yerli özünüidarəetmə orqanına seçilmiş şəxs.

Deputatlar Palatası – Yunanıstanın birpalatalı parlamentinin və Braziliya, İtaliya, Çexiya və bir sıra digər dövlətlərin parlamentlərinin aşağı palatalarının adı.

Desentralizasiya (< lat. *de...* ləğv etməni bildirən önsəkilçi + *centralis* orta,

Despot

ortalıq) – mərkəzləşdirmənin ləğv edilməsi, yaxud zəiflədilməsi; mərkəzi hakimiyyətin funksiyalarının bir hissəsinin yerli özünüidarə orqanlarına verilməsi.

Despot (< yun. *despotes* hökmdar, amir) – 1) dövləti məhdudiyətsiz idarə edən mütləq hökmdar; 2) başqalarına öz iradəsinə tabe edən özbaşına insan.

Despotiya (< yun. *despoteia* məhdudiyətsiz hakimiyyət) – heç nə ilə məhdudlaşdırılmayan mütləq hakimiyyəti. Onun spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: hakimiyyətin geniş dövlət məmurları təbəqəsinə arxalanan despotun əlində cəmləşməsi; dövlətin teokratik xarakteri; torpağa dövlət və icma müliyyəti. Klassik D.-ya nümunə kimi Qədim Şərqi dövlətlərini (Assuriya, Babilistan və s.) göstərmək olar.

Determinasiya (< lat. *determinatio* səbəbiyyət, müəyyən etmə) – bir xassənin, hadisənin digər xassəyə, hadisəyə müəyyənədi təsir göstərdiyi halın qeyd olunması üçün istifadə olunan termin. D. termini elmi dövriyyəyə ilk dəfə 1900-cü ildə alman alimi K.Qayder tərəfindən gətirilmişdir.

Deviant davranış (lat. *deviatio* kənar çıxma) – 1) insanın mövcud cəmiyyətdə rəsmən qəbul olunmuş, yaxud faktiki olaraq təşəkkül tapmış normalara uyğun gəlməyən hərəkəti və əməlləri; 2) mövcud cəmiyyətdə rəsmi müəyyən olunmuş, yaxud faktiki təşəkkül tapmış normalara uyğun olmayan kütləvi fəaliyyət formalarında ifadə olunan sosial hadisə.

Deviant davranış

Sosial kənara çıxmaların cəmiyyət üçün müxtəlif əhəmiyyəti ola bilər. Pozitiv (sosial, elmi, texniki, bədi, sosial-siyasi yaradıcılıq, iqtisadi təşəbbüskarlıq və s.) kənara çıxmalar sistem müterəqqi inkişafı, onun mütəşəkkilliyi səviyyəsinin yüksəldilməsi, köhnəlmiş, mühafizəkar, yaxud mürtəce davranış standartlarının aradan qaldırılması vasitəsi kimi çıxış edir. Neqativlər isə disfunkionaldır, bəzən onun əsasları dağıtmaq sistemi pozur. Bu – cinayətkarlıq, alkoqolizm, narkomaniya və s. kimi sosial patologiyadır.

Əksər hallarda (o vaxt ki, deviasiya uzun zaman ərzində müşahidə olunur) o təkcə ayrı-ayrı şəxslər üçün səciyyəvi olmur. Belə nümunə əsas prinsipləri “qaydaların pozulmasını” həvəsləndirən yeni submədəniyyətin yaradılmasına gətirib çıxara bilər.

Eyni davranış növü müxtəlif mədəniyyətlərdə və müxtəlif vaxtlarda deviant kimi qəbul oluna bilər. Məsələn, intihara münasibət: Şərqdə buna icazə verilir – Çində düşmənə qarşı qisas kimi, Yaponiyada xarakiri, düşməndən qaçmaq kimi, Avropa və Amerikada – xristian və iudaizm dinləri bu hadisəyə mənfi yanaşır. Özü də ABS-da 1951-ci ilədək intihar bir sıra ştatlarda cinayət kimi qiymətləndirilirdi, sonra bu cinayət qanunvericiliyindən çıxarılmışdır.

D.d. problemlərinin nəzəri cəhətdən öyrənilməsinin əsasını E.Dürgeym qoymuşdur (“İntihar”, 1897). İntiharların müəyyən sosial qruplara mənsubiyyətlə əlaqəsini izləyərək, Dürgeym intiharların sayının cəmiyyətin (qrupun) normativ dəyərlər baxımından inteqrasiyası dərəcəsindən asılılığını müəyyən edir.

De-yure

D.d.-in əsas konsepsiyalarında bu hadisənin səbəbləri və mahiyyətinə baxılır.

Bioloji konsepsiyalar D.d.-ı genetik şərhlənən hadisə kimi izah edir. İtalyan psixiatri Ç.Lombrozo öz tədqiqatlarında əsas diqqəti insanların fiziki çatışmazlıqlarında cəmləşdirir, iddia edir ki, cinayətkarlıq özünün təbiətinə görə irsidir. Bu istiqamətə həmçinin deviant davranışın insanın fiziki tipi ilə əlaqəsini qeyd edən U.Şeldonun baxışlarını da aid etmək olar. Onun fikrincə, deviasiya daha çox mezmorf tipli (ağır, muskullu, atletik) insan meyillidir.

Sosioloji konsepsiyalar arasında aşağıdakıları göstərmək olar: ştaplar (yarlıklar) nəzəriyyəsinin mahiyyətini belə ifadə etmək olar: insanın kənara çıxan adlandı və o, belə olar (Q.Bekker, T.Sas, E.Hoffman); R.Merton tərəfindən yaradılan anomiyə nəzəriyyəsi hesab edirdi ki, D.d.-in səbəbi mədəni məqsədlərin və onların nail olunması vasitələrinin dezinteqrasiyasıdır və deviantların bir neçə tipini fərqləndirir: innovatorçu; mərasimçi, petritist (dönük), üsyankar (qiyamçı); öyrənmə nəzəriyyəsi tərəfdarları hesab edirlər ki, normal halda insan qrup normalarını mənimsəməlidir, deviant isə lazım olanı mənimsəmir, həmin qrupa nə lazım deyilsə, onu mənimsəyir (A.Korn).

De-yure (lat. *de jure*) – beynəlxalq hüquqda hüquqi, formal tanınma.

Dezinformasiya (fr. *des* inkaretmə + *information* məlumat) – müəyyən niyyətlə bilərəkdən düzgün olmayan, yanlış informasiya yaymaq.

Diaspor

Diaspor (< yun. *diaspora* səpələnmə, dağılma, yayılma) – tarixçilərin və filosofların əsərlərində, dini ədəbiyyatda, habelə müasir siyasi leksikonda etnik cəhətdən səpələnmək, yayılmaq mənasında işlədilən anlayış. Herodotun və Sofoklun əsərlərində rast gəlinən bu söz sonralar daha geniş mənada işlənib. “Diaspora” termini ilk dəfə İncilin (Bibliya) yunan dilinə tərcümə variantında – insanların, etnik qrupların səpələnməsi, yəni bizim bildiyimiz D. anlayışında işlədilib. Burada yəhudilərin, bütərəstlərin içərisinə səpələnməsi mənasını ifadə edib. Sonralar müxtəlif müəlliflər etnik qrupların səpələnməsini əsas kimi götürmüşlər.

D. yunan sözü olub mahiyyətində daha geniş mənaları saxlayır və zənginləşdirir. D.-dan yazan bütün müəlliflərin heç də hamısı bu sözün mahiyyətinin açılmasına diqqət yetirməyib. Bəziləri isə bu sözün mahiyyətini özü bildiyi kimi şərh etməyə çalışıb. D. terminini yəhudilərə də şamil edirlər. Lakin bu terminin yəhudilərə şamil edilməsi və onun yəhudi milləti ilə eyni vaxtda yaranması fikrini qətiyyənlə qəbul etmək olmaz.

Məşhur səyyah-alim Tur Heyerdalın fikrincə, dünya tarixində geniş surətdə səpələnmə, yayılma prosesi öz tarixini türklərdən götürür. Məşhur rus tarixçi alimi Lev Qumilyov da həmçinin pasionarlıq nəzəriyyəsinə əsaslanaraq türk millətinin böyük bir geosiyasi məkanda köç etməsinə irəli sürür. Bu tayfalar Qərbdən Şərqi və sonra isə əks istiqamətdə köç edərək dünya xalqlarının mədəniyyət, dil, ənənə və musiqi-

Diffomasiya

lərinin formallaşmasında əhəmiyyətli rol oynayıblar.

D.-un mahiyyəti, tarixi haqqında çox fikir söyləmək olar. Lakin ən mühüm cəhəti nəzərə almaqla diasporaya belə tərif vermək mümkündür. D. dedikdə, bu və ya digər xalqın, etnik birliyin müəyyən bir hissəsinin öz vətənlərindən kənarda yaşaması və onların mənsub olduğu xalqın, vətənin mənafeyi uğrunda fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

D.-un formallaşmasında və yaranmasında mühacirət amili mühüm rol oynayır. Xaricdə yaşayan mühacirət nə qədər yetkin olarsa diasporun formalaşması prosesi də bir o qədər güclü olar.

D.-un həyatında assimilyasiya prosesinin də böyük rolu var. Bu proses D.-un fəaliyyətini həm azalda, həm də artırma bilər.

Yer kürəsində mövcud olan xalqların xarici ölkələrdə bu və ya digər dərəcədə diasporu var, onlar öz inkişaflarına uyğun olaraq fəaliyyət göstərirlər. Lakin ümumi qəbul edilmiş D.-lar var ki, onlar başqalarından öz fəaliyyətlərinə görə tam fərqlənirlər. Artıq belə qəbul edilmişdir ki, beynəlxalq aləmdə yəhudi, yunan, erməni, çin, Orta Asiya, Rusiya və s. D.-ları çox güclü təşkilatlarla və yaşadıkları dövlətlərin ictimai-siyasi həyatına təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Heç də sirs deyil ki, dövlətlərin böyük əksəriyyəti beynəlxalq aləmdə D.-larının fəaliyyətinin gücündən istifadə etməklə müəyyən uğurlar qazanırlar.

Diffomasiya (< lat. *diffamare* ləkələmək, car çəkmək) – hansısa şəxsin

Diktokratiya

adını ləkələyən məlumatların (gerçək, yaxud uydurma) açıq yayılması.

Diktator (< lat. *dictator* öz iradəsini dikte edən < *dictare*) – 1) Qədim Romada – bölünməz dövlət hakimiyyətinə malik olan, fəvqəladə hallarda senatın təklifi ilə müəyyən müddətə, yaxud müddətsiz təyin olunan hökmdar; 2) hansısa idarəetmə sahəsində qeyri-məhdud hakimiyyət əldə etmiş şəxs.

Diktatura (< lat. *dictatura* qeyri-məhdud hakimiyyət) – 1) Qədim Romada – diktatorun səlahiyyətləri, hakimiyyəti, yaxud hökmranlığı vaxtı; 2) bir şəxsin, böyük olmayan qrupun, yaxud təşkilatın qeyri-məhdud hakimiyyəti ilə seçiyələnən siyasi rejim. D.-nın tarixi növləri – tiraniya, Asiya despotizmi, sezarizm, proletar diktaturası, faşizm, avtoritarizm, totalitarizm və s.-dir. Onların hamısı hakimiyyətin qeyri-məhdud və nəzarətsiz karakteri ilə, inhisarçılıqla, hakimiyyətin aşağı dərəcəli legitimliyi, insanın hüquqsuzluğu, sosial nəzarətin əsasən repressiv formaları və metodlarının tətbiqi ilə seçiyələnir. Mütəxəssislər D.-nin yaranmasını cəmiyyətin ənənəvi strukturlarının böhranı və dağılmasında, siyasi ənənələrdə, xalqların siyasi mədəniyyətində, kütlələrin psixologiyasında, inkişaf etmiş vətəndaş cəmiyyətinin olmaması ilə izah edirlər.

Diktokratiya – keçid (hibrid) siyasi rejiminin bir növü. D. liberallaşmanın demokratikləşməsiz aparıldığı hallarda yaranır: hakim elita cəmiyyətə hesabət verilməsini nəzərdə tutmadan bəzi

Dilemma

fərdi və vətəndaş hüquqlarının olmasına razılıq verir; üstünlük siyasi çoxluğun zıyanına olaraq ehtiyatların çox hissəsinə nəzarət edən siyasi azlığa verilir. Bu cür rejim Keniyada və bir sıra digər Afrika dövlətlərində təşəkkül tapmışdır.

Dilemma (yun. *dilemma* < *di(s)* iki dəfə + *lemma* mühakimə) – iki imkan-dan (adətən arzu olunmayan) birinin seçilməsi zərurəti.

Dini ideologiya – siyasi məqsədlər və tələblərin əsaslandırılması, irəli sürülməsi üçün dini doqmatika və dini təəvvürlərdən istifadə edən ideyalar sistemi.

Diplomatiya (< yun. *diploma*) – dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsi üsullarından biri. D. dövlət, hökumət, xarici əlaqələr orqanları başçılarının, bilavasitə diplomatların xarici siyasətin məqsəd və vəzifələrinə nail olunmasına yönələn rəsmi fəaliyyəti formasında həyata keçirilir, xaricdə öz dövlətinin, habelə ayrı-ayrı vətəndaşların maraqlarının müdafiəsinə xidmət edir.

Direktiv (fr. *directive* < lat. *dirigere* istiqamətləndirmək) – yuxarı orqanın sərəncamı, rəhbər göstərişi.

Diskreditasiya (fr. *discrediter* nüfuzdan salma) – kiminsə hörmətdən salınması, nüfuzuna xələl gətirilməsi.

Diskriminasiya (< lat. *diskriminatio* ayrı-seçkilik) – irqi, milli mənsubiyyə-

Diskussiya

tinə, cinsi əlamətinə, dini və siyasi əqidəsinə görə və s. vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılması, yaxud onların hüquqları məhrum edilməsi. D. formaları seçqəsiyə (məs., ABŞ-da: vaxtilə zəncilərin aqlarla bir evdə, hətta şəhərin bir hissəsində yaşamalarına icazə verilməməsinə və s. ibarət irqçilik siyasəti) və genosiddir (məs., Hitler Almaniyanın yəhudilərə qarşı, Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı siyasəti).

Diskussiya (lat. *discussio* müzakirə) – hər hansı bir mübahisəli məsələnin müzakirəsi; hər bir tərəfin mübahisədə həmsöhbətin rəyinə cavab olaraq, öz məqsədinə çatmaq və problemi tədqiq etmək üçün mövqeyini müdafiə etməsi. D.-nin aşağıdakı növləri mövcuddur: apodiktik diskussiya, işgüzar söhbət, dəyirmi masa, beyin hücumu, sofistlik diskussiya, mübahisə, evristik diskussiya. İdrak qanunlarına və nəticə çıxarmaq qaydalarına əsaslanan müzakirəyə apodiktik diskussiya deyilir. Apodiktik diskussiyaların məqsədi həqiqətin əldə edilməsindən ibarətdir.

İşgüzar söhbət insanlar arasında özünəməxsus formada informasiya, fikir mübadiləsinə deyilir. Belə söhbətlərdə öz təşkilatlarından alınmış səlahiyyətə malik olan insanlar iştirak edirlər. Bu müzakirələrdə tərəflər arasında fikir mübadiləsi baş verir və qarşılıqlı mənfəəti təmin edən hər hansı bir variantın tapılması üçün problemlərin məqsəd yönüldü müzakirəsi keçirilir.

Dəyirmi masa hər hansı bir önəmli problemin müzakirə edilməsi üçün

səmərəli bir modeldir. Belə müzakirələrdə əsas məqsəd diskussiya iştirakçılarının rəy və fikirlərinin ümumiləşdirilməsindən ibarətdir. Deyirmi masalar üçün aşağıdakı göstəricilər xarakterikdir:

- dəqiq mövqələrin olmaması;
- diskussiyada yalnız müzakirə iştirakçılarının iştirak etməsi;
- bütün iştirakçıların mövqələrinin bərabərliyi.

Beyin hücumu insanların yaradıcılıq fəallığının operativ olaraq stimullaşdırılması əsasında problemlərin həlli metodudur. Belə müzakirələrdə imkan yaradılır ki, bütün iştirakçılar mümkün qədər çox, yeni, hətta fantastik təkliflər irəli sürsünlər. Bundan sonra bütün söylənən ideyalardan ən uğurluları seçilir və əksər hallarda təcrübədə istifadə olunur.

Mübahisədə öz tərəf müqabilini istənilən yolla, o cümlədən söz güləşdirməsi, anlayışların manipulyasiyası, həmsöhbətin aldadılması və bu kimi qeyri-münasib yol ilə keçirilən diskussiyaya sofistika diskussiya deyilir.

Əgər diskussiyada tərəflərin barışmaz mövqeyi aşkar edilirsə, belə müzakirə mübahisə formasını alır.

Əgər diskussiya zamanı tərəflər bir-birlərini özlərinin mövqeyinə cəlb etməyə cəhd edərlərsə, belə müzakirə evristik diskussiya adlanır.

Dissonans (< lat. *dissonus* qarışıq səsi) – itxılat, nifaq, qarışıqlıq, ahəngdarlığın pozulması.

Doktrina (lat. *doctrina* təlim < *docere* öyrətmək) – sistemləşdirilmiş fəlsəfi, siyasi, yaxud ideoloji təlim, prinsiplər məcmusu, konsepsiya.

Doktrinyor – hansısa doktrinaya, özərlənmiş qaydalara kor-korənə əməl edən insan; sxolast, əzbərçi.

Dolayı seçkilər – seçkilər sistemidir, nümayəndəli orqanın deputatlarının tərkibinə ya əhalinin seçdiyi seçicilər, ya aşağı nümayəndəli orqanların deputatları, ya da hər ikisi daxil olan aşağı seçkilər orqanları, yaxud seçki kollegiyaları tərəfindən seçilməsini nəzərdə tutan seçki sistemi. D. s. iki və daha çox pilləli ola bilər. Məsələn, ABŞ prezidenti və Hindistan parlamentinin yuxarı palatası ikipilləli seçkilərlə seçilir. Üçpilləli seçkilərlə Fransa Senatının bir hissəsi formalaşır: seçicilər bələdiyyə müşavirlərinə səs verirlər, sonuncular isə senatorları seçən nümayəndələri təyin edirlər.

Dolayı votum – proporsional seçki sistemi zamanı səsərlər nəticələrinin müəyyən edilməsi. Bu zaman müəyyən namizədə verilmiş səsərlərin seçki kvotasını aşan bir hissəsi həmin partiya siyasətindən olan digər namizədə verilir.

Dominion (ing. *dominion* < lat. *dominium* malikanə) – keçmiş Britaniya imperiyasının özünüidarə hissələrinin, 1931-ci ildən sonra isə müstəqillik əldə etmiş, lakin Birləşmiş Krallıqda qalmış və dövlət başçısı qismində Britaniya monarxını tanıyan bezi ölkələrin adı.

Doyc (Deutch) Karl (1912) – alman politoloqu, beynəlxalq və Amerika siyasi elmlər assosiasiyasının keçmiş prezidenti. 1967-ci ildən Harvard Uni-

versitetinin professoru. Siyasi sistemin "informasiya-kibernetik modelini" işləmişdir. Əsas əsərləri: "İdarəetmənin əsərləri: siyasi kommunikasiya və nəzarət modeli" (1963), "Milliyyətçilik və onun alternativləri" (1969), "Siyaset və dövlət. İnsanlar öz talelərini necə həll edirlər" (1970).

Dövlət – siyasi sistemin mərkəzi institutu, cəmiyyətdə suverenliyə, qanunlaşdırılmış zorakılığın tətbiqinə, inhisarə malik olan və xüsusi mexanizmlər (aparətlər) köməyi ilə cəmiyyətin idarə olunmasını həyata keçirən siyasi hakimiyyətin xüsusi təşkilati forması.

D. termini məhdud və geniş mənada işlənilir: 1) məhdud mənada – hökumətlik institutu, dövlət hakimiyyətinin daşıyıcısı kimi işlənilir; "cəmiyyətə" qarşıdır; 2) geniş mənada – dövlət şəklində formalaşmış vətəndaşların ittifaqı kimi, icma kimi işlənilir; o burada bütövdür. "D" (məhdud mənada) "cəmiyyəti" əhatə edir.

Antik fikir icimai və dövlət həyatının bölgüsünü bilmirdi, ona bütün vətəndaşların "ümumi işlərini" həll etmək üsulu kimi baxırdı. Orta əsrlər D. ilahi mahiyyətə malik olduğunu vurğulamaqla kifayətlənirdi. Dövlət – siyasi sahəsinin xüsusi olaraq fərqləndirilməsi Yeni dövrdən başlanılır. XVI-XVII əsrlərdən başlayaraq "D" termini bütün dövlət qurumlarını ifadə etməyə başlayır, həmin vaxta qədər D.-i "knyaz hökumətləri", "şəhər icması", "respublika" və s. adlandırılırdı. D. anlayışına əlavələr olunması xidməti N. Makiavelliyə aiddir. O, "respublika" və "təkh-

kimiyyətin idarəsi" anlayışlarını birləşdirmişdir. Əvvəlcə D. termini İspaniyada (estado), Fransada (staad), bir qədər sonra isə Almaniyada (Staat) işlənilir. Həmin vaxtdan etibarən "D." və "vətəndaş cəmiyyəti" anlayışları fərqlənməyə başlayır. XVIII əsrdə Avropada millət-dövlət anlayışının təşəkkülü başa çatdıqdan sonra o ümumiyyətlə, siyasi birlik kimi geniş mənada respublika anlayışını hər yerdən və qətiyyətlə sıxışdırır.

Hakimiyyət və şəxsiyyət arasında qarşılıqlı münasibətin xüsusiyyətlərindən, dövlət quruluşunda rəsonallığın, insanın hüquq və azadlıqları prinsiplərinin təcəssümündən asılı olaraq, siyasi elmdə D. aşağıdakı tipləri qeyd olunur: ənənəvi (kortebii şəklində yaranır və təbəələr üzərində qeyri-məhdud hakimiyyətə malikdir) və konstitusiyalı (hakimiyyət hüquqla məhdudlaşır və hakimiyyətlərin bölgüsü prinsiplərinə əsaslanır).

D. mühüm konstitusiyaya əlamətləri ərazi, əhali (xalq) və suveren hakimiyyətdir.

D. əlamətlərindən biri olan ərazi bölünməzdir, toxunulmazdır, müstəsna və vacibdir, yadlara verilməz. Xalq D. elementi kimi həmin D. ərazisində yaşayan və onun hakimiyyətinə tabe olan insan birliyidir. D. hakimiyyəti suverendir, yəni ölkənin daxilində üstünlüyə və digər dövlətlərlə münasibətlərdə müstəqilliyə malikdir. D. hakimiyyəti suveren olmaqla, birinci, universal olub, bütün əhaliyə və bütün icimai təşkilatlara yayılır; ikincisi, bütün digər icimai hakimiyyətlərin hər hansı təzahürünü ləğv etməyə qadir-

Dövlət başçısı

dir; üçüncüsü, son dərəcə təsir vasitələri var, ondan başqa heç kim bu təsiretmə vasitələrinə malik deyil (ordu, polis, həbsxana və s.).

D. bir sıra funksiyaları yerinə yetirir, onlar onu digər siyasi institutlardan fərqləndirir. Funksiyalar D.-in öz məqsədini yerinə yetirmək üzrə fəaliyyətində başlıca istiqamətləri əks etdirirlər. İqtisadi, sosial təşkilatçılıq, hüquqi, siyasi, təhsil, mədəni-tərbiyəvi və digər funksiya D.-in daxili funksiyalarına aiddir. Xarici funksiyalar arasında digər dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq edilən iqtisadi, siyasi, mədəni və s. sahələrdə ölkənin müdafiə funksiyasını da qeyd etmək olar.

Dövlət başçısı – dövlətin ali nümayəndəsi, bir qayda olaraq, icra hakimiyyətinin təmsilçisi hesab olunan ali vəzifəli şəxs. Parlamentli monarxiyalarda (Böyük Britaniya, İsveç, İspaniya, Yaponiya) D.b. monarxdır (kral, imperator). Bir qayda olaraq onun hakimiyyəti nəsililə hökmdarlıq edən evin bir nümayəndəsindən digərinə qanunla müəyyən olunmuş qaydada ötürülür. Respublika idarəetmə forması olan ölkələrdə D.b. ya bilavasitə əhali tərəfindən (RF, Meksika, Azərbaycan), ya dolayı yol ilə (ABŞ, Argentina), ya da çoxpilləli seçkilərdə (İtaliya, AFR, Hindistan) seçilən prezidentdir. Dünyanın demək olar ki, bütün dövlətlərində fərqli D.b. mövcuddur, prezident respublikalarında (ABŞ, Meksika) o, eyni zamanda icra hakimiyyətinin başçısıdır.

Demək olar bütün konstitusiyalar formal olaraq D.b.-na geniş səlahiyyətlər

Dövlətçilik

verir: hökumət başçısının və nazirlərin təyin olunması; silahlı qüvvələrin ali baş komandanlığı, əfvətmə hüququ; dövlət fərqləndirmə nişanları (ordenlər, medallar və s.) ilə təltif olunma; qanunverici orqanların qərarlarına veto qoyulması; parlamenti çağırmaq və buraxmaq hüququ (adətən aşağı palatadan, əgər belə səlahiyyəti Konstitusiyaya ilə nəzərdə tutulubsa); qanunverici təşəbbüskarlığı hüququ; növbəti seçkiləri elan etmək hüququ; qanunverici aktları (fərmanları) nəşr etmək hüququ; dövlətin adından çıxış etmək, həmçinin beynəlxalq münasibətlərdə yüksək səviyyədə dövlətin təmsilçiliyini həyata keçirmək; öz ölkəsi adından beynəlxalq müqavilələri imzalamaq və s. D.b. fəvqəladə vəziyyətlərdə xüsusən geniş səlahiyyətlər alır (bunlar adətən ölkənin ali qanunverici aktlarında qeyd olunur). Parlamentli dövlətlərdə D.b.-nin bütün səlahiyyətləri faktiki olaraq onun adından hökumət tərəfindən həyata keçirilir.

Dövlət çevrilişi – kim tərəfindən olursa olsun, Konstitusiyaya zorakı yolla pozmaqla Konstitusiyalı quruluşun devrilməsi və ya dəyişdirilməsi, yaxud dövlət hakimiyyətinin ələ keçirilməsi.

Dövlətçilik – öz dövlətini qurmağı bacaran, bərpə edən (millət, millətlər qrupu, tayfalar ittifaqı və s. birliklərin) ölkələrin tarixi inkişafının xüsusi əlaməti. D. tək cəmiyyətin nailiyyəti yox, həm də onun inkişafının göstəricisidir, həm də ideologiyasını, ictimai, siyasi və mədəni yönünü, dövlət inkişafına, onun müdafiəsinə, cəmiyyətin

Dövlət Duması

siyasi təşkilinin təkmilləşdirilməsinə istiqamətləndirir. D.-də bir sıra muxtar rəzmi əlamətlər var – rəsmi dövlət dilinin istifadəsi (dillərin), emblemləşmə (gerb, himn, bayraq) və cəmiyyətin siyasi təşkilində dövlət spesifik formaları (idarə forması, dövlət quruluşu, siyasi münasibətlər, hakimiyyət strukturu və s.). D. keskin siyasi problemə və dünyanın bir çox ölkələrinin və regionlarının tarixin keçid mərhələsində, xüsusilə dünyanın müstəmləkəsizləşməsi, imperiyaların və ittifaqların dağılması dövründə mübarizə sahələrinə çevrilir. D. tipi, onun ictimai, siyasi, mədəni, hüquqi məzmunu çoxdan öz dövlətini yaratmış ölkələr üçün daima aktual problemdir.

Dövlət Duması – 1) Rusiya imperiyasında 1906-1917-ci illərdə məhdud qanunvericilik hüquqlarına malik olan, qanun tərtib edən nümayəndəlik təsisi. 1905-ci il 17 oktyabr Manifesti ilə təsis edilmişdir. Seçkilər kurial sistem üzrə aparılırdı, qeyri-bərabər və dolayı olurdu. Deputatlar seçkilərə hesabat verirdilər, lakin hökumət funksiyalarını yerinə yetirən Senat tərəfindən deputatlıqdan kənarlaşdırıla bilərdilər. D.D. Rusiya imperiyasının əsas dövlət qanunlarını (1906-cı il Konstitusiyasını) dəyişmək hüququna malik deyildi, onun qərarlarını Dövlət Şurası ləğv edə bilərdi.

İmperator yalnız onun özü qarşısında məsuliyyət daşıyan hökumət vasitəsilə ölkəni idarə etmək üçün tam hakimiyyəti əlində saxlayırdı, Dumanı vaxtından əvvəl buraxmaq hüququna malik idi: birinci (1906) və ikinci (1907) D.D.

Dövlət Duması

müxalifət tərkibli olduğuna görə buraxılmışdı, dördüncü (1912-1917) fasilə etmək üçün buraxılmışdı. Sonuncu Dumanın deputatları müəssisələr məclisinə seçkilərə hazırlığa görə 1917-ci ilin oktyabrında Müvəqqəti hökumətin qərarı ilə Dumanın özü ilə birlikdə buraxılmış Müvəqqəti komitə yaratmışlar.

2) RF parlamentinin – Federal Məclisin aşağı palatası 450 deputatdan ibarətdir: onların yarısı partiya siyahıları əsasında (proporsional seçki sistemi üzrə), yarısı isə birməndəlik seçki dairələri üzrə (nisbi çoxluq majoritar seçki sistemi üzrə) seçilir. D.D. dörd il müddətinə seçilir. 21 yaşa çatmış hər bir vətəndaş D.D. deputat seçilə bilər. D.D. səlahiyyətlərinə federal qanunların qəbul olunması, eləcə də RF hökumətinin formalaşmasında iştirak və onun fəaliyyətinə nəzarət daxildir. Bu səlahiyyətlərdən əlavə RF Konstitusiyasına müvafiq olaraq D.D.-na aşağıdakı səlahiyyətlər daxildir: RF Mərkəzi Bankı sədrini, RF Hesablama Palatası sədrini və onun auditorlarının tərkibinin yarısını, İnsan Hüquqları üzrə müvəkkil vəzifəyə təyin etmək və vəzifədən azad etmək, amnistiyanı elan etmək, RF Prezidentini vəzifədən kənarlaşdırmaq üçün ona qarşı ittiham irəli sürmək, RF-nin bağladığı beynəlxalq müqavilələrini ratifikasiyası, yaxud denonsasiyası etmək, müharibə və sülh məsələləri. RF Prezidentinin RF hökumətinin sədri vəzifəsinə təqdim etdiyi namizəd üç dəfə D.D. tərəfindən rədd edilərsə və ya RF hökumətinə üç ay müddətində təkrar etimadsızlıq göstərilərsə, Prezident D.D.-ni buraxa bilər.

Dövlət forması

D.D. buraxıldığı halda Prezident seçkilər gününü təyin edir ki, yeni seçiləcək D.D. buraxıldığı vaxtdan dörd aydan gec olmayaraq toplaşa bilsin.

Dövlət forması – dövlətin üç elementi: *dövlət quruluşu forması, idarəetmə forması və siyasi rejim forması* da daxil olmaqla onun zahiri əlamətlərinin cəmi.

Dövlət gerbi – bayraqların, pul nişanının, möhür və bəzi digər rəsmi sənədlərin üzərində təsvir olunmuş dövlətin rəsmi emblemi.

I. Azərbaycan Respublikasının Dövlət rəmzləri – Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı – Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnidir.

II. Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı bərabər enli üç üfüqi zolaqdan ibarətdir. Yuxarı zolaq mavi, orta zolaq qırmızı, aşağı zolaq yaşıl rəngdədir və qırmızı zolağın ortasında bayrağın hər iki üzündə ağ rəngli aypara ilə səkkizguşəli ulduz təsvir edilmişdir. Bayrağın eninin uzunluğuna nisbəti 1:2-dir.

III. Azərbaycan Respublikası Dövlət bayrağının və Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbinin təsviri, Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin musiqisi və mətni Konstitusiyaya qanunu ilə müəyyən edilir.

Dövlət idarəetməsi – dövlət, o cümlədən yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanunlar və digər normativ aktlar əsasında həyata keçirdikləri icraedici və sərəncamverici fəaliyyət. Dövlət idarəçiliyi hakimiyyətin bir-biri ilə çıx əla-

Dövlətin ərazisi

qədə olan 3 qanadı: qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti vasitəsilə dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini və bütünlükdə cəmiyyət işlərini təşkil edir və tənzimləyir. Qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulan hüquqi iradəni həyata keçirərək strateji və cari idarəçilik vəzifələrini yerinə yetirən idarəetmə subyektləri onlara məxsus sərəncamvermə səlahiyyətlərindən, dövlətin məcburetə mexanizmlərindən və digər vasitələrdən istifadə edir. D.i.-nin təşkil olunmasının 3 səviyyəsi fərqləndirilir: ali – institusional (burada ümumi siyasət və onun həyata keçirilməsi sahəsində başlıca vəzifələr müəyyən edilmişdir), orta – inzibati (burada funksional idarəetmə məsələləri öz həllini tapır, fəaliyyətin bütün sahələri təhlil olunur, planlaşdırma, təşkilat, istiqamətləndirmə, nəzarət və s. kimi müxtəlif təşkilati-idarəetmə komponentlərinə bölünür və nəhayət, aşağı – texnoloji (burada bilavasitə vətəndaşlara dövlət idarəçiliyi xidmətləri göstərilir). Bu funksiyalardan hər birinin öz məzmunu və mexanizmləri vardır. Lakin onlar bir-biri ilə sıx bağlıdır və vahid bir sistem təşkil edir.

Dövlətin ərazisi – hər bir dövlətin öz suverenliyini həyata keçirdiyi ərazi. D.ə. eyni zamanda həm də bir siyasi məkandır (yəni dövlətin öz suveren hakimiyyətini həyata keçirdiyi məkandır). O həm də coğrafi təbii mühitdir. D.ə. dövlət sərhədləri çərçivəsində torpaq, su, eləcə də onların üzərində olan səma məkanını və yeraltı sərvətləri əhatə edir.

Dövlətin ərazisi

Hər bir dövlətin ərazisi dünyada yerləşdiyi ərazinin beynəlxalq münasibətlər iyerarxiyasında, eləcə də ölkənin həm siyasi, həm də milli geosiyasi maraqlarının həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlətin quru ərazisi geosiyasətdə həmişə ölkənin əhalisinin sayı ilə bağlı olur. Bu əlaqə daha vacib bir geosiyasi göstərici ilə – hər bir kv. km-ə neçə sakinin düşməsi ilə ölçülür. Müasir dünyada ərazi baxımından olduqca böyük dövlətlər (Rusiya, Çin, ABŞ, Hindistan) vardır ki, onların bəzilərində əhali sıx, bəzilərinde isə seyrək halda yaşayır. Bir qayda olaraq belə ölkələrin dünya siyasətində və global inkişafında çəkisi böyük olur. Böyük əraziyə malik dövlətlər də vardır ki, əhalisinin azlığı onların lider dövlətlər sırasına çıxmasına imkan vermir. Belə ölkələr sırasına Kanada və Avstraliyanı aid etmək olar. Elə dövlətlər də vardır ki, əraziləri böyük olmasa da, əhalisi olduqca sıxdır. Məsələn, Banqladeş, Sinqapur və b. Lakin belə ölkələrin də geosiyasətdə və dünya miqyasında yeri və rolu görünür. D.ə.-nin vacib elementlərindən biri də daxili və ərazi sularıdır. Daxili sulara dövlət ərazisində yerləşən çaylar, su hövzələri, kanallar aiddir; bir dövlətin ərazisində yerləşən dəniz də həmin ölkəyə məxsusdur. Ərazi suları isə ölkənin quru ərazisinə bitişik olan və suveren ərazisi sayılan dəniz, okean sularıdır.

Həç bir ərazi sularına aid olmayan dünya okeanı rayonu, müstəsna iqtisadi zona hesab olunur. Həmin zonaya yaxın olan dövlətlər orada kəşfiyyat işləri, təbii ehtiyatların qorunub saxlanması

Dövlətin meydana gəlməsi...

və idarə olunması sahəsində elmi-tədqiqat işləri və s. işlər görə bilərlər.

D.ə.-nə daxil olan sular böyük geosiyasi əhəmiyyətə malikdir. Onlar dövlətin geostrateji xəttinin həyata keçirilməsində müstəsna rol oynayır. Ona birinci növbədə nəqliyyat kommunikasiyası aiddir. Müstəsna iqtisadi zona bir çox hallarda hər bir dövlətə onun üçün vacib olan məsələləri həll etməyə, ölkəni enerji ehtiyatları, xammal, ərzaq və digər həyat əhəmiyyətli məhsullarla təmin etməyə imkan verir.

Hava məkanı həm nəqliyyat kommunikasiyası, həm də ölkənin müdafiəsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yeraltı sərvətlər isə dövlətin xammal və enerji potensialını müəyyən edir.

Dövlətin meydana gəlməsi nəzəriyyələri – I. “Bütün hakimiyyət Allahdandır” – tezisən əsaslanan teokratik konsepsiya dövləti “Allahın işi” sənəti hesab edir. İnsanların Allahın iradəsinə, onun ağılı, idrak prinsiplərinə tabe olması isə cəmiyyətdə nizam-intizamı, insan nəslinin davam etməsini və qorunub saxlanmasını təmin edir. Bu konsepsiya real tarixi faktlara əsaslanır: ilkin dövlətlər dini formalara (kahinlərin idarəetməsinə) malik idilər. İlahi hüquqlar hakimiyyətə nüfuz, dövlət qərarlarına isə – məcburilik gətirir. Müasir katolisizm də dövlət idəyalarının və hakimiyyət prinsiplərinin əsasında ilahi mənəb olduğunu güman edir. 2. Patriarxal konsepsiya dövlət hakimiyyətini nəsil və tayfaların birləşməsi nəticəsində əmələ gələn qəyyumluq – ata-babadan qalma bir irs sayır.

Dövlətin meydana gəlməsi...

Dövlət böyük bir ailə, monarxla təbələrin münasibət işi ata ilə ailə üzvlərinin münasibəti kimi izah olunur. Hələ vaxtilə Konfusi dövlətin patriarxal – paternalist konsepsiyasının şərhini vermişdir. 3. XVII–XVIII əsrlərdə dövlətin müqavilə əsasında (C.Lokk, T.Qobs, J.J.Russo) meydana gəlməsi konsepsiyası formalaşdı. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının nöqtəyi-nəzərinə görə, dövlət insanların şüurlu və könüllü razılığı əsasında meydana gəlmişdir. Belə ki, onlar öz hüquq və azadlıqlarını təmin etmək üçün dövlət institutlarının yaradılmasını vacib bilmişlər. 4. XIX əsrdə siniflər və dövlət haqqında marksist təlimi yaradıldı. Marksizm görə, dövlət hakim sinfin əlində zəhmətkeş kütlələr sinfini əzmək üçün bir siyasi maşındır. Dövlət – cəmiyyətin siniflərə bölünməsi və siniflər arasında antaqonizmin artması nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu təlimə görə – keçmişdə siniflər necə meydana gəlmişdirlərsə, gələcəkdə də eləcə sıradan çıxacaqlar. Siniflərin sıradan çıxması ilə eyni vaxtda dövlət də sıradan çıxacaqdır (“öləcək”). 5. XIX əsrin axırlarında dövlət genezisinin izahına yeni bir nəzəriyyə – hakimiyyəti zəbt etmə (güc) nəzəriyyəsi də əlavə olundu. Onun tərəfdarları (L.Qumplovic, K.Kautski) hesab edirdilər ki, dövlət xarici amillərin – köçəri tayfaların ökinçiliklə məşğul olan kəndli qəbilələrinə hücumu və onların istismarı nəticəsində meydana gəlmişdir.

Ümumiyyətlə, son onilliklərdə aparılan tədqiqatlarda dövlətin yaranma səbəbləri barədə ortaq bir fikir əldə

Dövlət quruluşu forması

edilməmişdir. Bu prosese əlavə məhsulun artması, texnologiyanın təkmilləşməsi, coğrafi şərait, etnik münasibətlər, əhəlinin artımı, ekologiya, müharibə və istila, xarici təsir və ticarət, ideoloji amil və s. kimi bir sıra daxili və xarici amillər təsir göstərmişdir.

Dövlət qulluğu – dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin, vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində peşəkar fəaliyyət. “Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda (maddə 1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq dövlətin məqsədlərinin və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluqçularının öz vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirməsi kimi müəyyənləşdirilir. D.q. heyətinə nümayəndəli orqanların, icra və məhkəmə hakimiyyəti, habelə digər dövlət orqanlarının aparatında dövlət vəzifələri və funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə məşğul olan şəxslər daxildir. Azərbaycan Respublikasında D.q. “Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (21.07.2000), ona əlavələr və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Dövlət quruluşu forması – dövlətin inzibati, ərazi, təşkilati, həmçinin mərkəzi və regional hakimiyyət orqanlarının qarşılıqlı münasibət sistemi. İki D.q.f. – *federasiya* və *unitar dövlət* formaları mövcuddur. Bəzi ölkələrdə əhəlinin çoxmillətli tərkibə malik olması nəzərə alınaraq, “milli-dövlət quruluşu forması” termini də işlədilir.

Dövlətlərarası birliklər

Dövlətlərarası birliklər – iqtisadi və ya siyasi inteqrasiyanı həyata keçirmək məqsədilə dövlətlər arasında yaradılmış ittifaq (məs., Avropa İttifaqı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi).

Dövlət sərhədi – dövlət ərazisinin hüdudlarını göstərən xətt. Politoloji planda sərhəd dedikdə milli suverenliyin yayıldığı məkanı məhdudlaşdıran çərçivə nəzərdə tutulur.

Sərhəd – dövlət ərazilərinin hüdudlarını mexaniki şəkildə göstərən adi xətt deyildir. Sərhəd dövlətin həyat qabiliyyətini və təhlükəsizliyini təmin edən ən mühüm amillərdən biridir. O milli şüurun və milli identikliyin formalaşması arealını müəyyən edir. Dövlətin toxunulmazlığı və öz sərhədlərinin müdafiəsini təmin etmək qabiliyyəti onun gücünün və beynəlxalq birlikdə nüfuzunun göstəricisidir. Tarixi təcrübənin göstərdiyi kimi dövlətin dağılması onun sərhədlərinin pozulmasından, sərhəyanı vilayətlərdə münaqişələrin yaranmasından və mərkəzlə onların əlaqəsinin zəifləməsindən başlanır. Roma imperiyası, XX əsrin başlanğıcında Avstriya-Macaristan, sonunda isə Sovet İttifaqı məhz bu problemlər əsasında dağılmışdır.

Sərhədlər təbii və süni olur. Təbii sərhədlər dedikdə təbiət tərəfindən yaradılmış mənəqələr və sədlər nəzərdə tutulur ki, onlar vasitəsilə də bir dövlət digər dövlətdən, yaxud açıq dənizlə fərqlənir. Adətən dənizlər, okeanlar, çaylar və dağ silsilələri sərhədlərin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır. Süni sərhədlər isə xüsusi

Dövlət Şurası

mühəndis qurğuları vasitəsilə insanlar tərəfindən çəkilir.

Təbii sərhədlər arasında quru və dəniz yolları ola bilər. F.Ratçel qeyd edir ki, təbii quru sərhədlərin əlverişli olması onların uzunluğuna proporsionaldır. Dəniz sərhədləri bu iki parametrdən birbaşa proporsional qaydada asılıdır.

Sərhədlər mühüm geosiyasi funksiyaları yerinə yetirirlər. Sərhədlər milli suverenliyi fəaliyyət zonasına ayırırlar, dövlətin ön müdafiə məntəqələrinə xidmət edirlər, insanların miqراسiyasına nəzarət məntəqəsi kimi çıxış edirlər. Ona görə də sərhədə yaxın olan ərazilər, sərhəd zonaları təkcə xüsusi hüquqa yox, həm də geosiyasi statusa malikdir. Burada güc vektorları birləşir və müxtəlif dövlətlərin milli maraqları cəmləşir. İri dövlətlərin və ya onların müttəfiqlərinin maraqları uyğun gəlirdi halda sərhəd zonası kimi bütöv dövlətlər çıxış edə bilərlər. Geosiyasətdə onları bufer dövlətlər adlandırırlar.

Dövlət Şurası – 1) 1810–1906-cı illərdə rus imperatoru yanında ali məşvərətçi orqan. 1906-cı ildə Dövlət Dumasının yaradılması ilə dəyişdirilmişdir; D.D.-nin yarısı imperator tərəfindən təyin edilirdi, yarınsa isə xüsusi silk və peşəkar Kurilərin nümayəndələri seçilirdi. 1917-ci il Fevral inqilabı nəticəsində ləğv olunmuşdur; 2) Fransada, İspaniyada, Belçikada və s. ölkələrdə ya inzibati hüququn ali orqanı, ya da konstitusiyaya nəzarəti orqanı olan mərkəzi dövlət müəssisələrindən biri; 3) İsveçdə, Norveçdə, Finlandiyada, ÇXR-də və bir sıra digər dövlətlərdə hökumətin rəsmi adı.

Dualist monarxiya

Dualist monarxiya – konstitusiyalı monarxiyanın iki növündən biri. Mütləq monarxiyadan parlamentli monarxiyaya keçidin tarixi forması. Bu idarəçilik formasında monarxın hakimiyyəti konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılsa da, onun geniş hakimiyyət səlahiyyətləri saxlanılır. Belə ki, hökumət həm monarxın, həm də parlamentin qarşısında məsuliyyət daşısa da, əslində monarxa tabedir. Monarx parlamenti buraxmaq və veto qoymaq hüququna malikdir. Hazırda D.m. Mərkəzdə, İordaniyada, Tailandda, Nepalda mövcuddur.

Duayen (fr. *doyen* başçı, ağsaqqal) – diplomatik korpusa rəhbərlik edən şəxs, həmin ölkədə akkreditə müddəti baxımından qocaman yüksək rütbəli diplomatik nümayəndə.

Duma – 1993-cü ildən Rusiya Federasiyasının bir sıra subyektlərində nümayəndəlik qanunvericilik hakimiyyəti orqanının adı (məs., Moskva şəhər D.).

Dualist respublika – “prezidentli respublika” anlayışına sinonim kimi istifadə olunan termin.

Dünya birliyi – sivilizasiyanın global problemləri qarşısında dünyada mövcud olan dövlətlərin məqsəd və fəaliyyət birliyini özündə əks etdirən anlayış. D.b. əsasında bütün dövlətlərin suveren bərabərlik prinsipi durur. Onun ən universal təşkilatı Birləşmiş Millətlər Təşkilatıdır (BMT).

Dünyagörüşü – insanın dünyaya, özünə və özünün dünyadakı yerinə baxışlarının konseptual təzahür sistemi.

Dünya siyasətində qüvvələr nisbəti

Dünyanın geosiyasi məkanı – beynəlxalq boğazlar, açıq dənizlər və Antarktida da daxil olmaqla bütün dünya ölkələrinin əraziləri. Geosiyasi məkanın formalaşmasında ölkələrin yeridikləri geostrateji xətlər vacib rol oynayır. Belə xətlərə adətən aşağıdakılar aid edilir: dəniz və şose yolları; gəmilərin hərəkəti üçün dəniz və okean suları və s.; mədəniyyətin, dinin, ideologiyanın yayılma istiqamətləri; dövlətlər arasında əməkdaşlıq və ya rəqabət xətləri.

Dünya siyasəti (ing. *world politics*) – neoliberalizm çərçivəsində 1970-ci illərdə təşəkkül tapmış elmi istiqamət. Onun inkişafını “International Organization” jurnalının müəllifləri, eləcə də R.Keoxeyn və C.Nayın “Transmilli münasibətlər və dünya siyasəti” adlı işi ilə əlaqələndirirlər.

Bəzən “beynəlxalq münasibətlər” və “dünya siyasəti” anlayışları sinonim kimi işlədilsə də, onların fərqli cəhətləri də vardır. Birinci növbədə əsas diqqət dövlətlərarası münasibətlərə yönəldilsə də, daha sonra geniş aktorlar (hökumət də daxil olmaqla) və onların problemləri (global və hətta ekoloji və s.) nəzərdən keçirilir. Beləliklə, bu problemlərə həsr olunmuş müasir tədqiqatların əksəriyyətində beynəlxalq münasibətlər D.s.-nin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Dünya siyasətində qüvvələr nisbəti (fr. *balance* hərf. çəki) – Dünya siyasətinin subyektləri kimi dövlətlərin gücünü seçiyəyəndirən üstünlüklər və nöqsanların onların qarşıya qoyduqları

Dürkhem Emil

məqsəd və vəzifələrlə və beynəlxalq arenada atdıqları addımlarla uyğunlaşdırılan məcmusu.

Dünya siyasi sisteminin inkişafında qüvvələr nisbətinin aşağıdakı tarixi formaları məlumdur:

1. Müntəzəm güc tarazlığı, o qədim zamanlarda meydana gəlmişdir və XIV-XVI əsrlərə qədər mövcud olmuşdur. Dövlətlərin qüvvələr nisbətini saxlamaq səyləri sistemsiz, qeyri-mütəşəkkil xarakterdə olmuşdur.

2. Qüvvələr nisbətini saxlamaq üçün dövlətlərarası siyasi münasibətlər sistemi XV-XVI əsrlərdə mərkəzləşdirilmiş dövlətin meydana gəlməsi ilə Avropa qitəsində, sonra isə bütövlükdə dünyada üstünlük qazanmaq üçün onlar arasında mübarizə başlamışdır. Bu mübarizə gedində rəsmi qeyd olunma və hər bir tarixi dövrdə regional və dünya siyasətində qüvvələr nisbətini möhkəmlənməsi ilə çoxtərəfli, dövlətlərarası müqavilələr meydana gəlmişdir. Bu müqavilələr arasında Vestfal sülhü (1648), Utrextski sülhü (1713), Vyana Konqresinin Baş aktı (1815), Versal-Vaşinqton sistemi (1919-1922), Yalta-Potsdam sazişi (1945).

3. Maraqlar balansı sistemi. XX əsrin başa çatdığı dövrdə siyasi elmdə aparıcı dünya dövlətlərinin siyasi cəhətdən qarşılıqlı fəaliyyət göstərici konfigurasiyası maraqların nisbətən təcridcən artması əsasında formalaşmağa başlamışdır. Lakin bəzən mürəkkəb beynəlxalq münasibətlərin həlli zamanı güc siyasətinin residivləri yaranır.

Dürkhem (Durkheim) Emil (1858-1917) – fransız filosofu və sosioloqu. D.

Düverje Moris

struktur-funksional təhlilin ilk variantlarından birini geniş formada təqdim etmiş, anomiyaya konsepsiyasını işləmişdir.

Düverje (Duverger) Moris (1917) – fransız sosioloqu və politoloqu, siyasi sosiologiyaya sahəsində mütəxəssis.

Dünya şöhrəti D.-yə “Siyasi partiyalar” kitabı çıxıxdıqdan sonra gəlmişdir. Həmin kitabda partiyaların struktur-təşkilatı əsası, onların təsisatlaşmış birlik kimi təşəkkülü və inkişafının xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmiş, politologiyada ilk dəfə olaraq partiya, parlament və seçki sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi qoyulmuşdur. D. tərəfindən seçki və partiya sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin üç sosioloji qanunu düstür ifadə edilmişdir: 1) Proporsional partiya sistemi sərt daxili struktura malik olan muxtar partiyaların mövcudluğu ilə səciyyələnən çoxpartiyalı sistemin yaranmasına şərait yaradır; 2) mütləq majoritar seçki sistemi partiyaların çevik mövqə tutmağa və qarşılıqlı kompromisə can atdıqları partiya sisteminin yaranmasına səbəb olur; 3) nisbi majoritar seçki sistemi ikipartiyalı sistemin formalaşmasına təsir edir.

D. dəfələrlə bəzi ölkələrin hökumətlərinə konstitusiyaya hüququ və seçki mübarizəsi problemləri üzrə məsləhət vermişdir. Fransanın, Meksikanın və Yunanistanın ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Əsas əsərləri: “Siyasi partiyalar” (1951), “Siyaset ideyası. Hakimiyyətin cəmiyyətdə təbiiqi” (1966), “Riyakar adam. Qərbin iki sifəti” (1972), “Siyasetin sosiologiyası: siyasi elmin elementləri” (1973).

E

Egida (yun. *aigidos* qalxan, sipər) – 1) Qədim yunan mifologiyasında Zevs və Afina allahlarının qalxanı allahlara qəzəb və himayə simvolu idi; 2) müdafiə, himayə.

Ehkamçıq – sübut olunmayan, əsassız müddəalara söykənən, fəaliyyət mühitinin konkret şəraitini, vaxtını nəzərə almadan dəyişməz anlayışlardan istifadə edən qeyri-tənqidi, birtərəfli, tarixə zidd təfəkkür tipi.

Ekologiya (yun. *oikos* mənzil, yurd + *logos* təlim) – orqanizmlərin öz aralarında və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən elm. "Ekologiya" terminini ilk dəfə 1866-cı ildə alman biologu E.Qekkel işlətməmişdir.

Ekoloji siyasət – dövlətin ətraf mühitin və təbiətin mühafizəsi üçün həyata keçirdiyi tədbirlər sistemi. E.s.-in əsas vəzifəsi cəmiyyət və təbiət arasında münasibətlərin optimallaşdırılması, yəni təbiətə zərər vurulmasına yol verməyən təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin daha münasib variantlarının axtarılması və reallaşmasından ibarətdir.

E.s. təbiəti mühafizə qanunvericiliyinə əsaslanır və daha çox onun işlənilməsi səviyyəsi ilə müəyyən olunur. E.s.-in vacib istiqamətini elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərinə əsaslanan yeni təbiəti qoruyan texnologiyaların tətbiqi və artıq mövcud olan istehsalatların

modernizasiyası təşkil edir. Ciddi problem – təbiəti mühafizə tədbirlərinin maliyyələşdirilməsidir ki, onun da təmin edilməsi əksər hallarda dövlət səviyyəsində siyasi qərarlar tələb edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin zəkəsinin, iradəsinin, qətiyyətinin məhsulu olan müasir Azərbaycanda ekoloji sahədə görülən işlər də onun adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin ilk dəfə 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldiyi vaxtdan respublikamızda yeni ekoloji təfəkkürün formalaşması və ekologiyanın həyata tətbiq edilməsinə başlanmışdır. Azərbaycanın ekoloji siyasəti, daha sonra ekoloji konsepsiyası yaradıldı. Həmin 1969-cu ildə "Azərbaycanda təbiətin mühafizəsi və təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadə haqqında" Qanunu qəbul edilmişdir. Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdandan sonra da davam etdirərək, bu istiqamətdə məqsədyönlü dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə rəhbərlik etdi. Azərbaycan dövlətinin bu sahədəki siyasətinin əsas istiqamətləri Azərbaycan Respublikasının "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Qanununda (1999) konkret olaraq müəyyən olunmuşdur. Ölkədə bu sahədə dövlət idarəetməsini Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi həyata keçirir.

Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasət xəttinin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ekoloji məsələlərə böyük diqqət yetirir. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2006-cı il iyulun 3-də ölkədə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması məsələlərinə həsr olunmuş müşavirənin keçirilməsi xüsus

ən əhəmiyyətli olmuşdur. Müşavirədə ölkə Prezidenti ekoloji məsələlərin həllinə kompleks yanaşmanı, qısa müddət ərzində Azərbaycana, xüsusilə Abşeron yarımadasının ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını bir vəzifə olaraq bütün aidiyyəti orqanların qarşısına qoymuş, müşavirənin nəticələrini müvafiq olaraq Prezident sərəncamının verilməsinin, geniş proqramın tərtib edilməsinin vacibliyini göstərmişdir.

XX əsrin ikinci yarısında global ekoloji problemin kəskinləşməsi ilə təbiətin mühafizəsi beynəlxalq əməkdaşlığın mühüm istiqamətinə çevrildi. Birincisi, global ekoloji problemin həlli üçün dünya birliyinin əksər üzvlərinin uzlaşdırılmış səyləri tələb olunur; ikincisi, beynəlxalq münasibətlərdə ciddi siyasi problem kimi transsərhəd çirkləndirmələr çıxış edir ki, bu zaman bir dövlətin sənaye müəssisələrinin atmosfərə, yaxud hidrosfərə daxil etdiyi zərərli tullantıları digər ölkələrin təbiətinə fəlakətli şəkildə təsir edir.

Bu baxımdan Azərbaycan üçün də transsərhəd çayların (xüsusən Gürcüstan və Ermənistan ərazilərindən daxil olan Kür və Araz çaylarının) çirklənmədən mühafizəsi və onların hövzəsində yerləşən dövlətlər tərəfindən su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə regional və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi görülməsi zəruri olan tədbirlərdəndir (əlavə bax: Ekosid).

Ekoloji təhlükəsizlik – insanın və cəmiyyətin həyati vacib maraqlarının, ətraf mühitin ona antropogen və təbii

təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsi. E.t.-in üç səviyyəsi mövcuddur: global, regional və lokal. Bu səviyyələrin hamısında ekoloji təhlükə daimi olan insana, cəmiyyətə, dövlətə və bütövlükdə dünya birliyinə daimi təsir edən real mənbədir ki, bu da ekoloji təhlükəni həm daxili, həm də xarici güc (hərbi) təhlükələrindən fərqləndirir. Bu daimi və getdikcə artan təzyiqlər təhlükəli hadisələrə və texnologizasiyanın artması ilə bir yerdə əhalinin sağlamlığını, ətraf mühitin və bütövlükdə həyatın sabitliyinin pozulmasına gətirib çıxarır, iqtisadi və sosial məsəriflərdə öz ifadəsini tapır. Beləliklə, indiki zamanda ekoloji təhlükəsizliyin lazımlıca təmin edilməməsi insanların, birliklərin, dövlətlərin və müasir sivilizasiyanın obyektiv maraqlarına ziddir. Ekoloji təhlükənin mənbələri – ekoloji təhlükənin (riskin) əhəmiyyətli amillərini özünə daxil edən təsərrüfat, məişət, hərbi və digər fəaliyyət obyektləridir. Belə obyektlərə misal olaraq sənaye, energetika, kənd təsərrüfatı məqsəslərini, həmçinin hərbi poliqonları, sənaye və məişət tullantılarının toplandığı yerləri və s. göstərmək olar.

E.t.-in təmin edilməsi – sosioekosistemə ekoloji hədələrin qarşısının alınmasına və onun neqativ təsirin ekoloji nəticələrindən qorunmasına yönələn sistemli idarəedicilik təsirin formalaşdırılması və reallaşdırılması prosesidir. Başqa sözlə, E.t.-in təmin edilməsi mövcud vəziyyətdən ekoloji təhlükəsizlik vəziyyətinə ardıcıl və məqsədyönlü keçid prosesidir. Digər tərəfdən, E.t.-in təmin edil-

Ekoloji təhlükəsizlik

məsi – təhlükəli ekoloji vəziyyətlərin yaranması və qarşısının alınması, habelə onların nəticələrinin, o cümlədən gələcəkdə təsir göstərə biləcək nəticələrinin aradan qaldırılmasına dair tədbirlər sistemidir.

E.t. aşağıdakılara əsaslanır: cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı asılılığının dərk olunmasına; təbiət obyektlərinin çirkəndirilməsinə preventiv ekoloji qadağaların işlənilməsi zərurətinin qəbul olunmasına; cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı münasibətləri zamanı sosial-iqtisadi mexanizmin yaradılmasının vacibliyinin başa düşülməsinə; yalnız ekoloji cəhətdən uyğun və təbiət obyektlərinə təhlükəsiz olan texnika və texnologiyaların təşkilində ekoloji təhlükəsizliyin prioritetliyinin qəbul olunması və s.

E.t.-in təmin edilməsi milli təhlükəsizliyin vacib tərkib hissəsi olmaqla dövlətin getdikcə əhəmiyyəti artan vacib funksiyasına çevrilir. Bu gün artıq global xarakter almış ekoloji problemlərin kəskinliyi və həlli zərurəti dünyanın bütün ölkələrində dərk edilir və bu istiqamətdə xüsusi dövlət siyasəti həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi dövlət səviyyəsində diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan dövlətinin bu sahədəki siyasətinin əsas istiqamətləri Azərbaycan Respublikasının "Ekoloji təhlükəsizlik haqqında" Qanununda (1999), milli təhlükəsizlik kontekstində bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər sistemi isə "Milli təhlükəsizlik haqqında" Qanununda (2004) müəyyən olunmuşdur.

Ekosid

Ekosid (< yun. *oikos* ev, məskən + lat. *caedere* öldürmək hərf. tayfanın, nəslin məhv edilməsi) – ətraf mühitə ayrı-ayrı insan birliklərinin və ya bütövlükdə bəşəriyyətin həyatı və sağlamlığına bilavasitə təhlükə yaradan zərərin vurulması. "Ekosid" yeni termin olmaqla keçən əsr 60-cı illərin sonu – 70-ci illərin əvvəlində ABŞ-in Vyetnam, Laos və Kamboca ilə müharibəsi zamanı hərbi əməliyyatların gedişində ətraf mühitin görünməyən miqyasda dağılması faktlarının məlum olması nəticəsində yaranmışdır. Məlum olduğu kimi, hərbi əməliyyatlar dənizmə nəticələrə gətirib çıxara, Yer üzərində həyata, həm də planetin özünün mövcudluğuna təhlükə yarada bilər. Ona görə də ekosid ən ağır ekoloji cinayətlərdən sayılır. Beynəlxalq hüquqa E.-in bəşəriyyətə qarşı yönəlmiş beynəlxalq cinayət kimi qəbul olunması tendensiyası yaranmışdır. E.-ə misal olaraq Azərbaycan Respublikasının təcavüzkar Ermənistan tərəfindən zəbt olunmuş 20 faiz ərazilərində ətraf mühitin amansızcasına məhv olunmasını göstərmək olar. Azərbaycanın işğal altında olan bu ərazisi füsunkar təbiəti, zəngin təbii ehtiyatları ilə seçiyələnir. Zəbt olunmuş 1,23 mln. ha ərazinin 596,6 min ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaq, 246,2 min ha meşə örtüyü, 10,1 min ha həyətyanı sahələrdən ibarətdir. Azərbaycanın həmin ərazisində Ermənistanın apardığı hərbi əməliyyatlar ətraf mühitə dağıdıcı təsir göstərmişdir. Lakin atəş-kəs öldə olunduqdan sonra işğala moruz qalmış tarixi Azərbaycan torpaqlarında

Ekosid

təbiətə qarşı təcavüz daha da intensiv xarakter almışdır. Belə ki, Ermənistanın təcavüzü altında olan Dağlıq Qarabağ və yeddi rayonun ərazisində işğal dövründə geniş meşə sahələri məhv edilir, ən çox xüsusi qorunan ərazilərdə meşələrə və bitki örtüyünə amansız divan tutulur, qəsd xarakterli meşə və ərazi yanğınları törədilir. Zəbt olunmuş ərazilərdə faunaya da böyük ziyan vurulmuş, faydalı qazıntı yataqlarını amansızcasına istismar etməklə təbii kompleksə ağır zərbələr yetirmiş, kənd təsərrüfatına yararlı olan bütün sahələr ermənilərin istifadə etdikləri əkinlərdən başqa) tamamilə yararsız hala salınmışdır. Ermənistan ərazisindən Azərbaycana daxil olan su mənbələrinə də böyük zərər vurulur. Azərbaycanda əsas su arteriyalarından biri olan, suvarma, balıqçılıq suyu və içməli su mənbəyi kimi istifadə olunan Araz çayı Ermənistan ərazisində yaranan çirkab sularla mətəmədi olaraq çirkəndirilir və heç şübhə yoxdur ki, bu həm də məqsədlə qəsd xarakteri daşıyır. Bu baxımdan Araz çayının sol qolu olan Oxçuçaya Ermənistanın Qacaran mis – molibden, Qafan mis filizsəfləşdirmə kombinatlarından ağır metallarla normalda 100 dəfə artırı çirkəndirilmiş suların axıdılmasını xüsusi olaraq göstərmək olar. Bundan əlavə Qafan və Qacaran şəhərlərinin (o cümlədən kəndlərin, xəstəxanaların, kənd təsərrüfatı obyektlərinin) bioloji çirkliliyi təmizlənmədən (zərərsizləşdirilmədən) birbaşa Oxçuçaya buraxılır. Nəticədə çay suyunda əzəldən formalaşmış mikroflora-

Ekspektasiya

fauna da məhv olmuş, öz-özünü təmizləmə prosesi dayanmış, çayın hövzəsi "ölü zona"ya çevrilmişdir.

Bütün bunlar təcavüzkar dövlət siyasəti yeridən Ermənistanın Azərbaycanın zəbt olunmuş ərazilərində həm hərbi əməliyyatlar zamanı, həm də atəş-kəsdən sonrakı dövrdə təbii kompleksin amansızcasına məhv edilməsi, ərazisindən Azərbaycana daxil olan su mənbələrinin mətəmədi olaraq məqsədlə şəkildə çirkəndirilməsi vasitəsilə respublikamızın əhalisinin sağlamlığı və həyatına təhlükə yaratdığı göstərir və beynəlxalq normalar çərçivəsində Azərbaycanın təkə torpaqlarına deyil, həm də təbiətinə təcavüz edən Ermənistan qarşı müvafiq sanksiyaların, cəza tədbirlərinin tətbiqini tələb edir.

Ekspansiya (lat. *expansio* genişlənmə, yayılma) – hansısa bir sahəyə fəal müdaxilə.

Ekspatrisasiya (lat. *ex xaric + patria* vətən) – könüllü və ya məcburen vətəndən köçürülmə. Adətən bu zaman insanlar vətəndaşlıqdan da məhrum edirlər.

Ekspektasiya (ing. *expectation* gözləmə) – struktur funksionalizmdə sosial sistemdəki vəziyyətdən asılı olaraq insanın müəyyən davranış qaydasını gözləməsini bildiren anlayış. İnsan sosial birliyin tərkib hissəsi sənəqə, onu sosial münasibətlərin qaydalarına uyğun sanksiya və ya təltiflərlə təmin etməklə bu mövqenin özü də bir E. sistemə çevrilir.

Ekspropriasiya

Ekspropriasiya (fr. *expropriation* şəxsi) – şəxsi əmlakın dövlət tərəfindən zorla, əvəzi ödənilmədən və ya əvəzi ödənilərək alınması.

Ekssess (lat. *excessus* çıxış; geri çəkilmə, yayınma) – kəskin toqquşma, ictimai nizamın pozulması.

Eksterritoriallıq (lat. *ex xaric + territorialis* ərazidə olan) – tam immunitet (toxunulmazlıq), yəni dövlətin yurisdiksiyasından azad olma (şəxsiyyət və mənzilin toxunulmazlığı, cinayət və vətəndaş məhkəməsinə cəlb olunmama, mükəlləfiyyətdən və vergidən azad olma), dövlətlər tərəfindən xarici diplomatik nümayəndəliklərə verilir.

Ekstradisiya (fr. *extradition* verilmə) – öz dövlətinin qanunlarını pozmuş şəxsin həmin dövlətin tələbi ilə cinayət cəlb olunması üçün geri qaytarılması.

Ekstremizm (lat. *extremus* ən son, ifrat) – siyasətdə ifrat mövqə tutmaq. Birinci növbədə, E. mövcud siyasi normaları, dəyərləri, prosedurları inkar edərək, siyasi sistemin əsas təşkilatı prinsiplərini və stabilliyi pozaraq fəaliyyətdə olan hakimiyyəti devirmək istəyi ilə səciyyələnir. E. üçün başqa düşünçə tərzinə, plüralizmə, konsensus axtarışına dözümsüzlük kimi hallar xasdır.

Əsasən siyasi, etnik və dini E. fərqləndirilir. Siyasi E. mövcud dövlət quruluşunu və siyasi rejimi radikal şəkildə dəyişdirməyə cəhd edir. Etnik E. müəyyən bir millətin müdafiəsinə, onun əlavə imtiyazlara və üstünlüyə malik olması-

Elektoral davranış

nın təsdiqinə yönəlmişdir. Dini E. başqa dinlərə və konfessiyalara dözümsüzlükdə özünü göstərir. Bəzi Şərqli ölkələrində dini E. həm də siyasi E. formasını alır. E. cəmiyyətin marginal təbəqələrinə xas olan əlamətdir. Onlar kontrmədəniyyət normalarını *siyasi mədəniyyət* normalarından üstün tuturlar.

Eqosentrizm (lat. *ego* mən + *centrum* mərkəz) – fərdi insan məninin dünyanın mərkəzində duran dünyagörüşü; individualizm və eqoizmin ən son forması.

Elektoral coğrafiya – coğrafiyanın və politologiyanın qovşağında formalaşan elm sahəsi. Seçki prosesinin, seçkilərin və onların nəticələrinin ərazi qanunauyğunluqları və xüsusiyyətlərini öyrənmək onun predmetini təşkil edir. E.c.-nın başlıca vəzifələrindən biri – müxtəlif ərazilərdə seçkilərin nəticələrinin müqayisəsi, izahı və proqnozlaşdırmasıdır. XX əsrin 90-cı illərində RF-də seçkilərin nəticələri göstərdi ki, ölkədə sabit siyasi üstünlüklərə malik olan ərazilər var. Burada federal seçkilərdə müəyyən siyasi qüvvələr hər dəfə ölkə üzrə orta səviyyəyə nisbətən daha çox səs alır. Azərbaycanda da həmçinin, elə ərazilər var ki, burada siyasi qüvvələr ölkə üzrə orta səviyyəyə nisbətən daha çox səs almaq imkanına malikdir.

Elektoral davranış – siyasi iştirakın növüdür. Onun istiqamətinə hər şeydən əvvəl konkret seçicinin müəyyən sosial qrupla və yaxud partiya ilə identikliyi təsir edir. Qrupa psixoloji yaxınlıq si-

Elektorat

yasi oriyentasiyaları sət şəkildə müəyyən etməsə də, bununla belə siyasi oriyentasiyalar və alternativlər spektrini məhdudlaşdırır, beləliklə də siyasi seçimi sadələşdirir.

Çoxsaylı tədqiqatlar göstərmişdir ki, seçicilərin davranışına bir çox amillər təsir edir: cins, yaş, konfessional mənsəbiyyət, ilkin sosiallaşmanın xüsusiyyətləri. Qeyd olunan amillərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, ayrı-ayrı elektoral qrupların bəzi ümumi davranış əxənələri mövcuddur. Belə ki, kişilər bütövlükdə seçkilərdə qadınlardan daha fəal iştirak edirlər. Fəallığa təhsil təsir edir: təhsil almış vətəndaşlar seçki prosesində yüksək dərəcədə siyasi fəallıq nümayiş etdirirlər; gənclər, 35-dən 50 yaşadək olan şəxslər, yaxud yaşlı şəxslər daha fəaldirlər. Fəallığa ailə vəziyyəti və hər hansı təşkilatlarda üzvlük də təsir göstərir. Qadınlara baxış tərzini kişilərə nisbətən daha konservativdir. İşləməyən ailəli qadınlar tez-tez həyat yoldaşlarının siyasi məqsədlərinə tərəfdar olurlar. Gənclər müəyyən dərəcədə radikallığa meyil göstərir və öz səslərini həvəslə tez bir vaxtda dəyişikliklər və ədənlərə verirlər. Onların seçki oriyentasiyaları cəmiyyətin böyük hissəsinin oriyentasiyaları ilə uzlaşmır, fəallıq səviyyəsi nisbətən aşağıdır. Yaşlı adamlar daha çox sol partiyalara meyil göstərirlər.

Elektorat (lat. *elektor* seçici) – seçki hüququna malik olan vətəndaşların cəmi. Siyasi elmdə elektoral iştiraka, elektoral fəallıq dərəcəsinə, səsvərmə motivlərinə və müxtəlif elektoral qrup-

Elita

ların (və ya seqmentlərin) seçiminə xüsusi diqqət yetirilir.

Elektron hökumət – əhaliyə və biznesə göstərilən dövlət xidmətlərinin yaxşılaşdırılması, habelə ölkənin idarə edilməsində vətəndaşların iştirak etmək imkanlarını genişləndirmək məqsədilə ənənəvi hökumət fəaliyyətinin informasiya texnologiyaları və kommunikasiya şəbəkələrinin tətbiqinə əsaslanan yeni zəmin üzərinə keçirilməsi. Həm də bu, sadəcə ənənəvi işlərin yeni texnika vasitəsilə görülməsi demək deyildir. Rəqəmsal cəmiyyətin, rəqəmsal iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərə bilməsi üçün, eləcə də E.h.-in fəaliyyətinin legitim və səmərəli olması üçün müvafiq qanunlar və rəqlamentlərin qəbul olunması və tətbiqi zəruridir. Bu iş görülməyə ehtə ediləlidir. Digər tərəfdən ənənəvi dövlət idarəçiliyi ilə məşğul olmağa vərdis etmiş hökumət yeni kommunikasiya məkanında öz yerini, rol və vəzifələrini nəzərdən keçirməlidir.

Elita (fr. *élite* ən yaxşı, seçilmiş) – 1) cəmiyyətin ən gərəkəmlə nümayəndələri; 2) sosial iyerarxiya sisteminin yuxarı təbəqəsi; 3) insanların seçilmiş dairesi.

Oksford lüğətinin (1823) yazdığına görə İngiltərədə cəmiyyətin ən yüksək sosial qrupunu E. adlandırdılar. Lakin E. termini ictimai elmlərdə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində daha geniş işlənməyə başladı. E.-lərin təsnifatının müxtəlif üsulları mövcuddur. Məsələn, funksional əlamətinə görə:

Elitaların seçilib yerləşdirilməsi

siyasi, iqtisadi, inzibati və mədəni – informasiya E.; siyasi sistemdə yerinə görə: iqtidar və müxalifət E.; dövrü inisitivliyinə və cəlb etmə üsuluna görə: açıq və qapalı E.; strukturuna görə: birləşmiş və ayrılış E. (inteqrasiya olunmuş və ya inteqrasiya olunmamış); nümayəndəlik səviyyəsinə görə: yüksək və aşağı səviyyəli nümayəndəliklər.

Elitaların seçilib yerləşdirilməsi – hakim elitaya, dövətdə, yaxud partiya və rəhbər vəzifələrə seçilmə mexanizmi.

Politologiyada E.s.y.-nin iki əsas sistemi – gildiya və antreprenyer sistemləri vardır.

Gildiya sisteminin fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: 1) qapalılıq, daha yüksək vəzifələrə iddiaçıların əsasən elitanın özünün aşağı təbəqələrindən seçilməsi; 2) seçim prosesinin yüksək dərəcədə təsisatlanması, çoxsaylı təsisatlaşma filtrlərinin – vəzifələr tutmaq üçün formal tələblərin (yaş, cins, partiyalılıq və s.) olması; 3) elektoratın (kadrın seçilməsini həyata keçirən adamların) məhdud, nisbətən qapalı dairəsi; 4) artıq mövcud olan liderlik tipinin təkrar istehsalı (təzələnməsi) meylli.

Siyasi E.s.y.-nin nomenklatur sistemi də gildiya sisteminin rəqabətli mübarizənin olmaması, ifrat ideologiyalaşması, siyasiləşməsi və qohumluq əlaqələrinin üstünlüyü ilə səciyyələnən daha tipik variantlarından biridir.

Antreprenyer sistemi özünün: 1) açıqlığı, müxtəlif sosial qrupların nümayəndələri üçün elitadakı yerə geniş iddia etmək imkanları; 2) institusional filtrlərin az sayı; 3) selektoratın geniş

Elitar demokratiya nəzəriyyəsi

dairəsi; 4) seçimin yüksək rəqabətliyi və iddiaçının fərdi keyfiyyətlərinin birinci dərəcəli əhəmiyyəti ilə səciyyələnilir.

Hər bir sistemin özünün müsbət və mənfəi tərəfləri var: əgər antreprenyer sisteme daha çox müasir həyatın dinamizmə uyğunlaşmışdırsa, gildiya sistemi bürokratikləşməyə, mühafizəkarlığa meyillidir; birincide – yüksək dərəcədə risk, ikincide – qərarların qəbul olunmasında daha çox tarazlılıq, daxili münafişənin az ehtimalı, konsensusa və varisliyə can atma vardır.

Elitalar nəzəriyyəsi – Politologiyada E.n.-nin baniləri – V.Pareto, Q.Moska, R.Mixelsdir. Müasir siyasi elmde elitaların tədqiqində iki üsuldən-meritokratik və amirano yanaşma üsulundan istifadə olunur. Birinci yanaşmanın əsasında fərdin qeyri-adi qabiliyyətləri, onun bilik və bacarığı dayanır. İkinci yanaşmaya isə əhəlinin ən layiqli nümayəndələrinin seçilməsi aid edilir.

Müasir dövrdə demokratik elitaların hökəmranlıq nəzəriyyəsi də geniş intişar tapmışdır. Onun əsas əlamətləri aşağıdakılardır: 1) demokratiya şəraitində hakimiyyət bir yox bir neçə elit qruplar tərəfindən idarə olunur (elitalar plüralizmi mövcuddur); 2) elitalar öz açıq-aşkarlığı ilə fərqlənirlər; 3) elitalardan heç birinin hakimiyyət üzərində inhisarı yoxdur; 4) elit qrupları arasında rəqabət mövcuddur; 5) elitlərin əvəzlənməsində gücdən istifadə olunmur.

Elitar (elitistik) demokratiya nəzəriyyəsi – bu konsepsiyaya görə, demo-

Emansipasiya

kratiya şəraitində hakimiyyəti elitalar həyata keçirirlər. Diktaturadan demokratiyanın fərqi ondadır ki, onda öz aralarında rəqabət aparan bir neçə elita mövcuddur. Bu nəzəriyyənin banisi Y.Şumpeter hesab edir ki, demokratiya deyəndə elə institutlaşmış quruluş başa düşülür ki, onda hər bir fərd seçicilərin səsi uğrunda rəqabətli mübarizə aparmaq yolu ilə qərarların qəbul olunmasında iştirak hüququ qazanır. Demokratiyanın fərqli cəhətləri aşağıdakılardır: siyasi rəqabət, müntəzəm və azad seçkilər; açıq siyasi mübarizə nəticəsində hakimiyyətə gəlmə.

Emansipasiya (lat. *emancipatio*) – əslihlıqdan, istismardan, mövhumatdan, eləcə də hüquqi bərabərlişmədən azad olma.

Embarqo (isp. *embarqo* həbs etmə, qadağa qoyma) – hər hansı bir dövletə qarşı tətbiq olunan əlaqələrin (bir qayda olaraq, xarici iqtisadi) dayandırılması və ya həmin dövletə ayrı-ayrı məhsulların qadağan olunması. Bu kimi hallar həm sülh, həm də müharibə dövründə baş verə bilər.

Emiqrasiya (lat. *emiqrare* çıxarımla, köçürülmə) – 1) könüllü və ya məcburən bir ölkədən digərinə köçürülmə; 2) doğma yurd-yuvasından köçürüldükdən sonra insanların məskunlaşdığı yer və zaman.

Epiqon (yun. *eniqonos* sonradan doğulmuş) – öz keçmiş sələflərinin ideya və metodlarını mexaniki surətdə təkrar

Ermənilik

edən, hər cür orijinal yaradıcılıqdan məhrum olan, hansısa bir siyasi, elmi, ədəbi istiqamətin davamçısı.

Epoxa (yun. *epoche* dayanma) – qədim zamanlardan bəri tarixin, elmin, mədəniyyətin inkişafında və əlamətdar hadisələri özündə əks etdirən müəyyən zaman müddəti.

Ermənilik – qeyri-adi, fenomenal bir hadisədir, başqa xalqlara, xüsusilə türk xalqlarına qarşı, o cümlədən Azərbaycana qarşı kəskin millətçilik mövqeyində dayanan, öz məqsədlərinə nail olmaq üçün təcavüzkar, qondarma, uydurma ideyalara geniş rəvac verən, terroru əsas vasitə seçən, insan qanına susamış, ən dəhşətli terror faktlarını yerinə yetirən, mədəniyyətdən, sivilizasiyadan uzaq bir ideologiya və siyasətin təzahürü kimi meydana çıxmışdır. E. mövqeyində dayanan bu qatı millətçilər hesab edirlər ki, onlar guya dünyada ən sivilizasiyalı millətdir, qonşuluqda yaşayan türklər, ərəblər, farslar, gürcülər və başqaları isə vəhşi köçərilərdir, onlar guya erməniləri həmişə təqib ediblər və bu gün də onları məhv etməyə hazırdırlar. Buna görə də ermənilər guya məcburdurlar ki, bütün düşmənləri, ilk növbədə isə türkləri məhv etsinlər. Yalnız bundan sonra torpaqları "azad olar" – dənizdən-dənizə "Böyük Ermənistan" dövləti yaradıla bilər.

Artıq bir neçə əsrdir ki, bu ideya ilə yaşayan ermənilər Türkiyə, Bolqarıstan, Rusiya, Gürcüstan və Azərbaycana ərazisində münafişələr yaratmış, türk xalqlarını, azərbaycanlıları məhv etməyə

mövqeyini tutmuş, mənfur ideyalarını həyata keçirmək üçün 1905-1907, 1918, 1920, 1948, 1965, 1988-1992-ci illərdə xalqımızı deportasiya və soyqırırma məruz qoymuşlar.

Ermənilərin uzun illər boyu yeritdikləri antitürk siyasəti, törətdikləri vəhşiliklər, terrora meyil etmələri "Böyük Ermənistan" uğrunda apardıqları "mübarizə" təbabət aləmində ancaq onlara xas olan yeni bir xəstəliyin – erməni xəstəliyinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Moskvada çap olunmuş Böyük Sovet Ensiklopediyası bu mövzuya ayrıca məqalə həsr etmiş və adını "Erməni xəstəliyi" qoymuşdur.

E. məşhuru dünyanın müxtəlif görkəmli şəxsiyyətlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Onlar erməni xarakterinə, psixologiyasına, fəaliyyətinə, insanlara münasibətlərinə mənfə qiyət vermişlər.

Qədim Şərqi yazılı abidəsi "Qabusname"də, antik dövrün tarixçisi Tatsitin ermənilər haqqında dediyi, polyak yazıçısı Adam Mets, rus şair və yazıçısı A.S.Puşkin, A.S.Qriboyedov, Veliçko, Şavrov, Qlinka və Mayevskinin erməni xarakterinə, psixologiyasına, fəaliyyətinə, insanlara münasibətlərinə verdikləri mənfə neqativ qiymət bu mənfur ideologiya və siyasi davranışın hüquqi və siyasi düzülmezliyini, əxlaqi eybəcərliyini bütün çıpaqlığı ilə görməyə imkan verir.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq

Qarabağ münəqişəsi – Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ artıq iki əsrə yaxındır ki, münəqişə zonasına çevrilib. Azərbaycan

can çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan və Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında 1 milyon 200 min erməni məskunlaşdırılıb ki, onların da böyük bir hissəsi Qarabağın dağlıq hissəsində yerləşdirilib.

1923-cü ildə ermənilər Mərkəzin dəstəyi ilə Dağlıq Qarabağda muxtariyyət statusu qazana bilmişlər. Lakin onlar Sovet dövründə ayrı-ayrı illərdə bu məsələyə yenidən baxılmasına haqqında məsələ qaldırmışlar və hər dəfə də onun qarşısı alınmışdır. Lakin yenidənqurma şəraitində erməni millətçiləri yenidən DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən çıxarılıb Ermənistan SSR-ə verilməsi tələbini irəli sürdülər.

Həmin vaxtda Əsgəranda ilk erməni-azərbaycanlı toqquşması baş verdi. Burada iki azərbaycanlı qətlə yetirildi. Ssenarisi qabaqcadan hazırlanmış münəqişə getdikcə daha da kəskin xarakter alırdı, ermənilər dünya ictimaiyyətinin diqqətini Azərbaycana yönəltmək, azərbaycanlıları vəhşi kimi qələmə vermək məqsədilə məlum Sumqayıt faciəsini törətdilər. Dünya ictimaiyyəti xeyli sonra xəbər tutdu ki, bu qanlı aksiyayı ermənilər özləri törətmişlər.

Sumqayıt faciəsindən sonra Ermənistan-da yaşayan azərbaycanlılara açıq-aşkar hücumlar olur, onları şəhərə buraxmır, köçüb getmələrini tələb edirdilər. 1988-ci ilin axırına kimi demək olar bütün azərbaycanlılar öz dedəbaba yurdları olan qədim İrəvan mahalından vəhşicəsinə qovuldular. Sonralar hesablamalar aparıldı, məlum oldu ki, ermənilər 1988-ci ildə bu "kəç"

zamanı 400-dən çox azərbaycanlını vəhşicəsinə öldürmüşlər. Mərkəz azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən bu haqsızlığa göz yumur, vəziyyəti düzəltmək üçün heç bir tədbir görmürdü.

1989-cu il yanvarın 12-dən Arkadi Volskinin rəhbərliyi altında Moskvanın Xüsusi İdarəetmə orqanı yaradıldı. Bu Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın idarəsindən çıxarılması demək idi.

Həmin dövrdə Azərbaycana rəhbərlik edən Ə.Vəzirov Mərkəzin diktəsi ilə hərəkət edirdi, onun səriştəsizliyi, milli kökdən uzaq düşməsi, totalitar rejimin əlində alətə çevrilməsi çox qısa müddət ərzində xalqımızı növbəti faciələrlə üz-üzə qoydu. Heç bir problemi həll edə bilməyən Ə.Vəzirovun hakimiyyəti 20 Yanvar faciəsinə gətirib çıxardı. Bir-birinin ardınca dəyişən Azərbaycan rəhbərliyi Dağlıq Qarabağ problemini nəinki həll etmədi, əksinə, torpaqlarımızın işğalına geniş şərait yaradıdı. Qarabağ ərazisindən azərbaycanlıların çıxarılması adı bir hala çevrilmişdi. 1992-ci il fevralın 26-da XX əsrin dəhşətli faciəsi – Xocalı soyqırımı törədildi. Bu faciə bütün xalqı ayağa qaldırda, ermənilər öz havadarlarının köməyi ilə şəhər və rayonlarımızı bir-bir zəbt etməyə başladılar. 1992-ci il mayın 8-də Azərbaycanın qədim musiqi və mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərini ələ keçirməklə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən bütün Dağlıq Qarabağ işğal edildi. Bunun ardınca 1992-1993-cü illərdə Dağlıq Qarabağın hüdudlarından kənardə yerləşən Azərbaycanın Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan

bölgələri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt olundu. Hazırda Azərbaycan ərazisinin 20 faizi işğalçı qüvvələrinin nəzarəti altındadır. Münəqişə nəticəsində 1 milyon nəfər azərbaycanlı qaçqın düşüb. Ölkəmizin iqtisadiyyatına, ekologiyasına ağır zərbə vurulub, çoxlu sayda tarixi abidələr, maddi mədəniyyət nümunələri dağıdılıb məhv edilib.

1992-ci ildən başlayaraq Ermənistan-Azərbaycan münəqişəsi beynəlxalq əhəmiyyətli problemə çevrilmişdir. Belə ki, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və onun aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlər BMT Təhlükəsizlik Şurasının müzakirəsinə çıxarılmış və işğalçı qüvvələrinin zəbt olunmuş Azərbaycan ərazilərindən qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələr qəbul edilmişdir. 1992-ci ilin martında münəqişənin nizama salınması üçün ATƏM-in (1995-ci ildən ATƏT-in) Minsk qrupu yaradılmış və gələcək sülh konfransının mandatı müəyyən edilmişdir.

1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq Prezident Heydər Əliyev respublikamızın təhlükəsizlik problemlərini, xüsusilə Ermənistanın ərazi iddiaları və hərbi təcavüzü məsələsini beynəlxalq aləmə çıxararaq regionda sülhün bərqərar olması üçün nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların təsirini artırmağa çalışmışdır. 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs haqqında razılıq əldə edildikdən sonra ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində müntəzəm olaraq danışıqlar aparılmağa başlanmış və bir sıra sənədlər imzalanmışdır. Belə ki, 1994-cü il dekabrın 5-6-da ATƏT-in Budapeştdə keçirilən

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq...

zirvə toplantısında "Dağlıq Qarabağ münafişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi barədə" qərar qəbul edildi. 1996-cı il dekabrın 2-3-də ATƏT-in Lissabonda keçirilən zirvə toplantısında qəbul edilən və münafişenin nizamə salınmasının beynəlxalq-hüquqi bazasını təşkil etmiş sənəd Ermənistan istisna olmaqla dünyanın 53 dövləti tərəfindən müdafiə olundu. ATƏT-in Lissabon zirvə görüşündən sonra Rusiya ilə yanaşı, Fransa və ABŞ nümayəndələri də Minsk qrupunun həmsədrələri təyin edildilər.

1997-ci ilin ikinci yarısından indiyə kimi Minsk qrupunun həmsədrələri Lissabon prinsiplərinə əsaslanaraq iki hissədən ibarət – yeni Dağlıq Qarabağın hüddurlarından kənarda yerləşən işğal olunmuş 6 rayonun azad edilməsi və Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar 3 təkliflə çıxış etmişlər. 1997-ci ilin iyununda irəli sürülən ilk təklif münafişenin "paket" (bu variantda Dağlıq Qarabağın statusu da daxil olmaqla bütün məsələlərə eyni vaxtda razılıq verilməsi nəzərdə tutuldu) həlli, həmin ilin sentyabrında təqdim olunan ikinci təklif münafişenin "mərhələli" (bu variantda isə münafişenin mərhələlərlə nizamə salınması nəzərdə tutuldu) həllindən ibarət idi. Azərbaycan tərəfi həmsədrərin bu iki təklifini qəbul etdiyi halda, Ermənistan tərəfi qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış edərək həmin təkliflərlə razılaşmadı.

1998-ci ilin noyabrında həmsədrərlər beynəlxalq hüquq normalarına zidd və dünya praktikasında mövcud olmayan "ümumi dövlət" təklifini irəli sürdülər.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq...

Prezident Heydər Əliyev tərəfindən qəbul edilməyən bu təklif Azərbaycanın mənafeyinə zidd olmaqla bərabər, ATƏT-in Budapeşt və Lissabon zirvə toplantılarının sənədlərinə də etinasız yanaşılması demək idi. "Ümumi dövlət" prinsipi nizaməsalma prosesinə ciddi maneə törətməklə yanaşı, münafişenin həllinə dair tərəflərin mövqeyində ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi.

1999-cu ilin aprelindən başlayaraq münafişenin nizamə salınması istiqamətində yeni addımlar atıldı. Bu, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa danışıqlarının aparılması oldu. Həmin vaxtdan indiyə qədər iki respublikanın prezidentləri 30-dan çox görüş keçirmişlər. Lakin münafişenin həllində praktik nəticələr əldə edilməmişdir. Bunun məsuliyyəti bütünlüklə erməni tərəfin üzərinə düşür. Çünki münafişə başlayan keçən dövr ərzində aparılan danışıqlarda təcavüzkar Ermənistan öz qeyri-konstruktiv mövqeyindən geri çəkilmir. Bəzi dövlətlərin "ikili standartlar" prinsipindən çıxış etməsi, BMT və ATƏT kimi beynəlxalq təşkilatların öz təklif və qətnamələrini həyata keçirmək üçün konkret mexanizmlərinin olmaması isə problemin həllinə əlavə əngəllər törədir.

Lakin Azərbaycanın nöqtəyi-nəzəri dəyişilməz olaraq qalır. Bu, beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi şərti ilə münafişenin dinc yolla həllidir. Artıq bütün beynəlxalq təşkilatlar bu mövqeyi dəstəkləyir.

2004-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq ATƏT ilə yanaşı, Avropa Şurası və

Eskalasiya

Avropa İttifaqı da, münafişenin dinc vasitələrlə həlli istiqamətində səylərini artırmağa başlamışdır. 2005-ci ilin yanvarında Avropa Şurası Parlament assambleyasının münafişəyə dair qəbul etdiyi sənəddə Ermənistanın işğalçı dövlət, Dağlıq Qarabağdakı rejimin isə separatçı bir rejim olması bir daha təsbit edildi. İslam Konfransı Təşkilatı da (İKT) bütün toplantılarında Ermənistan-Azərbaycan münafişəsi haqqında bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. İKT Ermənistanı birmənalı şəkildə təcavüzkar dövlət kimi tanıyan ilk beynəlxalq təşkilatdır.

İqtisadi potensialımızın yüksək tempərlə artması, beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq, ordu quruculuğu, fəal xarici siyasət, geniş miqyaslı islahatlar Azərbaycanın mövqələrini möhkəmləndirir, Dağlıq Qarabağ münafişəsinin həlli üçün güclü zəmin hazırlayır.

Eskalasiya (ing. *escalation* qalxmə) – nəyinsə mütəmadi olaraq böyüməsi, güclənməsi, genişlənməsi; məsələn, müharibənin eskalasiyası.

Etatizm (fr. *etat* dövlət) – cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatında dövlətin fəal iştirakı. Etatizasiya prosesi ölkədə sərt mərkəzləşməyə, bürokratiyanın artmasına və güclənməsinə, siyasi hakimiyyətin inhisarına gətirib çıxarır. E. prinsipləri vaxtilə Platonun, T.Hobbson, Hegelin siyasi fəlsəfəsində ifadə edilmişdir. E. tərəfdarları şəxsiyyətə müqayisədə dövləti birinci, əsas sayır, ona ittimai inkişafın ən yüksək məqsədi və son məhsulu kimi baxır, onun

Etimad votumu

hüquqlarının daha da genişlənməsini və sosial həyatın bütün sahələrinə qarışmasını lazım bilirələr.

Etibarsız seçkilər – seçki qanunvericiliyinin ələ pozuntularına yol verilir ki (seçki siyahılarının tərtibi qaydalarının pozulması, seçki komissiyalarının formalaşması qaydası, səsvermə qaydası və səsərin hesablanması və s.), onlar seçicilərin öz iradəsini bildirməsinin nəticələrini dürtür müəyyənləşdirməyə imkan vermür. Seçkilər müvafiq sənədlərlə məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılır.

Etimadnamə – başqa bir ölkədə şəxsin diplomatik nümayəndə təyin olunmasını təsdiq edən sənəd; vəzifə səlahiyyətlərinin icrasına başlayarkən həmin sənəd xarici dövlətin başçısına təqdim olunur.

Etimadsızlıq votumu – parlament idarəetmə forması olan dövlətlərdə hökumətin və ya ayrıca nazirin parlamentin aşağı palatası tərəfindən siyasi xəttinin, qanun layihəsinin bir qayda olaraq bəyənilməməsi. Hökumətə E.v. ifadə olunması təcrübədə ya mövcud hökumətin istefaya çıxmasına və yenisinin formalaşmasına, ya da parlamentin (aşağı palatanın) buraxılmasına və vaxtından əvvəl parlament seçkilərinin keçirilməsinə gətirib çıxarır.

Etimad votumu – parlament idarəetmə forması olan dövlətlərdə hökumətin və ya ayrıca nazirin siyasi xəttinin, qanun layihəsinin bir qayda olaraq

Etnos

parlamentin aşağı palatası tərəfindən bəyənilməsi. E.v. məsələsinin qoyulması təşəbbüsü hökumətin özündən, deputatların parlament fraksiyaları, yaxud qrupları tərəfindən irəli sürülə bilər.

Etnos – öz üzvlərinin ümumi mədəni identiklik şüuru ilə başqalarından seçilən təbii, sosial-tarixi birlik. Əksər politetik cəmiyyətlərdə etnik fərqlər hakimiyyətdə iştirak və rifah səviyyəsində fərqlərlə müşayiət olunur. Nəticədə adətən etnoslararası fərqlər sosial-iqtisadi və siyasi xarakter alır. Etnik fərqlərin irqi fərqlərlə üst-üstə düşməsi isə bu münasibətlərə əlavə çalarlar verir. E. öz etnonimi ilə tanınır (məs., almanlar, ispanlar, macarlar, türklər və i.a.).

Etnosentrizm – digər mədəniyyətlərin ideyaları, davranış nümunələri və təcrübəsini öz mədəniyyəti mövqeyindən qiymətləndirmək. E. baxışı özge mədəniyyətləri obyektiv qiymətləndirməyə imkan vermir. E. başqalarının mədəniyyətini onların öz anlayışları və baxışları ilə qiymətləndirməyi bacarmır, yaxud istəmir.

Etnosiyasi münaqişə – müəşəkkil siyasi fəaliyyətin müəyyən səviyyəsi, ictimai hərəkətlərin iştirakı, kütləvi iğtişələr, separatist çıxışlar və hətta vətəndaş müharibəsi ilə səciyyələnən, etnik icmalar səviyyəsində baş verən münaqişə.

Müasir münaqişənin etnosiyasi səviyyəsinin əsas təzahür xüsusiyyəti millətlərarası ziddiyyətlərin toplanması və işə düşməsinin gizli dövründən ibarətdir.

Etnosiyasi münaqişə

Hər bir münaqişədə bu dövrün müddəti müxtəlif olur. Məhz bu dövrdə münaqişənin etnosiyasi potensialı formalaşır, eləcə də münaqişə iştirakçıları öz milli statuslarını dərk edir, həmin statusu digər milli icmaların statusu ilə müqayisə edir və onlara münasibətlərini müəyyənləşdirir. Bu dövrdə hakimiyyət uğrunda mübarizə yolları və maddi ehtiyatların bölgüsü məsələsi həll edilir. Öz milli statusundan narazılıq tarixi yaddaşı, millətlərarası münasibətlərin köhnə stereotiplərini aktuallaşdırır.

Elmi ədəbiyyatda E.m.-nin səbəblərinin, mahiyyətinin və təkamülünün təhlilinə üç yanaşma mövcuddur: 1) sosioloji (münaqişənin səbəbləri əsas sosial qrup və təbəqələrin etnik parametrlərinin təhlili, eləcə də etnosiyasi gərginlik yaşanan regionun etnik seçiyyəsi ilə cəmiyyətin sosial stratifikasiyası və əmək bölgüsü arasında qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirin tədqiqi əsasında izah edilir); 2) politoloji (millətlərarası gərginlik prosesi və onun açıq münaqişəyədək yüksəlməsi zamanı hissələrin səfərbər edilməsində milli elitaların roluna xüsusi diqqət yetirilir); 3) hakimiyyət, ehtiyatlara yol tapmaq imkanı əsas məsələ kimi tədqiq edilir, E.m.-nin sosial-psixoloji mexanizmləri təhlil olunur.

E.m.-lərin yaranma səbəblərini araşdıran bir çox mütəxəssislər qeyd edirlər ki, bəşəriyyətin obyektiv inkişafının doğurduğu ümumsivilizasiya xarakterli səbəblər bu cür münaqişələrin əsasıdır. Məsələn, E.Blek gürman edir ki, modernləşmənin etnomill arcaalda qeyri-bərabər paylanması bir tərəfdən etnik

Etnosiyasi münaqişə

qrupların iddiaları, digər tərəfdən isə dövlətin öz vətəndaşlarının hüquqlarını təmin etmək sahəsində real imkanları arasında münaqişələr yaradır. A.Doyçun fikrincə, modernləşmə etnik şüuru fəallaşdırır, milli muxtariyyətə doğru siyasi cəhdlərin artmasına təkan verir.

E.m.-nin determinasiyası probleminə toxunan M.Hekter "daxili müstəmləkəçilik" modelini irəli sürür və etnosiyasi gərginliyin meydana çıxmasının "triada modelini" əsaslandırır: 1) qeyri-bərabər modernləşmə prosesində çoxmillətli dövlətin ucqar etnik qruplarının təbiətə konfliktogen olan obyektiv meyluğu; 2) etnik qrupun üzvləri tərəfindən bu meyluğun ucqarların mərkəz tərəfindən sıxışdırılması kimi dərk olunması; 3) mərkəzin "daxili müstəmləkəçiliyinə" qarşı sıxışdırılan qrupların reaksiyası kimi etnomillətçiliyin meydana çıxması.

E.m.-ni törədən digər səbəblər etnosların tarixi və onların qarşılıqlı münasibətlərindən, nəsilən-nəsilə ötürülən formalaşmış milli şüurdan, psixologiyadan, ənənələrdən, ideoloji miflər və stereotiplərdən qaynaqlanır.

Sosial əlaqələrin kəsilməsi şəraitində sosial identikləşmənin ənənəvi əhə-

Evolusiya

miyyətə malik kanalı kimi millətin rolu artır. Etnosentrizmin müxtəlif cərəyanları, o cümlədən millətçiliyin və ifrat şovinizmin növləri marginal təbəqələr üçün xas olan natamamlıq kompleksinin aradan qaldırılmasının xüsusi formasına çevrilir. Millətçilik özünəməxsus tele roluna oynaya bilər ki, onun vasitəsilə aşağı sosial təbəqələr əhəlinin sosial səfərbərliyi vəzifəsini həyata keçirən siyasi partiyaların təsir dairəsinə düşə bilər.

E.m.-nin səbəblərindən biri kimi etnik həmrəyliyin siyasiləşməsinə göstərmək olar ki, bu da yenidənqurma dövründə SSRİ-də siyasi sistemin liberallaşması şəraitində inkişaf etmişdir.

E.m.-nin situasiyalarla bağlı səbəblərini də fərqləndirmək olar: mərkəzi siyasi hakimiyyətin zəifləməsi və ya xarici təhlükənin qəfil ortadan qalxması nəticəsində meydana çıxan mühitin qabaqlayıcı amillərinin qəfildən itməsi; millətlərarası münasibətlərin tarixi irsi; etnik qrup çərçivəsində liderlik uğrunda mübarizə; iqtisadi vəziyyət; E.m. ocağında siyasi və ümumi mədəniyyətin səviyyəsi və s.

Evolusiya (lat. *evolutio* inkişaf etdirmə) – dəyişmə, təkamül, inkişaf prosesi.

Əfqani Cəmaləddin – XIX əsrin görkəmli filosof və ideoloqu. 1838-ci ildə Həmədan yaxınlığındakı Əsədabad kəndində doğulmuşdur. Ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl öyrənmiş və hər üç dildə əsər yazmışdır. O, fransız və rus dillərinə də bələd idi. Təəssüf ki, bəzi mənbələrdə onu ərəb hesab etmişlər. Lakin müasirləri, xüsusən şagirdləri onun türk olduğunu özündən çitmişlər. İslam ensiklopediyasının yazdığına görə 8 yaşına qədər türkçə danışmış, sonra valideynləri ilə birgə Əfqanıstana köçüb gənclik illərini orada yaşamışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlu 1911-ci ildə İstanbulda çap olunan "Türk yurdu" jurnalında dərc etdirdiyi "Türk ələmi" məqaləsində göstərir ki, o özünün əslən Azərbaycan türkü olduğunu söyləmişdir. M.Ə.Rəsulzadə 1912-ci ildə "Türk yurdu" jurnalında çap olunan "İran türkləri" silsilə məqalələrində yazır ki, Şeyx Cəmaləddin Əfqani intibah dövrünün görkəmli simasıdır.

C.Əfqaninin atası nüfuzlu bir din xadimi olub. O, atasının sayəsində Kabilədə mükəmməl dini təhsil alıb. O, həтта baş nazir vəzifəsinə qədər yüksəlib. Əfqani təxəllüsü də məhz onun yaşadığı yerin adı ilə bağlıdır.

Şərhin bu böyük mütəfəkkirinin bir neçə çap olunmuş elmi əsəri, tövsiyələri, məktubları, çoxlu həmsöhbətləri, şagirdləri və davamçıları olmuşdur.

Vaxtilə Türkiyədə olmasına və 1878-ci ildə elm və tədris ocaqlarında

oxuduğu – antiimperialist xarakterli mühazirələrinə görə ölkədən qovulmasına baxmayaraq, Sultan Əbdülhəmid onu 1892-ci ildə yenidən Türkiyəyə qaytar.

1944-cü ildə onun cənazəsinin qalıqları çıxarılıb Əfqanıstana aparılmış və Kabilədə torpağa tapşırılmışdır.

O, bütün mübarizəsini əsasən ingilis müstəmləkəçiliyi əleyhinə çevirmişdi. Kaliforniya universitetinin tarix üzrə professoru xanım Nikki Kiddinin fikrincə, C.Əfqani əslində Avropa müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə aparırdı.

C.Əfqani dini təhsil alsada da, elmə böyük üstünlük verirdi. Təsədüfən yazırdı ki, "Bütün var-dövlət, sərvət əsasən elmin məhsuludur. Dünya elm üstündə bərqərar olur. Elmi bəşəriyyətin əlindən alsan, daha dünyada insanlıqdan əsər qalmaz. Elm bir nəfərin gücünü ön min nəfərə bərabər edir". Görkəmli alim 1872-ci ilə Kəlküttədəki ingilis məktəbində oxuyan müsəlman gəncləri qarşısında çıxış edərək deyirdi: "Qərībə burasındır ki, müsəlman üləmaları elmi iki yerə bölmüşlər: müsəlman elmləri və Avropa elmləri. Bununla da onlar müsəlman xalqını faydalı elmləri mənimləməkdən çəkindirirlər. Onlar başa düşməzlər ki, elm ayrıca heç bir xalqa mənsub deyil. Kim ona yiyələnsə onundur. Elmin yiyəsi – alimdir, meyarı da onun elmliliyidir. Hər bir millət elmi səviyyəsi ilə məşhurlaşır. İnsanları elmi ilə qiymətləndirmək, elm ilə tanımaq lazımdır".

C.Əfqani elm yaradıcısını, əsil alimi cəmiyyətin düşünən beyni, nur mənbəyi hesab edirdi.

C.Əfqani bütün şüurlu həyatının mənasını islam dünyasının geriləmə və tənəzzül səbəblərini araşdırıb öyrənməkdə və onun dərinə cərələr axtarıb tapmaqda görmüşdür. Əfqani mədəni həyatda Avropaya çatmaq üçün bir neçə amilə diqqət yetirməyi məsləhət görür və belə bir fikir irəli sürürdü ki, hər kəs öz millətinin tərəqqisinə nail olmaq istəyirsə, birinci növbədə özünü tanımalıdır, soyuna, kökünə bağlanmalıdır, dilinə, dininə tapınmalıdır.

C.Əfqani xalqın milli şüurunun oyanmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Böyük mütəfəkkir elm və maarifin inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi: "Elm və maarif o zaman millətin şərəfinə səbəb olur ki, o hamının malı olsun. Doğma dildə olmayan elm və maarif hamının malı ola bilməz. Elm və maarif milli dildə olarsa, bir az zaman ərzində ondan hamı bəhrələnsə, vətən övladının bəşirət və bəyan gözü açılar".

C.Əfqani bütün yaradıcılığı boyu elm və maarifin milli dildə aparılmasının vacibliyi haqqında yazırdı.

Böyük filosofun fikrincə, millətin inkişafında əsasən iki mühüm amilə diqqət yetirilməlidir: onlardan biri dildir. O, dilin funksiyasını, milli tərəqqidə oynadığı rolu, milləti millət edən əsas və başlıca komponent olduğunu konkret faktlarla sübut edir və dil birliyini vəhdət adlandırır. Onun nəzərində insanları birləşdirən ikinci amil dindir. O, bu iki amilin fərqli cəhətlərini də göstərir: Dil birliyi, yeni milli birlik dini birlikdən daha möhkəm və sabitdir. Çünki o az müddət ərzində dəyişməyi və başqa dil ilə əvəz olunmağı qəbul etmir. Din

birliyi isə belə deyil. Tarix göstərir ki, bir dildə danışan bir millət min il ərzində öz dilinə ciddi xələf gətirmədən iki-üç dəfə öz dinini dəyişib başqa dinlə əvəz edə bilər. Amma millətin dili uzun müddət yaşayır, onun yol yoldaşı olur.

C.Əfqani haqlı olaraq göstərir ki, dil insanlar arasında təkə funksiyət vəsiyyəti deyildir. Onun funksiyaları daha geniş, daha əhatəlidir və o, millətin ictimai-siyasi təleyində çox mühüm rol oynayır. Millətin bütün ictimai-siyasi fəaliyyəti və nailiyyətləri, inkişaf səviyyəsi, şanı-şöhrəti dilə bağlıdır.

Bütün həyatını Şərqi xalqlarının "Azadlıq, Bərabərlik və Qardaşlıq" prinsiplərinin üzərində qurmağı arzulayan böyük mütəfəkkir filosof göstərir ki, insanın özünün ictimai dəyərini qiymətləndirməsi çox vacib şərtlərdən biridir. O, məktublarında Fransa ilə İrani müqayisə edir və bu qənaətə gəlir ki, "Qərb ölkələrində inkişafın əsas əlamətləri elmdir. Qərbdə xalq dövlətin köməyi olmadan elmə doğru can atır, məmləkəti inkişaf etdirir, dövlətin əzəmət və sərvətini artırır, sənətləri və fənləri irəli aparır, millətin və ayrılıqda hər bir insanın sərvəti çoxalır, qanuna əməl etmək yolu ilə işlər düzəlir. Yüksəlişin və əzəmətin hamar yolu budur".

C.Əfqani Qərb mədəniyyətinin inkişafını görürək, Şərqi gərilimin əsas səbəbini dövlət başçısında görürdü. Odur ki, o şah əleyhinə yazdığı məqalələrdə onu həcv və təhqir edir, xalqın və millətin yolunda çalışmağa üstünlük verməsini arzulayır. Xüsusilə, Türkiyə və İran ictimai-siyasi mühtii onu daha çox özünə cəlb edir.

Əhməd bəy Ağaoğlu

Görkəmli mütəfəkkir, filosof, alim C.Əfqani İranda Nəsrəddin şahın göstərişi ilə həbs edilir. O, 1897-ci ildə Babiəli zindanında həlak olur.

Əhməd bəy Ağaoğlu – XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısı hüduqlarında formalaşmış Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin nümayəndəsidir.

Ə.Ağaoğlu 1869-cu ildə Azərbaycandan Qarabağ mahalının Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Şuşanın maarifpərvər və mütərəqqi ziyalı mühiti onun mənəvi aləminin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Onun ailəsi də həmçinin, Şuşada ziyalı ailələrdən biri olmuşdur.

Ə.Ağaoğlu Parisdə Sarbonna Universitetini və eyni zamanda hüquq məktəbini bitirmişdir.

Ə.Ağaoğlu Fransada olduğu zaman latın, yunan, fransız, ingilis, rus dillərini mükəmməl öyrənmişdir.

Ə.Ağaoğlu təhsil aldığı dövrdə Fransanın bir sıra qəzet və jurnallarında siyasi mövzularda çoxlu məqalə dərc etdirmişdir.

Ə.Ağaoğlu Fransada təhsil aldığı illərdə özünü bacarıqlı ilahiyatçı kimi göstərmişdir. O, 1892-ci ildə Dünya şərqşünaslarının İngiltərə paytaxtında keçirilən beynəlxalq konqresində "Şiə məzhəbinin qaynaqları" mövzusunda maraqlı məruzə ilə çıxış etmişdir. Bu məruzə sonralar Avropanın bir neçə dilində çap olunmuşdur.

Ə.Ağaoğlu Fransada görkəmli Azərbaycan alimi Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə tanış olur, onun islahatçı ideyalarına üstünlük verir.

Əhməd bəy Ağaoğlu

Ə.Ağaoğlunun siyasi fəaliyyəti çox maraqlıdır. O, 1894-cü ildə Qarabağa qayıdır. Sonra İstanbula gedir. Orada Əli bəy Hüseynzadə ilə tanış olur, Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında iştirak edir, "Gənc türklər" kimi təşkilatların fəaliyyəti ilə tanış olur, eyni zamanda müxtəlif mətbuat orqanlarında islamın müqəddəratı ilə bağlı məlahizələr irəli sürür.

Ə.Ağaoğlu Bakıda və Şuşada fransız dilində dərs demiş, bir müddət Bakı qubernatorluğunun dəftərxanasında məmur işləmişdir. Sonralar o, 1898-ci ildən başlayaraq, H.Z.Tağıyevin təsis etdiyi "Kaspi" qəzetində Ə.Topçubaşovla birgə həmrəkdə işləmiş, Ə.Hüseynzadə ilə birlikdə "Həyat" qəzetinə redaktorluq etmişdir.

Görkəmli maarifçi xadim XX əsrin əvvəllərində demokratik yazıçıları, ziyalıları düşündürən problemlərə öz məqalələrində toxunurdu. O, "İrşad" qəzetində dərc etdirdiyi "Qəzetimizin məslək rolu" adlı məqaləsində yazırdı: "Başqa xalqlar irəli getdiyi halda, tərəqqi yolunda olcaq bizdə də bəzən aralandağı bir zamanda, biz müsəlmanlar üzün sürən yuxudan min ildən bəri başımıza, dilimizə, ağızımıza, əqidəmizə, qəlbimizə, xəyalımıza və fikrimizə döyülən şillə və yumruqlar sayəsində şimdiki baş qaldırmaq yoldaşları getmiş görüb, özümüzü əshabi-kehf əhvalatında deyildiyi kimi səhrada tək-tənha görüb mat və məəttəl bir-birimizə deyirik: nə çox yatmışıq. Qəzetimizdə yuxuya qalmaq yatağımızın səbəbini bəyan edəcəək, millətimizi qəfəstə yuxusundan oyadıb karvan dalınca sürətlə getməyə dəvət edəcəyik".

Əhməd bəy Ağaoğlu

Ə.Ağaoğlu qərbçilik mövqeyini və onun Şərq aləminə, o cümlədən Azərbaycana tətbiqi təmayüllü fikirlərini müxtəlif mətbuat orqanlarında izah etməyə başlamışdır. O, Böyük Fransa inqilabının elan etdiyi və dünya liberal-demokratik fikrinin əsas leytmotivinə çevrilmiş "Azadlıq, Bərabərlik, Ədalət" prinsiplərinin qızğın tərəfdarı olmuşdur.

Ə.Ağaoğlu 1905-ci ilin sonlarında onun başçılığı ilə Azərbaycan-erməni qırğınına qarşı çıxan "Difai" təşkilatını yaradır. Bu təşkilatın fəaliyyəti nəticəsində düşmənin azğınlığının və qırğının qarşısı alınır. Lakin çar rejiminin təzyiqinə məruz qalan Ə.Ağaoğlu mühacirət etmə məcburiyyəti qarşısında qalır və "Difai" təşkilatı da dağılır.

M.Ə.Rəsulzadə bu böyük mütəfəkkirin fəaliyyətinə çox yüksək qiymət verib. O, yazırdı ki, "Ə.Ağaoğlu Ziya Göyaly və Yusif Akçura ilə birlikdə türkçülük cərəyanının başçılarından olmuşdur. Əhməd bəy sadə qəzetçi deyil, eyni zamanda camaat adamı, maarifçi, siyasətçi və inqilabçısıdır".

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, onun 1904-1910-cu illərdəki yazıları "milli oyanış hərəkatımızın ən canlı və qızğın dövrünü təşkil edir".

Ə.Ağaoğlu 1909-cu ildə Türkiyəyə köçdükdən sonra burada "Türk yurdu" jurnalının (1911) nəşirlərindən biri olur. Bundan əlavə, "Tərcümanı həqiqət" və "Gənc Türk" qəzetlərinə də redaktorluq edir.

Görkəmli alim Türkiyədə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur. Belə ki, İstanbul Universitetində türk mədəniyyəti tarixindən, islam hüququndan, rus dili və ədəbiyyatından mühazirələr oxuyur.

Əhməd bəy Ağaoğlu

Ə.Ağaoğlunun geniş ictimai-siyasi fəallığı tezliklə müəyyən hakimiyyət orqanlarının diqqətini cəlb edir. O, 1914-cü ildə Türkiyə Millət Məclisinin üzvü seçilir. 1918-ci ildə ermənilərin Azərbaycana xalqına qarşı apardıqları soyqırımının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycana gələn Türkcü qoşunları komandanının siyasi müşaviri kimi o Vətənə qayıdır. Gəncədə 4 ay ərzində çapdan çıxan "Türk sözü" qəzetini nəşr edir. Bir siyasi xadim kimi formalaşmış Ə.Ağaoğlu elə həmin il Şuşadan Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilir.

Versal Sülh Konfransına göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibində Ə.Ağaoğlu da var idi. Lakin Parisə getmək ona qismət olmadı. İstanbulda ingilislər "İttihad və tərəqqi" partiyasının üzvlərini sürgünə göndərir. O, 3 il Malta adasında sürgündə qalır və məşhur "Üç mədəniyyət" əsərini də elə burada yazır.

Sürgün müddəti qurtardıqdan sonra Ə.Ağaoğlu İstanbula qayıdır. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Türkiyənin ilk prezidenti Mustafa Kamal Atatürkün ən yaxın məsləkdaşlarından biri olur.

Ə.Ağaoğlu "Üç mədəniyyət" traktatında İslam, Budda və Qərb mədəniyyətini nəzərdən keçirir. Bütövlükdə hər bir mədəniyyətin, cəmiyyətin və insanın həyat tərzində böyük rol malik olduğunu göstərir. O, mədəniyyət konsepsiyasında Qərb dəyərləri ilə Şərq dəyərlərini geniş müqayisə edir. Böyük alim dinə münasibətdə də orijinal mövqeyini düzgün qavrayır. Ə.Ağaoğlu insan fərdi və şəxsiyyətinin azadlıqlarını, insan hüquqlarını ön plana çəkir.

Ə. Ağaoğlunun dövlətçilik konsepsiyaları müasirdir. Xüsusilə türkçülük ideyalarını dəstəkləyən Ziya Göyaly dəfələrlə qeyd edir ki, Əli bəy Hüseynzadənin və Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığından bəhrələnmişdir. O yazırdı ki, Osmanlı imperatorluğu dövründə dövlət əslində ölkə içində türkün mənafeyini xristianların, türk olmayan müsəlmanların mənafeyinə qurban verirdi. Buna görə də türk əhalisi gözəndən düşmüş durumda idi. Osmanlı imperatorluğunda türklər sözdə "hakim millət" idi.

Ə. Ağaoğlunun fikrincə, dövləti yaradan millətdir. Sülələ yuxılır, ancaq millət yaşayır, yeni rəhbərlər vasitəsilə dövlətin təməli təzələnilir. O, demokratik dövlət sisteminə siyasi partiyaların roluna yüksək qiymət verirdi. Millətin ümumi mədəni səviyyəsinin daim yüksək olması görkəmli alimi düşündürdü. Eyni zamanda göstərdirdi ki, inkişaf etmiş mədəni bir milləti idarə etmək çətin işdir.

Ə. Ağaoğlu demokratiyanın əsasını azadlığa nail olmaqda görürdü. Hürriyyət olmayan yerdə ədalətdən, qanun-qaydadən danışmaq olmaz. O, qərbi demokratiyanın tərəfdarı idi. Eyni zamanda milli və dini xüsusiyyətlərinə də nəzərə alınmasını zəruri sayırdı.

Əhməd bəy Ağaoğlu hürriyyət və qanun arasında təbii bir hüdu olduğunu göstərir. Bu hüdu, məlum olduğu kimi, Konstitusiyaya ilə tənzimlənir.

Böyük türkoq, filosof, nəzəriyyəçi Ə. Ağaoğlu 1939-cu ildə Türkiyədə vəfat etmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) – görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, ictimai xadimi, publisisti. Salyanda anadan olmuş, 1885-ci ildə Tiflis gimnaziyasını, 1889-cu ildə Peterburq Təbii Elmlər Akademiyasını, 1895-ci ildə İstanbulda Ali Hərbi Tibb Məktəbini bitirmiş və bir neçə il orada qəbt professor assistenti vəzifəsində işləmişdir. O, 1889-cu ildə Türkiyədə "Gənc türklər" hərəkatına qoşulmuş, orada "İttihad və Tərəqqi" partiyasının yarıdılmasında iştirak etmişdir.

Müsəlman-türk dünyasında bir mücahid və ensiklopedik şəxsiyyət kimi tanınmış görkəmli filosof, şair, tənqidçi, publisist Ə. H. 1905-1907-ci illərdə Bakıda türkçə nəşr edilən ilk gündəlik "Həyat" qəzetinin naşiri və baş redaktoru olmuşdur. Bu illərdə dövrü mətbuatda – "Füyuzat"da və s. nəşr etdiyi əsərlərində o islamda məzhəbçilik – şiə və sünni təriqətlərinin əleyhinə çıxaraq, ruslaşdırma meyillərini kəskin tənqid etmiş, islam birliyi ideyasının tərəfdarı olmuşdur.

Ə. H. 1910-cu ildən ömrünün sonuna qədər (qısa fasilələr istisna olmaqla) Türkiyədə yaşamış və İstanbul Universitetinin professoru olmuşdur.

Ə. H. müsəlman və o cümlədən türk xalqlarını vahid ideya uğrunda birləşməyə çağırırdı, o 1907-ci ildə türklük (türkləşmək), müsəlmanlıq (islamlaşmaq) və müasirləşmək (avropalaşmaq) şüarı ilə çıxış etmişdi. Düşmənlərimizin yurduduqları "panislamizm" və "pantürkizm"dən fərqli olaraq, o, bütün türklərin qan birliyi, dil birliyi, əqidə birliyi əsasında birləşməsi vacibliyini

təbliğ edirdi. O, xalqımızın türk əsilli xalq olduğunu qeyd edərək, bu fikrə şübhə ilə yanaşanlara qarşı kəskin çıxış edirdi. Ə. H.-nin bu məqsədyönlü fəaliyyətinin, fikirlərinin bu günümüz üçün də çox böyük tarixi-siyasi əhəmiyyəti var. Çünki dünyanın bu mürəkkəb, qarışıq vaxtında hələ də türkün soy-kökünü saxtalaşdıran, onu tarix sahəsində ön cavən, tarixi kökləri zəif olan bir xalq kimi qəbul edən qüvvələr mövcuddur. O, 1905-ci ildə sanki belələrinə qarşı türkün əsil mövqeyini göstərərək yazmışdı: "Türklər tarix səhnəsinə miladi – İsadən iki min il əqdem çıxmışlar" ("Həyat", 1905, №9).

Ə. H. milli tariximizdə istiqlalyyət uğrunda mübariz, milli qurtuluş məramının qarçısıdır. Bu böyük türk ideoloqunun yaradıcılığında bu fikir heç də birdən-birə yaranmayıb. Məlumdur ki, XIX əsrdən başlayaraq, Şərç ölkələrin imperialist dövlətləri tərəfindən təcavüzünün, müsəlman torpaqlarının parçalanmasının, məhkum millətlərin milli varlığını, dilinin, mədəniyyətinin tapdanmasının qarçısını almaq kimi böyük bir ehtiyac mövcud idi.

Ə. H.-nin ən böyük xidməti onda idi ki, o əsərlərində müstəmləkəçi dövlətləri bəşəriyyətin ən qəddar düşməni kimi işfə və inkar etməklə yanaşı istiqlalyyət və azadlıq uğrunda mübarizəyə başlamış müsəlman və türk xalqlarını vahid ideya ətrafında birləşməyə çağırırdı. O, türk xalqlarının mübarizə yolunu "Siyasəti-fürusət" əsərində yüksək qiymətləndirərək yazırdı: "Türklər ya ölərlər, ya hicrət edərlər, fəqət qul olmazlar".

Ə. H.-nin siyasi baxışları bütün kəskinliyi ilə bu əsərdə verilmişdir. Bu əsər milli-azadlıq hərəkatının böyük bir mərhələsinə əks etdirir. Çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çevrilmiş bu əsərdə kəskin etiraz özünü tam büruzə verir. O, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda baş verən milli-azadlıq hərəkatının məğlub edilməsinin səbəblərini milli birliyin olmamasında gördüdü.

Böyük türkoq-filosof Herodotdan üzü bəri tarix səhnəsində ad çıxarmış şahların, ulu hökmdarların adlarını sadalayır, bu qənaətə gəlir ki, onların heç biri bu milli birliyi yarıda bilməmişdir. Onun fikrincə, tarix səhnəsində yeni xilaskarların zühuru XIV əsrdən Teymurləng, Xətayi, Nadir kimi türk fəthlərinin hakimiyyətlə başlayır. Bu üç nəhəng fəthin – sərkərdənin bioqrafiyasını araşdıran Ə. H. Azərbaycanda qüvvətli mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq uğrunda mübarizəni ön sıraya çəkir.

Ə. H. türkçülük ideologiyasının banisidir. O, türk xalqlarının ən böyük müdafiəçilərindən, onların azadlıq uğrunda qarçışan fikir qəhrəmanı idi. Ə. H. türkçülük fəaliyyəti və fəlsəfi-siyasi görüşləri ilə zamanəsinin ən böyük mütəfəkkiri, ideoloqu səviyyəsinə yüksəlmişdi.

Ə. H.-nin dünyagörüşü hər şeydən əvvəl Azərbaycan xalqının mənəvi sərəvətlərindən qidalanmışdır.

Ə. H. ilk dəfə olaraq Amerika qitəsində yaşayan qırmızıdənilər insanları haqqında məlumat verir. Onun fikrincə, bu insanların mənşeyi araşdırırlarsa çox həqiqətlər aşkara çıxar. O bildirdirdi ki, bu qırmızıdənilər insanların kökü qədim

Ənənəvi cəmiyyət

türklərin ulu əcdadlarına gedib çıxır. Sibirdən Bering boğazı vasitəsilə Amerika qitəsinə gedib çıxan bu insanların mənşəyi bu gün dünyə türkoloji tədqiqatlarının mərkəzində durur. Aparılan tədqiqatlar onların türk soyuna məxsus olduğunu sübuta yetirir.

Ə.H. xalqların müxtəlif siniflərə bölünməsinə inkar edirdi, o dini və milli birliyi ön plana çəkirdi, bütün müsəlmanların, o cümlədən türk xalqlarının öz sinfi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq birləşməsi ideyasını geniş təbliğ edirdi.

Ə.H.-nin ictimai fəaliyyəti çox geniş olub. Mətbuat səhifələrində yazdığı məqalələr onun cüzi bir hissəsini təşkil edib. O, öz məsləhətləri ilə birgə müxtəlif tədbirlərdə iştirak edir, Azərbaycanda milli hökumət qurulması məsələsi ilə əlaqədar bir neçə nümayəndə ilə Azərbaycana göndərilir.

Ə.H. yaxşı rəssam olmuşdur. Vaxtilə Bakıda sökülüb tam dağıdılmış Bibi Həybat məscidi məhz onun çəkdiyi rəsm əsasında yenidən olduğu kimi bərpa edilmişdir.

Ə.H. 1940-cı il martın 17-də Türkiyədə vəfat etmişdir.

Ənənəvi cəmiyyət – aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir: 1) əməyin həm təbii olaraq, həm də ixtisasa görə bölünməsi (əsasən cinsi yetkinlik əlamətlərinə görə); 2) qarşılıqlı təsirlərin qeyri-formal tənzimlənməsi (dinin və mənəviyyətin yazılmamış normaları ilə); 3) qohumluq əlamətlərinə görə (birliyin "ailə" tipi üzrə təşkil); 4) birliyin ibtidai üsullarla idarə olunması (hakimiyət

Ərəb Dövlətləri Liqası (ƏDL)

yətin irsi olaraq və ya ağsaqqallığa görə idarə olunması).

Ərəb Dövlətləri Liqası (ƏDL) – 1945-ci ilin mart ayında təsis olunmuş dövlətlərarası regional təşkilat. Özündə Əlcəzair, Bəhreyn, Cibuti, Misir, İordaniya, İraq, Yəmən, Qətər, Küveyt, Livan, Liviya, Mavritaniya, Mərakeş, BƏƏ, Əmman, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Somali, Sudan, Tunis və Fələstini birləşdirir.

Təşkilatın ali orqanı üzv dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət Şuradır. Şura ildə 2 dəfə sessiya çağırır. Şurada müzakirə olunan qərarlar ya yekdilliklə, ya da səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Yekdilliklə qəbul edilmiş qərarların icrası bütün üzv dövlətlər, səs çoxluğu ilə qəbul edilmiş qərarların icrası isə ancaq qərarın lehinə səs vermiş dövlətlər üçün məcburidir.

1964-cü ildən bəri Liqa çərçivəsində həlli daha vacib olan məsələlərin müzakirəsi və müvafiq qərarların qəbulu üçün dövlət və hökumət başçılarının konfransı keçirilir. Liqanın cari işlərini Baş Katiblik yerinə yetirir. Liqanın iqamətgahı Misirin paytaxtı Qahirədədir.

Məqsədi: üzv dövlətlər arasında daha sıx əlaqə yaratmaq; onların siyasi fəaliyyətini əlaqələndirmək; iqtisadiyyat, maliyyə, ticarət, mədəniyyət sosial və digər sahələrdə əməkdaşlığı genişləndirmək; üzv dövlətlərin müstəqillik və suverenliyini qorumaq. Ümumiyyətlə, ərəb dövlətləri və onların maraq dairəsinə aid olan bütün məsələləri müzakirə etməkdir.

Fanatizm

F

Fanatizm (lat. *fanum* məbəd, qurbanlıq) – hansısa bir ideyaya, dünyəgörüşünə, dinə mübtela olma və hansısa bir işə, ideologiyaya kortəbii aludə olma və bağlanma.

Faşizm (ital. *fascismo*; *faseio* dəstə, birlik) – Avropa ölkələrində I Dünya müharibəsindən sonra meydana gəlmiş totalitar siyasi hərəkatların, partiya və rejimlərin növlərindən və onlara məxsus ideologiyalardan biri.

Bu fenomenin belə geniş inışarına başlıca səbəb – cəmiyyətin bütün sosial qruplarını bürümüş uzunsürən global böhran olmuşdur. F. bu böhrandan daha tez və effektiv çıxmaq üçün bir cəhd idi. Lakin cəmiyyətin mövcud problemlərinin həlli müqabilində yeni faşist elitasına ödəyəcəyi haqqın qiyməti o qədər yüksək idi ki, son nəticədə o, cəmiyyətin özünün tamamilə dağılıb məhv olunmasına gətirib çıxardı.

F. I Dünya müharibəsində uduzmuş ölkələrin özlerine "günəş altında" yer tapmaq üçün milli səfərbərlik və həmrəylik ideologiyasıdır. F. cəmiyyətin təşkilatı və struktur cəhətdən yenidən qurulmasına yönələn mistik etatizm və dövlət paternalizmi və indiyədək məlum olan millətçilik və irqçilik ideologiyalarının təhlükəlisidir. F. ksenofobiya, irqçilik, militarizm prinsipləri əsasında işlənən sosial toplumun "özümüzünkülərə və özgələ" məcburi surətdə bölünməsinə, "özlərdən" süni surətdə düşmən obrazı yaratmasına və onların

Federal məclis

məhv edilməsinə yönələn bir ideologiyadır. O mifik oriyentasiyalı ənənəvi dəyərlərə əsaslanan və onun itirilməsindən ehtiyatlanan bir ideologiyadır.

F. kütləvi siyasi hərəkatdır. Onun başında böyük bir təbliğət və təşviqat aparatı durur və lazım gələndə o geniş xalq kütlələrini idarə etmək üçün spesifik texnoloji bir kompleksə çevrilir. F.-in digər mürtəce diktatura formalarından fərqi ondadır ki, onu cəmiyyətdə sosial təbəqələrin böyük əksəriyyəti müdafiə edir. Buna isə başlıca səbəb – faşist liderlərinin onlara müəyyən sosial faydalar, vədlər verməsidir. Faşist hərəkatlarının və rejimlərinin sosial bazasını ilk növbədə böhrandan daha çox zərər çəkmiş sosial qruplar – sosial strukturun orta və aşağı təbəqəsi təşkil edir.

F. totalitar və avtoritar siyasi mədəniyyətin tamamilə yeni bir növünü yaradır ki, o özünü bütün sahələrdə: ailədə, məişətdə, istehsalatda və s. göstərir, başqa sözlə, faşist partiyası ictimai həyatın bütün sahələrinə güclü təsir göstərir.

Federalizm (fr. *federalisme*, lat. *foedus* ittifaq) – 1) dövlət quruluşunun iki formasından biri; 2) federativ dövlət quruculuğu yolunda siyasi hərəkat.

Federal məclis – 1) Avstriya və İsveçrənin ikipalatalı parlamentinin adı; 2) Rusiya Federasiyasının nümayəndəli qanunvericilik orqanı. İki palatadan: yuxarı – *federasiya şurası* və aşağı – *dövlət dumasından* ibarətdir. Hər iki palata öz iclaslarını bir-birindən ayrı keçirir, lakin onlar bir yerdə yığılıb, RF Prezidentinin, RF-nın Konstitusiyası

Federasiya

Məhkəməsinin müraciətlərini müzakirə edər, xarici ölkə başçıların çıxışlarını dinləyə bilərlər.

Federasiya (lat. *foederatio* ittifaq, birlik) – tərkibində inzibati-ərazi birlikləri olan məhdud hüquqi-siyasi müstəqilliyə malik *dövlət quruluşu* forması.

F.-nin xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır: 1) ittifaqın və subyektlərin konstitusiyalarının olması; 2) ittifaq konstitusiyasının və ümumfederal qanunvericiliyinin üstünlüyü; 3) F. subyektlərinin əhalisinin bərabər vətəndaşlığının olması; 4) F. subyektlərinin də qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin olması; 5) F. subyektlərinin nümayəndəli orqanlarının öz səlahiyyətləri və sərəşlələri çərçivəsində qanunvericilik hüququnun olması; 6) F.-nin ən vacib elementlərindən biri də federal parlamentin ikipalatalı struktura malik olmasıdır.

Federasiya Şurası – RF-nin Federal Məclisinin yuxarı palatası. Ona RF-nin 89 subyektinin hər birindən iki nümayəndə daxildir (biri qanunvericilik, o biri hakimiyyətin icra orqanından). F.Ş. qanunvericilikdə Dövlət Duması tərəfindən qəbul olunan federal, eləcə də federal Konstitusiyaya qanunlarını təqdir və ya inkar etməklə iştirak edir. Bundan əlavə, F.Ş.-nin fəaliyyət dairəsinə: Federasiyasının subyektləri arasında sərhədlərin dəyişdirilməsi; hərbi və fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi barədə Prezidentin Fərmanının təsdiqi; RF-nin silahlı qüvvələrindən onun sərhədlərindən kənarında istifadə barədə qərar;

Feminizm

Konstitusiyaya Məhkəməsinə, Ali Məhkəməyə və RF-nin Ali Arbitraj Məhkəməsinə hakimlərin təyin olunması; RF-nin Baş prokurorunun, Hesablama Palatasının sədrinin, müavininin və auditorlar heyətinin yarısının vəzifəyə təyin və vəzifədən azad olunması və s. daxildir.

Feminizm (lat. *femina* qadın; fr. *feminisme*) – Qərbdə qadın hüquqlarının kişi hüquqlarına bərabər olması uğrunda qadın hərəkatı. XVIII əsrdə, 1775-1783 illərdə ilk dəfə Şimali Amerikada müstəqillik uğrunda müharibə dövründə və az sonra Böyük Fransız inqilabı zamanı yaranıb. "Qadın və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi" də o dövrün məhsuludur. XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində bir sıra ölkələrdə feminist təşkilatlar – Beynəlxalq qadınlar şurası (1888), Qadın seçki hüquqlarına dair Beynəlxalq alyans (1904) (müasir adı – Qadın Hüquqlarının Tərəfdarı olan Beynəlxalq Qadın Alyansı) yaradılmışdır. I Dünya müharibəsi zamanı (1914-1918) feministlər hər yerdə öz fəaliyyətlərini dayandırmışdılar və qərara almışdılar ki, onu müharibədən sonra bərpa etsinlər. 1925-ci ildə Birləşmiş Beynəlxalq Qadın Təşkilatlarının Daimi Komitəsi (1934-cü ildən Beynəlxalq Qadın Təşkilatlarının Əlaqələndirmə Komitəsi) yaradılmışdır. 20-ci illərdə bir sıra Asiya dövlətlərində də (Türkiyə, Çin və s.) qadın hüquqları uğrunda mübarizə aparən təşkilatlar yaradılmışdır.

II Dünya müharibəsi (1939-1945) zamanı bir sıra feminist təşkilatlar yenə də öz fəaliyyətlərini dayandırdılar və

Fenomen

yalnız 1946-cı ildə bərpa etdilər. Müharibədən sonra feminist milli təşkilatlar Afrikada da yaradılır. Feminist təşkilatlar qadın emansipasiyası problemləri ilə məhdudlaşdırdılar. Qadın hərəkatının tarixində sufrajizm hərəkatı böyük rol oynamışdır. Bu hərəkat qadınlara kişilərlə bərabər seçki hüquqları verilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır. Qadınlar ilk dəfə bu hüququ Yeni Zelandiyada (1893) və Finlandiyada (1906) almışlar. Sonralar isə dünyanın digər ölkələrində də qadınlara bu hüquqlar verilməmişdir: ABŞ-da 1920-ci ildə, İngiltərədə 1928-ci ildə, Fransada 1944-cü ildə və s. II Dünya müharibəsindən sonra qanunvericilikdə təsdiq olunmuş və mövcud olan diskriminasiyanı aradan qaldırmaq üçün qadın siyasi hüquqlarının həyata keçirilməsinə feministlər tərəfindən diqqət artırılmışdır. Bəzi feminist qruplar həm də sosial tələblər irəli sürürlər.

Demokratik Qadın Federasiyası və onun milli bölmələri bütün qadın təşkilatlarını, həmçinin feminist təşkilatların qadın və uşaq hüquqları uğrunda, müharibə əleyhinə, faşizmə, irticaya qarşı beynəlxalq əməkdaşlığa çağırırlar.

Fenomen (yun. *phainomenon* təzahür edən, aşkara çıxan) – 1) hadisə; 2) nadir, qeyri-adi, müstəsna hadisə.

Fəal seçki hüququ – seçkili dövlət və yerli özünüidarə orqanlarını seçmək, habelə referendumlarda iştirak etmək hüququ. Dünya ölkələrinin mütləq əksəriyyətində cinsindən, məşğuliyyət növündən, əmlak vəziyyətindən, təhsildən

Filiyasiya

və s. asılı olmayaraq bütün həddi-buluğa çatmış vətəndaşlara aiddir. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində F.s.h.-nu həyata keçirmək üçün yaş senzi 18 yaş təşkil edir. Yaş senzi Malayziya, Mərakeş, Boliviya, Kamerun və Yamaykada – 21 yaş, Braziliya və İranda – 16 yaş, İndoneziyada – 17 yaş müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında yaş 25-dən aşağı olmayan hər bir vətəndaş qanunla müəyyən edilmiş qayda Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı seçilə bilər.

Məhkəmənin qərarı ilə fəaliyyət qabiliyyətsizliyi təsdiq olunmuş şəxslərin seçkilərdə, habelə referendumda iştirak etmək hüququ yoxdur.

Fərd – əsasən iki mənada istifadə olunur:

1) İnsan nadir təbii varlıqdır. O, Homo sapiens növünün təmsilçisi, filogenetik və ontogenetik inkişafın məhsulu, anadangəlmə və sonradan qazanılan keyfiyyətlərin vəhdəti, fərdi özünəməxsus əlamətlərin (bəhlər, meyillər və s.) daşıyıcısıdır.

2) İnsan toplunun xüsusi təmsilçisidir; öz təbii (bioloji) həddləri çərçivəsinə daxil olan sosial varlıqdır, alətlər və işarələr vasitəsilə öz davranışını və psixiki proseslərini idarə edir. F. termininin hər iki mənası bir-biri ilə bağlıdır.

Filiyasiya (fr. *filiation*, lat. *filialis* oğula məxsus) – anadanolma hüququna görə vətəndaşlıq alma. F. bir qayda olaraq vətəndaşlıq "qan hüququna" və ya "yer hüququna" görə verilir. Birinci

Folкетинq

haldə uşaq anadan olduğı yerdən asılı olmayaraq, vətəndaşlıq alır, ikinci haldə isə ata-anasının vətəndaşlığından asılı olmayaraq, hansı dövlətin ərazisində doğulubsa, o dövlətin də vətəndaşı sayılır. Ümumiyyətlə, hər iki prinsip məqbul sayılır.

Folкетинq (dan. *Folкетинq*) – Dani-markanın təkpələli parlamenti.

Fraksiya (lat. *fractio* sındırma, parçalama) – özünün mərkəzi təşkilatı və platforması olan, partiyaların siyasətini parlamentdə, yerli özünüidarəetmə orqanlarında həyata keçirən siyasi partiya üzvlərindən təşkil olunmuş qrup.

Frustrasiya (lat. *frustratio* yalan, uğursuzluq) – 1) yalan, çəşdırma; 2) hədə ümid, uğursuzluq; siyasi psixologiyada – xarici və daxili uğursuzluq üzündən ictimai-siyasi fəaliyyətdə diskomfort vəziyyəti.

Fundamentalizm – hansısa ideyaya, dəyərlərə və məqsədlərə sonsuz bağlılığı ilə seçilən siyasət və ideologiya. F. bir çox hallarda siyasətdə “başqa cür düşünənlərə qarşı” güc və terrorla

Futurologiya

müəşiyət olunur. F. *protestantizm* çərçivəsində liberal protestant rasionalizminə qarşı son dərəcə mühafizəkar bir cərəyan kimi meydana gəlmişdir. Hazırda bir çox dövlətlərin siyasətində vacib yer tutur.

Funksioner (lat. *funktio* icraetmə) – 1) bəzi ölkələrdə partiya və ya həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının əməkdaşı; 2) dövlət aparatında işləyən məmur.

Futurologiya (lat. *futurum* gələcək + *logos* təlim) – bəşəriyyətin və sosial proseslərin gələcəyinin tədqiqi ilə məşğul olan bir çox elmlərin cəmi. F. termini elmi dövriyyəyə 1943-cü ildə alman sosioloqu O.Fletheym tərəfindən gətirilmişdir. Bir sosial fənn kimi onun əsas predmeti – bəşər cəmiyyətinin gələcəyidir.

Futuroloji tədqiqatlar əsasən dünya və bəşəriyyət, dünya iqtisadiyyatı (Roma klubu), konkret ölkənin gələcəyi (Q.Kan), dünyanın gələcək nizamında baş verəcək dəyişikliklər (J.J.Servan-Şrayber), etnik dəyərlərdə və sosial prioritetlərdə gözlənilən dəyişikliklər (S.Nuring) və digər bu kimi problemlərə həsr olunur.

Gender siyasəti

G

Gender siyasəti – son vaxtlar bütün dünyada gender tədqiqatları çox populyarlaşmışdır. Artıq bir neçə ildir ki, gender ölçüsü beynəlxalq miqyasda siyasətin və hüququn inkişafının əsas atributuna çevrilmişdir. Azərbaycanda 40-a yaxın qadın təşkilatı və ali məktəb gender siyasətinin mahiyyətini öyrənməklə məşğuldur.

Qadın problemi, feminizm və genderlə tanışlıq göstərir ki, bu sahədə çoxlu ziddiyyətli baxışlar və yanlış təlimlər vardır. Gender problemi qadın və kişi arasında real, təbii, bioloji fərqləri izah etməklə məhdudlaşmışdır, o, cinslər arasında bərabərsizliyin qlobal və lokal mənzərəsini aşkara çıxarır. Cəmiyyətdə qadın və kişi dəyər və ideallarını təfəkkür və fəaliyyətin ən ümumi insani normaları kimi təsdiq etməyə çalışır. Gender – müasir cəmiyyət həyatının bilavasitə praktikası ilə, müasir dünyada baş verən siyasi və hüquqi proseslərlə bağlıdır.

İctimai fikir tarixində qadının şəxsiyyəti məsələsi bir sıra sosial problemlər kimi aşağıdakı amillərlə şərtlənmişdir. Əvvəla, hər bir dövr bu problemi həmin dövrün sosial-siyasi şəraiti ilə, cəmiyyətin həyat və təfəkkür tərzini, fəlsəfi, əxlaqi, dini, etik və s. baxışları sistemi ilə qarşılıqlı əlaqədə həll etməyə çalışmışdır. Belə bir prinsipə əsasən də müxtəlif xalqların dünyagörüşündə, nəzəri və adi şüurunda bir-birindən fərqli, hətta biri digərinə zidd olan baxışlar, cərəyanlar, təmayüllər və onlara istinad edən ictimai hərəkatlar meydana gəlmişdir.

General-qubernator

Azərbaycan xalqının ən qədim abidələrində, müqəddəs Quranda, ilk ədəbi dastanımız “Dədə Qorqud” boylarında, müxtəlif dini cərəyanlar və təlimlərdə, klassiklərin yaradıcılığında qadın şəxsiyyətinin cəmiyyətdəki yeri və rolunun geniş şərhinə rast gəlirik.

G.s. çoxşaxəli problemləri əhatə edir. Buraya təhsil problemləri, kişi və qadın münasibətləri, qadın hüquqlarının həyata keçirilməsi məsələləri və bir çox mühüm problemlər daxildir. Hazırda səhiyyə, mədəniyyət, pensiya təminatı sahələrində gender siyasəti geniş tətbiq edilir. Bu siyasətdə ailədaxili problemlərin həll olunması məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

General-qubernator – 1) Rusiyada 1703-1917-ci illərdə yerli hakimiyyətdə ali vəzifə; 2) Britaniya monarxının Millətlər Birliyinin tərkibində monarxiya idarəetmə formasının qorunub saxlandığı dövlətlərdə ali nümayəndəsi. Birliyin tərkibində olan dövlətin hökumətinin təqdimatı ilə Birliyin sakinləri arasında Britaniya kralı (kraliçası) tərəfindən təyin edilir. G.-q. bütün dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində başçılıq edir və xeyli səlahiyyətlərə malikdir: o, formal olaraq icra hakimiyyətinin başçısıdır, ali baş komandandır və s. Lakin öz fəaliyyətində faktiki olaraq Birliyin tərkibində hökumətin qərarları ilə bağlıdır. Kanadanın Konstitusiyasına görə, G.-q. dövlət başçısı – Böyük Britaniya kraliçasını təmsil edir. Bir sıra dövlətlərdə G.-q. yuxarı palata üzvlərini təyin edər və parlamentin aşağı palatasını buraxa bilər.

Genезis (yun. *genesis* mənşə, təşəkkül) – 1) mənşə, yaranma, inkişaf; 2) Moiseyin dünyanı meydana gəlməsi xəritəsini təsvir edən birinci kitabın adı (Varlıq kitabı).

Genosid (yun. *genos* tayfa + lat. *caedere* öldürmək, hərf. tayfanın məhv) – soyqırımı, hər hansı milli, etnik, irqi və dini qrup üzvlərini tamamilə və ya qismən məhv etmək məqsədi daşıyan, onların səhhətinə ağır zərbə vurmağa, zorakı vasitələrlə nəsilələrinin artımına əngəl törətməyə, uşaqlarının əlindən alınmasına, zorla başqa yerə köçürülməsi və yaxud son nəticədə həmin qrupun üzvlərinin cismani məhvə apara biləcək həyat şəraitinin yaradılmasına yönələn hərəkət. Beynəlxalq hüquq onu beynəlxalq cinayət kimi qiymətləndirir. BMT-nin G. cinayəti və ona görə cəza haqqında Konvensiyası (1948-ci il) G.-i Beynəlxalq hüquq normalarını pozan, sülhə, təhlükəsizliyə qarşı çevrilmiş cinayət elan edir. Son onilliklərdə G. halları Kampuçiyada (1975–1979), Ruandada (1994–1995) baş vermişdir. 1992-ci ilin fevralında Azərbaycanın Xocalı şəhəri əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri cinayət son onilliklərin ən dəhşətli genosid aktıdır (bax: *Azərbaycanlıların soyqırımı, Xocalı soyqırımı*).

Geosiyasət (<yun. *ge* torpaq + *politikə* siyasət) – dövlətin fiziki və sosial, maddi və mənəvi ehtiyatlarını məcmu halında öyrənən elm. Həmin dövlətin tərkibində ehtiyat olmur ki, ondan istifadə olunması (bəzi hallarda hətta adiccə onun miqdarı) beynəlxalq ələmdə öz məqsədlərinə çatmağa imkan verir.

Yaranmış önənəyə görə G.-in mənşəyi onun siyasi coğrafiyadan ayrılması ilə əlaqələndirilir. Bununla əlaqədar olaraq bir çox nəzəriyyəçilər belə hesab edirlər ki, siyasi coğrafiya dövlətin inkişafı gedişindəki dəyişikliklərin statik təsviri ilə qonaqlənir. G. isə konkret vəziyyəti nəzərə alan və qiymətləndirən intizamı göstərir, burada mövcud olan dövlət daim gələcəyə istiqamətlənmişdir. G.-in üzvü şəkildə təyin olması da kifayət qədər yayılmışdır. Belə yanaşılıqda dövlət canlı bir orqanizm kimi nəzərdən keçirilir, bəzən dövlət barədə hətta bioloji orqanizm kimi danışırlar. Nəzərdən keçirilən elmin mahiyyətini dərk etmək üçün onun amillərinin təyin olunması çox əhəmiyyətlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən G. dövlətin xarici siyasəti işlənilib hazırlanarkən istifadə olunan və coğrafi, demografik, ekoloji və digər amillərin nəzərə alınmasına imkan verən bir alet kimi başa düşülür.

G.-in bir elm kimi meydana gəlməsində coğrafi determinizmin çox mühüm rolu olmuşdur.

Müasir G. onu müəyyən edən bir sıra amillər vasitəsilə dövlətin xarici siyasətini kompleks öyrənən bir elmdir. Geosiyasi təhlildə üç aspekt seçilir: 1) konkret coğrafi və onların inkişafına müvəqqəti şəraitin yaradılması nöqtəyindən sosial-siyasi vəziyyətin tədqiqi; 2) bir və eyni ərazi barədə mövcud müxtəlif və çox vaxt bir-birinə əks təsəvvürlərin real müqayisəsi; 3) məkanın dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq siyasi strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə proqnozların və tövsiyələrin verilməsi.

Əsas geosiyasi amillər kimi aşağıdakılar çıxış edir: coğrafi (məkan vəziyyəti, təbii ehtiyatlar); siyasi (siyasi quruluş və dövlətin və onun sərhədlərinin xüsusiyyətləri, cəmiyyətin sosial strukturu, əsas azadlıqların mövcudluğu və s.); iqtisadi (məhsuldar qüvvələrin gücü və strukturu, əhalinin həyat səviyyəsi, infrastruktur, strateji ehtiyatlar və s.); hərbi (silahlı qüvvələrin miqdarı, gücü, döyüş hazırlığı və döyüş qabiliyyəti və s.); mədəni (dini, milli önənlər, elmin inkişaf səviyyəsi, təhsil, səhiyyə, urbanizasiya və s.); demografik (əhalinin sıxlığı və tərkibi, onun inkişaf dinamikası); ekoloji (ölkənin və planetin məhdud ehtiyatları üzərində demografik təzyiç, xammal ehtiyatlarının tükenməsi, müxtəlif ölkələrin əhalisinin həyat qabiliyyətinin dəyişməsi) və s.

Geostrategi region – dünya siyasətində hakim rol oynayan dövlətin, yaxud dövlətlər qrupunun ətrafında yaranmış məkan. G.r.-na onu yaradan ölkələrin ərazilərindən başqa onların nəzarəti və təsiri zonaları da daxil olur. Bu cür regionların sayı adətən hədsiz məhdud olur, çünki onlar çox böyük məkanları tutur (əhatə edir) və dünya birliyində güc mərkəzlərinin yerləşməsi ilə müəyyən olunur. G.r. ondan daha sıx və davamlı siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələri ilə seçilən geosiyasi regionlardan ibarətdir.

Gerontokratiya (< yun. *geron* qoca + *kratos* hakimiyyət) – 1) insan cəmiyyətinin ilkin inkişaf mərhələsində və dünyanın bir sıra regionlarında – müsəlman ölkələrində, Latın Amerikasında və s. ölkələrdə indiki dövrdə də mövcud

olan ağsaqqal hakimiyyəti; 2) yaşlı nəslin nümayəndələrindən ibarət olan hakim siyasi və idarəetmə elitası.

G. termini etnoqrafiyada XX əsrin əvvəllərində dövlətaqədərki hakimiyyət strukturlarının təhlili zamanı yaranmışdır. Müasir siyasi dildə, bir qayda olaraq, mühafizəkarlıq və durğunluq sinonimi kimi məni mənada işlədilir.

Gizli hakimiyyət – siyasi hakimiyyətin hakimiyyət subyektinin iradəsinin formalaşması və həyata keçirilməsi sahəsində fəaliyyətin kütləvi xarakterə olmaması ilə fərqlənən təzahürü. G.h.-in iki əsas növünü qeyd edirlər: 1) bu iş üçün rəsmi səlahiyyətləri olmayan ayrı-ayrı şəxslər və institutlar tərəfindən siyasi qərarların qəbul olunması və həyata keçirilməsi üzrə ali dövlət orqanlarının öz hakimiyyət səlahiyyətlərini verməsi əsasında gizli tərzde həyata keçirən hakimiyyət; 2) ya siyasi baza strukturlarında, ya da onunla yanaşı olub qeyri-leqal xarakterə və siyasi qərarların qəbulu üçün üstün təsirə malik müxtəlif növ assosiasiyaların, siyasi məkanın müxtəlif hissələrində onların hakimiyyət funksiyalarının yerinə yetirilməsi üzrə nəzarəti həyata keçirir.

Güc – 1) hər hansı bir obyektə və ətraf mühitə daha səmərəli istifadə etmək üçün üsul və təsir vasitələri; 2) fiziki xarakterli təsir vasitələri; 3) hər hansı bir obyektə təsir göstərmək iqtidarında olan şəxsiyyət, kollektiv, təsisat və s. Politologiyada *siyasi qüvvələrin* struktur (məs., partiya, elita, etnos, sosial sinif) və konyuktur (konkret dövlət xadimi, partiya lideri, təzyiç qrupu və s.) cəhətləri fərqləndirilir.

H

Hakimiyyət – qarşılıqlı sosial əlaqələrin ən mühüm növlərindən biri, ən azı iki subyekt arasında spesifik münasibətdir ki, onlardan biri digərinə tabedir, bu tabeçilik nəticəsində hökmrənlik edən subyekt öz iradə və maraqlarını həyata keçirir.

H.-in zəruriliyi cəmiyyətin bütövlüyü və sabitliyini qoruyub saxlamaq məqsədilə ünsiyyətdə olan bütün iştrakçıların vahid iradəyə tabe olmağını nəzərdə tutan insan ünsiyyətinin mahiyyəti ilə şərtlənmişdir. Onun əsas xassələri bunlardır: ümumilik (H. insan ünsiyyətinin bütün sahələrində fəaliyyət göstərir) və inklyuzivlik (H. insan fəaliyyətinin bütün növlərinə nüfuz etməklə sosial qrupları və ayrı-ayrı fərdləri birləşdirir və qarşı-qarşıya qoyur).

H.-in bir neçə tarixi forması mövcuddur: anonim H.; adi cəmiyyət üzvləri arasında dağınıq H.; əmək bölgüsü proseslərinin mürəkkəbləşməsi və yeni fəaliyyət növlərinin meydana gəlməsi ilə yaranan fərdiləşdirilmiş H.; müəyyən funksiyaları yerinə yetirən xüsusi institutların fəaliyyətinə əsaslanan institutlaşdırılmış H. Müasir siyasi praktikada H.-in yeni bir forması – dövlət üzərində hakimiyyət forması nəzərə çarpır. Məsələn, Avropa Parlamenti, Avropa Komissiyası Avropa ölkələrində geniş hakimiyyət səlahiyyətinə malikdir.

Politoloji ədəbiyyatda H.-in üç cəhəti qeyd olunur: direktiv – əmrilərin, direktivlərin yerinə yetirilməsini təmin edən hökmrənlik; funksional – ictimai idarə

rəetmə funksiyasını yerinə yetirmək qabiliyyəti və bacarığı; kommunikativ – ünsiyyət, bütün hakimiyyət ictimai münasibətlərin tərəflərinə aydın olan müəyyən “dil”.

H.-in strukturuna onun mənbəyi, subyekt-obyekt, funksiyaları, əsasları və resursları daxildir. H. mənbəyi hakimiyyətin başlanğıcıdır. H. mənbəyi kimi nüfuz, güc, qanun, var-dövlət, bilik, sosial və siyasi status, sirt, maraq və s. çıxış edə bilər. H.-in subyekt (fərd, təşkilat, sosial birlik və s.) onun fəal, istiqamətləndirici başlanğıcını özündə ehs etdirir. Subyekt hakimiyyətə münasibətin məzmununu müəyyən edir. Hakimiyyətin obyektinə hadisələr, proseslər, orqanlar, təşkilatlar, H. subyektlərinin özü – fərd, sosial qrup, sinif, bütöv cəmiyyət ola bilər. H. funksiyalarına hökmrənlik, rəhbərlik, tənzimləmə, nəzarət, idarəetmə, koordinasiya, təşkilətmə, səfərbərlik və s. daxildir. H. əsasları kimi dərin bazası, subyektin hakimiyyət iradəsinin söykəndiyi dayaq olduğu mənbələr başa düşülür. H.-in resursları – real və potensial vasitələrdir, onlardan H.-in və onun əsaslarının möhkəmlənməsi üçün istifadə olunur (yaxud istifadə oluna bilər).

Müəssisələrin, firmaların, siyasi partiyaların və həmkarlar ittifaqlarının, görkəmli kilşə xadimlərinin, dövlət idarəsi funksionerlərinin rəhbərləri H.-in subyekt kimi çıxış edirlər. İdarə rəhbərləri və idarəedilənlər arasında münasibətləri seçiyələndirmək üçün “hakimiyyət etosu” anlayışından istifadə olunur. Burada rəhbər başlanğıcların, qaydaların, nümunələrin, tənzim-

ləmə etalonlarının və qrup həyatının fəaliyyəti başa düşülür, kiminsə mənafeələrindən irəli gələn güc mexanizmləri və iradi qərarları (məcburedici, qıcıqlandırıcı) həyata keçirir, onları müdafiə edir, onlara cavab verir.

Elmi ədəbiyyatda H.-in müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifatı verilir.

İctimai həyatın hansı sahəsində həyata keçirilməsindən asılı olaraq H.-in siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, hüquqi, informasiya siyasəti və s. kimi növləri olur. Əhatə dairəsinə görə mərkəzi, federal, regional, yerli və i.a. H. növləri məlumdur. Funksional əlamətlərinə görə H. üç növə: qanunvericilik, icra və məhkəmə H.-ə bölünür. M.Veberə məxsus olan məşhur bölgüyə görə H.-in aşağıdakı üç tipi: ənənəvi, xarizmatik və leqal H. fərqləndirilir. Öz subyektlərinin seçiyəsinə görə H. sinfi, partiyalı, xalqa məxsus H., prezident, parlament, hökumət H.-i, siyasi dəyərlərə münasibətinə görə oxlokokratik, teokratik, herontokratik, demokratik, hakimiyyət rejimlərinə görə demokratik, avtoritar, despotik, totalitar və s. H. məlumdur.

Hakimiyyət bölgüsü – dövlət hakimiyyətinin qolları arasında hakimiyyət səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsi.

H.b. ideyası Avropa siyasi fikrində (C.Lokk, Ş.Monteskyö) yaranaraq, ilk dəfə öz hüquqi təsbitini ABŞ Konstitusiyasında, 1789-cu il Fransa inqilabının Konstitusiyası aktında tapmış, ehsər ölkələrin siyasi təcrübəsində reallaşmışdır. H.b. aşağıdakılara imkan verir: hər bir hakimiyyət qolunun, dövlət orqanının funksiyalarının, səlahiyyətləri və məs-

liyyətinə dəqiq müəyyən etmək; dövlət idarəçiliyində vahid hərəkətlərə nail olunmasına kömək edən qarşılıqlı nəzarəti həyata keçirmək, çəkəndirmə və tarazlaşdırma sistemi yaratmaq və cəmiyyətdə ziddiyyətlərin aradan qaldırılması prosesində dinamik tarazlığı müdafiə etmək, qoruyub saxlamaq; hakimiyyət tərəfindən sui-istifadə hallarının, diktatura qurulmasının qarşısını almaq; cəmiyyət həyatının hakimiyyət və azadlıq, qanun və hüquq, dövlət və cəmiyyət kimi ziddiyyətli aspektlərini, şəxsiyyətin dəyərliyi baxımından harmonik şəkildə birləşdirmək.

Hakimiyyət səlahiyyətləri üfqi və şaquli xətlər üzrə bölüşdürülür. Şaquli hakimiyyət bölgüsü hakimiyyət səlahiyyətlərinin müxtəlif səviyyəli dövlət idarəetməsi subyektləri arasında bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Beləliklə də mərkəzi, regional və yerli hakimiyyət orqanları yaradılır. Mərkəzləşdirilmiş dövlətlərdə yerli hakimiyyət orqanları mərkəzi orqanların sanki davamı olur (Yunanistan, İrlandiya, İslandiya, Portuqaliya və b.); desentralizasiyalı dövlətlərdə – yerli orqanlar (əyalətlər, torpaqlar, departamentlər) xeyli səlahiyyətlərə malikdirlər (İtaliya, İspaniya, Fransa və s.); yarımərkəzləşdirilmiş dövlətlərdə – yerli hakimiyyət orqanları bir sıra sahələrdə, məs., təhsil, səhiyyə, tikinti və s. sahələrdə, xeyli sərbəstliyə malikdirlər, qalanlarda isə mərkəzi hakimiyyətlərdən asılıdırlar (Böyük Britaniya, Niderland).

Üfqi hakimiyyət bölgüsü hakimiyyət səlahiyyətlərinin üç qisim hakimiyyət orqanları (hakimiyyət “qolları”)

Hakimiyyətin effektivliyi

qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti orqanları arasında bölüşdürülməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyanın 7-ci maddəsinə görə dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir: qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir; İcra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur; Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir. Konstitusiyada həm də göstərilir ki, onun müddəalarına əsasən hakimiyyət qolları qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildir.

Hakimiyyətin effektivliyi – hakimiyyətin öz vəzifə və funksiyasını necə yerinə yetirdiyini göstərən onun ən inteqral xüsusiyyətlərindən biridir. Praktiki olaraq bu, sərəştəli hakimiyyət sərəncamlarının ən qısa vaxta zəmanətli yerinə yetirilməsidir.

H.e.-nin meyarları aşağıdakılardır: hakimiyyətin legitimliyi və onun resurslarından səmərəli istifadə, "şaqlı" və "üfqi" hakimiyyət strukturlarının səmərəliliyi; hakimiyyət sərəncamlarının uçot və analizinin aparılmasının təşkilati-texniki və kadr təminatı; hakimiyyət əmrinin yerinə yetirilmədiyi halda hakimiyyət obyektlərinə tətbiq ediləcək daimi fəaliyyət göstərən sanksiyalar sisteminin olması; hakimiyyətin effektiv özünə nəzarət sisteminin olması onun nüfuzunun ən əyani göstəricisidir. H.e. ən çox onun legitimliyindən asılıdır.

Hakimiyyət nəzəriyyəsi

Hakimiyyətin motivi – hakimiyyətə canatmanı bildiren psixoloji tələbat.

Bu elə bir tələbatdır ki, bu zaman fərd özünün gücünə və üstünlüyünə, başqalarına təsiretmə qabiliyyətinə inanır. D.Mak-Klelland bu tələbatın iki növünü qeyd etmişdir: sosiosentrist və eqosentrist. Birinci halda sosial əhəmiyyətli maraqların və məqsədlərin təmin olunması nəzərdə tutulur. İkinci hal isə şəxsi tələbatların (maddi, təhlükəsizlik, özünü təsdiq, özünüifadə, insanlar və hadisələr üzərində nəzarət) ödənilməsi ilə bağlıdır.

Siyasi liderlərin tələbatları strukturunda heç bir səbəb "hakimiyyətə canatma" qəder rol oynamır. Hakimiyyətə gəlməyi və hakimiyyətdə olmağı çətinləşdirən səbəblər aşağıdakılardır: subyektin potensial və ya real hakimiyyətin heç kimlə bölmək istəməsi, kiminsə məsləhətinin və ya sözlünün eşidilməməsi, öz hərəkəti və məqsədi barədə kimisə məlumatlandırmaq istəyinin olmaması, başqa şəxslər və orqanlar üzərində özünün şəxsi nəzarət istəyinin olması.

Hakimiyyət nəzəriyyəsi – hakimiyyətin mahiyyətini müəyyənləşdirməyə yönələn bir çox yanaşmalar mövcuddur. Onlardan şərti olaraq atributiv – substansional və rilyasional yanaşmalar qeyd edə bilərik.

Atributiv – substansional konsepsiya tərəfdarları hakimiyyətdə potensial iradə, instrumental-güc, struktur-funksional və s. kimi atributların olduğunu bildirirlər. Potensial-iradi konsepsiya hakimiyyəti siyasi subyektin cəmiyyəti öz iradəsinə tabe etmək qabiliyyəti

Hakimiyyət nəzəriyyəsi

(imkanı) kimi izah edirlər (İ.Fixte, H.Hegel, K.Marks, A.Şopenhauer, M.Veber). Instrumental-güc konsepsiyalarında isə hakimiyyət onu həyata keçirmə vasitələri ilə eyniləşdirilir (Ç.Merriam, D.Ketlin, Q.Morqentau). Müasir siyasi nəzəriyyələrdə hakimiyyət sistemli və struktur-funksional konsepsiyaları daha geniş intişar tapmışdır (T.Parsons, D.İsten, Q.Almond, M.Kroze və s.).

Sistemli konsepsiyalar çərçivəsində hakimiyyətə yanaşmanın üç üsulunu qeyd etmək olar. Birincisi – hakimiyyət makrososial sistemin xüsusiyyəti və ya atributu kimi izah olunur (T.Parsons). İkinci yanaşma hakimiyyəti konkret sistem – ailə, təşkilat və s. səviyyəsində nəzərdən keçirir (M.Kroze). Üçüncü yanaşmada isə hakimiyyət – fərdlərin spesifik sosial sistem çərçivəsində qarşılıqlı əlaqəsi kimi xarakterizə edilir (M.Rocers). Sistemli yanaşma nümayəndələri arasında elə nəzəriyyəçilər də (K.Doyç, N.Luman) vardır ki, onlar hakimiyyəti qruplar arasındakı münasibətləri tənzimləyən və cəmiyyətdə inteqrasiya meyillərini gücləndirən bir sosial ünsiyət vasitəsi kimi sərhəd edirlər. Onlar hakimiyyətin mahiyyətini – müxtəlif maraqları olan qruplar arasındakı münasibətləri tənzimləmək, cəmiyyətdə nizam-intizam yaratmaq vasitəsi sanırlar.

Relyasion konsepsiyalar hakimiyyəti – biri digərinə təsir göstərən iki partnyor, agent arasında münasibət kimi xarakterizə edirlər. Hakimiyyətin rilyasion interpretasiyası nəzəriyyəsinin üç variantını fərqləndirmək olar: "Müqavimət" nəzəriyyəsi, "resursların müba-

Hakimiyyət nəzəriyyəsi

diləsi" və "təsir zonası sahəsi". "Müqavimət" nəzəriyyələrində (D.Kaptrayt, C.Frenç, B.Reyven və b.) – hakimiyyət subyektinin onun obyektinin müqavimətini qırması kimi hallar tədqiq olunur. Buna uyğun olaraq müqavimətin müxtəlif dərəcələri və formaları təsnif olunur. "Resursların mübadiləsi" nəzəriyyələrində (P.Blaou, D.Hikson, K.Hayininç və b.) ön plana sosial münasibət iştirakçıları arasında resursların qeyri-bərabər bölünməsi məsələsi çıxır ki, bu da son nəticədə həmin resurslara ehtiyacı daha da artırır. Belə olan halda "defisit resurslara" malik olan şəxs onun bir hissəsini öz istəyi müqabilində ehtiyacı olanlara verə bilər. "Təsir zonası sahəsi" nəzəriyyəçiləri (D.Ronç və b.) hesab edirlər ki, hakimiyyət münasibətlərinin mövcud təbiətini qiymətləndirərkən bu və ya digər halları (hərəkətləri) ayrılıqda deyil, bir yerdə dəyərləndirmək lazımdır. Əgər vəziyyətə bağlı olaraq hansısa bir şəraitdə hakimiyyətə bir şəxs sahib idisə, təsir sahəsinin transformasiyası zamanı iştirakçıların mövqeyi dəyişə bilər.

Bəzi tədqiqatçılar rilyasion konsepsiyalara hakimiyyətə eyni mövqədən yanaşırlar: biri rəhbərlik edir, digərləri isə onun əmrinə tabe olurlar. Biheviyrist yanaşmada əsas diqqət hakimiyyət uğrunda mübarizədə insanların özünü necə aparmasına yönəldilir. Hakimiyyətə canatma insana və onun şüuruna xas olan əsas cəhət kimi göstərilir. Bu da onu siyasi həyatda fəal iştirak etməyə sövq edir. Hakimiyyət siyasi fəaliyyətin son məqsədi və dönlüş nöqtəsi elan edilir.

Hakimiyət resursları

Hakimiyət resursları – hakimiyyətin və onun əsaslarının möhkəmləndirilməsi üçün istifadə olunan (yaxud istifadə oluna biləcək) real və potensial vasitələr. H.r., hakimiyyətin əsaslarından törəmə olmaqla, eyni zamanda nisbətən sərbəstdirlər və öz məzmununa görə bu əsaslardan xeyli genişdirlər.

Cəmiyyətin resursları iki növə bölünür: 1. Maddi-iqtisadi. 2. Mənəvi-informasiya. Onların hər biri, bir tərəfdən, siyasi agentlərin potensial statusda və rütbədə yüksəldilməsinə, digər tərəfdən isə – onların səfərbəredici qüvvəsinin və təzyiqinin artırılmasına imkan verir. Cəmiyyətin resursları məhduddur və qeyri-bərabər bölüşdürülür ki, bu da fərdlərin və qrupların onların yenidən bölüşdürülməsi uğrunda daim mübarizəsinə, dövlət və cəmiyyətin bu sahədə qarşılıqlı rəqabətinə və bir-birinə təzyiqlənməsinə, idarə edənlərin hakimiyyəti və idarə olunanların təsirinin qarşılıqlılaşmasına gətirib çıxarır.

Hakimiyətin özünün sosiotexnoloji xəttində resurslar ömrün (sərəncamın) elmi əsaslandırılmasının təmin edilməsində, nəzarətin təşkilində, inandırmaq, cəzalandırmaq və həvəsləndirmək üçün, həmçinin hakimiyyət obyektindən onun subyektinə doğru əks əlaqənin təmin edilməsində sərbəst rol oynayırlar. Belə yanaşmada H.r. təşkilati, həvəsləndirici, məcbureddici və normativ resurslara bölünür.

Təşkilati resurslar – ömrün (sərəncamın) onu icra edənə tez çatmasına və etibarlı nəzarətin təmin edilməsinə təminat verən optimal təşkilati idarəetmə strukturlarının yaradılmasına yönəlmişdir. Eyni zamanda onlar səmərəli istifadə

Hamilton Aleksandr

olunmalı, məmur aparatının özünü genişlənməmiş təkrar istehsalına təbii tələbatının qarşısını almalıdırlar.

Həvəsləndirici resurslar – bu, maddi və sosial nemətlərdir ki, onların da vasitəsilə hakimiyyət əhəlinin müəyyən təbəqəsini və siyasətçiləri “yedirir”. Nəticədə hakimiyyətin sərəncamlarının müvafiq obyektlər tərəfindən yerinə yetirilməsi stimullaşdırılır, seçkilər ərəfəsində isə – hakim elitənin dəstəklənməsinin sosial bazası genişlənir.

Məcburetdə resursları – ömrə yerinə yetirilmədiyi halda inzibati təsir tədbirləri kompleks və sanksiyalar tətbiqi hədələridir. Eyni vaxtda onlar tətillərin, sanksiyasız mitinqlərin qarşısının alınması üçün, hakimiyyətin sərəncamlarının gizli və açıq sabotajına qarşı istifadə olunur.

Normativ resurslar – hakimiyyət obyektlərinin dəyərlər orientasiyalarına və mənəvi-etik normalarına təsir vasitələridir. Onlar rəhbərlər və tabelikdə olanları sosial partnyorluğa yönlədir, peşəkarlıq vəzifəsi, borcu ilə bağlı olan müəyyən davranış kodeksini formalaşdırır.

H.r. elmi əsaslandırılmış şəkildə, peşəkarlıqla istifadə edildikdə həm hakimiyyətin özünü, həm də onun əsaslarını möhkəmləndirirlər. Səriştəsiz, volyuntarist yanaşmada isə hakimiyyət resursları böhranlar və inqilabların yaranmasına səbəb olmaqla hakimiyyəti dağıdırlar.

Hamilton Aleksandr (1757-1804) – Amerika siyasi mütəfəkkiri və dövlət xadimi, federalistlər partiyasının lideri.

Hegel Georq Vilhelm Fridrix

H. ABŞ Konstitusiyasında federativ dövlət quruluşunu və güclü mərkəzi (federal) hakimiyyət funksiyalarını təsbit etmək ideyasını müdafiə etmək, güman edirdi ki, bu “daxili çəkişmələrə və üsyanlara mane ola bilər”.

H. hakimiyyətin bölgüsü nəzəriyyəsinin tərəfdarı olmuşdur. O, belə hesab edirdi ki, hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipinin həyata keçirilməsi qanunverici orqanların hər hansı təsadüfi və “özbaşına” qərarlarına qarşı təminatdır. ABŞ Konstitusiyasında H.-nın digər mühüm ideyası – dövlətin həyatına aid ən mühüm məsələlərin həllində prezidentin simasında icra hakimiyyətinə son dərəcə geniş səlahiyyətlərin verilməsi haqqında ideya öz əksini tapmışdır.

Hegel Georq Vilhelm Fridrix (1770-1831) – alman klassik fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi, siyasi və hüquq fikrin inkişafında xüsusi yeri var.

Siyasi və sosial fikrin ən əhəmiyyətli əsərlərindən biri olan “Hüquq fəlsəfəsi” (1820) Hegelə məxsusdur.

H. vətəndaş cəmiyyətinin və dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi və nisbəti məsələlərinin işlənilməsi sahəsində çox böyük addımlar atmışdır.

H. üçün vətəndaş cəmiyyəti dövlətin momenti deməkdir. Dövlət ilkindir, vətəndaş cəmiyyəti – ondan yaranır. Bu cəmiyyət yalnız müasir dünyaya aiddir.

Vətəndaş cəmiyyəti mülkiyyətin, ticarətin, sənayenin və s. müstəqil mövcudluğu ilə səciyyələnir. Bu, xüsusi mülkiyyətin hökmranlığına əsaslanan əməklə ifadə olunan tələbatlar sistemidir. Başqa sözlə desək, vətəndaş cəmiyyəti

Hegel Georq Vilhelm Fridrix

yəti ilk növbədə iqtisadi bazis strukturları ilə müəyyən olunur.

H-in dövlət ideyası bir sıra aspektləri, tərəfləri özündə birləşdirir: dövlət azadlıq ideyası kimi; dövlət konkret və ali hüquq kimi; hüquq təşkilat kimi; konstitusiyalı monarxiya kimi; “siyasi dövlət” kimi.

H. antik dövrün və orta əsrlərin, reformasiya və maarifçilik dövrünün dövlət haqqında ən yaxşı ideyalarından istifadə etmişdir. Dövlətin elmi anlayışının inkişafı nöqtəyi-nəzərdən filosof üçün dövlət iki məqamı özündə birləşdirir:

- 1) sonsuz fərqləndirmə məqamı;
- 2) ümumilik formaları məqamı.

Bu iki moment vətəndaş cəmiyyətinin ikiye ayrılmasına səbəb olmuşdur. Bu keçid mərhələsində “vətəndaş cəmiyyəti sahəsi dövlətə” keçib.

Dövlət real tarixi prosesdə özlüyündə həm ailənin, həm vətəndaş cəmiyyətinin əsasını təşkil edir. “Həqiqətən dövlət ümumiyyətlə, birincidir, burada ailə vətəndaş cəmiyyəti kimi inkişaf edir”.

Dövlət “əxlaqi ideyaların həqiqiliyi” və “substansiyalı iradənin həqiqiliyi” kimi ümumiliyin və vahidliyin qarşılıqlı vəhdətindən ibarətdir. Harada fərq qorunub saxlanırsa, orada hərəkət müşahidə olunur. H. antik dövlətin məhvinin səbəbini belə hərəkətin olmamağında gördürdü. Yeni dövrün vətəndaş cəmiyyəti və dövləti daha yüksək prinsiplərə malikdir. Qədim filosofların, o cümlədən Platonun bundan xəbərləri yox idi. Platonun irəli sürdüyü respublikanı həyata keçirmək mümkün deyil, çünki o mütləq vahiddən məhrumdur.

Beləliklə, H. antik dövrü orta əsrləri və yeni zamanı bölməyə imkan verən

Hegel Georg Vilhelm Fridrix

meyarı dəqiq aşkara çıxarır. Bu fərdlikdir, onun dəyəri vahidlikdən ibarətdir. H. bunu "müstəqil xüsusiyyət prinsipi", "özündə sonsuz şəxsiyyət vahidliyini yaşadan müstəqillik prinsipi" adlandırır.

H.-ə görə, yeni dövlətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu dövlət fərdlərə, ailələrə, vətəndaş cəmiyyətinə "subyektiv fəaliyyətlərində" tam ədalət verir.

H. dövlət quruluşu formalarının və xələflərinin təklif etdikləri həmin təsəvvürlərin təhlilini məhz bu cür həyata keçirir. Bir sıra ideyaları, o cümlədən Monteskyöntün işləyib hazırladığı ideyaları o öz məntiqi ilə təhliləndirir.

Monarxiyalı, aristokratiya və ya demokratik hakimiyyət formasının hansı birinin daha yaxşı olmasına H. tamamilə etinasız yanaşır. Onun üçün bu məsələ tam mənasız idi, onun fikrincə, bu, tarixi aspektdə tədqiqatın predmetidir. İctimai strukturun bölünməzliyi bütün bu forma üçün birləşdirici əsas kimi çıxış edir. Odur ki, mahiyyət üzrə substansiya vahidində idarə forması təkdir, yalnız kəmiyyət xarakteristikası müxtəlifdir (bir nəfərin azlığı, çoxluğu hakimiyyəti). Dövlət quruluşunun bu cür forması istənilən anda qəddar tiraniya və ya anarxiyaya (Roma imperiyası misal ola bilər) çevrilə və məhv ola bilər.

H. dövlətdə hakimiyyətin bölgüsü zəruriliyi haqqında fikir söyləyən Monteskyöntün baxışlarını bütün dərinliyi ilə qəbul edir. Bu dövlətdə bir-birinə qarşı münasibətdə hakimiyyətin mütləq müstəqilliyinin "yalandan" müəyyən olunmasına qarşı çıxış edilməkdə kütləvi ədalət qərantiyası təmin olunmuşdur.

Heydər Əliyev

H. üçün bazar qüvvələrinin azadlığı dövlət tərəfindən təsərrüfat həyatının xırda nizama salınmasından daha üstündür. O, istehsalçının azadlığını müdafiə edərək yazır: "Müdaxilə imkana görə olmalıdır, bu sahə başlı-başındır, zorakılığı görməkdən qaçmaq, xilas olunması mümkün olmayan xilas etməyə can atmamaq, əziyyət çəkən siniflərə başqa məşğuliyyət tapmaq lazımdır".

Konstitusiyalı monarxiyanı hakimiyyətin ali və kamil forması elan etməsinə baxmayaraq, H.-də dövlətin və hüququn fəlsəfəsi kifayət qədər dəqiq ifadə olunan burjuva istiqamətinə malikdir. Siyasət sahəsində H.-in bir çox ideyaları üzrə polemikanın aparılması nəticəsində K.Marksın siyasi baxışları formalaşmış və inkişaf etmişdir.

Əsas əsərləri: "Ruhun fenomenologiyası" (1807), "Hüquq fəlsəfəsi" (1820).

Hegemonluq (yun. *hegemonia* hökmranlıq, birincilik) – üstünlük, rəhbərlik; bu və ya digər sinfin, yaxud dövlətin başqa sinfə, yaxud dövlətə münasibətdə rəhbəredici rolu.

Heydər Əliyev – Azərbaycan xalqının Ümummillik lideridir. Bütün şüurlu həyatını xalqına, dövlətin və ölkənin siyasi-iqtisadi, hərbi, milli-mənəvi qüdrətinin inkişafı və möhkəmlənməsinə sərf etmiş, tarixə müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan dövlətinin qurucusu kimi daxil olmuşdur.

XX-XXI əsrlərin qovşağında yaşamış bu nadir şəxsiyyət təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Türk dünyasında, eləcə də dünya miqyasında müdrik siyasətçi, dövlət başçısı, böyük bir mütəfəkkir

Heydər Əliyev

kimi tanınır. O, beynəlxalq Atatürk mükafatına layiq görülmüş, dünyanın bir çox məşhur akademiklərinin fəxri üzvü və universitetlərinin fəxri doktoru seçilmiş, Avropa dövlətlərinin yüksək mükafatlarını almışdır.

Heydər Əliyev hələ 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə gələcək müstəqil dövlətimizin iqtisadi, mənəvi əsaslarını qoymaq sahəsində əzmlə çalışmışdır. Belə ki, bu dövrdə ölkədə sənayenin və kənd təsərrüfatının, mədəniyyətin inkişafı sahəsində qazanılmış böyük nailiyyətlər bir tərəfdən xalqın siyasi və əmək coşğunluğunu göstərirdisə, digər tərəfdən də bu uğurlar gələcək inkişafımızın, iqtisadi qüdrətimizin göstəriciləri, həm də gələcək müstəqilliyimizin bir növ təminatı idi.

Həmin dövrdə Azərbaycan aqrar bir ölkədən iri sənaye mərkəzləri olan bir ölkəyə çevrilmişdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə o zamankı İttifaqın müxtəlif respublikalarında on minlərlə milli kadrların hazırlanmasına böyük diqqət yetirildi, onun yüksək təşkilatçılığı, rəhbərlik məharəti, qətiyyətli mövqeyi və tələbkarlığı sayəsində Azərbaycanda, xüsusilə Bakı şəhərində geniş mikrorayonlar salındı, şəhərlər genişləndi, insanlar yeni binalara köçüb öz məişət şəraitlərini xeyli yaxşılaşdırdılar. Bakı şəhərinin milli tərkibi xeyli dəyişildi, azərbaycanlı kadrların müxtəlif vəzifələrə irəli çəkilmələrinə diqqət artırıldı.

Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliyi nəticəsində C.Naxçıvanski adına hərbi məktəb də yaradıldı. Bu həmin dövr üçün görünməmiş bir hadisə idi. Milli

Heydər Əliyev

hərbçi kadrların yetişdirilməsinə xüsusi qayğı ilə yanaşan Heydər Əliyev haqlı olaraq bununla fəxr edirdi.

Heydər Əliyev respublikada həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi və siyasi tədbirləri xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin inkişafı ilə sıx əlaqələndirirdi.

Artıq son dərəcə bacarıqlı dövlət xadimi kimi şöhrət qazanmış Heydər Əliyev XX əsrin axırlarında Azərbaycan üçün yaranmış çətin şəraitdə də xalqını darda qoymadı.

Belə ki, vaxtilə böyük çətinliklər hesabına yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmış Azərbaycan Heydər Əliyevsiz dağıdıldı, torpaqlar işğal olunur, xalq qaçqın kütləyə çevrilir, Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyi isə hadisələrə nəzarət edə bilmirdi.

Ölkəmiz, xalqımız üçün belə bir çox çətin vaxtda müdrik siyasətçi yenidən hakimiyyətə qayıtmaq və Azərbaycanı bu bəlalardan, faciələrdən xilas etmək bərədə xalqın tələbini qəbul etdi.

Heydər Əliyevin idarəçilik məharəti, dövlətçilik bacarığı, müdrik dövlət başçısı, siyasətçi olduğu çox qısa müddət ərzində özünü bariz surətdə göstərdi.

Lakin Heydər Əliyev böyük siyasətçi, müdrik dövlət başçısı kimi yaxşı dərk edirdi ki, ermənilər öz havadarlarına arxayın olub xalqımıza qarşı təcavüzlərini artırıcaqlar. Hakimiyyət uğrunda gedən çəkişmələr, xəyanətlər, işsizliyin artması, iqtisadi böhranın dərinləşməsi, cəmiyyətdə getdikcə artmaqda olan narazılıq, özbaşınalılar və s. mənfi cəhətlər müstəqil respublikanı daxiləndən ucuruma yuvurladılar, dövlətçiliyin dayaqlarını möhkəmlətməyə mane olur və bu yolda ciddi çətinliklər yaradırdı.

Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə ilk əvvəl sabitliyi bərpa etməyə başladı. Bakıda ayrı-ayrı şəxslərə xidmət edən silahlı dəstələri aradan qaldırdı, bir sıra mafioz qüvvələrin, hakimiyyət hərislərinin maskasını açıb onların əsil simalarını xalqa göstərdi. Ulu öndərin dövlətçiliyimizin inkişafı naminə məqsədyönlü fəaliyyətinə mane olmaq istəyən mənfur qüvvələr ona bir neçə dəfə qəsd etmək istəsələr də bacarmadılar. Tanrı və xalqımız onu Azərbaycan üçün qorudu.

Ölkədə sabitliyin bərpası dünya dövrlərinin aparıcı şirkətlərinin Azərbaycanı maraqlı xəyli artırdı. Dövlət başçısı Ermənistanla atəşkəs haqqında müqavilə imzaladı. Bu o demək idi ki, Azərbaycan öz itirilmiş torpaqlarını şəraitli nəzərə alaraq hələlik sülh yolu ilə geri almağa üstünlük verir.

Atəşkəsin bağlanması həmin dövrdə əldə edilmiş mühüm nailiyyət idi. Heydər Əliyev məhz bu siyasətə arxalanaraq dünyanın inkişaf etmiş aparıcı dövlətləri ilə siyasi-iqtisadi əlaqələr qurmağa başladı. 1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" imzalandı.

Azərbaycanda iqtisadi inkişafın təməli də məhz həmin dövrdə, onun respublikaya rəhbərliyə qayıdışından sonra qoyuldu. "Əsrin müqaviləsi" Heydər Əliyevin neft strategiyasının böyük uğuru idi. Dünya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri artıq fəaliyyətdədir və təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyevin adını daşıyır.

Heydər Əliyevin dövlətçilik təcrübəsi, siyasi uzaqgörənliyi nəticəsində müstəqillik illərində Azərbaycan beynəlxalq aləmdə sivil dövlətlər sırasına çıxdı.

Heydər Əliyev hüquqi dövlətin qurulmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Bu məqsədlə də onun bilavasitə rəhbərliyi altında xalqın geniş müzakirəsindən sonra referendum yolu ilə 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul olundu.

Heydər Əliyev milli ideologiyamızın banisidir. Onun yeni yaranmış müstəqil dövlətin milli ideologiyasının məhz azərbaycançılıq olması ideyasını irəli sürməsi ölkədə yaşayan bütün xalqların monolit birliyinə təmin etmişdir. Böyük öndər Azərbaycanın etnik əlvanlığını dövlətimizin tarixi siyasi nailiyyəti hesab edir, bu nailiyyətin qorunub saxlanmasına xüsusi diqqət və qayğıyla yanaşır, Azərbaycanın burada yaşayan hər kəsin doğma Vətəni olduğunu döndə-nöndə vurğulayırdı.

Böyük öndər dövlət quruculuğu prosesinə Azərbaycan diasporunu cəlb etməyə çalışır, onlara Azərbaycanın mənafeyi naminə çalışmalarını tövsiyə edirdi. Məhz Heydər Əliyevin diaspor siyasəti ilə bağlı məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan diasporu xeyli təşkilatlanmış, üzvləri arasında milli birlik ideyaları daha da möhkəmlənmiş, bir sözlə, dünyanın aparıcı diasporları ilə fəal əməkdaşlıq etməyə, erməni diasporu ilə mübarizə aparmağa qadir olan bir qüvvə kimi formalaşmışdır. Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi də məhz onun təşəbbüsü ilə yaradılmışdır.

Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində müstəqil Azərbaycan Respublikası bir çox beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Avropa Şurasının üzvü olmuşdur.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqı üçün zəngin ideya irsi, siyasi məktəb, bu gün hər bir vətəndaşı maraqlandıran, zənginləşdirən mənəvi bir irs qoyub getmişdir. O, ömrünün axırına qədər ona etibar edilmiş dövlət sükənini çox möharətli idarə etmiş, Azərbaycanı burulğanlardan çıxararaq rəvan bir yola salmışdır.

Bu gün Heydər Əliyev siyasi məktəbinin yetirməsi olan İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi tarixin bizə bəxş etdiyi fenomen şəxsiyyətin siyasi kursunu uğurla davam etdirir.

Həmraylik (fr. *solidarite*) – 1) ümumi qrup maraqlarına çatmaq üçün müəyyən sosial qrupların əqidə və fəaliyyət birliyi; 2) kiminsə hərəkətinə və fikrinə hüsn-rəğbət bəsləmə, onu müdafiə etmə.

Hipoteza (< yun. *hypothesis* əsas, fərziyyə, güman) – hər hansı bir hadisəni izah etmək üçün irəli sürülən və dürüst elmi nəzəriyyə olmaq üçün təcrübədə yoxlanılmasını və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasını tələb edən elmi fərziyyə.

Hippi (ing. *hippie*) – 1) Qərbi ölkələrində cəmiyyətin mənəvi dayaqlarını inkar edən, tüfeyli həyat sürən gənclər qrupları; 2) özünü həddindən artıq intizamsız, ədəbsiz aparan insan.

Hobbs Tomas (1588-1679) – ingilis filosofu və siyasi mütəfəkkiri.

H. dövləti "süni cisim", ilahi varlıq yox, insan fəaliyyətinin məhsulu kimi

müəyyən etmişdir. Filosofun fikrincə, dövlət təbii vəziyyətdən yaranan ictimai müqavilə əsasında meydana çıxıb. İctimai müqavilə əsasında könküllü olaraq öz azadlığını məhdudlaşdıran ayrı-ayrı vətəndaşların hüquqları dövlətə, yaxud dövlət orqanlarına verilmişdir. Sülhün mühafizəsi və vətəndaşların rifahının təmin olunması funksiyası ona həvalə olunmuşdur.

H.–un fikrincə, ictimai müqavilə eyni vaxtda cəmiyyətin və dövlətin təşkil olunmasına gətirib çıxarır. İctimai müqavilə hər kəsin hər kəslə birləşməsinə özündə ehtiva edir, bu özlüyündə birləşmə müqaviləsidir. Kütlə onun vasitəsilə mütəşəkkil cəmiyyətə çevrilir və vahid simanı təşkil edir. Dövlət – yeni sima belə yaranır.

H.–un siyasi dövlətin müəyyən olunmasına əsaslanan könküllü razılıq nəticəsində meydana çıxdığını bildirir. O, dövlətin qurulmasını canlı orqanizmə bənzədir, suverenlik – dövlətin qəlbidir, gizli casuslar dövlətin gözleridir və s. Vətəndaş sülhü sağlamlığın rehinidir, qiyamlar, vətəndaş müharibələri isə dövlətin dağılmasına və məhvinə gətirib çıxaran bir dövlət xəstəliyidir.

H.–un siyasi ideal dövlətə suverenliyi və daxili iradə birliyinə təmin edən monarxiyadır. Dövlət hakimiyyəti vahiddir və heç nə ilə məhdudlaşmur. Vətəndaş qanunları üzərində dayanır. Bu qanunlar yalnız ondan öz güclərini ala bilərlər.

H.–un sosial-siyasi təlimi ictimai fikrin inkişafına xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Əsas əsərləri: "Fəlsəfənin əsasları" (trilogiya) – "Vətəndaş haqqında"

Hökmranlıq

(1642), "Cisim haqqında" (1655), "İnsan haqqında" (1658), "Leviafan, yaxud materiya, kilsə və vətəndaş dövlətinin forma və hakimiyyəti" (1651).

Hökmranlıq – hakimiyyətin həyata keçirilməsini səciyləndirən anlayış. H.-in həyata keçirilməsi institutional forma alır və cəmiyyətin hökmranlıq edən və tabe olan qruplara parçalanmasını, həmçinin xüsusi idarəetmə aparatının ayrılmasını nəzərdə tutur. M.Veber hakimiyyəti və H.-i fərqləndirərək qeyd edirdi ki, H. hakimiyyəti qabaqlayır. H. anlayışında belə bir faktın ehtimalı qeyd olunur ki, hakimiyyətin əmri obyektin itaət etməsi ilə qarşılaşır.

Weberə görə H.-in üç tipi mövcuddur: 1) ənənələr, əxlaqla, müəyyən davranış adəti ilə şərtlənən, demokratik (ağsaqqallar şurası), patriarxal (tayfa rəhbərinin hakimiyyəti), irsi (monarxın hakimiyyəti) və sonuncunun bir növü olan sultanlıq kimi tanınan ənənəvi H.; 2) xarizmatik H. (bax: *Xarizma*); 3) idarə edən və tabe olan arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəldilmiş könlüllü şəkildə müəyyən edilmiş hüquqi normaların qəbul olunmasına əsaslanan leqal (rasional-bürokratik) H. Leqal H. bazar iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində meydana çıxır və hüquqi dövlət bərqərar olur. Bu tip H.-in əsas cəhətləri bunlardır: hüquqi normaların müəyyən olunması və hər bir insanın ona tabe edilməsi; idarəetmədə hüquqi normaların tətbiqi; cəmiyyətdə məmurların yox, hüququn hökmranlılığı xüsusi hüququ təhsil almış, səlahiyyətli məmurlar – bürokratiya həyata keçirməlidirlər.

Hökumət

Hökumət – dövlətin ali kollegial icraedici orqanı. H. müstəqil ölkələrdə müxtəlif konstitusion adlar daşıyır: Yaponiyada – Kabinet; Hindistanda – Nazirlər Şurası; Çexiyada, Kolumbiyada – Hökumət; Fransada və Kubada – Nazirlər Şurası (Hökumət); Çində – Dövlət Şurası; Almaniyada – Federal Hökumət; İsviçrədə – Federal Şura; KXDR – İnzibati Şura və s.

İdarəetmə üsulundan asılı olaraq və parlamentin hökumətin formalaşmasında iştirakı dərəcəsi ilə əlaqədar hökumətin yaranmasının formal prosedurunun iki əsas modelini ayırmaq olar: parlament və parlamentdən kənar modellər.

Parlament modeli hökumətin parlament seçkilərinin (ikipalatalı parlamentdə – adətən aşağı palataya seçkilərin) yekunları əsasında formalaşmasını nəzərdə tutur. Bu, parlamentli respublikalar, monarxiyalar və bir çox qarışıq respublikalar üçün səciyyəvidir. Ümumi qayda üzrə, dövlət başçısı hökumət başçısını təyin edir, ondan çıxış edir ki, o və onun başçılıq etdiyi hökumətin parlament çoxluğunun, yaxud aşağı palatanın etimadını qazanacaqdır. Mandat alaraq, hökumət başçısı hökumətin tərkibini formalaşdırır və həmin tərkibi fəaliyyət proqramı ilə birlikdə parlamentin təsdiqinə təqdim edir (məs., Böyük Britaniyada İcmalar Palatasına, İtaliyada hər iki palataya). Bəzi ölkələrdə (məs., Bolqarıstanda) parlamentə yalnız hökumət başçısı təqdim olunur. O, özünün parlamentdə təsdiqindən sonra hökuməti formalaşdırır və onu təyin etmək üçün dövlət başçısına təqdim edir. Almaniyada Bundestaq

Hökumət

Federal prezidentin təklifi ilə Federal kənsərləri seçməlidir, əgər bu baş tutmazsa, belə seçimi Bundestaq özü edə bilər. İsviçrədə hökumət başçısını kral deyil, Riksdəqın talmanı təyin edir. Parlamentli dövlətlərdə hökumət parlament qarşısında (ikipalatalı parlamentdə – aşağı palata qarşısında) kollegial məsuliyyət daşıyır. Bu, o deməkdir ki, parlament çoxluğunu itirərkən (məs., hökumət koalisiyası dağıldıqda) hökumət ya istefaya getməyə (bu isə yeni hökumətin formalaşması və onun parlamentdə etimad rəyinin alınması ilə başa çatan hökumət böhranının başlanğıcına dələlət edir), yaxud parlamenti buraxıb, vaxtından əvvəl seçkiləri keçirməyə borcudur.

Mərkəzi icraedici hakimiyyətin parlamentdən kənar formalaşması modeli prezidentli respublikalar və dualist monarxiyalar üçün, həmçinin bəzi qarışıq respublikalar üçün də səciyyəvidir. Sonuncu halda formal və real parlamentdən kənar modellər ayrılır. Formal parlamentdən kənar model əslində parlamentlidir, çünki hökumət parlamentin (aşağı palatanın) etimadına ehtiyac duymur məs., Fransada olduğu kimi (burada hökuməti prezident tərəfindən təyin olunmuş baş nazir formalaşdırır). Real parlamentdən kənar modeldə mərkəzi icraedici hakimiyyət parlamentin etimadına ehtiyac duymur və ondan asılı olmayaraq formalaşır. Belə ki, prezidentli respublikada hökuməti prezident formalaşdırır və ona görə də, demək olar ki, parlamentdə partiyaların bölüşdürülməsindən (nisbətindən) və partiyalararası mübarizədən asılı deyil. Belə orqanın konstitusiyaya ilə nəzərdə

Hökumət

tutulduğu prezidentli respublikalarda hökuməti prezident formalaşdırır. Həm də onun təyin etdiyi hər bir hökumət üzvü bir sıra ölkələrdə (Belarus, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan) parlament tərəfindən də təsdiq olunmalıdır.

Hökumət bitərəf, birpartiyalı, çoxpartiyalı və koalision ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında H.-ə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti başçılıq edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təşkili məqsədilə Nazirlər Kabinetini yaradır. Konstitusion statusuna görə, Nazirlər Kabinetini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanıdır, Prezidentə tabedir və onun qarşısında cavabdehdir. Nazirlər Kabinetinin iş qaydasını Prezident müəyyənləşdirir. Nazirlər Kabinetinin tərkibinə Baş nazir, onun müavinləri, nazirlər və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri daxildir. Nazirlər Kabinetinin iclaslarına bir qayda olaraq Baş nazir sədrlik edir. Baş naziri Milli Məclisin rəziligi ilə Prezident təyin edir; onu vəzifədən Prezident azad edir. Prezident həm də Nazirlər Kabinetinin üzvlərini vəzifəyə təyin edir və vəzifədən götürür, zəruri hallarda Nazirlər Kabinetinin iclaslarına sədrlik edir. AR Konstitusiyasına görə, Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsinin həll edilməsi AR Milli Məclisinin səlahiyyətinə aiddir. Nazirlər Kabinetinin istefası haqqında qərarı Prezident qəbul edir. Nazirlər Kabinetini ümumi qaydalar müəyyən etdikdə qərarlar, başqa məsələlər üzrə sərəncamlar qəbul edir, onlar

Hökumət başçısı

(əgər başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa) dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir. Prezident Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını ləğv edir.

Nazirlər Kabinetinin əsas səlahiyyətləri: dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Prezidentə təqdim edir; dövlət büdcəsinin icrasını; dövlət iqtisadi və sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir; nazirliklərə və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərlik edir, onların aktlarını ləğv edir; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin onun səlahiyyətlərinə aid etdiyi məsələləri həll edir.

Hökumət başçısı – dövlətdə, yaxud onun özünüidare hissəsində icra hakimiyyətinin kollegial orqanının rəhbəri. Prezidentli respublikalarda prezident H.b.-dir. Parlament idarəetməsi forması olan ölkələrdə H.b.-nin funksiyaları dövlət başçısının funksiyalarından ayrılır və Baş nazir, Nazirlər Şurasının sədri, nazir-sədr, dövlət naziri, federal kansler və s. tərəfindən yerinə yetirilir.

Prezidentli respublikalarda H.b. adətən ümumi seçkilərdə seçilir, parlamentli respublikalarda – parlamentdəki mövcud qüvvələrin bölgüsü, yerləşməsi əsasında dövlət başçısı tərəfindən təyin olunur.

Yarımparlamentli respublikalarda H.b. təyinatına proseduru müxtəlifdir və hakimiyyətin qanunverici və icraedici qollarından kompromis nəticəsində yaradılır.

H.b. müasir dövlətin idarə olunmasında mühüm rol oynayır. O, bir çox ölkələrdə hökumətin işinə başçılıq edir, nazirləri təyin edir və dəyişdirir,

Humanitar əməkdaşlıq

bütün hökumət sənədlərini təsdiq edir və ya bir sıra hallarda bu hüququ kabinətin digər üzvləri üzərinə qoyur.

Humanitar əməkdaşlıq – müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində mərkəzi istiqamətlərdən biridir; o, Yer kürəsində həyatı qoruyub saxlamaq, insanın həyatı tərzini üçün faydalı şərait yaratmaq, bütün ölkələrin, regionların və qitələrin insanların qabiliyyətlərinin inkişafına yardım göstərmək məqsədi daşıyır. Ana və uşağın həyatı, sağlamlığı və ləyaqətini müdafiə sahəsində beynəlxalq tədbirlər, xəstəlik və aclığa qarşı mübarizədə, savadsızlığın aradan qaldırılmasında uşaqların və yeniyetmələrin tərbiyə və təlimində qəbul edilən beynəlxalq standartların yayılmasında humanitar əməkdaşlıqdan istifadə olunur.

H.ə. ikitərəfli və çoxtərəfli əsasda, həmçinin qlobal miqyaslı (xüsusilə müharibə, epidemiya, kortəbii fəlakətlər və digər ekstremal situasiya hallarında millətlərarası dini zəmində baş verən toqquşmalar, iri istehsalat toqquşmaları və s.) fəaliyyət göstərir. Qaçqınlara xarici fəhlələrin problemi həllinə, terrorçu muzdları istifadə etdikləri mübarizəyə, cinayətçılığın aradan qaldırılmasına (o cümlədən narkotik maddələrin ticarətinə), informasiya, mədəniyyət, təhsil sahəsində insanlara kömək göstərmək, yardım etmək daxildir, humanitar əməkdaşlığın qlobal koordinasiyasının beynəlxalq təşkilatlarından BMT, YUNESKO, YUNISEF, QIRMIZI XAÇ, QIRMIZI AYPARA təşkilatları həyata keçirir.

Humanizm

Avropa qitəsi üçün H.ə. üzrə əsas istiqamətlərin və kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi ATƏT-in Helsinki Yekun aktında nəzərdə tutulmuşdur. İnsan hüquqları sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığı proseduru işləniş hazırlanmışdır. Bütün insan hüquqlarına və insanlar arasında azad əlaqələrə aid olan sorğulara informasiya və cavabların mübadilə mexanizmi; bu məsələlərin öyrənilməsi mövcud sahələrə aid olan konkret hadisələri həll etmək üçün ikitərəfli görüşlərin keçirilməsi; ATƏT-in humanitar problemlər üzrə beynəlxalq forumlarını çağırmaq. ATƏT-in üzvü və iştirakçısı olan dövlətlərin, vətəndaşlarının hüquqları nəzərdə tutulmuşdur. O, müşavirənin sənədlərinin həyata keçirilməsinə və onun sənədlərindəki müddəaların yerinə yetirilməsinə yardım göstərməyi müşahidə edir. Bir sıra ölkələrin parlamentlərində ölkədə xarici proqramların və xüsusilə bədii filmlərin və teleserialların ölkə miqyasında göstərilməsinə qadağa qoyulur.

ATƏT-in razılaşmalarına uyğun olaraq, dünyanın bir sıra regionlarında, onların həyata keçirilməsi prosesi siyasi-hüquqi idəaldır, sosial-iqtisadi və sosial-siyasi inkişafı, dövlətlər arasında qarşılıqlı münasibətləri, etnik-dini millətlərarası nifaqların salınması, ayrı-ayrı dövlətlərin rəhbərlərinin iradları, beynəlxalq H.ə. mexanizmləri üzvlərində təcrübə işinin aparılmaması hələ ki, əlçatmaz bir qüvvə olaraq qalmaqdadır.

Humanizm (< lat. *humanus* insani) – insan şəxsiyyətinin ali dəyər kimi qəbul olunmasına, onun azad inkişaf etməsinə

Hüquq

və qabiliyyətini aşkara çıxarmasına təsadüf edir, hüquqlarının tanınmasını da fərdin rifahının ictimai münasibətlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi meyarı kimi təsdiq edilməsinə əsaslanan ideya və doktrina.

İntibah dövründə H. insan təbiətinin bütün təzahürələrinin azadlığı tələbinə, Yer üzərində həyatdan zövq almaq hüququnun yerinə yetirilməsinə, insanın zülmədən və bərabərsizlikdən azad olunmasına əsaslanan geniş sosial-mədəni hərəkat kimi çıxış edir. XVII-XVIII əsrlərdə H. ideologiyası çərçivəsində təbii hüquq ideyaları, ateist konsepsiyalar işləniş hazırlanmışdır. Alman filosofu İ.Kant H.-in əsas ideyasını belə formalaşdırır: insan başqa bir insan üçün məqsəd ola bilər, ancaq vasitə yox. XIX əsrdə marksaqədərki sosializm xüsusi mülkiyyətə və insanın müxtəlif növ özgələşməsinə qarşı çıxış edir və sübuta yetirdi ki, onlar insan şəxsiyyətini eybəcərləşdirir.

Müasir nəzəriyyə H.-i siyasətdə bir qədər dəyişilmiş şəkildə nəzərdən keçirir. H. siyasətinin məqsəd və məzmununda təbii olunan insanın mənafehlərinin gözənlənməsi, rifahın yüksəlməsi əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşması, sosial ədalətin və sülhün möhkəmlənməsi onun istiqamətində təzahür edir. H. siyasət vasitələrində siyasi qarşıdurmanın sət, antişəxsi formalarının aradan qalxmasında təzahür edir.

Hüquq – 1) dövlət məcburetliyinin gücü ilə mühafizə olunan, bütün cəmiyyət miqyasında ictimai münasibətlərin hüquqi rəqlamentasiyasını

Hüquqi dövlət

təmin edən ümumməcburi sosial normalar sistemi. H. bir sistem kimi sahələr üzrə differensiyasiyalaşmışdır və hər bir sahənin özü də tənzimləmə predmetinə və spesifik xüsusiyyətlərə (məs., konstitusiyaya hüququ, mülki hüquq və s.) malikdir. H. beynəlxalq və milli hüquqlara bölünür; 2) dövlət və qanun üzərində duran, cəmiyyətin özünütəşkil forması kimi dövlətin ədalətli qayda-qanununu, müdafiə edən imperativ.

Hüquqi dövlət – siyasi hakimiyyətin və hüququn subyekti kimi onun fərdlərlə qarşılıqlı münasibətlərin təşkili və idarə olunmasının hüquqi forması.

H.d. ideyası böyük tarixə malikdir və keçmiş siyasi təlimlərində mühüm yer tutur. Lakin H.d.-in bütöv konsepsiyası halında meydana gəlməsi XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu dövrdə burjuva cəmiyyəti təşəkkül tapmış, mütərəqqi siyasi nəzəriyyələrdə feodal özbaşınalığı və qanunsuzluq, mütəliyyəçilik və polis rejimləri həyata keçirilir, humanizm ideyaları, bütün insanların azadlığı və bərabərliyi prinsipləri, insan hüquqlarının özgələnməsi yerinə yetirilir, kütləvi siyasi hakimiyyətin qəsbkarlığı və onun insanlar və cəmiyyət qarşısında məsuliyyətsizliyi qəti olaraq inkar edilirdi. Təbiidir ki, Q. Qrotski, B. Spinoza, C. Lokk, Ş. L. Monteskyö, T. Cefferson və başqaları tərəfindən işlənib hazırlanmış H.d.-ə aid yeni ideyalar və konsepsiyalar keçmiş təcrübəsinə, sələflərin uğurlarına, tarixən yaranan və aprobasiya olunmuş ümumbəşəri dəyərlərə və humanist ənənələrə əsaslanırdı.

Hüquqi dövlət

Siyasi fikrin nümayəndələrindən Lokkun, Monteskyönün və başqalarının ideyaları konstitusiyaya qanunvericiliyinə birbaşa təsir göstərmişdir. Bu, ABŞ-in 1787-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasında, 1789-cu ildə Fransanın "İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsində, bir çox hüquqi aktlarda öz ifadəsini tapmışdır.

"Hüquqi dövlət" termini XIX əsrin birinci yarısında alman ədəbiyyatında K. Velkerin və R. fon Molyun əsərlərində işlənilir.

H.d.-in əsas prinsipləri aşağıdakılardır: 1) hüququn aliliyi, ictimai həyatın bütün sahələrində qanunun hökmranlığı. Ali hakimiyyət orqanı tərəfindən qəbul olunmuş qanun idarəetmə aktları ilə, hökumət sərəncamları, partiya orqanlarının qərarları ilə nə dəyişdirilə, ləğv edilə, nə də dayandırılabilir. Bütün ictimai fəaliyyət H.d.-in konstitusiyasında təsbit olunmuş qanunlara ciddi riayət olunmaqla həyata keçirilir; 2) vətəndaşların hüquq və azadlıqları tamdır və ona təminat verilir; 3) dövlətin və vətəndaşın qarşılıqlı məsuliyyəti. Bu prinsip siyasi hakimiyyətin daşıyıcısı kimi dövlət və onun həyata keçirilməsinin iştirakçısı kimi vətəndaş arasındakı münasibətlərdə mənəvi əsasları ifadə edir. Dövlət qanunları hazırlayıb qəbul etməklə vətəndaş, ictimai təşkilatlar, digər dövlətlər və bütün beynəlxalq birliklər qarşısında öz üzərinə konkret öhdəliklər götürür, cəmiyyət və dövlət qarşısında məsuliyyət daşıyır; 4) hakimiyyətin qanunvericilik, icraedici və məhkəmə qanadlarına bölünməsi. Mövcud prin-

Hüquqi dövlət

siplər hakimiyyətin bir şəxsin, orqanın və sosial təbəqənin əlində cəmləşməsinin, hakimiyyət inhisarının qarşısını almaq və hakimiyyətin bütün sisteminin hüququn tələblərinə tabe edilməsinin təmin olunması və onlara ardıcıl riayət olunması məqsədini daşıyır; 5) qanunların həyata keçirilməsinə səmərəli nəzarət formalarının olması (bu formalara məhkəmə, prokuror nəzarəti, arbitraj aiddir).

H.d.-də şəxsiyyətin vəziyyəti problemi xüsusi yer tutur. H.d. özü-özlüyündə məqsəd deyil, o insanların ictimai münasibətlərində azadlığın ifadəsi, təşkili, nizama salınması və müdafiəsinin ümumi formasıdır. Azadlığın məzmunu və xarakteri, onun genişliyi və həcmi cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Azadlıq onun faktiki olaraq tam əldə edilə bilməməsi, onun məzmununun tarixən dəyişməsi və inkişafı mənasında nisbidir, lakin o ali dəyər və prinsip kimi mütləqdir, ona görə də insan tərəqqisinin, o cümlədən hüquqi-ictimai münasibətlər, şəxsiyyətin vəziyyəti sahəsində inkişafın meyarı ola bilər. Lakin hüququ, qanunu olan hər bir dövləti H.d. hesab etmək düzgün deyil. Çünki qanunlar özləri müxtəlif ola bilər. Odur ki, bu və ya digər ölkədə qüvvədə olan qanunların demokratiklik dərəcəsinin müəyyən etməyə imkan verən meyarların olması çox vacibdir. Çoxəsrlik tarixi təcrübə və demokratik

Hüquqi siyasət

H.d.-də şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları haqqında dünya birliyinin qəbul etdiyi sənədlər əsasında bu sahədə ümumbəşəri təsəvvürlər təşəkkül tapmışdır. Onlara aiddir: BMT-nin nizamnaməsi, habelə bu təşkilat tərəfindən qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi; İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara dair Pakt; Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakt və bir sıra konvensiyalar (məs., qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya; təhsil, əmək və məşğulluq sahəsində istismara qarşı Konvensiya; işgencələrə və digər qəddarlıqlara, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçalıcı rəftar etmə və cəzalandırma növlərinə qarşı Konvensiya və s.). Şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları sahəsində bu sənədlərdə öz əksini tapmış normaların məcmusu beynəlxalq standartları təşkil edir. Yalnız hər bir ölkənin milli qanunvericiliyini onlarla müqayisə etməklə həmin cəmiyyətin demokratikliyi və bu dövlətin vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının müdafiə dərəcəsi haqqında nəticələr çıxarmaq mümkündür.

Hüquqi siyasət – hüququn dəyişməsinə və ona vətəndaşlar, təşkilatlar və müəssisələr tərəfindən riayət edilməsinin təmin olunmasına yönələn fəaliyyət. H.s. subyektləri dövlət, siyasi partiyalar, ictimai hərəkatlardır.

X

Xalq diplomatiyası

Xalq – adi mənada dövlətin, ölkənin əhalisi; elmi mənada isə insanların tarixən dəyişməkdə olan birliyi; bu birliyə əhalinin obyektiv vəziyyətinə görə müəyyən dövrdə müəyyən ölkənin mütərəqqi inkişafı vəzifələrinin həllində birlikdə iştirak etməyə qadir olan hissəsi, təbəqələri daxildir. Sosioloji kateqoriya olan X. anlayışının məzmunu cəmiyyətin sosial inkişafının dəyişməsinə əks etdirir. Konstitusiyaya hüququnda isə “X” dövlətin mənbəyi, hakimiyyətin daşıyıcısı kimi göstərilir.

X. anlayışı “millet” anlayışına nisbətən daha geniş anlayışdır. O özündə bir çox millət və etnik qrupların birliyini əks etdirir (ingilis dilli ölkələrində “millet” (nation) termini “xalq” termini ilə eyni mənada işlədilir).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd olunur ki, “Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarında yaşayan Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir; bu isə beynəlxalq hüquqla müəyyənləşdirilmiş normaları istisna etmir...”

Azərbaycan xalqının vahidliyi Azərbaycan dövlətinin təməlini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının; bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir” (səh.4-5).

Tarixən Azərbaycanın əsas gücü və sərvəti müxtəlif etnoslardan ibarət olan onun əhalisi olub. Onun əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan türklərinin tole-

ranlığı müxtəlif etnosların nümayəndələrinin vahid bir xalq kimi konsolidasiyasına münasib şərait yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi qazandıqdan və beynəlxalq hüququn subyekti olduqdan sonra xalqımızın ictimai-siyasi, milli-mənəvi və mədəni həyatında keyfiyyətə yeni bir tarixi mərhələ başlamışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının çağdaş siyasi-diplomatik fəaliyyətində, beynəlxalq münasibətlərində xaricdə yaşayan soydaşlar problemi aktuallaşır. Bu böyük amalı Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev belə şərh etmişdir: “...Mən demirəm ki, dünyada yaşayan 40 milyondan artıq azərbaycanlının hamısı bir yere yığılsın, bu, heç lazım da deyil. Ancaq hamısının qəlbi, fikri, gələcəyə baxışı və Azərbaycan haqqında fikirləri bir olsa, əlbəttə ki, respublikamız da öz müstəqilliyini bundan sonra da möhkəmləndirər, inkişaf yolunu məharətlə keçə bilər...”

Xalq Deputatları Sovetləri – keçmiş SSRİ-də seçkilə nümayəndəli dövlət hakimiyyəti orqanları. Dövlət hakimiyyəti SSRİ-nin siyasi əsası olan X.D.S. vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bütün başqa dövlət orqanları X.D.S. nəzarəti altında idi və onlara hesabat verirdi.

Xalq diplomatiyası – müasir diplomatiya ictimaiyyətə qarşılıqlı fəaliyyəti, böyük beynəlxalq problemlərin həlli sahəsində səylərin koordinasiyasını və onun üçün əvvəllər seçiyəvi olmayan bu kimi bir çox sahələri əhatə edir. Hazırda diplomatik fəaliyyət formaları daha müxtəlif olmağa başlamışdır və o sadəcə olaraq, səfirlərin fəaliyyəti

Xalq Məclisi

yəti ilə məhdudlaşmışdır. Ənənəvi istiqamətlərdən kənar beynəlxalq təmasların artması “X.d.” adlanan fenomen yaratmışdır. Qeyri-hökumət təşkilatları, dini institutlar, cəmiyyətdə xüsusi çəkisi olan şəxslərin ayrı-ayrı qurumları bu diplomatiyanın daşıyıcılarıdır.

Xalq Məclisi – Albaniyada və Bolqarıstanda təkpalatalı parlament.

Xalq Nümayəndələrinin Ümumçin Məclisi – Çin Xalq Respublikasında dövlət hakimiyyətinin ali qanunvericilik orqanı.

Xarici siyasət – dövlətin dünya miqyasında beynəlxalq münasibətlərin digər subyektləri ilə – xarici dövlətlər, dövlətlər ittifaqları, beynəlxalq və regional təşkilatlarla, xarici siyasi partiyalarla, ictimai təşkilatlar və maraq qrupları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin həyata keçirilməsinə yönələn fəaliyyəti.

X.s.-in yeridilməsinin əsas formaları: dövlətlər arasında diplomatik münasibətlər; beynəlxalq təşkilatlarda dövlətlərin üzvlüyü; müxtəlif səviyyələrdə danışıqlar və kontaktlar (onların ən alisi dövlət və hökumət başçıların görüşləridir).

Müasir dövlətlərdə onlarda qəbul olunmuş idarəetmə formasından asılı olaraq xarici siyasətə rəhbərliyi ya dövlətin başçısı – prezident (prezidentli və yarıprezidentli respublikalarda), monarx (mütləq və dualistik monarxiyalarda), yaxud baş nazir (parlamentli respublikalarda və parlamentli monarxiyalarda) həyata keçirir.

X.s.-in həyata keçirilməsi üçün müasir dövlətlərin hakimiyyət struk-

Xarizma

turlarında xüsusi orqanlar – xarici işlər nazirlikləri və müvafiq parlament komitələri mövcuddur. X.s.-in həyata keçirilməsində mübahisəli situasiyalar yarandıqı halda, məs., beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyası və s., onlar konstitusiyaya məhkəmələri, yaxud digər konstitusiyaya və ya ali məhkəmə nəzarəti orqanları tərəfindən həll olunur.

X.s. ölkənin dövlət maraqlarını müdafiə etmək, onun beynəlxalq əlaqələrinin əlverişli inkişafına və dünya siyasətində səmərəli iştirakına təsir etmək vəzifəsini yerinə yetirir. X.s. dövlətin daxili siyasəti ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Xarizma (yun. *charisma* ilahi vergi, istedad) – fərdi başqalardan fərqləndirən ekstraordinar qabiliyyət, xüsusiyyət, keyfiyyət. Ən başlıcası odur ki, bu əlamətləri o, özü öz zəhmətilə əldə etməmiş, ona təbiət, Allah, tale tərəfindən verilmişdir.

Ağalığın xarizmatik formasına ilk dəfə R. Zomun qədim xristian icmalarının kilsə hüququnun təhlilində həsr olunmuş əsərində təsadüf olunur. H. M. Veberin sosiologiyasında əsas yer tutur. Əgər Zom üçün X. mistik bir vergi idisə, M. Veber üçün şəxsiyyətin geniş xalq kütlələrini öz iradəsinə tabe etdirə bilən fəvqəltəbii bir xüsusiyyətdir. Veberə görə, X. qəhrəmanlar, böyük sərkərdələr, maqlar, peyğəmbərlər, görkəmli siyasətçilər, dünya dinlərinin baniləri (Budda, İsus Xristos, Məhəmməd peyğəmbər), böyük istilacılar (Makedoniyalı İskəndər, Sezar, Napoleon) malikdirlər.

Xarizmatik ağalığın sosial-siyasi böhranlar zamanı baş verir. Belə vəziyyətdə geniş xalq kütlələrinin mənəvi tələbə-

Xarizma

tına cavab verə bilən rəhbərlərin meydana çıxmasına şərait yaradır, xalq ümidini doğruldan rəhbəri isə xalq sevir, ucaldır. Belə dövrlərdə peyğəmbər və qəhrəmanlar, sehrbazlar və demaqqolar, hökəmlər və ya fırıldaqçılar, hətta quldur dəstəsinin başçıları da rəhbər ola bilərlər. Xarizmatik rəhbər həmişə çalışır ki, mövcud idarə üsulunun əsaslarını dağıtsın. O, siyasətdə bir radikal kimi çıxış edir. Veber X.-yə mövcud ənənəvi cəmiyyətdə “böyük bir inqilabi güc” kimi baxırdı. Xarizmatik liderə sədəqət onun tutduğu rəhbər vəzifəyə görə deyil, onun şəxsiyyətinə olan emosional məhəbbət duyğuları ilə bağlı idi: belə inam xarizmatik liderin *legitimliyinin* əsasıdır. Buna görə də o özünün X.-sını qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Buna görə də o, davamlı olaraq həmişə “böyük” işlər görməli, nəhəng uğurlar, qələbələr qazanmalı, epoxal və “taleyüklü” qərarlar qəbul etməlidir və s. Bu kimi hallar azalan kimi xarizmatik rəhbərin də qeyri-adi keyfiyyətləri dağılıb gedir və xarizmatik ağalığın da əsasları çoxalır. Sosial sistem stabilləşdikcə o, ənənəvi və ya bürokratik idarəçiliklə əvəzlənir, X.-də “rotinizasiya” baş verir.

Son illərdə siyasi elmdə X. konsepsiyasına maraq artır. Buna başlıca səbəb bir çox ölkələrdə dini təsirlərin artması, dini *ekstremizm*, İranda islam inqilabı (1979), Şərqi Avropa ölkələrində və SSRİ-də *totalitarizmdən* və *avtoritarizmdən demokratiyaya* keçid kimi real proseslərdir.

A.N.Qanter xarizmatik liderə xas olan altı xüsusiyyəti qeyd edir: 1) enerji mübadiləsi və ya insanlara emosional

Xartlend

təsir bacarığı, başqalarını ruhlandırmaq məharəti; 2) heyranediciliyi zahiri görkəm və ya insanlarda simpatiya yaradan şəxsiyyət obrazı; 3) ritorik qabiliyyət, artistizm və ya yüksək kommunikativ qabiliyyət, başqa sözlə, böyük insan kütləsinə öz başına yığmaq məharəti; 4) öz şəxsiyyətinə olan tərəfləri müsbət qarşılamaq və ya ətrafdakıların ona olan xoş münasibətindən xoşalmaq, özünü rahat hiss etmək; 5) xarakterin müstəqilliyi, ancaq öz gücünə və qabiliyyətinə inam; 6) özünü layiqli, inamlı aparmaq bacarığı və ya böyük məqsədlərə çatmaq qabiliyyətində olan güclü insan imici.

Xartiya (yun. *chartion* kağız, savad) – 1) orta əsrlərdə və Yeni dövrdə hüquqi və siyasi səcüyəli sənəd; 2) beynəlxalq hüquqda ümumi məqsəd və prinsipləri formalaşdıran və heç bir təsir gücü olmayan bəyannamə, beynəlxalq akt anlayışlarının sinonimi.

Xartlend (ing. *heart* ürək + *land* torpaq, ərazi, hərfi mənada yerin ürəyi) – geosiyasi termindir. İlk dəfə 1915-ci ildə ingilis coğrafiyaşünası C. Feyqrif tərəfindən işlədilmişdir. 1919-cu ildə X. C.Makkinderin “demokratik ideallar və reallıq” kitabı nəşr olunan sonra daha geniş yayılmışdır. Kitabda Makkinder bu coğrafi məkana Rusiyani, Qərbdə Şərqi və Mərkəzi Avropanı, Şərqdə isə Tibet və Monqolustanı daxil etmişdir.

Makkinder özünün üç məşhur məqaləsində: 1) kim Şərqi Avropanı idarə edirsə, o bütün X.-in ağasıdır; 2) kim X.-i idarə edirsə, o Dünya adasının ağasıdır (o, X.-ə bütün Avroasiyanı, eləcə də

Xocalı soyqırımı

cənub hissəsi istisna olmaqla, Afrikanı daxil etmişdir); 3) kim Dünya adasını idarə edirsə, o, bütün dünyanın ağasıdır.

Xocalı soyqırımı – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə soyqırımı tətbiq edilmişdir. Amma Xocalı soyqırımı bütün bunların ən dəhşətli olmuşdür. O, əsrin ən böyük faciələrindən biri kimi tarixə düşmüşdür. Xüsusi qəddarlığı ilə seçilən bu terror aktı təkcə Xocalı əhalisinə deyil, bütövlükdə bəşəriyyətə qarşı misli görünməmiş bir cinayət idi. Erməni quldurları 1992-ci il fevralın 26-da müasir silahlar və texnika ilə təchiz olunmuş, keçmiş sovet ordusunun 366-cı alayının bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycanın Xocalı şəhərini yerlə-yeksən etmişlər. Yüzlərlə günahsız müli əhaliyə – qadınlara, qocalara, uşaqlara amansızcasına divan tutulmuşdur.

Artilleriya və ağır hərbi texnikadan atəşə məruz qalmış Xocalı od-alov içində səhərə qədər yandırılmış, əhalisi vəhşicəsinə öldürülmüş, evlər qarət edilmişdir. Sağ qalmış şəhər sakinləri ölümdən xilas olmaq məqsədilə yaxınlıqdakı Ağdam şəhərinə tərəf getmək istəmişlər. Lakin onların bu ümidi faciə ilə nəticələnmişdir, erməni silahlı dəstələri, terrorçular Naxçıvanı kəndi yaxınlığında dinc əhaliyə amansız divan tutmuşlar. Cinayətkar erməni hərbi birləşmələrinin vəhşiliyi nəticəsində yol boyu qocalar, qadınlar, uşaqlar öldürülmüş, meyitlər üzərində təhqiramiz əməliyyatlar aparılmış, qulaqlar kəsilmiş, başlarının və üzlərinin dəriləri soyulmuş, bədənləri dəşik-dəşik edilmişdir. Bütün bunları Azərbaycan

Xocalı soyqırımı

xalqının Milli Qəhrəmanı Çingiz Mustafayev öz həyatını təhlükə qarşısında qoyaraq videolentə çəkmişdir.

Xocalı faciəsinə 613 nəfər şəhid, 1000 nəfər şikəst olmuş, 1275 nəfər dinc sakin – qocalar, uşaqlar, qadınlar əsir götürülərək ağlasığmaz erməni işğalçılıqına, zülmünə, təhqirlərə və həqarətlərə məruz qalmışlar. 150 nəfərin taleyi hələ indiyədək məlum deyildir. Şəhid olanların 106 nəfəri qadın, 63 nəfəri isə azyaşlı uşaqlardır. Şikəstlərin 76 nəfəri yetkinlik yaşına çatmamış oğlan və qızlardır. 8 ailə bütövlükdə məhv edilmiş, 25 uşaq isə hər iki valideynini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini itirmişdir. 200 nəfərin ayaqları soyuqdan donmuş, 1000 nəfərdən artıq şəhər sakinini müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır. Bu faciəni törədənlər 56 nəfəri xüsusi qəddarlıqla və amansızlıqla qətlə yetirmişlər. Onlar diri-diri yandırılmış, başları kəsilmiş, dərisi soyulmuş, körpə uşaqların gözləri çıxarılmış, süngü ilə hamilə qadınların qarınları yarılmışdır. Meyitlər üzərində dilə gətiriləsi mümkün olmayan təhqiramiz hərəkətlər edilmişdir. İşğal nəticəsində dövlətə və əhaliyə 5 milyard rubl (1992-ci ilin məlumatı üzrə) maddi ziyan vurulmuşdur.

Xocalı faciəsinə ilk dəfə 1994-cü il fevralın 26-da Milli Məclisdə siyasi qiymət verilmişdir. Xalqımızın Ümum-millili lideri Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü nəticəsində əsrin bu böyük faciəsi dövlət tərəfindən öz qiymətini aldı. Heydər Əliyev bu haqda öz fikrini belə bildirmişdir: “1993-cü il fevral ayının 26-da bu soyqırımı birincilə ildönümü idi. O yaranın hələ tamamilə qanlı vaxtı idi. Nə üçün bəs Xocalı soyqırımı

günü elan olunmadı? Bunun böyük tarixi, siyasi, mənəvi əhəmiyyəti var. 1994-cü ildə 26 fevral ərəfasində mən Milli Məclisə təklif etdim. Milli Məclis qərar qəbul etdi və Xocalı soyqırımını, Xocalı faciəsi günü elan olundu. Bu gün bizim tariximizdə, bizim təqvimimizdə matəm günüdür, hüzn günüdür. Bunu biz qanunla qəbul etdik. Bunu bir ildən sonra etməyənlər yəqin ki, bu cinayətin iştirakçısı olublar ki, etməyiblər. Buna sadəcə etinasızlıq kimi, yaxud diqqətsizlik kimi yanaşmaq olmaz. Öz millətinin aqibətinə, millətinin taleyinə bu qədər laqeydlik, biganəlik ola bilməzi?

Xalqımızın çox qəhrəman, igid övladları torpaqlarımızın müdafiəsi uğrunda vuruşaraq şəhid olublar. Ancaq bütün bu tarixin içində Xocalı faciəsinin xüsusi yeri var. O da bundan ibarətdir ki, bir tərəfdən bu, hər bir Xocalı sakininin öz torpağına, millətinə, Vətəninə sədaqətinin nümunəsidir, ikinci tərəfdən də Ermənistanın millətçi, vəhşi qüvvələri tərəfindən Azərbaycana qarşı edilən soyqırımdır – vəhşiliyin görünməmiş təzahürüdür. Bütün bunlara görə də Xocalı faciəsinin ildönümünü hər il qeyd edirik”.

Xocalı qaçqınları Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, Avropa Şurasına, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına, bütün dünya dövlətlərinə və parlamentlərinə ermənilərin bu vəhşiliyi barədə müraciət etmişlər. Beynəlxalq aləm Xocalı faciəsinin tanınması və bu soyqırıma siyasi qiymət verməlidir.

Xunta (isp. *junta* yığıncaq, birlik) – 1) İspaniyada və Latın Amerikasına ölkələrində ictimai-siyasi təşkilatların adı; 2) bəzi Latın Amerikasına ölkələrində

dövlət orqanı; 3) hakimiyyəti qeyri-qanuni zəbt edən və onu diktatorluq metodları ilə idarə edən qrup.

Xülasə – nəyinsə qısa nəticəsi, son yekunu; yazılışın, oxunuşun və deyilənin qısa ifadəsi.

Xürrəmilər hərəkatı – çoxəsrlik Azərbaycan tarixində yadelli işğalçılara qarşı xalqımızın qəhrəmanlıq mübarizəsində X.h. mühüm yer tutur. Bu hərəkatın tərəfdarları 60 ildən çox ərəb xilafətinə qarşı mübarizə aparmışdır. Xürrəmilər cəmiyyətindəki bütün ədalət-sizliklərin kökünü sosial bərabərsizlikdə görürdülər. Onlar torpağı və digər istehsal vasitələrini xalqın ixtiyarına verməyi arzulayı, kəndliləri və sənətkarları feodalların və digər hakim təbəqələrin əslihlindən azad etmək istəyirdilər. Sosial bərabərlik, maddi nemətlərin insanlar arasında bərabər şəkildə bölüşdürülməsi, gənclər üçün istisnasız kəbin hüququ əzəlliyi arzusunda olmaları onları məzdəkilərin ideyası ilə yaxınlaşdırırdı.

X.h.-nin səciyyəsi bəzi tarixçilər tərəfindən təhrif olunmuşdur. Ota əsr müəllifləri və müasir İrən tarixşünaslığında xürrəmilərin azadlıq uğrunda apardıqları mübarizə qeyri-obyektiv qiymətləndirilmişdir. Bir çox elmi mənbələrdə əsassız olaraq xürrəmilərlə və onların rəhbəri Babəkə qarşı ağılsız iftiharlar deyilmiş, lənətlər yağdırılmışdır. Burada başlıca məqsəd bütün müsəlmanlarda xürrəmilərə qarşı kin və nifrət hissi oyatmaqdan ibarət olmuşdur.

X.h. öz elmi və obyektiv qiymətini ilk dəfə akademik Ziya Bünyadovun

“Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı irihəcmli monoqrafiyasında almışdır.

X.h. anlayışı “Xürrəm” termini ilə bağlıdır. Bəzi müəlliflərin qeyd etdiyinə görə Xürrəmilərin ilk üsyanı Ərdəbil yaxınlığındakı Xürrəm yaşayış məntəqəsində başladığına görə sonradan onların adı X.h. kimi adlandırılıb.

Başqa bir məzəddə isə göstərilir ki, “Xürrəm” termini guya Məzdəkin qadını Xürrəmin adı ilə bağlı olmuşdur. Xürrəm ərinin ölümündən sonra guya Mədəinədək qaçmış və orada ərinin təlimini təbliğ etmiş, ətrafına toplaşanlar “Xürrəmilər” adlanmışdır.

Xürrəm sözü fars dilində şad kimi də izah edilir.

Xürrəmilər azad yaşayışı, ümumi bərabərliyi hər şeydən üstün tuturdular. Onlar son nəticədə xeyirxah qüvvələrin qalib gələcəyinə ümid bəsləyirdilər. Xürrəmilər qırmızı geyinirdilər, bayraqları da qırmızı rəngdə idi.

X.h.-nin hərəketverici qüvvəsi kəndlilər idi. Onlar xarici əsarət və feodal zülmünə qarşı üsyan qaldırmışdılar. Xürrəmilərin ilk üsyanları 778-809-cu illərdə olmuşdur. Hərəkat çox qısa vaxt ərzində bütün ətraf mahalları da bürümüşdü. Xürrəmilər üzərinə ərəb xilafəti 10 min nəfərlik qoşun göndərdi. Ərəblər xürrəmilərə qalib gəldilər, lakin üsyançıların iradəsi qırılmadı.

Xürrəmilərin başçısı Cavidanın ölümündən sonra hərəkata Babək başçılıq etmişdir. O, 18 yaşında X.h.-na qoşulmuş, öz ağı, qəhrəmanlığı, dərəkəsi ilə üsyançıların arasında özünə yaxşı nüfuz qazanmışdı. X.h.-na rəhbərlik etdikdən sonra Babəkin xalq arasında nüfuzu və şöhrəti daha da artdı. Hərəkatın genişlənməsini gören bəzi feodallar da xürrəmilərə qoşuldular. Az vaxt ərzində Babək 20 minlik süvari, külli miqdarda piyada qoşun dəstələri yarada bildi.

X.h. İrən bir sıra vilayətlərini, İravan mahallını və Gürcüstanı da bürüdü.

Xürrəmilər Babəkin rəhbərliyi altında Ərəb xilafətinin çoxlu sayda qoşun başçılarına, adlı-sarı sərkərdələrə qalib gəldilər. Azadlıq uğrunda, milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə xürrəmiləri qələbədən – qələbəyə aparır, mübarizəni davam etdirməyə sövq edirdi.

Ərəb xilafətinə qarşı 20 ildən çox mübarizə aparan Babək 837-ci ilin mayında sərkərdə Afşinin rəhbərlik etdiyi qoşuna məğlub oldu. Afşinin hiyləgərliyi, ehtiyatlı davranmağı, Babəkə qarşı xəyanətəkar mövqe tutan feodallarla yaxınlığı X.h.-nin məğlubiyyətini xeyli sürətləndirdi. Babəkin əsas qərargahı olan Bezz qalası ərəb qoşunları tərəfindən ələ keçirildi. Babək özü isə xəyanətin qurbanı olaraq tutuldu və xilafətin paytaxtı Samirə şəhərinə aparıldı. Xain Səhl ibn Sumbat Babəki tutdurduğuna görə xilafətdən çoxlu ənəm aldı.

838-ci il 14 mart tarixində xəlifə Mötəsimin hökmü ilə Babək edam edildi.

Xürrəmilər Babəkin ölümündən sonra üsyanı qısa müddət ərzində davam etdirdilər.

X.h.-nin çox böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. Hərəkatın məğlubiyyətə uğramasına baxmayaraq, xalqın azadlıq mübarizəsi, yadelli işğalçılara qarşı nifrəti heç də azalmadı. Xilafət Azərbaycan xalqının mübarizə özmini sönürdə bilmədi.

X.h. xilafəti lərzəyə saldı və kökündən sarsıtdı. Bu hərəkat digər asılı xalqların azadlıq mübarizəsinə təkan verdi.

İcmalar Palatası – Böyük Britaniya və Kanadanın parlamentlərinin aşağı palatası.

İcra hakimiyyəti – hakimiyyətlərin bölgüsü nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq dövlətdə hakimiyyətin müstəqil və sərbəst qollarından biri, dövlət işlərinin idarə olunması üzrə səlahiyyətləri həyata keçirən dövlət orqanları sistemi.

Müasir konstitusiyalar formal olaraq İ.h.-ni dövlət başçısına (parlamentli monarxiya respublika və prezidentli respublikalarda), yaxud hökumətə (qarışıq tipli respublikalarda) verir. Lakin parlamentli monarxiyalarda və respublikalarda faktiki olaraq İ.h. bütünlüklə hökumətə mənsubdur. Dualist monarxiyalarda İ.h. hökumətlə monarx, qarışıq tipli respublikalarda isə hökumət tərəfindən bir qayda olaraq, dövlət başçısının (prezidentin) bilavasitə rəhbərliyi və nəzarəti altında reallaşır. Regional və yerli səviyyədə İ.h. müxtəlif yerli idarəetmə və özünüidarəetmə orqanları (qubernatorlar, sədrilər, prefektlər, ağsaqqallar və onlara tabe olan aparatlar) tərəfindən həyata keçirilir.

İcra hakimiyyəti başçısı – ümummilli və ya regional səviyyədə dövlət idarəetmə orqanlarının, yaxud yerli idarəetmə orqanlarının ali rəhbəri. İ.h.b. monarxiyanın bütün növlərində formal olaraq monarx (parlamentli monarxiyalarda faktiki olaraq – hökumət başçısı), prezidentli respublikalarında – presi-

dent, parlamentli respublikalarda – formal olaraq prezident, faktiki olaraq – hökumət, yarıprezident respublikalarda – prezidentli (bəzən formal olaraq hökumət başçısı) olur.

Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur. AR Prezidentinə elə səlahiyyətlər verilmişdir ki, o hökuməti tam formalaşdırır, onun fəaliyyətini istiqamətləndirir, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkiləri təyin edir, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini icra edir.

İctimai birliklər – ictimai birliklər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa (2 aprel 1999) əsasən vətəndaşların təşəbbüsü ilə yaradılan, ümumi məqsədlər əsasında ümumi maraqları həyata keçirən könüllü, özünü idarəedən təşkilatlardır.

İctimai fəallıq – hər hansı bir tarixi zamanda cəmiyyət, sinif, sosial qrup qarşısında dayanən vəzifələrinə yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş insan fəaliyyəti. İ.f.-in subyekti kimi şəxsiyyət, kollektiv, sosial qrup, təbəqə, sinif və bütövlükdə cəmiyyət çıxış edə bilər. İ.f. cəmiyyətin müxtəlif sahələrində reallaşa bilər. Siyasi sahədə realizə edilən fəallıq ictimai-siyasi fəallıq adlandırılır.

İ.f.-in aşağıdakı elementləri mövcuddur:

- görülməli fəaliyyətin motivinin dərk edilməsi;
- hazırkı şəraitin qiymətləndirilməsi;
- məqsədin formula edilməsi;

- qərarın işlənilib hazırlanması;
- fəaliyyət növlərinin seçilməsi;
- verilmiş qərarın reallaşması.

İ.f.-in 3 əsas meyarı mövcuddur: ictimai fəaliyyət, fəaliyyətin motivasiyası, şəxsiyyətin bu sahədə təşəbbüsü və yerinə yetirilən fəaliyyətin intensivliyi.

İctimai müqavilə – insanların şüurlu müqaviləsi əsasında dövlətin və hüququn meydana gəlməsi haqqında təlim. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının nöqtə-nöqtəzincə, dövlətə qədər tam anarxiya hökm sürürdü, “hamının hamıya qarşı müharibəsi” (Hobbs), digər baxış – “insan nəslinin təbii hali” – şəxsin sonsuz azadlığı idi. Vəziyyətin son dərəcə ağırlığı insanları düşüncədən çıxarmağa, onları bir-birindən müdafiə etmək üçün ictimai müqavilə (C.Lokk) bağlamağa məcbur etdi və bu da dövlətin yaranmasına səbəb oldu. Lokkun baxışlarında dövlətin əlamətləri haqqında maraqlı ideyalar vardır. Onun fikrincə, cəmiyyət o vaxt siyasi cəmiyyət hesab oluna bilər ki, ərazi birliyinə, ümumi hüquq, mübahisəli məsələləri həll etmək, cinayətkarları cəzalandırmaq üçün hakimiyyətə malik olsun.

İctimai passivlik – ictimai fəallığın əksi, onun aşağı səviyyəsi.

Cəmiyyət, sinif, sosial qrup qarşısında hər hansı bir tarixi zamanda dayanən vəzifələrinə yerinə yetirilməsində iştirak etməmək, bu növ fəaliyyətə biganə yanaşmaq. İ.p. özünü şəxsiyyətlərarası fəaliyyətdə, məxsus olduğu kollektivin, sosial qrupun, təbəqənin, sinfin və bütövlükdə cəmiyyətin işlə-

rində iştirak etməməkdə göstərir. İ.p. özünü cəmiyyətin müxtəlif sahələrində göstərə bilər. Siyasi sahədə realizə edilən passivlik ictimai-siyasi passivlik adlandırılır.

İ.p.-in aşağıdakı elementləri mövcuddur:

- hər hansı fəaliyyətə passiv yanaşmanın motivasiyası;
- hazırkı şəraitin qiymətləndirilməsi;
- iştirak etməməyin məqsədinin müəyyən edilməsi;
- fəallıq üçün heç bir fəaliyyət seçilməməsi;
- verilmiş qərarın realizə olunmaması.

İ.p.-in 3 əsas meyarı mövcuddur: ictimai fəaliyyətdə iştirak etməmək, fəallıq etməməyin motivasiyası və şəxsiyyətin bu sahədə təşəbbüslüğü.

İctimai rəy – mövcud kütləvi şüurun vəziyyətini aşkar etmək üsullarından biridir. İ.r. insanların, siniflərin, sosial qrupların faktlara, hadisə və proseslərə olan həqiqi münasibətlərini, istəklərini, maraqlarını əks etdirir. İ.r.-in formalaşmasına və inkişafına siyasi təşkilatlar, sosial təsisatlar, kütləvi idraka yönəlməli idarələr təsir göstərir. İctimai əhvaldan fərqli olaraq, o nisbətən sabitdir və öz məzmunu nöqtə-nöqtəzincədən daha aydındır. İ.r. müxtəlif fikirlərin mexaniki cəmi deyil, onların qarşılıqlı mübadiləsinin, qarşılıqlı müdaxiləsinin, bir növ zənginləşməsinin ifadəsidir. İ.r.-in gücü onun çoxluğa arxalanmasından irəli gəlir. Əgər çoxluq düzgün mövqedə durarsa, onda İ.r. çoxluğun mövqeyində olur və beləliklə onun sosial dəyərini və praktik təsirini yüksəldir.

İctimai-siyasi hərəkatlar

Cəmiyyətdə dərin ziddiyyətlərin olması, kütləvi idrak ilə manipulyasiya İ.r.-in funksional imkanlarını xeyli zəiflədir. İ.r. cəmiyyətin inkişafının hərəkatverici qüvvələrindən biridir, sosial nəzarətin effektiv vasitəsidir, geniş kütlələrin davranışının tənzimlənməsi və praktik fəaliyyətidir, xalqın sosial özünüidarə etməsinin ayrılmaz elementidir. Sosial cəmiyyətin təkmilləşməsi, yeni keyfiyyət səviyyəsinə yüksəlməsi üçün İ.r. ümumi xarakterli daşıyıcıdır. Demokratiyanın, idarəetmənin inkişafı cəmiyyətdə İ.r.-in formalaşmasını, öyrənilməsinə və nəzərə alınmasını zəruri edir. Müasir şəraitdə İ.r. demokratikləşmənin və aşkarlığın dönməzliyinin ən mühüm amillərindən biridir.

İctimai-siyasi hərəkatlar – müəyyən ictimai-siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün ümumi maraqlar zəminində müxtəlif ideyalı insanların kütləvi fəaliyyəti.

İ.-s.h.-in məqsəd və vəzifələri müxtəlif (sosial, siyasi, mənəvi-mədəni və s.) ola bilər. Bir qayda olaraq, onlar dəyişə, daha da genişlənə bilər. Belə hərəkatların fəaliyyəti ictimai-siyasi səciyyə daşıyır ki, onlar hakimiyyət institutlarına təsir etmək, seçki komitələrində, eləcə də dövlət və yerli idarəetmə orqanlarında qərarların işlənilməsi, hazırlanması prosesində və s. iştirak etmək məqsədi güdür.

İ.-s.h.-in fəaliyyətinin siyasi tərəfi ondan ibarətdir ki, onların siyasi tərəfi siyasi partiyaların, digər ictimai birliklərin, qeyri-formal maraq qruplarının münasibətlərinə təsir göstərə bilər.

İdarəetmə forması

İctimai süür – ictimai varlığın dilde, elmdə, fəlsəfədə, incəsənət sərələrində, siyasi və hüquqi ideologiyada, mənəviyyatda, dində və xalq yaradıcılığında, bütövlükdə bəşəriyyətin sosial normalar və baxışlarında ifadə olunmuş oksidir. İ.ş. kütləvi məişət şüurundan başlayaraq nəzəri fikrin ən yüksək formalarına qədər müxtəlif səviyyələri əhatə edən mürəkkəb struktura malikdir. İctimai varlığı əks etdirərkən, İ.ş. nisbi sərbəstliyə malikdir və ictimai varlığa fəal əks təsir göstərir. İ.ş. deyəndə bir qayda olaraq hər hansı fərdilikdən sərf-nəzər edilərək və diqqəti bütövlükdə cəmiyyət üçün və ya müəyyən sosial qrup üçün xarakterik olan baxışlar və ideyaları götürürlər. Cəmiyyət ona daxil olan fərdlərin sadəcə cəmi olmağı kimi, İ.ş. da ayrı-ayrı fərdlərin şüurlarının cəmi deyil. İ.ş. özünün nisbi sərbəst həyatı ilə yaşayan xüsusi mənəvi sistemdir. Fərdi və İ.ş. arasında daimi qarşılıqlı fəaliyyət mübadiləsi baş verir. Tarix boyu cəmiyyət tərəfindən formalaşan İ.ş.-un normaları fərdin şəxsi inamına çevrilir, onun üçün mənəvi qaydalar və estetik baxışlar rolunu oynayır. Öz növbəsində fərdi ideyalar və inamlar İ.ş.-un tərkibinə daxil olanda və beləliklə də sosial norma kimi qəbul ediləndə, onlar ictimai dəyərə və sosial qüvvəyə çevrilirlər.

İdarəetmə forması – ali dövlət hakimiyyətinin təşkili üsulu, onun orqanlarının qarşılıqlı münasibət prinsipləri, həmin orqanların formalaşmasında əhəlinin iştirak dərəcəsi. İ.f.-nin əsas əlaməti – *dövlət başçısının* hüquqi statusudur (respublikada – seçkili və

İdeal

dəyişən, monarxik dövletdə – irsi). Müasir dövletlərə iki idarəetmə forması xasdır: respublika və monarxiya.

İdeal (fr. *ideal* < yun. *idea* ideya, anlayış, təsəvvür) fəaliyyətin, səylərin ali məqsədi, nümunəsi.

İdentifikasiya (< lat. *identificare* eyniləşdirmək) – fərdin özünü digər insan, qrup, nümunə və ya idealla emosional və digər formada eyniləşdirməsi prosesini və bunun nəticəsini əks etdirən kateqoriya. Sosiologiya və politologiyaya dair ədəbiyyatda İ. adətən şəxsiyyətin sosiallaşma mexanizmlərindən biri kimi başa düşülür. Bu mexanizm vasitəsilə fərdin mənsub olduğu sosial qruplara aid normalar, ideallar, dəyərlər, rollar mənimsənilir, özə edilir.

İdentiklik (< lat. *identifico* eyniləşdirmək) – İ.-in bir-birindən fərqli olan məntiqi, fəlsəfi, sosioloji, antropoloji, psixoloji, politoloji anlayışları var. Lakin ən ümumi halda o, hər hansı bir obyektin – hadisə, təşkilat və ya fərdin keyfiyyət müəyyənliliyini, onun hansısa məlum göstəricilərə, əlamətlərə, standartlara, obraza uyğunluğunu bildirən bir anlayışdır. İ. anlayışının yaranması fərdilik barədə təsəvvürlərin formalaşması ilə bağlı olmuşdur. Fərdiliklə müqayisə etmədən İ.-i aydın təsəvvür etmək mümkün deyildir. İ. öz bəlli keyfiyyətləri sayəsində orijinal subyekt kimi fəaliyyət göstərən fərdin benzerlik-müxtəliflik, yaxınlıq-uzaqlıq, doğmalıq-yadıqlıq diskursunda öz yerini, rolunu, mənsubiyyətini dərk etməsi, özünü kimlərsə eyniləşdirməsi nəticəsində

İdeokratiya

yaranan sosial-psixoloji fenomendir. Sosiallaşma mexanizmi vasitəsilə fərdin mənsub olduğu sosial qruplara aid normalar, ideyalar, dəyərlər, rollar mənimsənilməsi əsasında mədəni, dini, etnik, sosial, milli identiklik meydana gəlir ki, bunlar da şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin taleyində misilsiz rol oynayır.

Siyasi baxımdan İ. sosial-psixoloji ovaqtdır. O, ayrı-ayrı fərdlərin, sosial-demokratik, sosial-peşə, etnik, konfessional və s. insan qruplarının öz cəmiyyətinə, dövlətinə bağlılıq, ona loyallıq dərəcəsinin göstəricisidir.

İdentitar demokratiya (lat. *identitas* eynilik) – xalqın iradəsilə dövlətin fəaliyyətinin eyniliyinin təsdiqinə əsaslanan demokratik konsepsiya. Bu model ali hakimiyyətdə xalqın birbaşa ünsiyətinə maneçilik törədən nümayəndəlikdən (J.J.Russo), eləcə də, hakimiyyətin bölünməsi prinsipindən imtina (Leninizm nəzəriyyəsi və praktikası) özündə əks etdirir.

İdeokratiya (< yun. *idea* ideya + *kratos* hakimiyyət) – İ. konsolidasiya, müəyyən hakim prinsip, ideal və ya dünyagörüşü əsasında həyata keçirən avtoritar hakimiyyət sistemi. İ. konsepsiya rus siyasi fikrində geniş yayılmışdır və o, diqqətini, dini mənəviyyatın rolu üzərində cəmləyir. XX əsrin əvvəllərində yaşamış rus mütəfəkkirlərinin fikirlərinə görə muxtar mənəviyyatın və demokratik siyasətin yolu insan qəlbində əbədi əlaqələrin və çoxoxluq qüdsiyyətin məhvinə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, P.İ. Novqorodsev “qüdsiyyətin bərpası” üçün “avtonom” mənəviyyə

İdeokratiya

yatı teonom mənaviyatla, demokratiyanı isə aqioqratiya (qüdsiyyətin hakimiyyəti) ilə əvəzləməyi təklif edirdi.

Bəzən İ. dedikdə monist ideologiyaya və ya inanclar sistemində əsaslanan dövlət nəzərdə tutulur. Belə dövletdə ideologiya total təsirə, hər cür özünə-məxsusluğun və qeyri-standartlığın zorakılıqla boğulmasına istiqamətlənir. Hakimiyyət əzmi ilə yüklənmiş İ. hər-tərəfli mənəvi ağalığa, şəxsiyyətin mənəvi suverenliyini, müstəqil özünü-təyinetməyə olan təbii hüququnu onun əlindən almağa can atır. Sərbəst intellektual və mənəvi seçim imkanını məhv etməyə çalışan İ. mənəvi cəhətdən yekrəng olan və öz real vəziyyətini dərk etməyən insan tipi yaratmaq məqsədini güdür. İ. şəraitində ideologiya hakim siyasi kontekstin norma, dəyər və mahiyyət ahənginə uyğunlaşmış miflər, rəmzlər, obrazlar kimi müxtəlif qeyri-rasional mənəvi formaları özündə cəmləşdirir. Nəticədə arxa plana sıxışdırılmış bəddiliyyə əsaslanan ideologiyalaşdırılmış incəsənət, həqiqət axtarışlarına heç bir dəxli olmayan adaptasiya olunmuş fəlsəfə, uyğunlaşmış etika, pedaqogika, universal mənaviyyət və təbii hüquq prinsiplərindən son dərəcə uzaq olan hüquqşünaslıq meydana çıxır. Beləliklə avtoritar rejimin mənəvi atmosferində xeyir və şər, ədalət və ədalətsizlik arasında sərhədlər silindiyi, hadisələrin əsil mahiyyətinin tanınmayacaq dərəcədə təhrif olunduğu ideokratik bir dünya yaranır ki, burada kütlə həqiqətdə nə baş verdiyini ayırd etmir. İ.-nin praktik təzahürü kimi kommunizmi və faşizmi göstərmək olar.

İdeologiyalaşma

İdeologem – siyasi təsəvvürlərin məcmusu kimi ideologiyanın məzmun-məna, normativ-dəyər elementi. Dünya-görüşü, dəyər yönümü və tənzimləyici funksiyası daşıyan ideologem ciddi şəkildə dövlət mənafelelərinin keşiyində dayanır. İ.-də siyasi ideya eyni zamanda həm də vətəndaşların baxışlarını ciddi müəyyənləşdirilmiş dəyərlərə və mahiyyətə doğru istiqamətləndirən norma kimi çıxış edir. İ. vətəndaşların rəsmi və qeyri-rəsmi mənəvi və praktik həyatını özünə tabe etməyə çalışır. İ.-lər özlərinin daxili məna və dəyər həddlərinə, onların sabitliyini və bununla da qoruduqları sosial qaydanın stabilliyini poza biləcək hər hansı təəddüdü yaxın buraxmayan sərt normativ strukturlardır. Avtoritar xarakterə malik İ.-lər dövlətin siyasi iradəsini fərdi və ictimai şüura sırımağa çalışır. Bu zaman onlar daxilən inandırıcı olmaya da bilər. Dövlətin siyasi mənafelelərinin rəsmi məkanında hakim olan İ.-lər bir qayda olaraq məzmunca transformasiyaya uğramır. İ.-lərin normativ semantik strukturu sosial həyatın dövlət tərəfindən nəzarət olunan sahələrində bütün qeyri-rəsmi ideya və əhval-ruhiyyəni sıxışdırıb çıxarmağa və özünə tabe etməyə qabildir. Sivil, hüquqi dövletlərdə İ.-lər fərdi və ictimai şüur üzərində mütləq hakimiyyətə iddia etmir, dövlətlə şəxsiyyət arasında mənəvi-praktik münasibətlərə xidmət edərək siyasi sistemdə öz yerini tutur.

İdeologiyalaşma – siyasi və digər ictimai təsisatların bu və ya digər maraqları əks etdirən ideologiyanın daşıyıcıları, müdafiəçiləri və legitimləşdirmə

İdeologiyasızlaşma

aləti kimi təzahür etməsi. Bu zaman siyasi və ictimai təsisatların əsas vəzifəsi bu maraqların reallaşdırılması üçün kütlələrin ideoloji cəhətdən səfərbər edilməsindən ibarətdir. Siyasi təsisatlara və siyasi fəaliyyətə surf ideoloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşma belə bir faktı nəzərə almır ki, dövlətçilik, hüquq qaydası formaları və s. həmçinin ümumbəşəri tələbatları və konkret sosial-siyasi şəraitə uyğun olaraq sosial və siyasi həyat fəaliyyətinin təşkilatı normalarını ifadə etməlidir. Bu formaların boğulması dövlətçiliyin tənəzzülü, durğunluq, repressiv inkişafa keçidlə nəticələnə bilər.

İdeologiyasızlaşma (herf. "ideologiyadan azad etmə") – müasir cəmiyyətdə ideologiyanın nüfuzdan düşməsinə qeyd edən anlayış.

İ.-nin daha geniş yayılmış nəzəri şərh XX əsrin 50-60-cı illərində müasir tarixi şəraitdə ideologiyanın özünün sosial və siyasi funksiyalarını itirməsini onları elmi biliyə təslim etməsinə iddia edən D.Bell və R.Aron tərəfindən verilmişdir.

İkipartiyalı sistem – bu sistemdə hər bir dövlətdə hakimiyyət uğrunda mübarizədə ancaq iki partiya iştirak edir və onlardan biri seçici səsələrinin əksəriyyətini qazanır, bununla da parlamentdəki yerlərin çoxuna sahib olur. İ.s. ("bipartizm") o demək deyildir ki, cəmiyyətdə ancaq iki partiya fəaliyyət göstərir. Bu, partiyaların çoxluğu baxmayaraq, hakimiyyətə gəlmək iddiasında və imkanında olan iki partiyanın olduğunu bildirir. İ.s.-in klassik növü ABŞ-da və Böyük Britaniyada mövcuddur. Həmin ölkələrdə əsas parti-

İqtisadi hakimiyyət

yalar seçici səsələrinin 90%-i toplaya bilərlər. Digər partiyalar isə bu imkana malik deyillər.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) – təşkilat yarandığı gündən dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin daha səmərəli olması və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi yönündə fəaliyyət göstərir. Hazırda 29 dövlət onun üzvüdür. İƏİT ona üzv olan dövlətlərin üzleşdiyi problemlərin qarşılıqlı inam və əməkdaşlıq əsasında həll edilməsinə çalışır. Bu təşkilat dünyada gedən global iqtisadi prosesləri nəzərə alıb, üzv ölkələrin sosial və iqtisadi siyasətinin çevik, səmərəli həyata keçirilməsini təmin edir.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə İƏİT qarşısında dayanan vəzifələr də xüsusi cəhətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, əgər 1960-cı illərdə İƏİT daha çox maliyyə və vergi siyasəti ilə məşğul olurdusa, 1970-ci illərdə bu qurum sosial-iqtisadi böhranı aradan qaldırılması üçün anti-inflasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsinə daha çox üstünlük verirdi. 1980-90-cı illərdə İƏİT-nin fəaliyyət məkanı daha da genişləndi. Həmin dövrdə investisiya qoyuluşunda və ticarətdə proteksionizmə qarşı mübarizə aparmaq, iqtisadiyyatda və sənayedə yeni texnologiyaların təbiiqinə nail olmaq, ətraf mühitin mühafizəsi kimi məsələlər İƏİT-nin əsas diqqət mərkəzində dayanırdı.

İqtisadi hakimiyyət – mülkiyyət, pul, müxtəlif növ maddi sərvətlər vasitəsilə insanların üzərində nəzarət. İ.h.-in gücü bilavasitə onun vasitələri-

İqtisadi siyasət

nin qtlığından, onun mövcudluğunu, muxtariyyətini təmin edən, yaxud məhdudlaşdıran iqtisadi ehtiyatların olub-olmamasından asılıdır.

İqtisadi siyasət – dövlətin iqtisadi həyatın inkişafının müəyyən prinsiplərinin dəstəklənməsi, qorunub saxlanılmasına, maddi istehsal və qeyri-istehsal sahəsinin qolları arasında məlum proporsiyaların saxlanılmasına, həmçinin əhalinin iqtisadi fəallığının həvəsləndirilməsinə dair fəaliyyətdir. İ.s.-in vəzifələrinin əsas reallaşdırılması vasitəsi – dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasıdır. Siyasi-iqtisadi tənzimləmənin konkret məqsədlərindən asılı olaraq İ.s. büdcə-maliyyə, pul-kredit, investisiya, vergi və s. növlərə ayrılır.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ilin sonunda bərpa olunmuş müstəqillik şəraitində İ.s.-ni sərbəst şəkildə həyata keçirmək imkanı əldə etmişdir. Bazar tənzimlənməsi mexanizminə, çoxüclü iqtisadiyyata və müxtəlif müliyyəet formalarına əsaslanan iqtisadi sistemin qurulması bu siyasətin başlıca istiqamətini təşkil edirdi. Lakin Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və daxili siyasi böhran üzündən Azərbaycanda iqtisadi islahatlar keçmiş SSRİ-nin digər respublikalarına nisbətən xeyli gec, Ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ilin yayında ölkə rəhbərliyinə qayıtdıqdan sonra onun təşəbbüsü ilə başlandı. Prezident Heydər Əliyevin 1994-cü ilin sentyabrında imzaladığı "Əsrin müqaviləsi" ilə həyata keçiriləyən başlayan uğurlu neft strategiyası milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə yönələn kompleks tədbirlərin

İqtisadi siyasət

həyata keçirilməsinə təminat yaratdı. Yeni iqtisadi sistemə keçidin hüquqi əsasını 1995-ci ilin noyabrında Ümumxalq Referendumunda qəbul olunmuş AR Konstitusiyası təşkil etmiş, bundan başqa onun formalaşdırılması üçün 500-dən çox qanun qəbul olunmuşdur.

Azərbaycanın uğurlu İ.s.-i iqtisadi inkişafın üç ümdə prinsipinə əsaslanır: 1) bazar rəqabəti; 2) iqtisadiyyatın idarə edilməsinin bütün sahələrinin (valyuta bazarı, ticarət əlaqələri və münasibətləri, bank-maliyyə bazarı və s.) liberallaşdırılması; 3) bütün müliyyəet formalarının plüralizmi. Uğurlu İ.s.-in aparılmasında sənayenin müxtəlif sahələrinə sərmayə qoyuluşunun təmin olunması, əhalinin ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi və xarici borcların yenidən strukturlaşdırılması mühüm rol oynayır. İqtisadiyyatdakı bütün bu meyillər güclü və səmərəli dövlətçiliyin qurulmasına da kömək etmişdir.

Müasir mərhələdə Azərbaycan dövlətinin İ.s.-nin prioritet vəzifələri içərisində ölkə iqtisadiyyatının tarazlığının təmin edilməsi regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, onun da yerinə yetirilməsi məqsədində 2004-cü ilin fevral ayında AR Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı təsdiq edilmiş, bununla da ölkəmizin iqtisadi inkişafında yeni mərhələ başlamışdır (bax: *Regional siyasət*). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının mühüm metodlarından birini yeni iş yerlərinin açılması təşkil edir. Bu proqramla cənab İlham Əliyev

İlham Əliyev

hələ 2003-cü ildə prezident seçkiləri ərfəsində çıxış etmişdir və bu istiqamətdə işlər artıq öz müsbət nəticələrini verir. Ötən illər ərzində Azərbaycanda 400 mindən artıq yeni iş yeri yaradılmış, çoxlu müəssisələr, fabriklər, sosial obyektlər açılmışdır. Bu gün ölkəmizdə sosial siyasətlə qarşılıqlı əlaqədə aparılan İ.s. bütün istiqamətlər üzrə daim inkişaf etdirilərək müvəffəqiyyətlə davam etdirilir.

İlham Əliyev – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Böyük siyasətçi və görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin ailəsində böyüyən İlham Əliyev valideynlərinin və mənsub olduğu xalqın ümidlərini doğrultdu, hələ atasının sağlığında xarici ölkələrdə, böyük tədbirlərdə Azərbaycanı təmsil etməyi ilə siyasət aləminə yetkin bir siyasətçi kimi qədəm qoydu. O, 1990-cı il yanvarın 20-də atası Heydər Əliyev və digər qohumları ilə birlikdə Qorbaçov hakimiyyəti tərəfindən xalqımızın başına atılmış məlum faciə zamanı Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinə gəlmiş və bu müsibətli günlərdə Azərbaycan xalqı ilə öz milli həmrəyliyini nümayiş etdirmişdir.

Heydər Əliyev Siyasi Bürodan, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən istefa verdikdən sonra İlham Əliyevə qarşı da bir növ represiya tətbiq olunmuşdu. Belə ki, onu vaxtilə təhsil aldığı Moskva Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda dərs deməkdən məhrum etmişdilər. Lakin bunlar atası kimi iradəli, demir xarakterə malik olan İlham Əliyevi sındırmadı, iradəsini qırmadı. Çünki atası

İlham Əliyev

kimi o da xalqımızın siyasi qüdrətinə möhkəm inanırdı. Atasının ona tapşırıldığı vəzifələrə çox məsuliyyətlə yanaşdığı, həm də ətiraf edərək bildirdi: "Mənim xoşbəxtliyim bundadır ki, mən Heydər Əliyev adlı dahi şəxsiyyətin yanındayam və mənə öyrənmək imkanları daha çoxdur, nəinki başqa adamlarda".

İlham Əliyevin istər Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin I vitse prezidenti vəzifəsində, istər Avropa Şurası Parlament Assambleyası sədrinin müavini və Büro üzvü, istərsə də başqa beynəlxalq qurumlarda çalışdığı müddətdə və dövlət xadimləri ilə rəsmi görüşlərdə ölkənin milli və dövlət maraqlarına uyğun olaraq üzərinə götürdüğü fərdi diplomatik missiyaları uğurla həyata keçirməsi, istərsə də siyasi proseslərə peşəkər və müstəqil yanaşma tərzi onun hansı siyasi səviyyədə olduğunu aydın göstərdi.

İlham Əliyev Heydər Əliyevin dövlətçilik kursunun davam etdirilməsinə və bu kursun uğurla başa çatdırılması məsuliyyətin öz üzərinə götürüb. Bu, böyük məsuliyyətdir, eyni zamanda xalqına böyük inam və etiqaddır. Bir neçə xarici dildə sərbəst danışması, yüksək intellekti, böyük bacarıq və istedadı İlham Əliyevin reytingini hamıdan önə çıxarmışdır. O, Avropa Şurası Parlament Assambleyası sədrinin müavini və Büro üzvü, Azərbaycan Respublikasının Baş naziri vəzifələrində çalışdığı müddət ərzində çox böyük təcrübə toplamışdır.

Məhz buna görə də Azərbaycan xalqı 2003-cü ildə İlham Əliyevi müstəqil dövlətimizin başçısı seçdi. O, hələ seç-

kiqabağı bəyanatlarının birində demişdi ki, mən ilk növbədə ölkədə işsizliyin aradan qalxmasına çalışacağam. Prezidentlik dövründə 600000 nəfərlik iş yeri açacağam. 2006-cı ilin məlumatına görə artıq 450 mindən çox iş yeri açılmışdır. İmşilidə şəkər, Gəncədə avtomobil zavodlarının, Quba-Xaçmaz zonasında bir sıra konserv müəssisələrinin işə düşməsi, Şamaxıda televiziya istehsal edilməsinə başlanması və Azərbaycanın digər rayonlarında sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşması, yoxsulluğun sürətlə azalması məhz Heydər Əliyev kursuna sədəqətin bariz nümunəsidir.

İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olmaqla yanaşı, Milli Olimpiya Komitəsinin də prezidentidir. Məhz onun diqqəti, təşəbbüskarlığı və qayğısı sayəsində demək olar ki, rayonlarımızın əksəriyyətində, hətta bəzi kəndlərdə belə Olimpiya mərkəzləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Bunun çox böyük siyasi-mənəvi və tarixi əhəmiyyəti var. Azərbaycan gənclərinin sağlam böyüməsi, dünya idmanına qovuşması, cəmiyyətə yad həyat tərzindən uzaqlaşmalarında bu Olimpiya mərkəzlərinin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Olimpiya və dünya yarışlarında həmvətənlərimizin fərhəndirici uğurlar qazanmasında, xüsusilə Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti kimi İlham Əliyevin rolu, bu işə diqqət və qayğısı çox böyükdür.

İlham Əliyev xalqımızın çox ağır problemi olan Dağlıq Qarabağ münafişsinin həllində də prinsipial və fəal mövqə tutur. O, dəfələrlə beynəlxalq görüşlərdə qətiyyətlə bildirib ki, Dağlıq Qarabağ torpaqları ilə bağlı güzəşt-

dən heç bir söhbət gedə bilməz. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Prezidenti kimi Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin başa çatmasında xüsusi fəallıq göstərmiş, nəhayət, bu məşhur boru kəməri ilə neftin nəzərdə tutulan tinvana göndərilməsinə başlanmışdır. Heydər Əliyevin böyük ümidlə yanaşdığı bu boru kəməri dünya iqtisadiyyatının çox mühüm nailiyyəti kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi rifahının yüksəldilməsində, keyfiyyətə yaxşılaşmasında bu boru kəmərinin işə düşməsinin böyük rolu vardır.

Bu gün müstəqil respublikamızın iqtisadi siyasətində regional siyasət və idarəetmə məsələlərinə böyük diqqət yetirilir. Prezidentin Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) həyata keçirilməsi regionların hərtərəfli inkişafında yeni bir mərhələdir. Regionlarda görülən işləri daim nəzərdə saxlayan İlham Əliyev müntəzəm olaraq respublikanın rayonlarına səfər edir, müəyyən olunmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yerlərdə nəzarət edir, konkret tapşırıqlar, tövsiyələr verir, meydana çıxan problemləri yerində həll edir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsi sahəsində İlham Əliyevin söyi ilə, həm də çox böyük yaradıcı işlər görülür.

İlham Əliyevin xüsusi diqqəti, qayğı və təşəbbüsü ilə Bakı şəhərinin abadlaşdırılması, İçərişəhərin qədim abidə kimi qorunub saxlanması, tariximizin, mədəniyyətimizin ayrı-ayrı görkəmli simalarının fəaliyyətinin dövlət səviy-

yəsində qiymətləndirilməsi, şübhəsiz ki, bütün xalqımızı fərhəndirir. Dövlətimizin iqtisadi və mənəvi qüdrətinin getdikcə artması hamıya sevinc gətirir.

İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2006-cı ilin martında Dünya azərbaycanlılarının II qurultayının Bakıda keçirilməsi Azərbaycan diasporunun gələcək inkişafında böyük rol oynayır.

Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə normal məcərdə həyata keçirdiyi dövlətçilik siyasəti, ölkədə sabitliyin qorunub saxlanılması, xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması İlham Əliyevin Prezidentlik fəaliyyətində mühüm yer tutur.

İmicmeyker (ing. *image* obraz + *make* etmək, düzəltmək) – namizədin və onun siyasi platformasının ictimai rəydə müsbət obrazının yaradılması texnologiyaları üzrə və siyasi reklam sahəsində mütəxəssis.

İmmanent (lat. *immanenes* xas olan) – hər hansı hadisəyə daxil xas olmanı, onun təbiətindən irəli gəlməsini bildirən anlayış.

İmmiqrasiya (lat. *immigrare* yerləşmək) – bir ölkənin vətəndaşlarının daimi və ya müvəqqəti yaşamaq üçün digər dövlətin ərazisinə daxil olması.

İmmunitet (ing. *immunity* < lat. *immunitas* bir şeydən azad olmaq) – dövlətin müxtəlif kateqoriyadan olan vəzifəli şəxslərinin toxunulmazlıqdan ibarət olan imtiyazı. Parlament, prezident, məhkəmə immuniteti, habelə, diplomatik İ. kimi növləri fərqləndirilir.

İmperativ mandat – hakimiyyətin nümayəndəli orqanında yalnız və yalnız seçicilərin iradəsi və tapşırığına uyğun olaraq (səs vermək, qərar tərtib etmək və s.) fəaliyyət göstərməsi üçün (qanunla təsdiq olunmuş) təlimat. Bu təlimatı pozarsa, deputat təcili surətdə geri çağırılı bilər. Sovet tipli dövlətlərdə və bəzi avtoritar rejimlərdə İ.m. konstitusiyaya ilə təsis edilmişdir. Müasir demokratik dövlətlərdə, bir qayda olaraq İ.m. tətbiq edilmir. İ.m. müstəsna hal kimi AFR-də Bundestaqda istifadə olunur. Orada bu mandatı seçicilər deyil, federasiyanın torpaq hökuməti verir: deputatlar isə öz hökumətlərinin təlimatlarını həyata keçirməyə borcludurlar. Bir çox ölkələrin konstitusiyalarında (İtaliya, Fransa və s.) İ.m. qanunla qadağa olunur.

İmperator (lat. *imperator* hökmdar; sərkərdə) – bəzi monarxların titulu (bu titul Qədim Romada imperator Avqustun idarəçiliyi dövründən monarxiya xarakteri almışdır). Antik dövrdən başqa orta əsrlərdə həm Qərbi ölkələrində, həm də Şərqi imperiyaların başında İ.-lər dayanmışdır. Makedoniyalı İskəndər, Attila və Osmanlı imperiyasının başında duran sərkərdələr, B.Napoleon, Rusiya çarları başçılıq etdikləri imperiyanın İ.-ləri adlanırdılar. Hal-hazırda İ. titulu yalnız Yaponiyada saxlanılmaqdadır.

İmperiya (lat. *imperium* hakimiyyəti olan, qüdrətli, güclü) – 1) Qədim Romada seçkilər zamanı, qanunların qəbulunda, müharibənin elan olunmasında və sülhün bağlanmasında, həmçinin ali məhkəmədə təzahür edən ali

İmpicment

dövlət xalq hakimiyyəti; 2) Qədim Roma magistrlərinin – çarların, Roma respublikasında isə konsulların, pretorların, diktatorların, protopretorların, şəhər və pretorian prefektlərin və senzorların ən yüksək səlahiyyətləri. Ali dövlət hakimiyyəti onlara Romada seçkilər vasitəsilə və xalq tərəfindən, ya da xüsusi qanunla verilir. Öz növbəsində bu səlahiyyət hərbi sahədə də (konsullara verilir) və mülki sahədə (pretorlara verilir) tətbiq olunurdu. Roma respublikasında İ.-nin ən yüksək dərəcəsinə diktator tuturdu. İ.-nin respublika xarakterli səlahiyyətləri itirildikdə, onun ən ali dərəcəsi hakimiyyəti dəhşətli ələ keçirdikdən sonra Roma imperatoru ömürlük ona verilir. İ. Romanın nəzarət etdiyi bütün ərazilərə yayılırdı; 3) imperatorun hakimiyyətinin yayıldığı ərazi; 4) imperator titulu sülalə xətti üzrə qəbul edən və ya olan şəxsin başçılıq etdiyi ərazi; 5) sərt mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət başlığı altında qeterogen etno-mill və inzibati-ərazi birləyi metropoliya-koloniya əsasında mərkəz-əyalət, mərkəz-mill respublika və əyalətləri birləşdirən siyasi sistem. Bütün hallarda İ. yerlərdə bir mərkəzdən hakimiyyətin sərt tətbiqi ilə bağlıdır.

İmpicment (ing. *impeachment* ittiham) – dövlətdə yüksək vəzifəli şəxslərə qarşı dövləti cinayətlər üzrə ittiham irəli sürülməsi və onların vəzifədən kənarlaşdırılması proseduru. Xüsusilə dövlət və hökumət başçıların vəzifədən uzaqlaşdırılması proseduru müxtəlif dövlətlərin konstitusiyalarında öz əksini tapmışdır. Məsələn, ABŞ-da prezidentə

İmpicment

qarşı İ. proseduru konqresin nümayəndələr palatası qaldırır və ittihamı senata göndərir. Senatın qərarı iştirak edən üzvlərin 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Son 200 ildə prezidentlərə qarşı Böyük Britaniyada 2 dəfə, ABŞ-da isə 3 dəfə İ. qaydasında iddia qaldırılmış, Böyük Britaniyadan fərqli olaraq ABŞ-da heç bir prezident bu səbəbdən vəzifədən kənarlaşdırılmamışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması təşəbbüsü Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ağır cinayət törətdikdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 30 gün müddətində verilən rəyi əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında irəli sürülə bilər. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının 95 səs çoxluğu ilə qəbul olunmuş qərar əsasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifədən kənarlaşdırıla bilər. Bu qərarı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin sədri imzalayır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi həmin qərarın imzalanmasına bir həftə ərzində tərəfdar çıxmazsa, qərar qüvvəyə minmir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması haqqında qərar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə müraciət etdiyi gündən başlayaraq, 2 ay ərzində qəbul olunmalıdır. Bu müddətdə göstərilən qərar qəbul edilməyə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə qarşı irəli sürülmüş ittiham rədd edilmiş sayılır.

İmplementasiya

İmplementasiya (<lat. *implere* yerinə yetirmək) – beynəlxalq hüquqi normaların milli hüquq sistemində tətbiqi və onların dövlət tərəfindən yerinə yetirilməsi.

İnaugurasiya (lat. *inaugurare* həsr etmək) – dövlət başçısının vəzifəyə başlaması proseduru. Dövlət idarəetməsinin monarxiya formasında İ.-nin analoqu tacqoyma mərasimidir.

İndividualizm – fikirlərin, hisslərin və arzuların ehtiva edən cərəyanıdır ki, o, ayrılıqda götürülmüş bir insanın (geniş mənada ayrıca götürülmüş xüsusi dəyərlərə malik qrupun, məsələn, ailənin) həyatını böyük birliklərin və bütövlükdə cəmiyyətin həyatından üstün tutur. Siyasi İ.-in əsasında fərdin hüquqlarının dövlətin və siyasi hakimiyyətin müdaxiləsindən qorunması zərurəti dayanır. İ.-in qollarından biri olan etik-siyasi individualizm fərdi özlüyündə məqsəd, fərdin xoşbəxtliyi və hərtərəfli inkişafını isə son məqsəd kimi qəbul edir. Bu zaman cəmiyyət və dövlət fərdin öz məqsədlərinə çatması yolunda köməkçi vasitələr hesab edilir. Bununla yanaşı, İ. fəxrcəhətli anlayış olub fərdin öz məqsədlərini həyata keçirməsində azadlığın təsbit edən fəlsəfi, siyasi, iqtisadi və dini doktrinaların məcmusunu əks etdirir. Bu termin eyni zamanda öz qeyri-adi xarakterinə və davranış tərzinə ümumi kütlədən seçilən fərdlərə münasibətdə də işlədilir.

İndoktrinasiya – hakimiyyətin bu və ya digər təsisatları və subyektləri tərəfindən məqsədlərin, dəyərlərin, ideolo-

İnformasiya cəmiyyəti

giyaların şəxsiyyətə (qrupa, xalqa) zorla qəbul etdirilməsi. İ. siyasi manipulyasiya ilə sıx bağlıdır.

İnformasiya cəmiyyəti – postsənaye cəmiyyətinin 1970–1980-ci illərin sosioloq və politoloqlarının (A.Turen, Y.Habermas, M.Maklyun, N.Luman, D.Bell) konsepsiyalarında meydana çıxmış başqa adı. İ.c.-nin meydana çıxmasının əsas şərtləri kimi aşağıdakı amillər çıxış edir: dünya iqtisadiyyatının informasiya istehsal bölməsinin intensiv inkişafı; vaxta qənaət edən, insanın intellektual potensialını artıran, əqli əməyi daha məhsuldar edən kompüter texnologiyalarının yayılması; informasiyanın yeni istehsal qüvvəsinə çevirən, nəinki maddi və mənəvi dəyərlər, həmçinin sosial-siyasi münasibətlərin yeni formasını istehsal edən baş tutmuş “informasiya inqilabı”; kütləvi şüurda informasiyanın sosial statusunun dəyişməsi, ona əsas ictimai, siyasi, mədəni və mənəvi dəyər kimi yeni münasibət tipinin yayılması; biliyin istehsalının və yayılmasının prioritet və daha gəlirli sahəyə, informasiyanın isə əsas əmtəə növünə çevrilməsi; regional, ümum-mill və qlobal informasiya şəbəkələrinin yaranması; qabaqcadan əldə edilmiş və keyfiyyətlə işlənilmiş hazırlanmış informasiyanın iri sosial, iqtisadi, ekoloji böhran və münaqişələrin qarşısının alınması və həlli qabiliyyətinin üzə çıxarılması; kütləvi informasiya vasitələrinə sahib olan, informasiya vasitələrinin fəaliyyətindən yüksək gəlirlər əldə edən transmilli korporasiyaların artan rolu; müxtəlif sosial təbəqələrdən öz istedadı nəticəsində hakimiyyətin

İnformasiya hakimiyyəti

zirvələrini fəth etmiş enerjili intellektualların və istedadların siyasi ağırlığı kimi "meritokratiya"nın (ingilis sosioloqu M. Yanqin termini) bərqərar olması üçün əsas iqtisadi-texnoloji, sosial-siyasi şərtlərin meydana çıxması; informasiya sistemlərinin inteqrasiya funksiyası daşımaq, planetin müxtəlif nöqtələrində olan subyektlər arasında həmrəylik tipli sosial əlaqələrin genişlənməsi və möhkəmlənməsi, dövlətin hakimiyyət strukturlarından asılı olmayan müxtəlif azad birliklərinin, qlobal "maraq klublarının" yaradılmasına yardım etmək qabiliyyəti.

İnformasiya hakimiyyəti – informasiyanın vasitəsilə insanların idarə olunması. İ.h.-nin daşıyıcısı kütləvi informasiya vasitələridir.

İnformasiya müharibəsi – elmi-texniki inqilabın ən mühüm nailiyyətlərindən istifadə etmək və saxtələrdə bir-birinə düşmən dövlətlər, eləcə də bu və ya digər dövlətin siyasi-iqtisadi inkişafına xələf gətirmək, gözədən salmaq, tərribatı addımlar atmaq məqsədilə informasiya müharibəsinin aparılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Məsələn, müstəqil Azərbaycan dövləti hazırda ermənilər tərəfindən güclü İ.m-nə məruz qalır. Bədxahlarımız informasiya vasitəsilə respublikamızın ümumi inkişafı, siyasi, iqtisadi və beynəlxalq aləmdə qazandıqı uğurları təhrif edir, saxtalaşdırır, respublikamız və onun ayrı-ayrı siyasi xadimləri haqqında təhribati materiallara geniş yer verir, xüsusilə Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə mane olmaq məqsədilə müxtə-

İnqilab

lif internet saytlarında bu region haqqında yanlış, qeyri-obyektiv materiallar yerləşdirirlər. Ermənilər hələ Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə başlamazdan xeyli əvvəl informasiya blokadasını tətbiq etmişdilər. Azərbaycan öz haqq səsinə özü deyib özü eşidirdi, daha heç kimə başına açılmış faciələrdən xəbər verə bilmirdi. 1993-cü ildə siyasi liderimiz Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində informasiya blokadası qismən dağıldı, Azərbaycana qarşı tətbiq olunan İ.m-nə qarşı güclü siyasi-iqtisadi fəaliyyət mexanizmi işlənib hazırlandı. Azərbaycan həm respublika daxilində, həm də xaricdə informasiya blokadasını yarıb, əsil həqiqəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa başladı.

İnformasiya siyasəti – informasiyanın əldə olunması, yayılması və işlənməsi ilə məşğul olan insanların (siyasətçilərin, alimlərin, analitiklərin, jurnalistlərin, dinləyicilərin və oxucuların) xüsusi fəaliyyət sahəsi. İ.s.-nin başlıca məqsədi – dövlət və vətəndaş cəmiyyəti maraqlarının təmin edilməsi üçün cəmiyyətin bütün üzvləri arasında yaradıcı, konstruktiv dialoqa nail olmaqdır.

İnqilab – təbiətdə və cəmiyyətdə müxtəlif sahələrində hansısa hadisə, yaxud prosesin inkişafında keyfiyyət dəyişiklikləri. İ. təcridliyin kəskin pozulması, inkişafda keyfiyyət sıçrayışıdır.

Siyasi fikir tarixində inqilab probleminə bir neçə müxtəlif yanaşmalar mövcud olmuşdur. Belə ki, elitizmin nəzəriyyəçisi V.Pareto İ.-ə elitərin dövryyəsinə təmin edən üsul kimi baxır.

İnnovasiya

Onun fikrincə, İ. zəruri sosial funksiyaları yerinə yetirir – sosial mobillik kanallarının təmizlənməsinə səbəb olur. Marksizmdə İ. tarixən köhnəmiş ictimai-iqtisadi formasıyadan daha müərəqqiyə keçid üsulu kimi başa düşülür. Tarixə marksist baxışa görə, sosial İ.-in ali tipi – cəmiyyəti bütün istismar və sosial əsarət formalarından azad edən sosialist İ.-dir. "İnqilab sosiologiyası" konsepsiyasının tərəfdarları sosial və siyasi İ.-lərin sərərsizliyini qeyd edir və diqqətlərini bu prosesin "çatışmazlıqlarına" yönəldirlər. "Sol radikal" konsepsiyalar isə, əksinə, İ.-lərin rolunu, onların cəmiyyəti "təmizləyən" xarakterini tərifləyirlər. Müasir Qərb politologiyasında İ. daha çox modernizasiya prosesinin böhranı kimi izah olunur (S.Hantinqton). İ.-in belə izahları da var ki, burada İ. tarazlıq vəziyyətindən çıxarılmış sosial sistemin durumu kimi başa düşülür (Ç.Conson).

İ.-in müxtəlif təsnifatı mövcuddur: ictimai həyat sahəsindən asılı olaraq sosial, siyasi, mədəni, elmi, sənaye İ.-i; hərəkətverici qüvvələrdən – ictimai dəyişikliklərdə iştirak edən sınıflardan asılı olaraq – kəndli, burjuva, proletar, xalq İ.-i; istifadə olunan metod və vasitələrdən asılı olaraq – dinc və qeyri-dinc (silahlı) İ. fərqləndirilir.

İnnovasiya – insanların fəaliyyətinin vasitə və nəticələrinin dəyişməsi, yeniləşməsi, inkişafı.

İnsan hüquqları – insanın dövlətlə münasibətinin hüquqi statusunu, onun iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni saho-

İnsan Hüquqları haqqında...

lərdə ümidlərini və imkanlarını ehtat edən anlayış. İ.h. anlayışı hələ burjuva inqilabları dövründə meydana gəlib. İ.h.-nin azad və sərərsiz surətdə həyata keçirilməsi hüquqi dövlətin əsas əlamətlərindən, milli, regional və beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasının mühüm şərtlərindən biridir. İ.h.-ni mütləq və nisbi olmaqla iki qrupa bölürlər. Demokratik cəmiyyətdə birinci qəbildən olan hüquqların məhdudlaşdırılması və ya müvəqqəti dayandırılması yolverilməzdir.

Yaşamaq hüququ, işgüclərə və insan ləyaqətinə alçaldan digər qəddar zorakılıq formalarına məruz qalmamaq, şəxsi həyatın, şəxsi və ailə sirlərinin toxunulmazlığını, öz təmiz adını və şərəfini, vicdan və etiqad azadlığını məhkəmə yolu ilə müdafiə etmək, qorumaq hüququ, ədalət məhkəməsi və onunla bağlı mühüm prosessual hüquqlar kimi şəxsi hüquqlar da fundamental hüquqlardır. Bütün yerdə qalan hüquqlar nisbi hüquqlardır. Bu hüquqlar məhdudlaşdırıla, hərbi və fəvqəladə vəziyyət elan olunan zaman müvəqqəti dayandırıla bilər.

İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə – insan hüquqlarına dair ilk beynəlxalq akt. İHÜB-si BMT Baş Assambleyası tərəfindən 1948-ci il dekabrın 10-da qəbul edilmişdir. Preambula və 30 maddədən ibarət olan bu sənəd bəşər tarixində ilk dəfə olaraq insanın başlıca hüquq və azadlıqlarını bir küll halında təsbit və bəyan edir.

İHÜB-si yaşamaq hüququnu, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququnu insanın təbii, ayrılmaz hüquqları kimi

İnsinuasiya

qəbul edir. Sənəddə göstərilir ki, heç kəs kölə vəziyyətinə salına, özbaşına həbs edilə, saxlanıla, sürgün edilə bilməz; heç kəs işgəncə verilə bilməz. Toxunulmaz mənzil, şəxsi həyat və ailə həyatı, yazışmaların aşkarlanmaması, şərəf və ləyaqətin qorunması, qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə müdafiə olunmaq hər bir şəxsin hüququdur. Sənəddə etiqad, vicdan azadlığı, yığıncaqlar keçirmək və birliklər yaratmaq, öz ölkəsini idarə etmək, seçmək və seçilmək, sərbəst surətdə yaşayış yerini dəyişmək, sığınacaq və vətəndaşlıq almaq, mülkiyyətə sahib olmaq, heç bir məhdudiyət qoyulmadan nikaha girmək və ailə qurmaq hüquqları kimi siyasi hüquqlar da öz dolğun ifadəsini tapmışdır. Burada habelə əmək hüququ, eyni əmək üçün bərabər ödəniş, həmkarlar ittifaqı yaratmaq hüququ, istirahət hüququ, sosial təminat, ana və uşaqların müdafiəsi hüququ, təhsil hüququ, mədəni həyatda iştirak hüququnun təsbit edilməsi də İHÜB-nin tarixi xidmətidir. İHÜB-nin müəyyənləşdirdiyi əsas hüquqlar bazasında sonralar yalnız BMT sistemi çərçivəsində 100-ə yaxın müxtəlif beynəlxalq sənəd qəbul edilmişdir.

İHÜB beynəlxalq müqavilə deyildir. Lakin beynəlxalq ələmdə geniş mənəvi dəstək alması sayəsində məcburi xarakter kəsb edir. İHÜB-nin qəbul edildiyi gün – 10 dekabr hər il bütün dünyada insan hüquqları günü kimi qeyd edilir.

İnsinuasiya (lat. *insinuatio* yaltaqlıq) – kimisə nüfuzdan salmaq məqsədi güdən şər, uydurma, böhtan.

İntibah

İnspirasiya (lat. *inspiratio* ilhamlandırmaq, təlqin etmək) – hər hansı bir fəaliyyətə təhrik etmək.

İnstansiya (lat. *instantia* bilavasitə yaxınlıq) – tabeli dövlət orqanları və müəssisələri sistemində pille.

İnterpellyasiya (lat. *interpellatio* çıxışın kəsilməsi; məhkəmə qarşısında şikayət) – parlamentin bir deputatının və ya deputat qrupunun hökumətə və ya onun ayrı-ayrı üzvlərinə hökumətin siyasətinin ümumi və ya konkret məsələləri barədə xüsusi sorğusu. İ. -nin cavabı parlamentdə müzakirə oluna bilər. İ. nəticəsində parlamentin ayrı-ayrı nazirlərə və ya bütövlükdə hökumətə etimadsızlıq votumu çıxarması halları məlumdur.

İnterpretasiya (lat. *interpretatio* vəsi-təçilik) – nəyinsə mənasının izah və ya şərh edilməsi.

İntibah – bu termin İtaliyada və Avropanın digər ölkələrində XV-XVI əsrlərdə mədəniyyətin, xüsusilə incəsənətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Yakob Burxardt tərəfindən irəli sürülmüşdür. XIII əsrdən başlayaraq ticarət və sənətkarlığın yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq şəhər burjuaziyası xeyli güclənmişdi. İqtisadiyyatda baş verən mühüm dəyişikliklər orta əsrlərin teologiyası və fəlsəfəsi arasında uçurum yaratmışdı, eyni zamanda yaradıcı insanlar öz ideallarını sanki antik dövrün incəsənətinin təbliğ etdiyi humanizmə axtarı və özləri də bu sahədə gözəl sənət əsərləri yaradırdılar. İnsanı vəsf

İntibah

etmək, onun bütün daxili aləmini, arzularını, həyata münasibətini, sevinc və azabını, nəhayət, idealları və baxışlarını sənətin gücü ilə açıb göstərmək bu dövrün ən səciyyəvi cəhətlərindən biri idi. Ressamlara verilən sifarişlər bir tərəfdən zəngin burjuva nümayəndələrinin, dövlət saraylarının divarlarını bəzəyirdisə, digər tərəfdən rəssamların qabiliyyətini aşkara çıxarıb, sənətlərini püxtələşdirir, onlara şöhrət gətirirdi.

İtaliyada XIV-XVI əsrlər, digər ölkələrdə isə XV əsrin sonu – XVI əsrlər İ. mədəniyyətinin mühüm xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. İ. mədəniyyətinin esil inkişafı ilə İtaliya Avropa humanizminin esil “mektəbinə” çevrildi. Avropa ölkələrindən qabaqcıl ziyalılar bura axırdı. İ. bütün sahələrdə özünü qabarıq büruzə verib. Fəlsəfə sahəsində Nikolay Kuzanski, Makiavelli, Cordan Bruno, Makiavelli, Boden və s. kimi görkəmli filosoflar yetişmiş, fəlsəfi-siyasi biliklərin inkişafında mühüm rol oynamışlar. İ. dövrü təbiət elmləri sahəsində böyük dəyişikliklərin yaranmasına səbəb oldu. Təbiətin tədqiqində eksperimental-riyazi metodun tətbiqi ilə Leonardo da Vinçi, astronomiyada Kepler, mexanikada Qaliley böyük uğurlar qazandı. İ. dövründə astronomiya, coğrafiya, anatomiya sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edildi. Böyük coğrafi kəşflər də məhz bu dövrə aiddir. XVI əsrdə N.Kopernik dünyanın heliosentrik sistemini kəşf etdi. Vezali və başqaları anatomiyanın əsasını qoydular. İspan alimi M.Servet orqanizmdə qan dövrənini öyrəndi, italyan riyaziyyatçılarının dan C.Kordano və başqaları 3-4 dərəcə

İntibah

cəli tənliliklərin həlli üsullarını tapdılar, Hollandiya riyaziyyatçısı və mühəndisi S.Stevin onluq kəsbri elmə gətirdi.

İ. dövründə ədəbiyyat da çoxun inkişaf etmişdir. Bu dövrdə yaradılmış ədəbiyyatda hərtərəfli, harmonik inkişaf etmiş azad, yaradıcı insan obrazı yaratmaq əsas məqsəd kimi yazıçılar qarşısında dururdu. A.Dante “İlahi komediya” əsərində insan şəxsiyyətini, F.Petrarka lirik sonetlərində insanın daxili aləmini, C.Bokaçço “Dekameron”da həyat eşqini, dünyəvi zövqü təbliğ edirdilər. Fransada F.Rablenin “Qarqantua və Pantagruel”, İspaniyada M.Servantesin “Don Kixot” əsərləri, İngiltərədə V.Şekspirin faciələri və dramları məhz İ. dövrünün parlaq sənət nümunələridir.

İ. dövrü dünyaya adlı-sanlı memarlar və rəssamlar vermişdir. Leonardo da Vinçi, Rafael, Mikelancelo, Tisian, Veroneze, Corcane, Tintoretto və yüzlərlə görkəmli rəssam və heykəltəraş bu dövrün yetişdirmələridir. Onların yaratdıqları əsərlər bu gün də dünya muzeylərini və kilsələrini bəzəyir. Məşhur rəssam Leonardo da Vinçinin “Mona Liza” (“Cokonda”) əsərinin məziyyətləri hələ də sənətsünasların mübahisə predmetidir. Mona Liza kimdir, onun gözlərindəki gülmənsür ifadələr nəyi əks etdirir, Tisianın “Venera güzgüyə baxarkən”, H.Memlinqin “İsana məbədə təqdim olunması”, Şonhayerin “Xoşbəxt ailə”, Rafaelin “Sikst madonnası”, Rembrandtın “Danaya”, P.P.Rubensin “Virsiyavin” tabloları dünya rəssamlıq sənətinin ən gözəl əsərləri kimi müxtəlif ölkələrin muzeylərini və kilsələrini bəzəyir.

İnzibati islahatlar

İ. teatr, musiqi sahəsində də böyük canlanmaya səbəb olub. İ. dövrü mədəniyyəti və mətərəqqi ideyaları geniş yayılaraq İngiltərə, İspaniya, Danimarka, İsveç, Portuqaliya, Çexiya, Sloveniya, Macarıstan, Polşa, Slovakiya, Xorvatiya, Rumıniya, Rusiya, Niderland, Almaniya, Fransa, İtaliya və s. ölkələrin, bütünlükdə dünya mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. İ. dövrünün mədəniyyəti insanlara humanizmi, gözəlliyi, zövqlə yaşamağı, insan şəxsiyyətini olduğu kimi qəbul etməyi, ona hörmətlə yanaşmağı və onu sevməyi öyrətmişdir.

İnzibati islahatlar – Qərbin elmi ədəbiyyatında daha ümumi kateqoriya kimi "inzibati islahat" (*administrative reform*) anlayışına icra hakimiyyəti orqanlarının və bütünlükdə dövlət sektorunun işinin səmərəliliyinin artırılması, onların cəmiyyətin tələbatlarına və ayrı-ayrı sosial qrupların maraqlarına adaptasiyası üçün icimai inzibatchılıq sisteminin (*publik administration*) dəyişdirilməsi prinsipləri, vasitələri və mexanizmlərinin məcmusu daxil edilir. İ.i.-in əsas mahiyyəti dövlət idarəçiliyinin bütün strukturları və səviyyələrinin səmərəliliyi və məsuliyyətinin artırılmasından və bununla da iqtisadi inkişafa və sosial tərəqqiyə yardım etməkdən ibarətdir.

İ.i.-in keçirilməsinə tələbat keçən əsrin 70-ci illərinin sonu – 80-ci illərdə bir sıra iqtisadi, sosial və siyasi vəziyyətlə, şəraitlərlə əlaqədar daha zəruri xarakter almışdı. Belə tələbat ingilissakson ölkələrində (Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliya, Yeni Zelandiya) özünü

İnzibati islahatlar

daha aşkar bürüzə verirdi ki, sonralar da məhz bu ölkələrdən bir çox nəzəri ideyalar və praktiki təcrübə götürülmüşdür.

İ.i.-a iqtisadi yanaşma dövlət inzibatchılığından dövlət menecmentinə keçid anlayışında öz ifadəsini tapmışdır. Harri Marşallın göstərdiyi kimi, dövlət menecmentinə icra qərarlarının qəbul olunması prosesi və siyasətin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır (Marşall G. In Search of Commensurability: Writing in Public Management in an Era of Government Reform // Public Administration Review. 1998, vol., 58. №3). Müxtəlif ölkələrdə dövlət idarəçiliyinin menecerli islahatında öz ifadəsini tapmış ümumi dəyişikliklərin istiqamətlərinin bütünlükdə müasir dövlətin təşkili və fəaliyyətində bazar mexanizmlərinin, institutları və məqsədlərinin tətbiqi cəhdlərindən ibarət olduğunu göstərmək olar. Bütünlükdə İ.i. idarəçilik fəaliyyətinin xarakteri və üslubunun dayanıqsız inkişafın, rəqabətli münasibətlərin, bazar oriyentirlərinin problemlərinə müvafiq dəyişməsinə yönəlib.

Tədqiqatçılar Qərb ölkələrində İ.i.-in xüsusiyyətlərini aşağıdakı göstəricilər üzrə öyrənilməsinə təklif edirlər: icimai xidmətlər və funksiyaların özəlləşdirilməsi dərəcəsi; dövlət idarəçiliyində bazar elementlərinin tətbiqi səviyyəsi; dövlət idarəetməsi strukturunun yenidən təşkili xüsusiyyətləri; hakimiyyət səlahiyyətləri və funksiyalarının desentralizasiyası səviyyəsi; dövlət qulluqçularının vəziyyətində dəyişikliklər.

Demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolu ilə inamla irəliləyən müstəqil Azərbaycan Respublikasında SSRİ dağılıdıqdan sonra qarşıda dövlət qurucu-

İnzibati islahatlar

luğu və cəmiyyətin inkişafında dövlətin rolu məsələləri durmuşdur. Bu problemin tərkib hissəsi kimi ölkədə sosial tərəqqini, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini təmin etməyə qadir olan səmərəli dövlət idarəçiliyi sisteminin formalaşdırılması məqsədilə İ.i. strategiyasının işlənməsi çıxış edirdi ki, onun da məqsədyönlü şəkildə reallaşması Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkə rəhbərliyinə qayıdıqdan sonra mümkün olmuşdur.

Dövlət idarəetməsi sistemində fəal surətdə islahatlar aparan bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu islahatlar dövlət tənzimlənməsi metodlarının dəyişdirilməsini, dövlət qulluğunun modernləşdirilməsini, büdcənin tərtib olunmasının yeni konsepsiyasının işlənilməsinə, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqini, rəqabətli mühitin formalaşdırılmasını, inzibati proseslərin yeniləşdirilməsini, inzibati etikanın möhkəmləndirilməsini və s. nəzərdə tutur. Bütün bunlar da icra hakimiyyəti orqanlarının və bütünlükdə dövlət sektorunun işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan verir.

Azərbaycanda ilk növbədə icra hakimiyyəti orqanlarını əhatə edən İ.i. aşağıdakıları əhatə edir:

– dövlət idarəçiliyinin qanunvericilik və normativ-hüquqi bazasının inkişaf etdirilməsi;

– icra hakimiyyəti orqanlarının funksiyası və vəzifələrinin yeniləşdirilməsi;

– səmərəli dövlət qulluğunun yaradılması, əlavə peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi;

– dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

İrq

– dövlət hakimiyyəti orqanları üzərində nəzarət, onların işinin qiymətləndirilməsi metodları sisteminin inkişaf etdirilməsi və monitorinqi;

– iqtisadiyyatın dövlət sektorunun idarə olunması sisteminin yaradılması və dövlət tənzimlənməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi;

– yerliüzünüidare sisteminin formalaşdırılması;

– informasiya texnologiyalarının və müasir menecment konsepsiyalarının tətbiqi.

Azərbaycanda İ.i.-in bir istiqamətini dövlət qulluğunun keyfiyyətcə yeniləşdirilməsi, xüsusilə də bu problemin kadr aspekti təşkil edir və bu istiqamətdə məqsədyönlü və uzadıqgörən dövlət siyasəti həyata keçirilir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 3 yanvar 1999-cu il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fərmana müvafiq olaraq Dövlət İdarəçilik Akademiyası idarəetmə sahəsi üçün mütəxəssislər hazırlanması işinin müasir tələblərə uyğun qurulması, onların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, dövlət idarəçiliyi sahəsində elmi-tədqiqatlar aparılmasının təşkili və s. vəzifələri yerinə yetirir.

İrq (fr. *race*, ital. *razza*) – ümumi mənşəyi ilə birləşən insanların irsən ikinci dərəcəli fiziki xüsusiyyətlərin (dərinin, gözün, saçların rəngi, başın, üzün quruluşu, bədənin ölçüləri və s.) ümumiliyinə malik olan tarixən forma-

İrççilik

laşmış qrupu. Əsas irqi qruplar – avropoid, neqroid və monqoloid qruplarıdır.

İrççilik – bəşəriyyətin “ali” və “aşağı”, “dəyərli” və “dəyərsiz” irq-lərə bölünməsinə iddia edən bir qrup insanın digərləri üzərində hökmlərlik etməsinə bəraət qazandırmğa çalışın nəzəriyyə.

İrredentizm (ital. *irredentio* azad olunmamış) – bu və ya digər dövlətin (siyasi partiyanın, hərəkatın) dünyaya səpələnmış xalqı, milləti və ya etnosu birləşdirməyə yönəlmiş milli siyasəti. Tarixən İ. Avstriya-Macarıstanın sərhədyanı ərazilərində italyan mənşəli əhalinin İtaliyaya birləşdirilməsi uğrunda hərəkatı kimi meydana çıxmışdır.

İslahat – ictimai həyatın hansısa sahəsinin dəyişdirilməsi, yenidən qurulması.

İslam – buddizm və xristianlıqla yanaşı üç dünyəvi dindən biri. İ. VII əsrdə Ərəbistan yarımadasında meydana gəlmişdir. Hazırda dünyada onun davamçılarının sayı bir milyardan artıqdır. İ. tərəfdarları əsasən Yaxın və Orta Şərqdə, Şimali Afrikada, həmçinin bir çox Asiya ölkələrində yaşayırlar. İ. müasir müsəlman ölkələrinin xarici siyasətində və beynəlxalq münasibətlərində mühüm rol oynayır. Son illərdə onlarca regional və beynəlxalq siyasi-iqtisadi, mədəni İ. təşkilatları yarılmışdır. Onlardan ən nüfuzlusu – İslam Konfransı Təşkilatı, İslam Dünyası Liqası, Avropanın İslam Şurası və digərləridir.

İslam Konfransı Təşkilatı (İKT)

İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) – dünyanın siyasi xəritəsində İngiltərə, Fransa, Niderland kimi ölkələrin müstəmləkə hökmlərliyinə son qoyulması 1940-70-ci illərdə Pakistan, İndoneziya, Suriya, Misir, İraq, İordaniya, Küveyt, Mərakeş, Əlcəzair, Tunis, Yəməni Ərəb Respublikası, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi, Sudan, Banqladeş və başqa suveren müsəlman dövlətlərinin yaranmasına səbəb oldu. Bu dövrlərdə İslam güclü mövqeyə malik idi. Müstəqil müsəlman dövlətlərinin yaranması İslamın bütün dünyada həlledici amillərdən birinə çevrilməsinə şərait yaratdı.

İslam dini dünyəvi dinlərdən biridir və bu din planetimizdə baş verən ictimai-siyasi proseslərə öz təsirini göstərir. Təxmini hesablamalara görə, dünyada müsəlmanların sayı bir milyard nəfərdən artıqdır. Onlardan üçdə iki hissəsi Asiyada, otuz faizi isə Afrikada yaşayır. Dünyanın 140 ölkəsində müsəlman icmaları var, bu dövlətlərin təxminən 50-də müsəlmanlar əhalinin əksəriyyətini təşkil edir.

İKT-nin dünyanın ən mötəbər və nüfuzlu dövlətlərarası təşkilatları arasında özünəməxsus yeri vardır. Yaranmış dövrədən İKT-nin sayi tərkibi iki dəfə artmış, beynəlxalq təşkilatları arasında mövqeyi möhkəmlənmiş, təşkilat dünyanın global problemlərinin həllinə, sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasına öz töhfəsini vermişdir.

İKT üzv dövlətlərinin beynəlxalq aləmdə birgə fəaliyyətini əlaqələndirməklə yanaşı, onların öz aralarında və İKT-yə üzv olmayan dövlətlər arasında beynəlxalq mübahisə və münaqişələri

İslam Konfransı Təşkilatı (İKT)

sülh yolu ilə nizama salınmasında, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və s. humanitar sahələrdə qarşılıqlı əlaqələrin yaranması və inkişaf etdirilməsində, müxtəlif dövlətlərdə azlıqda qalan müsəlman icmalarının mənafeyinin müdafiə olunmasında mühüm rol oynayır.

Beynəlxalq təşkilatları arasında İKT-nin mövqeyinin möhkəmlənməsi, mühüm siyasi məsələlərin müzakirəsində təşkilatın iştirakının təmin olunması beynəlxalq səviyyəli problemlərin həllində müsəlman dövlətlərinin daha fəal iştirakına səbəb olmuşdur.

Müsəlman dövlətlərinə qarşı təcavüz aktlarına, müsəlman icmalarının hüquqlarının pozulmasına İKT-nin vaxtında etiraz səsinə ucaltması müsəlman ölkələri arasında birliyin möhkəmlənməsinə və bu dövlətlərin, müsəlman xalqlarının qanuni hüquqlarının təmin olunmasına, eyni zamanda dünya miqyasında İslam sivilizasiyasının, mədəni, tarixi abidələrinin mühafizə olunmasına kömək edir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdiyi dövrdə İKT-na daxil olmuşdur (18.10.1991). İKT Azərbaycanın üzv olduğu ilk beynəlxalq təşkilatdır. Beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın tanınmasında və onun mövqeyinin dəstəklənməsində böyük xidmətləri olmuşdur.

İzolyasionizm

İstəblişmənt (ing. *establishment* quruluş, əsas; qurum) – cəmiyyətin elitar qrupu, eləcə də bu cəmiyyətin öz ağalığını həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi bütün hakimiyyət və idarəetmə sistemi.

İşğal – bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisini güc yolu ilə tutması, həmin ölkənin suveren hüquqlarını tapdaması.

İyerarxiya (yun. *hierarchia* < *hieros* müqəddəs + *arche* hakimiyyət) – 1) təmin element və ya hissələrinin alidən ibtidaiyə, yuxarıdan aşağıya düzülüşü; 2) xidməti vəzifə və rütbələrin təcəbiklik əsasında düzülüşü.

İzolyasionizm (fr. *isolation* ayrılma, məxsuslaşma) siyasi subyektin öz xarici əlaqə və münasibətlərini məhdudlaşdırmasına və ya tamamilə kəsilməsinə yönəlmiş davranış tipi. İ. ticarət sanksiyalarında, viza rejiminin sərtləşdirilməsində, hərbi və informasiya blokadasında, mədəni əlaqələrin kəsilməsində təzahür edir. İ., hər şeydən əvvəl, ABŞ-in İkinci dünya müharibəsində və ya müharibədən sonrakı ittifaqların yaradılmasında iştirak etməsinə arzulamayan ABŞ siyasətçilərinin hərəkatlarına uyğun gəlir.

K

Kansler (alm. *Kanzler*) – bir sıra ölkələrdə hökumət başçısı (Almaniya, Avstriyada federal K. hökumətin başçısıdır) və ya yüksək vəzifəli şəxs.

Kanton (fr. *canton*) – 1) İsveçrədə ərazi vahidi; 2) Fransada və bəzi digər dövlətlərdə aşağı inzibati ərazi vahidi.

Kapitalizm (lat. *capitalis* əsas, baş) – xüsusi mülkiyyət, kapital yığıcı, gəlir əldə edilməsi hüququna və münasibətlərinə əsaslanan sosial-iqtisadi formasiya.

Kapitoli (lat. *capitolium*) – 1) Qədim Romanın yerləşdiyi yeddi təpədən biri. Bu təpədə Yupiterin, Yunonanın və Minervanın şərəfinə ucaldılmış Kapitoli məbədi yerləşirdi; 2) Vaşinqton şəhərində ABŞ Konqresinin binası, eləcə də ABŞ ştatlarının qanunverici məclislərinin keçirildiyi binaların adı.

Kart-blans (fr. *carte-blanche*) məcazi mənada – qeyri-məhdud səlahiyyətlər, tam fəaliyyət azadlığı.

Kasta (port. *casta* nəsil) – 1) Hindistanda və Şərqi bəzi ölkələrində mənşəyi və üzvlərinin hüquqi vəziyyəti ilə fərqlənən qapalı ictimai qrup; 2) özünün qapalılığını, məxsusluğunu, silki və ya qrup imtiyazlarını qısqancılıqla qoruyan ictimai qrup.

Kataklizm (yun. *kataklysmos* daşqın) – qəza, dağıdıcı dəyişikliklər.

Kategoriya (yun. *katagorein* söyləmək) – 1) obyektivlərin hadisə və predmetlərinin ən mühüm xüsusiyyət və münasibətlərini əks etdirən ümumi anlayış; 2) ümumi əlamətlərə malik hadisə, predmet və ya şəxslərin dərsəsi, sinfi, növü.

Katolisizm (yun. *katholikos* ümumi) – xristianlığın əsas cərəyanlarından biri. Xristian kilsəsinin katolisizm və pravoslavlığa bölünməsi 1054-1204-cü illərdə baş vermişdir. XVI əsrdə K.-dən protestantlıq ayrılmışdır. K.-in dünya üzrə vahid mərkəzi Vatikan, vahid rəhbəri isə Roma Papasıdır. Müasir K. çoxsaylı ruhani ordusu, rahiblik ordenləri, missioner təşkilatları, eləcə də kütləvi dünyəvi təşkilatlar – siyasi partiyalar, həmkarlar ittifaqları, gənclər və qadın hərəkatları vasitəsilə beynəlxalq münasibətlərə fəal təsir göstərir. Dünyada təxminən 600 milyona yaxın katolik var. K. İtaliyada, İspaniyada, Portuqaliyada, Latın Amerikasının ölkələrində hakim konfessiyadır. Polşada, Macarıstanda, Çexiyada, Slovakiyada və Kubada din-darlar arasında katoliklər üstünlük təşkil edir. Azərbaycanda yaşayan xristianlar arasında katoliklər azlıq təşkil edir.

Kaudilizm – Latın Amerikasının ölkələrində hərbi güc vasitəsilə hakimiyyətə gələn və dövlət idarə edən diktatorların idarəetmə sistemi.

Klaka (fr. *claque*) – kütləvi siyasi tədbirin baş verənləri səs-küylə təqdir etmək (və rədd etmək) üçün dəvət olunmuş (və muzdlu tutulmuş) iştirakçılar qrupu.

Klan (kelt. *clann*) – 1) şotlandlarda və irlandlarda nəsil icması; 2) geniş mənada – təsərrüfat və məişət münasibətləri ilə birləşmiş qohumlar qrupu.

Klerikalizm (lat. *clericalis* kilsəyə xas olan) – katolik kilsəsinin və onun rəhbərinin nüfuzunun möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş cəhdlərin məcmusu.

Klika (fr. *clique* banda) – istənilən vəsaitlərlə müəyyən məkrli məqsədlərə çatmağa can atan insan qrupu.

Kliyalent (lat. *cliens* sözbəxan) – hakimiyyət ehtiyatlarının qeyri-bərabər bölgüsü nəticəsində meydana çıxan sosial (fərdi və ya kollektiv) asılılıq forması. K. şəxsi loyallığın sosial əlaqələrin bütün digər növləri üzərində üstünlüyü ilə fərqlənir.

Knesset – İsrailin birləşmiş parlamentinin adı.

Koalisiya – parlamentli dövlətlərdə parlamentdə deputat yerləri heç biri birpartiyalı hökumətin yaradılmasına iddia edə bilməyən müxtəlif siyasi partiyaların nümayəndələri tərəfindən tutulduğu halda yaradılan hökumət. K.h.-də baş nazir vəzifəsini və əsas yerləri parlamentdə ən çoxsaylı partiya fraksiyasının üzvləri tutur. Belə bir situasiya yarana bilər ki (bu cür az-az olsa da), heç də ən böyük olmayan partiya fraksiyaları birləşərək parlament çoxluğunu əldə etsinlər və ən iri partiya fraksiyanı kənarlaşdıraraq koalisiya hökuməti formalaşdırırlar.

Daha nadir hal – hökumətin parlamentdə təmsil olunan bütün partiyalarının yaratdığı böyük koalisiyadır.

K.h. XX əsrin son onilliyində daha tez-tez partiya sistemində sertsiz üstünlük təşkil edən partiyanın olmadığı İtaliyada, Macarıstanda, Belçikada, Niderlandda, Rumınyada yaradılmışdır.

K.h.-lər birpartiyalıya nisbətən az davamlıdır, tez-tez bir-birini əvəz edirlər ki, bu da siyasi qeyri-sabitliyə gətirib çıxara bilər.

Koalisiya (lat. *coalitio* < *coalitis* birləşmiş) – 1) ümumi məqsədlərə çatmaq naminə könüllülük əsasında formalaşmış birlik, ittifaq; 2) dövlətlərin siyasi və ya hərbi ittifaqı; 3) seçkilərdə birgə iştirak və koalisiya hökumət yaratmaq məqsədilə siyasi partiyaların razılaşması və ya ittifaqı. Seçki koalisiyası parlament, prezident və yerli seçkilərdə birgə namizədlərin irəli sürülməsi barədə siyasi partiyaların razılaşmasıdır. Parlament koalisiyası isə siyasi partiyaların parlamentdə birgə fəaliyyəti barədə razılaşmasıdır.

Kollaborasionist (fr. *collaboration* əməkdaşlıq) – işğalçılarla əməkdaşlıq edən şəxs; vətən xaini. Bu termin İkinci Dünya müharibəsi vaxtı meydana gəlmişdir.

Kollegiallıq – rəhbərliyi səlahiyyətli şəxslər qrupu (kollegiya) tərəfindən həyata keçirilən idarəetmə prinsipi. Bu zaman həmin şəxslərin hər biri müəyyən fəaliyyət sahəsinə görə məsuliyyət daşıyır.

Kommunikasiya

Kommunikasiya (lat. *communicatio* birləşdirirəm, əlaqə yaradırəm) – insanlar arasında informasiya mübadiləsini nəzərdə tutan qarşılıqlı əlaqələr tipi, işarələr sistemi vasitəsilə fərdlər arasında yaradılan informasiya mübadiləsidir. K. verbal və qeyri-verbal vasitələrlə həyata keçirilə bilər. K.-da iki cür yanaşma – mexaniki və fəaliyyət yanaşmaları mövcuddur.

Mexaniki yanaşmaya görə K. informasiyanın kodlaşdırılması və mənbədən qəbul edilib ötürülməsini bir istiqamətdə həyata keçirən proses kimi təsvir edilə bilər.

Fəaliyyət yanaşmasına görə isə, K. rabitə iştirakçılarının (kommunikantların) bir məqsədə gəlmək üçün həyata keçirdikləri birgə fəaliyyət prosesidir.

Kommunitarizm (ing. *community icma*) – sosial hərəkatın yeni forması. K. hər bir insanın öz həyat tərzini və stilini yaşamaq, özünün bilavasitə ötrafini formalaşdırmaq hüququnu müdafiə edir; "həmfikirliyin çox da böyük olmayan icmasında fərdin xilasının və özünü tənzimləməsinin axtarışı" ideyasına əsaslanır. K. azad vətəndaşların "böyük cəmiyyətə" qarşı duran mərkəzləşməmiş icmasının mövcudluğunu nəzərdə tutur və vətəndaş təşəbbüsləri uğrunda hərəkatı, özünümüdafiə şəbəkələrinin, alternativ dini icmaların yaradılması vasitəsilə praktik olaraq gerçəkləşir.

Kommünizm (lat. *communis* ümumi) – cəmiyyətin kollektivizm, sosial ədalət və sosial bərabərlik prinsipləri əsasında

Kompetensiya

qurulmasını nəzərdə tutan siyasi ideologiya. K.-in baniləri və aparıcı ideoloqları K.Marks, F. Engels, V.Lenin və başqaları olmuşlar. K.-in marksist nəzəriyyəsinin özəyini sinfi mübarizə haqqında təlim, sinfi məqsədlərin zorakı yolla reallaşdırılmasının təbliği təşkil edir. Proletariatın sinfi mübarizəsinin məzmun və formasını açıqlayarkən Marks və Engels onun əsas məqsədini sinifsiz cəmiyyətin meydana çıxmasına və dövlətin aradan qalxmasına gətirib çıxaran, istismarçı siniflərin diktaturasının əksi olan proletariat diktaturasının qurulması kimi müəyyənləşdirirdilər. Marksizmdə siniflərin, təbəqələrin, sosial qrupların ictimai vəziyyətinin təhlili kütlələrin, ayrı-ayrı liderlərin və onların maraqlarının siyasi davranışının başa düşülməsi üçün çıxış nöqtəsidir.

Kommünike (fr. *communiquer*) – beynəlxalq xarakterli hadisələr haqqında rəsmi məlumat. K. adətən beynəlxalq təşkilat tərəfindən beynəlxalq həyatın problemləri barədə qəbul edilən rəsmi sənədin adıdır.

Komparativistika (< lat. *comparatio* bərabər nisbət, uyğunluq, müqayisə, qarşılıqlı razılığa) – sosial, humanitar biliyin müxtəlif sahələrində (politologiya, hüquqşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, kulturologiya, tarix, dinşünaslıq və s.) müqayisəli metodlar məcmusunun ümumi adı.

Kompetensiya (lat. *competentia* hüquq əsasən malik olma) – hər hansı

Komprador

dövlət orqanının və ya vəzifəli şəxsin hüquqla müəyyən olunmuş səlahiyyətlərinin, hüquq və vəzifələrinin məcmusu.

Komprador (isp. *comprador* alıcı) – xarici kapitalla yerli bazar arasında vasitəçilik edən ticarətçi.

Kompromis (lat. *compromissum*) – qarşılıqlı güzəştlər əsasında əldə olunan razılığa.

Kondominium (lat. *condominium* con birgə + *dominium* sahiblik) – beynəlxalq hüquqda iki və ya daha çox dövlətin müəyyən əraziyə sahiblik etməsi. Bu zaman həmin dövlətlər bu ərazi üzərində öz suverenliklərini birgə həyata keçirirlər. Böyük Britaniya və Misirin Sudan üzərində K.-u məlumdur (1899-1956).

Konfederasiya (lat. *confoederatio* ittifaq, birləşmə) – dövlətlərin ehtiva ittifaqidir ki, bura daxil olan dövlətlər öz suverenliklərini tam həcmdə saxlayırlar. K. həm beynəlxalq-hüquqi təşkilat, həm də dövlət təşkilatı xüsusiyyətlərinə malikdir. K. çərçivəsində hər bir iştirakçı dövlət özünün siyasi müstəqilliyini, konstitusiyasını, milli maliyyə və hüquq sistemini, silahlı qüvvələrini qoruyub saxlayır. K. çərçivəsində həll edilən məsələlər dairəsi geniş deyil (adətən, müharibə və sülh məsələsi, xarici siyasət, vahid ordunun, birgə kommunikasiya sisteminin formalaşdırılması). Ümumi siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün ümumi hakimiyyət orqanları formalaş-

Konformizm

dırılır və hər bir iştirakçı dövlət bu orqanlarda təmsil olunur. Lakin bu orqanların qərarları məşvəətçi xarakter daşıyır və onların yerinə yetirilməsi K. üzvləri üçün mütləq deyil. K.-da ittifaq vətəndaşlığı mövcud deyil. K.-nın subyektləri istədikləri vaxt onun tərkibindən çıxıb bilərlər.

İsveçrə İttifaqı (1291-1798 və 1815-1848), Napoleonun protektoratı altında mövcud olmuş Reyn İttifaqı (1806-1813), ABŞ (1781-1789), Senegambiya (1982-1989-cu illərdə Senegal və Qambiyanın birliyi) K.-nın tarixi nümunələridir. 1958-1961-ci illərdə Misir və Suriya K. təşkil etmişdilər. Hal-hazırda yalnız Avropa Birliyi K.-nin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə malikdir. K.-ların tarixi təcrübəsi göstərir ki, bu birlik forması keçid xarakteri daşıyır; onlar ya dağılaraq müstəqil dövlətlərə parçalanır, ya da federativ dövlətə çevrilir.

Konformizm (lat. *conformis* uyğun, oxşar) – sosial-siyasi və psixoloji anlayış olub kütləvi şüurun hakim fikri, standart və stereotiplərini qeyri-tənqidi qəbul etməni və onlara kor-korana riayət edilməsini ifadə edir.

K. totalitar və avtoritar rejimlərin, kütləvi cəmiyyətin sosial-psixoloji əsası kimi çıxış edir. Bu rejimləri tədqiq edən H. Arendt, Ç.Mills kimi alimlərin əsərlərində K.-in təhlili verilməmişdir. K. kütləvi informasiya vasitələrinin və təşviqatın, əməllərin, kollektiv və fərdi sosial-siyasi təcrübənin təsiri altında formalaşır. Freydzim K.-in formalaşması mexanizmlərini zorakılıq, qorxutmanı, milli və sosial təkəbbüllüyü

Konfrans

(narsisizmi), rəhbərlə və hakim qrupla identifikasiyanı, seksual hissini boğulmasını aid edir. E. Fromm K.-i insanın özünü tənhalıqdan, qorxudan və azadlıqdan qoruduğu sığınacaq adlandırır.

Sosial psixologiyada K. istənilən sosial birləşmənin (kollektivin, sosial qrupun, bütövlükdə cəmiyyətin) stabil fəaliyyətinin başlıca şərti və şəxsiyyətin sosiallaşmasının zəruri aspekti olan qrup normalarının, vərdişlərin, dəyərlərin fərd tərəfindən mənimsənilməsi kimi nəzərdən keçirilir.

Konfrans (lat. *conferentia* < *conferra* bir yerə yığmaq) – müəyyən təşkilatların, dövlətlərin, ayrı-ayrı insanların müəyyən məsələləri müzakirə etmək üçün toplantısı və ya müşavirəsi.

Konfrontasiya (lat. *con* əleyhinə + *frons* alın, cəbhə) – qarşıdurma, toqquşma, qarşıqoyma.

Konkordat (lat. *concordare* razı olmaq) – Vatikanla hər hansı dövlətin öz ərazisində yerləşən katolik kilsə ilə münasibətlərini müəyyənləşdirən müqavilə.

Konqress (lat. *congressus* görüş, yığıncaq) – 1) ABŞ-da, Paraqvayda və bir sıra başqa dövlətlərdə ikipalatalı parlamentin adı; 2) bir sıra ölkələrdə bəzi ictimai-siyasi təşkilatların adı (məs., Hindistan Milli Konqresi); 3) daha çox beynəlxalq xarakterli müşavirə, qurultay.

Kooptasiya (lat. *cooptatio* əlavə olaraq seçmə, seçkiyə qəddər) – hər hansı

Konsensus

seçkilərin orqanın tərkibinə bu orqanın qərarı ilə seçki keçirmədən yeni üzvlərin qəbul edilməsi.

Konsensus (lat. *consensus* razılıq, yekdillik) – siyasi təşkilin əsas prinsiplərinə, dəyərlərinə, hakimiyyətin və hüquqların bölgüsünə münasibətdə cəmiyyətin eksəriyyətinin, əsas sosial-siyasi qüvvələrin razılıq vəziyyəti.

Demokratik cəmiyyətdə mümkün razılışmanın üç obyektini qeyd edirlər: 1) təşəvvürlər sisteminin strukturunu təşkil edən son məqsədlər (azadlıq, bərabərlik və s.); 2) oyun qaydaları və ya prosedurlar; 3) konkret hökumətlər və hökumətin siyasəti.

Bu üç obyekt K.-un üç səviyyəsinə transformasiya oluna bilər: 1) cəmiyyət səviyyəsində K. (əsas, dəyər); 2) rejim səviyyəsində K. (prosedur); 3) siyasət səviyyəsində K.

K.-un birinci (əsas) səviyyəsi cəmiyyətin eyni dəyərləri bölüşüb bölüşmədiyini göstərir. İkinci səviyyə (prosedur) konstitusiyada təsbit olunmuş "oyun qaydaları"nı müəyyənləşdirir. K.-un üçüncü səviyyəsi "hakimiyyət – müxalifət" paralelini öne çəkir. Siyasi məsələlərdə razılığın olmaması və hökumətə müxalifətdə olmaq hökumətin üzvlərinə deyil, idarəetmə formasına münasibətdir.

K. demokratiyanın ziddiyyətləri və münaqişələrini həll etməyə və onların qarşısını almağa, cəmiyyətdə gerginliyi aradan qaldırmağa imkan verən universal prinsipidir. K.-un səmərəliliyi mükafatların, imtiyazların, hakimiyyətin, rifahın bölgüsündə iştirakdan, siyasi

Konsepsiya

mədəniyyətin səviyyəsindən asılıdır. K.-un böhranın adətən din və dövlət münasibətləri, ənənəvi siyasətə qeyri-ənənəvi qrupların qoşulması, rollar və statusların yenidən bölgüsü, elita ilə kütlənin qarşıdurması nəticəsində meydana çıxan böhranla əlaqələndirirlər.

Konsepsiya (lat. *conspicio*) – əsas fikir, hər hansı hadisənin başa düşülməsi və şərh edilməsi vasitəsi.

Konsolidasiya (lat. *consolidatio* < *con* birlikdə + *solidare* möhkəmləndirmək, sıxlaşdırmaq) – nəyinsə möhkəmlənməsi, güclənməsi, birləşməsi.

Konstitusionalizm – 1) dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında hakimiyyət bölgüsünə və onun konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılmasına, eləcə də şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təminatına əsaslanan münasibətləri müəyyənləşdirən siyasi-hüquqi nəzəriyyə; 2) konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılan idarəetmə; konstitusiyaya və idarəetmənin konstitusiyaya metodlarına əsaslanan siyasi sistem.

Konstitusiyaya (lat. *constitutio* qurulma) – dövlətin ali hüquqi qüvvəyə malik, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının təşkilinin əsaslarını, onların səlahiyyətlərini və qarşılıqlı münasibətlərini, dövlətlə vətəndaş arasında münasibətlərin əsaslarını müəyyənləşdirən əsas qanunu. K. demokratiyanın ən mühüm təsisatlarından biridir. XVIII əsrin sonlarında ilk K.-lar (ABŞ, Fransa) monarxiya mütəliqiyətinin ləğvi nəti-

Konstitusiyalı monarxiya

cəsində meydana çıxmış, sonralar isə onun əsas rolu ardıcıl olaraq demokratik dövlət quruluşunun yaradılmasından ibarət olmuşdur.

Formalarına görə K.-lar kodifikasiya olunmuş, kodifikasiya olunmamış və qarışıq tiplərə bölünür. Kodifikasiya olunmuş K.-lar vahid yazılı akt olub konstitusiyaya xarakterli daşıyan bütün əsas məsələləri tənzimləyir. Əgər eyni məsələlər bir neçə yazılı akt vasitəsilə tənzimlənirsə bu cür K.-lar kodifikasiya olunmamış K.-lar adlanır. Qarışıq tipli K.-lar yalnız parlament qanunlarını və məhkəmə presedentlərini deyil, eyni zamanda adətleri və doktrinal şərhləri də ehtiva edir. Müddətinə görə K.-lar daimi və müvəqqəti olur.

Konstitusiyaya quruluşu – müəyyən dövlətin konstitusiyası və digər hüquqi normativ aktları ilə təsis edilən və qorunan iqtisadi, siyasi-hüquqi, sosial münasibətlər sistemi. K. q.-nın əlamətləri bunlardır: xalqın suverenliyi, hakimiyyət bölgüsü, hamı tərəfindən qəbul edilən insan hüquq və azadlıqlarının pozulmazlığı və ayrılmazlığı.

Konstitusiyalı monarxiya – monarxiya idarəçilik formalarından biri. Bu idarəçilik formasında monarxin hakimiyyəti konstitusiyaya ilə məhdudlaşdırılır. Qanunvericilik – parlament və müstəqil məhkəmə hakimiyyəti mövcud olur.

K.m. XVII əsrin axırlarında burjuva inqilabı nəticəsində Böyük Britaniyada meydana gəlmişdir. Müasir dövrdə K.m.-nin iki növü mövcuddur: *dualist monarxiya* və *parlamentli monarxiya*.

Konstitusiyaya Məhkəməsi

K.m. idarəçilik forması kimi burjua cəmiyyətinin təşəkkül tapdığı dövrdən başlanır. Hələ də Avropa və Asiyaın bir sıra ölkələrində o öz əhəmiyyətini formal olaraq itirməmişdir (İngiltərə, Danimarka, İspaniya, Norveç, İsveç, Yaponiya və b.).

Konstitusiyaya Məhkəməsi – bir sıra ölkələrdə konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən xüsusi dövlət orqanı. İlk dəfə 1920-ci ildə Avstriyada yaradılmış və o vaxtdan bütün dünyada geniş yayılmışdır.

K.M. üzvləri ya parlament tərəfindən seçilir (Almaniya, Xorvatiya), ya da dövlət başçısı tərəfindən təyin olunurlar (Kipr); bəzən K.M.-nin üzvləri parlament və ya digər ədliyyə orqanları tərəfindən də təyin olunurlar. Konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirməklə yanaşı K.M. bir sıra ölkələrdə konstitusiyayı şərh etmək hüququna malikdir, siyasi partiyaların fəaliyyətinin konstitusiyaya uyğun olub-olmaması məsələsinə baxır, səlahiyyətlər haqqında mübahisələri həll edir.

Azərbaycanın tarixində ilk konstitusiyaya məhkəmə nəzarəti orqanı olan Azərbaycan Respublikası K.M. – 1998-ci il 14 iyulda yaranmışdır. 1995-ci il 12 noyabrda yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsi ilə əlaqədar bu məsələ tam həll edilmiş, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı əsasında Milli Məclis tərəfindən 1998-ci il 14 iyulda seçilmiş 7 nəfər hakimdən ibarət Azərbaycan Respublikası K.M. öz fəaliyyətinə başlamışdır. Azərbaycan Respublikasının K.M. digər məhkəmə hakimiyyəti orqanları kimi qanunverici və

Konstitusiyaya Məhkəməsi

icra hakimiyyətləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir, lakin öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildir. Bununla bərabər onun hüquqi statusu bir sıra xüsusiyətlərlə fərqlənir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında" Qanun məhkəmənin statusunu, onun səlahiyyətləri və fəaliyyət qaydalarını müəyyən edir. "Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında" Qanun və K.M.-nin özü tərəfindən təsdiq edilən Daxili Nizamnamə Konstitusiyaya mühakiməsinin qaydalarını müəyyən edir. K.M.-nin fəaliyyətinin hüquqi əsası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və "Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında" Qanun təşkil edir. K.M.-nin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının aliliyi, ədalət, müstəqillik, kollegiallıq və açıqlıq prinsipləri əsasında qurulur. K.M.-nin əsas vəzifələri isə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 130-cu maddəsi ilə müəyyən edilir.

Bu maddəyə əsasən Azərbaycan Respublikasının K.M. 9 hakimdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası K.M.-nin hakimlərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təyin edir.

Yaşı 30-dan aşağı olmayan, seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, ali hüquq təhsilli və hüquqşünas ixtisası üzrə 5 ildən artıq işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşı K.M.-nin hakimi ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının K.M. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli

Konstitusiyaya Məhkəməsi

Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sörgüsü əsasında aşağıdakı məsələləri həll edir:

1) Azərbaycan Respublikası qanunlarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarının, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarlarının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası qanunlarına uyğunluğu;

2) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası qanunlarına uyğunluğu;

3) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına uyğunluğu;

4) Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərarlarının qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğu;

5) bələdiyyə aktlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikası qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına (Naxçıvan Muxtar Respublikasında həm də Nax-

Kontent-analiz

çıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına və Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına) uyğunluğu;

6) Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minməmiş dövlətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğu; Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğu;

7) Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasının, qanunlarının, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarlarının və Nazirlər Kabinetinin qərarlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğu; Naxçıvan Muxtar Respublikası qanunlarının, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının, Azərbaycan Respublikası qanunlarına uyğunluğu; Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına uyğunluğu;

8) qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyətlər bölgüsü ilə bağlı mübahisələr.

Kontent-analiz (ing. *kontent* – məzmun və yun. *analysis* təhlil) – sənədlərdə (qəzetlərdə, kitablarda, arayışlarda) olan hər hansı proses və ya hadisə haqqında kəmiyyət göstəricilərinin toplanıb təhlil edilməsi. K.-a. imkan verir ki, sənədin məzmununun kəmiyyət göstəriciləri təsvir edilsin və bunun əsasında sənəd hər hansı bir nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilsin. K.-a.-in tətbiqi

Kontr-mədəniyyət

birinci növbədə sənədin məzmununu əks etdirən göstəricilərin (indikatorların) müəyyən əlaqədəki tələblərə cavab verməlidirlər:

– tədqiqatın vəzifələrinə uyğun olmalarıdır;

– tədqiqatda istifadə olunan əsas anlayışları kifayət qədər düzgün və dolğun əks etdirməlidirlər;

– bir göstəricidə əks olunan məzmun digər göstəricidə əks olunmamalıdır.

Bu kateqoriyalar sistemindən başqa mətnin tədqiqat vahidi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat vahidi kimi mətndə olan söz, cümlə, mövzu, ideya, müəllif, personaj, sosial situasiya və yaxud tədqiqat kateqoriyasının mənasına uyğun olan mətn parçası istifadə edilə bilər. K.-a. öz geniş imkanlarına görə kütləvi informasiya vasitələrinin tədqiqatı və inkişaf yollarının müəyyən edilməsi üçün mühüm, əvəzəlməz vasitədir.

Kontr-mədəniyyət – norma və dəyərlər sistemi hakim mədəniyyətin əsas elementlərinə zidd olan submədəniyyət.

Kontrolita – elita üçün seçiyəyi psixoloji keyfiyyətlərə malik olan, lakin sosial statusuna və müxtəlif maneələrə görə idarəetmə funksiyalarına malik olmayan şəxs.

Kontinentalizm (lat. *continentes*) – geosiyasi nəzəriyyə; qitədə hakim olan dövlətin müəyyən ölkələri siyasi və iqtisadi cəhətdən özünə tabe etməsi siyasəti.

Konvensional siyasi iştirak

Kontroverza (lat. *controversia*) – itxılat, parçalanma, mübahisəli məsələ.

Konvensiya (lat. *conventio* müqavilə, razılaşma) – hər hansı xüsusi məsələyə aid beynəlxalq müqavilə və ya razılaşma.

Konvergeniya nəzəriyyəsi (lat. *converge* yaxınlaşdırma) – müasir Qərbi sosiologiyasının və politologiyasının konsepsiyalarından biri. Bu konsepsiyaya görə zaman keçdikcə dünya kapitalizm və sosializm sistemləri arasında iqtisadi, siyasi, ideoloji fərqlər azalır və beləliklə hər iki sistem tədricən birləşərək ümumi bir forma alır. Bu konsepsiyanın yaratıcıları (J.Qelbreyt, P.Sorokin, Y.Tinberqen, R.Aron və s.) belə bir ideyanın tərəfdarlarıdır ki, kapitalizmdə zaman keçdikcə sosializm elementləri yaranır, sosialist ölkələrində isə tədricən burjuva elementləri özünə yer tapır. 50–60-cı illərdə K.n. Qərbdə ziyalıların müxtəlif təbəqələri arasında geniş yayılmışdır. K.n. real proseslərin beynəlmilləşməsinin özünəməxsus yozumudur. Bu konsepsiyanın sosial prosesləri və onların qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsində və global cəmiyyətin inkişaf yollarının müəyyən edilməsində böyük rolu olmuşdur. Sosializm sisteminin iflası ilə K.n. öz aktuallığını itirmişdir.

Konvensional siyasi iştirak – ləqal və qanunla tənzimlənən siyasi fəaliyyət. İştirakın bu tipinə aiddir: səsvermə; partiyaların və seçki kampaniyalarının işində iştirak; cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak; rəsmi şəxslərlə əlaqələr.

Korporativizm

Korporativizm (lat. *corporatio* birlik) – qərarların qəbul olunması sistemi. Bu zaman kütləvi siyasət ali dövlət eliti ilə qüdrətli korporativ təşkilatların (əsasən, biznes və həmkarlar təşkilatları) qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində işlənilir. Korporativ təşkilatlar dövlət tərəfindən qoyulmuş müəyyən məhdudiyyətlərə tabe olmağın qarşılığında uyğun şəhərdə insanların mənafelərinin təmsilçiliyi üzərində inhisara yiyələnirlər.

Korrupsiya (lat. *corruptio* yoldan çıxartma, ələ alma, pozma) – 1) vəzifəli şəxslərin və ictimai xadimlərin satqınlığında, ələ alınmasında təzahür edən dövlət cinayəti; 2) vəzifəli şəxsin var-dövlət toplaq məqsədilə vəzifəsinin ona verdiyi hüquqlardan istifadə etməsində ifadə olunan cinayətkar fəaliyyət. K. dövlətin iqtisadi və siyasi sistemini sarsıdır və nəticə etibarilə onu parçalayıb dağıdır.

Kosmopolitizm (yun. *kosmopolites* dünya vətəndaşı) – bəşəriyyətin vəhdəti, “insan – dünya vətəndaşı” şüarı altında “dünya vətəndaşlığı” ideyası naminə siyasətdə milli əsaslardan imtina etməyi təbliğ edən nəzəriyyə.

Kratologiya (yun. *kratos* hakimiyyət + *logos* təlim) – hakimiyyət haqqında elm.

Kreatura (lat. *creatura* yaradılış) – kiminsə köməyi, proteksiyası ilə irəli çəkilmiş şəxs.

Kredo (lat. *credo* inanıram) – 1) katolik kilsəsində tövbə, inanın simvolu; 2) inanclar sistemi.

Kurial seçkilər

Kölgə kabinet – Böyük Britaniyanın əsas müxalifət partiyasının parlament komitəsi. K.k. termini XIX əsrin 70–80-ci illərində meydana gəlsə də, əsasən 1907-ci ildən, yəni ölkədə ikipartiyalı sistem yaranandan sonra daha geniş şəkildə işlənilməyə başlanılıb. O vaxt müxalifətin parlament fraksiyası üzvlərindən K.k. təşkil olundu. Onun qarşısında duran əsas məqsəd – hökumətin fəaliyyətini tənqid etməklə, onun yeritdiyi siyasi xəttə, nazirlərə sorğular göndərməklə hökumətin qanun layihələrinə düzəlişlər verilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Ksenofobiya (yun. *xenos* yad + *phobos* qorxu) müəyyən cəmiyyətin və ya ferdin heyət tərzini üçün tanış olmayan, yad, yabançı olan hər şeydən qorxmaq və onlara nifrət etmək.

Kvorum (lat. *quorum* *presentia* *sufficit*) kimin ki, iştirakı kifayətdir) – toplantı iştirakçılarının ehtiva minimum sayıdır ki, bu zaman həmin toplantı qanuni hesab edilir və onun qəbul etdiyi qərarlar qüvvəyə malik olur.

Kvota (lat. *quota* adambaşına düşən hissə) – pay, hissə, norma.

Kuluarlar (lat. *couloirs* dəhlizlər) – iclas zalından kənarında yerləşən istirahət, qeyri-rəsmi görüşlər, fikir mübadiləsi üçün istifadə olunan yer.

Kurial seçkilər – bir sıra dövlətlərdə mövcud olan nümayəndəli mütəssisələr seçkilər sistemi. K.s. seçicilərin sikkə, yaxud senz prinsipi üzrə bir neçə

Kütləvi informasiya vasitələri

dərəcəyə, yaxud kurilər və seçki üsulu, habelə bölgüsü ilə, həmçinin ayrı-ayrı kurial seçki üsulu qanunlarının və onların sayının təqdim etdiyi nümayəndəlik normaları arasında uyğunsuzluqla səciyyələnilir. Belə ki, ficiələr ölkə əhalisinin 45 faizini, hindular 50 faizini, başqaları isə 5 faizini təşkil etdiyi halda, Fici dövlətinin nümayəndələr palatasına 22 fici, 22 hindu və 8 "ümumi" deputat seçilməlidir. Zimbabvedə parlamentin aşağı palatasında ağlar üçün 20 yer övvələcədən verilir, ölkədə ağlar afrikalıları nisbətən 80 dəfə az yaşmalarına baxmayaraq, onlara 80 yer ayrılır. Müasir Cənubi Afrika Respublikasında aparət rejimi tam rəsmi loğv edildikdən sonra bu qayda nümunə kimi götürülmüşdür.

Kütləvi informasiya vasitələri (KİV)

– xüsusi texniki vasitələrin köməyi ilə informasiyanı açıq-aydın ötürmək üçün yaradılmış təsisat. KİV-ə radio, televiziya, mətbuat və s. aiddir.

İnformasiya hakimiyyətinə nail olmaqla, KİV siyasətçilərə cəmiyyətdə müəyyən ictimai rəy formalaşdırmağa imkan yaradır. Onlar KİV vasitəsilə hadisələri istədikləri kimi şərh edə və istədikləri istiqamətə yönəldə bilirlər.

KİV ictimai şüura təsir etmək, insanlarda sevinc və qorxu yaratmaq qüdrətinə malikdir. Bütün bu keyfiyyətlər cəmiyyətdə və siyasi həyatda onun rolunu getdikcə daha da artırır, geniş xalq kütlələri üzərində hakimiyyətini gücləndirir.

Azərbaycan cəmiyyətinin müasir inkişaf mərhələsinin xarakterik xüsusiyyəti respublikamızın informasiya sahəsinin intensiv yenilikləri ilə səciyyələnilir. Bu

Kütləvi informasiya vasitələri

təkcə müasir rabitə vasitələrinin, hesablama texnikalarının, telekommunikasiya sistemlərinin geniş tətbiq olunması ilə deyil, eləcə də, siyasi və sosial-iqtisadi yeniliklərin reallaşdırılması və Azərbaycanın dünya ictimaiyyətinə inteqrasiyası ilə izah olunur.

Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul etdiyi Konstitusiyada, KİV haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda (7 dekabr 1999-cu il) insanın informasiya sahəsində hüquq və azadlıqları bəyan edilmişdir. KİV haqqında qanun, Dövlət sirri haqqında qanun, bunlar hamısı birlikdə Azərbaycan vətəndaşlarının KİV-dən həqiqi, cari informasiya almasına hüquqi zəmanət verir. Müasir informasiya cəmiyyətinin yaradılması zərurəti KİV-nin effektiv inkişafını, informasiya ehtiyatlarının yaradılmasını, informasiya məhsullarının hazırlanması, informasiya xidmətlərinin göstərilməsi kimi vəzifələrin həll olunmasını təmin edən müasir informasiya sahəsinin yaradılmasını dikte edir.

İnformasiya və informasiyalaşdırma sahəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti ölkənin sosial və iqtisadi inkişafının strateji və operativ vəzifələrinin effektiv və keyfiyyətli informasiya təminatının yaradılmasına yönəlmişdir.

Bu siyasətin əsas istiqamətləri isə aşağıdakılardır: məlikiyyətin bütün formalarında informasiya ehtiyatlarının müdafiəsi və inkişafı üçün şəraitin yaradılması; dövlət informasiya ehtiyatlarının yaradılması və mühafizə olunması; dövlət informasiya ehtiyatları əsasında vətəndaşların, dövlət hakimiyyət orqanlarının, yerli idarəetmə orqan-

Kütləvi informasiya vasitələri

larının, təşkilatların və ictimai qurumların etibarlı informasiya təminatı üçün şəraitin yaradılması; informasiyalaşdırma sahəsində milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi, vətəndaş hüquqlarının reallaşdırılması; informasiya ehtiyatları xidmətlərinin, informasiya sistemləri və texnologiyalarının təminat vasitələrinin bazalarının yaradılması; informasiya texnologiyalarının müasir dünya inkişafının səviyyəsini nəzərə almaqla, informasiyalaşdırma sahəsində vahid elmi-texniki və sənaye siyasətinin yaradılması və həyata keçirilməsi; informasiyalaşdırma layihələri və proqramlarının dəstəklənməsi; informasiyalaşdırma layihələrinin tərtib edilməsi və reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminin və sərmayə qoyuluşunun cəlb edilməsi sisteminin yaradılması və təkmilləşdirilməsi; informasiya prosesləri, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi sahələrində qanunvericiliyin inkişaf etdirilməsi.

Bir çox ölkələrdə onların informasiyalaşmış cəmiyyətə keçid proqramları artıq hazırlanmışdır və belə proqramların reallaşdırılması üzrə praktik tədbirlər həyata keçirilir. Bu proqram aşağıdakı məqsədlərin əldə olunmasını nəzərdə tutur: dövlət strukturları və iş adamları arasında cəmiyyətin iqtisadi inkişafı və əhalinin məşğulluğu üçün informasiya texnologiyasının tətbiqində maksimum imkanların istifadəsinə yönəlmiş dialoqun genişləndirilməsi; informasiya infrastrukturlarının etibarlılığının və səmərəliliyinin yüksəldilməsi; informasiya texnologiyasının istifadəsi zamanı insan hüquqlarının müdafiəsi; təhsil və tərbiyə sahələ-

Kütləvi kommunikasiya

rində informasiya texnologiyasının istifadə olunma imkanlarının genişləndirilməsi; dövlət orqanlarının informasiyalaşdırılması, eləcə də, vətəndaşların dövlətdən informasiya almaq hüququnun reallaşdırılması üçün informasiya texnologiyalarının istifadəsi; neqliyyat, səhiyyə, ətraf mühitin mühafizəsi sahələrində informasiya texnologiyalarının tətbiq olunması; informasiya şəbəkələrində texniki, ekoloji, iqtisadi və digər informasiya ehtiyatlarının istifadəsinin keyfiyyətinin artırılması; informasiyalaşmış cəmiyyətdə keçid və beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərində milli tədbirlərin Avropa və dünya siyasətinə uyğunlaşdırılması.

Ölkəmizin informasiyalaşmış cəmiyyətə keçməsi üçün bütün imkanlardan istifadə olunmalıdır. Bu, ilk növbədə hesablama texnikası, rabitə və telekommunikasiya vasitələrinin və respublika milli informasiya qanunvericiliyinin inkişafında informasiya cəmiyyətinin hüquqi bazasının yaradılması ilə bağlıdır.

Kütləvi kommunikasiya – sosial kommunikasiyanın bir növü. K.k. elə bir prosesdir ki, onun gedişində xüsusi təşkil olunmuş təsisatlar texniki vasitələrin köməyi ilə informasiyanı istehsal edir və məkanda yayılmış böyük, qarışıq auditoriyaya çatdırır. K.k. prosesi bir istiqamətlidir və şəxsiyyətdən kənar xarakter daşıyır. K.k. kütləvi kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə həyata keçirilir. K.k. vasitələrinə mətbuat, elektron vasitələr (radio və televiziya, internet) və kinematograf aiddir. XX əsrin əvvəllərində "kütləvi kommunikasiya nəzəriyyəsi" adlanan müstəqil elmi isti-

qamət meydana çıxmışdır. Onun baniləri C.Dyui, Ç.Kuli, U. Lippman olmuşlar.

Kütləvi mədəniyyət – Qərb ölkələrində daha çox yayılmış bu mədəniyyət SSRİ dağılıdıqdan sonra artıq onun keçmiş müttəfiq respublikalarının ərazisinə də keçmişdir. K.m. əsasən elmi-texniki tərəqqinin yüksək inkişafı ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Əslində mədəniyyətin bu sahəsi insanları siyasətdən, ideologiyadan, dövlətin irəli sürdüyü əxlaqi-mənəvi saflıq duyğularından uzaqlaşdırmağı öz qarşısına məqsəd qoymuşdur.

XIX əsrdə mədəniyyətin gələcəyi üçün narahatlıq keçirən Metyu Arnold "Mədəniyyət və anarxiya" kitabında göstərirdi ki, sənayenin sürətli inkişafı mədəniyyət üçün təhlükə mənbəyidir. İngilis müəllifini bu qənaətə gətirən səbəblər var idi. O, mədəniyyətin bəzi sahələrinin həmin dövrdə daha ağıllı məhsulu kimi yox, mexanikləşdirilmiş sənayenin məhsulu olduğunu görürdü. Qərb alimlərinin əksəriyyəti mədəniyyətin geniş yayılmasının tərəfdarı deyildi. Onlar hesab edirdilər ki, mədəniyyət insanların tərbiyəsi, əxlaqi kamilliyi ilə məşğul olmalıdır, o cəlbədicisi sənət sahəsinə çevrilməməlidir.

Mədəniyyətin tərkib hissələri kimi qəbul edilən mətbuat, radio, kino və reklamlar Qərb ölkələrində tərbiyə vasitəsindən daha çox pul qazanmaq psixologiyasına xidmət edir. Televiziyanın cəmiyyətdə geniş tətbiqi, kitab

nəşrinin getdikcə artması, videomaqnitofonların və digər yeniliklərin məişətə sürətlə daxil olmasına bir mədəniyyət nümunəsi kimi yox, biznes kimi baxmaq mədəniyyət vasitələrinin yüksək bəşəri mahiyyətinə kölgə salır.

Qərbdə yaradılmış bəzi kinofilmlər humanizm ideyalarını təbliğ etməkdən çox uzaqdır. K.m.-in tərkib hissəsi kimi bu qəbildən olan mədəniyyət nümunələri insanı real həyatdan uzaqlaşdırır, bəzən elə qorxunc, təhlükəli mühitə salır, vahimə içində yaşadır ki, belə filmlərə aludə olanların onun təsir gücündən xilas ola bilmirlər. Onların dünyagörüşü, psixikası pozulur, əxlaqi keyfiyyətləri aşınmaya məruz qalır, xarakterləri qəddarlaşır. Belə mədəniyyətin yaradıcıları insanları guya həyatın çətinliklərindən xilas edirlər, həyatı çirkinliklərə alışıdırırlar, insanı əsil həyata hazırlaşdırmaqla məşğuldur. Belə filmlərə daha çox baxan gənclər bəzən hərəkətlərinə hədd qoymur, özlərini həmin "qəhrəmanlara" bənzətməyə çalışırlar, bəzən isə ekran qarşısında gənclərin özləri də hiss etmədən möhkəm stress keçirirlər, qorxudan onları ağzları öyilir, ya da onlar özəbi pozğunluğa məruz qalırlar. Mədəni dəyərlərə kütləvi maraqlar mədəniyyətin geniş kütləyə çatdırılması, şübhəsiz, demokratiyanın mühüm nailiyyətlərindəndir. Lakin bu prosesin ziddiyyətli proses olduğu da nəzərdən qaçmamalıdır.

Mədəniyyət insana ülvə hissələr aşılamalı, onu şüurlu varlıq kimi ucaltmalıdır.

Q

Qandizm – M.K.Qandinin (1869-1948) və onun ardıcıllarının təlimi. Q. qeyri-zorakı cəmiyyət konsepsiyasını və siyasi fəaliyyətin yeni metodunu – vətəndaş itaətsizliyi (bax: Satyaqraha. Siyasətdə qeyri-zorakı fəaliyyət) konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır.

Qanun – fəlsəfi anlamda hadisələr arasında mühüm, zəruri, sabit, təkrarlanan əlaqə və ya münasibət. Sözü geniş hüquqi mənada Q. normativ-hüquqi aktların, cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş ümumi məcburi qaydaları nəzərdə tutur. Sırf hüquqi mənada isə o, dövlət hakimiyyətinin ali nümayəndəli orqanı tərəfindən, yaxud bilavasitə əhəlinin iradəsinin ifadəsilə qəbul edilmiş ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan və ən mühüm ictimai münasibətləri tənzimləyən normativ aktıdır.

Qanunverici hakimiyyət – dövlət hakimiyyətinin üç qolundan biri. Qanunların hazırlanması və nəşrinə, səlahiyyətlər məcmusunu, habelə bu səlahiyyətləri yerinə yetirən dövlət orqanları sistemini təşkil edir. Q.h. funksiyalarının həcminə və məzmununa görə müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir. Lakin bir qayda olaraq, Q.h. konstitusiyaya düzəlişlər edir, dövlətin daxili və xarici siyasətinin əsaslarını müəyyən edir, dövlət büdcəsini təsdiq edir, icra orqanları və vətəndaşlar üçün məcburi olan qanunları müzakirə və qəbul edir, onların icrasına nəzarət edir. Q.h.-in daşıyıcısı

kimi ölkələrin böyük əksəriyyətində nümayəndəli orqan – iki və ya bir palatalı olan parlament çıxış edir. Bir sıra ölkələrdə ikipalatalı parlament sistemi mövcuddur ki, burada bir palata birbaşa seçkilərin nəticəsində, digəri isə ərazi proporsionallığı əsasında formalaşır. Bəzi ölkələrdə (Belçika, İtaliya, İsveçrə və s.) hər iki palata bərabərhüquqludur, onlar hökumətin formalaşmasında və qanun yaradıcılığı prosesində eyni cür iştirak edir.

Qanunvericilik Məclisi – Salvadora təkpalatalı parlamentin, RF-in bir sıra subyektlərində (məs., Kabardin-Balkariya, Krasnoyarsk diyarında, Nijneqorod vilayətində və s.) qanunvericilik orqanının adı.

Qanunvericilik prosesi – qanunvericilik hakimiyyəti orqanının qanunların yaradılması üzrə, bir qayda olaraq, konstitusiyada və müvafiq nümayəndəli orqanın rəqlamentində təsbit olunmuş fəaliyyət qaydası.

Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik prosesi əsasən dörd mərhələni əhatə edir: 1) qanun layihəsinin qanunvericilik təşəbbüsü hüquqi subyekti tərəfindən Milli Məclisə təqdim edilməsi; 2) qanun layihəsinə Milli Məclisdə baxılması (adətən üç oxunuşda); 3) qanunun Milli Məclis tərəfindən qəbul olunması; 4) qanunun AR Prezidenti tərəfindən imzalanması və dərc edilməsi.

Q.p.-də əlavə mərhələlərin olması da mümkündür (xüsusilə də əgər AR Prezidenti özünün veto hüququndan istifadə edərsə).

Qarışıq seçki sistemi

Qarışıq seçki sistemi – bu sistem həm majoritar, həm də proporsional seçki sistemlərinin üstün cəhətlərindən bəhrələnmə məqsədini güdür. Bu sistemdə mandatların bir hissəsi majoritar, digər hissəsi isə proporsional prinsiplər əsasında bölünür.

Bu sistemdən Almaniyada, Bolqarıstanda, Rusiya Federasiyasında və s. istifadə olunur.

Qarışıq (yarıprezidentli) respublika

– respublika idarə formasının prezidentli və parlamentli respublikaların elementlərinin uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutan növü. Prezident (dövlət başçısı), adətən, ümumi seçkilərdə seçilir, xeyli hüquqi və faktiki səlahiyyətlərə malikdir. Lakin hökumət parlament yolu ilə formalaşır və təkcə prezidentin deyil, həm də parlament qarşısında siyasi məsuliyyət daşıyır.

Prezident Baş nazirin başçılıq etdiyi hökumətə ümumi rəhbərlik həyata keçirir. Prezidentin müəyyən şərait yarandıqda (adətən hökumətə etimadsızlıq votumu ifadə etdikdə) parlament buraxmaq hüququ var. Q.(y.)r.-nin respublikanın klassik nümunəsini Fransa təşkil edir. Göstərilən idarə forması həmçinin Portuqaliya, Polşa, Rumıniya, İrlandiya, Bolqarıstan, Ukrayna, Litva və s. kimi ölkələrdə də tətbiq olunur. Bir sıra formal-hüquqi əlamətlərə görə Q.(y.)r.-lara Rusiyayı da aid etmək olar.

Qaspralı İsmayıl bəy (1851-1914) – Kırımın Ağməscid (indiki Simferopol) yaxınlığında Avçı kəndində doğulmuşdur. Milliyyətçə Kırım türkdür.

Qaspralı İsmayıl bəy

Atası Mustafa Yalta ətrafında Qaspra kəndindən olduğu üçün İsmayıl da bu təxəllüsü götürmüşdür. 1854-cü ildə valideynləri Simferopola köçmüşlər. Gənc İsmayıl da orada ilk təhsilini tamamlamış, Voronej və Moskvada hərbi təhsil almışdır.

İ.Ç. bir müddət Kırmda dərş demiş, rus dili müəllimi işləmişdir. Sonra təhsilini Parisdə davam etdirmişdir. Burada bir çox görkəmli şəxslərlə, o cümlədən İ.Turgenevlə tanış olmuşdur.

İ.Ç. müxtəlif mövzularda məqalə və kitablar yazmışdır. 1893-cü ildə Baxçasarayda çap edilmiş “Qıraət-i-türki” kitabı uzun müddət “Üsuli-cədid” məktəblərində dərş vəsaiti kimi tədris olunmuşdur.

“Üsuli-cədid” məktəbləri Rusiyanın bir çox yerlərində, o cümlədən Azərbaycanda da açılmışdı. Müsəlman xalqlarının maariflənməsində bu məktəblərin böyük rolu olmuşdur.

İ.Ç.-nin türk xalqları qarşısında xidmətləri çoxdur. Amma onun ən böyük xidməti, şübhəsiz ki, “Tərcüman” qəzetinin adı və fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu qəzet təkcə Kırmda deyil, Zaqafqaziyada, Volqaboyunda, Orta Asiyada, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində geniş yayılmış, nəşrinə və redaktoruna böyük şöhrət getirmişdi.

“Tərcüman” qəzeti “Əkinçi” bağlandıqdan 6 il sonra 1883-cü ildə nəşrə başlamış, ən uzunömürlü qəzetlərdən biri olmuşdur. Lakin İ.Ç. “Tərcüman”a qədər 1882-ci ildə “Tonquç” məcmuəsini də buraxmışdır. “Tərcüman”da qaldırılan ideyalar çar Rusiyasının böyük bir ərazisini, xüsusilə müsəl-

Qaspralı İsmayıl bəy

manların yaşadıkları regionları bürümüş, türk tarixi, türk dil birliyi, hər bir türkü düşündüren, narahat edən problemlər haqqında təsəvvür yaradır. Bu qəzet vasitəsilə yaydığı ideyalar əsasında Rusiyada 1905-ci ilə qədər Rusiya türkləri 5000-dən çox “Üsuli-cədid” məktəbi açmış, Şimal türklərinin qəzet və məcmuələrinin sayı 35-i keçmişdi.

İ.Ç. 1911-ci ildə Hindistanın Bombay şəhərinə gedərək orada da ilk “Üsuli-seftiyə” məktəbini açmışdır.

İ.Ç.-nin böyük məhrumiyyətləri hesabına çap etdiyi “Tərcüman” qəzeti türk xalqları, eləcə də mütərəqqi fikirli insanlar arasında “Dilde, fikirdə, işdə birlik” fəlsəfəsini yayırdı.

İ.Ç. Azərbaycanın bir çox görkəmli ziyalıları ilə, o cümlədən H.B.Zərdabi, F.Köçərli, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə və bir çox başqaları ilə yaxın dostluq edirdi. O, Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi hadisələri diqqətlə izləyir, qəzetdə onlara qiymət verir, ümumiyyətlə, Azərbaycan mətbuatına çox geniş yer ayırırdı. Böyük maarifpərvər “Tərcüman” və “Molla Nəsrəddin” jurnalının əlaqəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çarizm “Molla Nəsrəddin” jurnalını təqib edərkən İsmayıl bəy yazırdı ki, bu jurnal biz müsəlmanlara “düşmən deyil, milli dost və müəllimdir”. O, öz jurnalisti həmkarına ürək-dirək verirdi: “Sizin məcmuenizdə hədəfə olduqca sərt deyən şeylər vardır, gümrah çalışın”.

“Tərcüman” qəzeti 1883-1916-cı illərdə çap olunmuşdur. O, çarizm irticəsinin hökm sürdüyü bir vaxtda nəşr edilən bütün qəzet və jurnallardan ən

Qaspralı İsmayıl bəy

uzun ömürlüsü olmuşdur. Belə ki, bir il iki ay “Ziyayi Qafqaziyə”, səkkiz il yarım “Kəşkül”, bir il doqquz ay “Şərqi rus”, birinci rus inqilabından sonra Qafqazda, Kırmda, Volqaboyunda, Türkiyədə çıxan “Həyat”, “İrşad”, “Tanq”, “Molla Nəsrəddin”, “Vətən xadimi”, “Nur”, “Azad xalq”, “Yıldız”, “Əl-Əsəri əl-Cədid”, “Əl-İslah”, “Fikir”, “İdil”, “Dan yıldızı”, “Vaxt” və s. mətbuat orqanları ilə əlbir fəaliyyət göstərmişdir.

Qəzetin fəaliyyət göstərdiyi otuz bir il ərzində Azərbaycan həyatında elə bir əlamətdar hadisə olmamışdır ki, İsmayıl bəy ona münasibət bildirməsin və elə az-çox tanınan ziyalı yox idi ki, qəzetdə adını zikr etməsin... XIX əsrin 80-90-cı illərində böyük millət xadimi “Qərbləşmək”, müsəlman-türk xalqlarına müasir Avropa ölkələrini öz ana dillərində öyrətmək ideyasını meydana qoyub, bunu xalq həyatına tətbiq etmək uğrunda mübarizə apararkən, o “üsuli cədid”i özünə məslək seçib xalqın maariflənməsi yolunda böyük səylə çalışan Səid və Cəlal Ünsizadə qardaşları, Əhbüdəsəlam Axundzadə, Molla Hüseyn Qayıbov, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Firudin bəy Köçərli, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Tağı Səfərov və başqaları ilə sıx əlaqə saxlamışdı. İ.Ç. bu şəxslərin və bir çox başqa görkəmli simaların ictimai fikrin oyanışı, siyasi şüurunun yüksəlişi sahəsində xidmətlərini qəzetdə vaxtaşırı işıqlandırıb təbliğ etməkə müasir tərəqqi ideyalarının inkişafına misilsiz xidmət göstərmişdir.

İ.Ç. maarif fədəisi idi. O, yeni açılan məktəblərə yardım göstərirdi, imkanları

Qasprah İsmayıl bəy

daxilində onlara pulsuz dərslərlər və digər ləvazimatlar yollayırdı. Özü də bu məktəblərin sədasi müxtəlif yerlərdən gəlirdi. Görkəmli xadim "Tərcüman"da xeyriyyəçiliyi təbliğ edib, türk xalqlarının gələcəyi naminə imkanlı şəxsləri cəhaleətə və nadanlığa qarşı mübarizədə maariflənməni gücləndirmək və sürətləndirmək üçün xalqa maddi yardım göstərməyə çağırırdı. Onun bu çağırışları cavabsız qalmadı. Azərbaycanın böyük xeyriyyəçiləri Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov, Əjdər bəy Şərbəyov və başqaları bu alicənab ideyalara qoşulub, yeni-yeni məktəblərin, kitabxanaların, qiraətxanaların açılmasına, gencələrin Avropa ölkələrində təhsil alınmasına maddi dəyərək oldular. Bu faktların əksəriyyəti "Tərcüman"ın səhifələrində öz əksini tapıb.

İ.Q.-nın yeni üsullu məktəbləri açılardan 10 il sonra bu məktəblərdə yüz mindən çox türk övladı təhsil alırdı. Bir vaxtlar çox geridə qalan Tavrıya quberniyası İsmayıl bəyin böyük əməyi sayəsində Rusiyanın maarifçilik üzrə ən inkişaf etmiş quberniyalarının səviyyəsinə qədər yüksələ bilmişdi.

İ.Q. ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması uğrunda mübarizə aparırdı. Bu məqsədlə 1906-cı ildə Rusiya müsəlmanlarının III qurultayının keçirilməsini təşkil etmiş, qurultayda Rusiyadakı ilk türk məktəblərində türk ədəbi dili ilə yazılmış kitabların oxudulması qərar alınmışdı. İ.Q. türk məktəblərini təmir etməmək, müəllimlərin əmək haqlarını ödəmək və savadlı kasıb uşaqların ali məktəblərdə oxumalarını təmin etmək üçün

Qeyri-Hökumət Təşkilatları

Krımın şəhər, qəsəbə və kəndlərində Xeyriyyə Cəmiyyətləri qurduzmuşdu.

Naşirlik, redaktorluq, yazıçıluq etdiyi 34 il ərzində Rusiyada yaşayan müsəlman-türkdilli xalqların milli ədəbiyyatlarının inkişafı məsələsi həmişə İsmayıl bəyin diqqət mərkəzində olmuşdur. O, Krım türklərinin XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, müxtəlif vaxtlarda ruslar tərəfindən Krım torpaqlarından köçürülməsi məsələsini dəfələrlə məqalələrində qaldırmış, bu problemin yenidən təkrar olunma bələcəyindən ehtiyatlanmış, xalqı ayıq olmağa çağırmışdı. Həqiqətən İ.Q.-nın bu böyük uzaqgörənliyi Böyük Vətən müharibəsi dövründə özünü bürüzə vermiş, alman-faşist işğalçıları Krıma yaxınlaşdıqları zaman bu regionun yerli əhalisi tam sürgünə məruz qalmışdır.

İ.Q. 1914-cü ilin payızında vəfat etdi. Bu qara xəbəri bütün Türk dünyası böyük kədərle qarşıladı, dünya mətbuatı, görkəmli şəxsiyyətlər bu hadisəyə dərhal öz münasibətlərini bildirdilər.

Görkəmli türkoloq, ictimai xadim Əhməd bəy Ağaoğlu onun vəfatına həsr etdiyi məqalədə yazırdı: "Dünyada türk və türkçülük qaldıqca, İsmayıl bəy də bərhəyatdır, yəni İsmayıl bəy əbədi və daimidir.

İ.Q. indi də yaşayır, yetişdirmiş olduğu yüzlərlə şagirdlərində, tərbiyə etmiş olduğu minlərcə ruhlarda yaşayır".

Qeyri-Hökumət Təşkilatları (QHT)

– Vətəndaş cəmiyyəti mürəkkəb struktura malikdir. O özündə dövlət və siyasi strukturları deyil, insanların könüllü birliklərini – ailəni, təsərrüfat birliklərini,

Qeyri-Hökumət Təşkilatları

dini qurumları, müxtəlif assosiasiyaları, ictimai birlikləri, həvəskar, peşə və yaradıcı cəmiyyətləri və s. birləşdirir.

Bu könüllü birliklərin böyük bir hissəsi QHT adı altında birləşir. QHT cəmiyyətin müxtəlif məqsədlər və maraqlar ətrafında birləşən ayrı-ayrı qruplarının və hissələrinin özünü tənzimləmə forması olub fərdi və ictimai faydalı mənafevləri ifadə edir.

QHT-nın yaradılması, fəaliyyəti, yenidən təşkil edilməsi və ləğv edilməsi qaydaları, onların idarə olunmasının əsas prinsipləri, hüquqi şəxslər kimi dövlət qeydiyyatına alınması ilə əlaqədar olan məsələlər və ümumiyyətlə, dövlət hakimiyyəti orqanları ilə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 13 iyun 2000-ci ildə qəbul etdiyi "Qeyri-Hökumət Təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında" Qanunla müəyyən olunur. QHT-nın fəaliyyəti ilə əlaqədar müxtəlif məsələlər, onların ayrı-ayrı növlərinin xüsusiyyətləri digər qanunlarla da nizama salınır.

QHT dövlətin aidından çıxış etmir və dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinə malik deyil. Yəni QHT-nın bütün ölkə ərazisində qüvvədə olan məcburi qaydalar müəyyən etmək, bir qayda olaraq, dövlətin vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsində iştirak etmək və bu prosesə müdaxilə etmək, dövlət məcburiyyəti tədbirləri tətbiq etmək səlahiyyətləri yoxdur. Nizamnamələrində nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün QHT dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərə müraciət edərkən müxtəlif təşəbbüs və təkliflərlə çıxış edə bilərlər, lakin

Qərbçilik

bu, dövlət orqanları və vəzifəli şəxsləri əvəz etmək, yaxud onların işinə qarışmaq kimi qiymətləndirilə bilməz.

QHT bütün münasibətlərdə yalnız öz adından çıxış edir, yalnız öz üzvlərinə aid olan qaydaları müəyyən edə bilər. Ayrı-ayrı hallarda qanunla bu və ya digər dövlət funksiyasının həyata keçirilməsində müəyyən səviyyədə iştirakı nəzərdə tutula bilər.

QHT-nın qeyri-siyasi xarakteri belə bir cəhətdə öz əksini tapır ki, onlar siyasi partiyalara aid olan məqsədləri qarşıya qoya bilməz, seçkilər yolu ilə hakimiyyətə gəlmək və ya hakimiyyətin həyata keçirilməsinə təsir göstərmək məqsədi güdə bilməzlər. Başqa sözlə, QHT siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməz; siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə apara və ya siyasi hakimiyyətə gələ bilməz. Bundan başqa, seçki kampaniyasının gedişində QHT tərəfindən siyasi partiyalara hər hansı formada maddi yardım göstərilməsinə yol verilmir.

Qeyri-konvensional siyasi iştirak –

əxlaqi, dini və digər səbəblərə görə cəmiyyətin əksəriyyəti tərəfindən inkar olunan qeyri-qanuni siyasi fəaliyyət. Q.-k.s.i.-in qeyri-zorakı fəal (nüməyis, piket, mitinq və s.) və zorakı (terror, bunt və s.) formaları mövcuddur.

Qərbçilik – rus ictimai fikrinin və

siyasi ideologiyasının Qərb dəyərlərinə yönəlmiş istiqaməti. Dar mənada Q. rus ictimai fikrinin XIX əsrin 40-50-ci illərində xas olan və Rusiyanın inkişafı üçün Qərb liberalizmini zəruri hesab edən istiqamətdir. Q. rus liberalizmi,

Qərbi Avropa İttifaqı

mülayim və radikal demokratizm, pozitivizm, solidarizm üçün ümumi ideoloji platforma rolunu oynamışdır. Q.-in ən tanınmış nümayəndələri V.Belinski, A.Gertsen, B.Çiçerin müəyyən şərtlərlə G.Plexanov, N.Berdyayev və b. hesab olunur. XIX əsrin 40-cı illərində qərbçilərlə və Rusiyanın tarixi taleyinin özünəməxsusluğu və unikalığını əks etdirən slavyanofil ideyası tərəfdarlarının qarşısındadır tam olaraq ortaya çıxdı. Q.-in sosial ideali Avropa tipli konstitusiyalı monarxiya və burjuva parlamenti idi. Qərbçilərin və slavyanofillərin əsas mübahisə predmeti I Pyotrun şəxsiyyəti və Rusiyanın inkişaf yolu məsələsi idi. Q. ideyaları rus maarifçiliyinə, dekabristlərə güclü təsir göstərmişdir.

Qərbi Avropa İttifaqı – Qərbi Avropanın 10 dövləti (Belçika, Niderland, Lüksemburq, İtaliya, Böyük Britaniya, İspaniya, Portuqaliya, Fransa, Almaniya, Yunanıstan) tərəfindən yaradılmış hərbi-siyasi ittifaq. İttifaqın assosiativ üzvləri, assosiativ tərəfdarları və müşahidəçi üzvləri vardır. QAI 1948-ci il 17 mart Brüssel müqaviləsi və 1954-cü il 23 oktyabr Paris müqaviləsi ilə yaradılmışdır. QAI-nin ali orqanı xarici işlər və müdafiə nazirləri səviyyəsində toplanan Şuradır. İştirakçı dövlətlər növbəli şəkildə illik rotasiya əsasında Şuraya rəhbərlik edir. Cari işləri Daimi Şura həyata keçirir. QAI Avropa İttifaqı və NATO ilə geniş əlaqələrə malikdir. Həm QAI-nin, həm də AI və NATO rəhbərliyi hesab edirlər ki, QAI bundan sonra da AI ilə NATO arasında daimi əlaqə və qarşı-

Qismən modernləşmə

lıqlı münasibətlərin təmin olunmasında əsas rol oynamağı davam etdirməlidir. QAI-nin iştirakçı dövlətləri arasında onun gələcək inkişaf perspektivləri bəzində ikili mövqe mövcuddur. Buna baxmayaraq NATO kimi QAI də assosiativ üzvlər və tərəfdarlar vasitəsilə öz sıralarını genişləndirməyə çalışır.

Qətnamə – 1) hansısa məsələnin kollegial orqanın, qurultayın, konfransın və s. iclasında müzakirəsi nəticəsində qəbul olunmuş qərar; 2) parlamentin palatalarının birində qəbul olunmuş aktın adı; 3) rəsmi kağızda vəzifəli şəxsin rəyi, sərəncamı.

Qiddent (Ciddens) Entoni (1938) – ingilis sosioloqu və politoloqudur. “Strukturasiya” nəzəriyyəsini yaratmışdır. Q.-in fikrinə görə “siyasi sistem” və “struktur” bir tərəfdən, siyasətdə iştirak edən fərdlər və qruplar isə digər tərəfdən sosial təcrübənin gedişində bir-birilərinə qarşılıqlı sürətdə təsdiq edirlər. Siyasi institutlar Q.-yə görə özlüyündə norma və ehtiyatlarla əlaqədar olan “virtual” strukturun təcəssümüdür. Q. iki tip resursun olduğunu bildirir: 1) iqtisadiyyatın mexanizmi, maddi vasitələr və predmetlər, insanın təbii mühiti mənim-səməsi ilə şərtlənən “allokativ” resurslar; 2) siyasətlə əlaqədar və bir insanın başqası üzərində üstünlüyünü göstərən “avtoritar” resurslar.

Qismən modernləşmə – ənənəvi cəmiyyətin müasir cəmiyyətə keçid mərhələsi. Dünya təcrübəsi göstərir ki, keçid cəmiyyəti Q.m. mərhələsində ilişib qala bilər. Belə ki, hər bir fərdin

Qlobal idarəetmə və əməkdaşlıq

və cəmiyyətin xislətinə xas olan ənənəvilik və rəasionalıq ona mane ola bilər. Məlum olduğu kimi, hər bir cəmiyyətdə iqtisadi, texniki, inzibati vərdişlər və idarəçilik strukturlarının təşkili, başqa sözlə, bütün institutlaşma prosesləri bu cəmiyyətlərin ümumi mədəni səviyyəsinə və əxlaq normalarından asılıdır. O da yaxşı məlumdur ki, bir çox ənənəvi institutlar cəmiyyətin modernləşməsinə nəinki mane olmur, əksinə, onun daha səmərəli həyata keçirilməsinə şərait yaradır, köməklik göstərir. Lakin ölkə daxilində gedən proseslərə əsaslanmayan, dünya təcrübəsindən məlum olan Q.m. nəinki yeni reformalar əsasında az-çox nəzərə qarpan dəyişiklikləri, hətta köhnə cəmiyyətə məxsus bir çox müsbət cəhətləri vurub sıradan çıxara bilər. Belə hallar da, məlum olduğu kimi, bir qayda olaraq cəmiyyətdə müxtəlif ziddiyyətlərə, münaqişələrə gətirib çıxarır. Bunun da nəticəsində, Q.m. elementləri yeni nühiyədə nəinki səmərə vermir, hətta ənənəvi dəyərlərin də mövcudluğuna, fəaliyyətinə son qoyur. Başqa sözlə, simbioz heç bir səmərə vermir.

Qlobal idarəetmə və əməkdaşlıq – milli dövlətlər institutunun dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin əsas subyekti kimi qorunub saxlanması şərtlə qlobal əməkdaşlıq layihəsi.

Qloballaşma ilə məşğul olan alimlərin fikrinə, dünya miqyaslı siyasi dəyişikliklər qlobal hakimiyyət strukturlarının yaradılmasını tələb edir. Bu ideya Y.Tinbergenin “Beynəlxalq qaydaların nəzərdən keçirilməsi, Roma klubunun

Qlobal idarəetmə və əməkdaşlıq

üçüncü məruzədə təsvir edilən iş dəyişikliklərin həyata keçirilməsində beynəlxalq institutlar” layihəsində öz əksini tapmışdır.

Y.Tinbergen bu cür institutlar kimi, məsələn, “Dünya xəzinədarlığı”nın, “Ərzəq üzrə Ümumdünya idarəsi”nin, “Mineral ehtiyatlar üzrə Ümumdünya agentliyi”nin, “Texnoloji inkişaf üzrə Ümumdünya idarəsi”nin və s. yaradılmasını təklif edirdi. Onun konsepsiyasında ümumdünya hökumətinin cizgiləri açıq-aşkar nəzərə çarpır. Fransız qlobalistlərdən M.Gervyenin “Üçüncü dünya: dünyanın dördü üçü” (1980-ci il), B.Qranotyenin “Dünya hökuməti uğrunda” (1984-cü il) və başqalarının əsərlərində qlobal hakimiyyət mərkəzi ideyası özünün inkişafını tapmışdır.

XX əsrin 90-cı illərində dünya hakimiyyəti ideyası öz populyarlığını itirmişdir və öz yerini dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlərdə əsas subyektlər kimi milli dövlətlər institutunun qorunub saxlanması ilə qlobal əməkdaşlıq layihəsinə vermişdir. Bu cür layihələrə nümunə olaraq İ.Karlson və Ş.Reifalın rəhbərliyi altında hazırlanmış “Bizim qlobal qonşuluğumuz” adlı məruzədə ifadə olunmuş Q.i.ə. konsepsiyasını göstərmək olar.

Bu konsepsiyada qeyd olunur ki, Q.i.ə.-a indi təkcə hökumət və hökumətlərarası müəssisələr deyil, həm də qeyri-hökumət təşkilatları, vətəndaş hərəkatları, transmilli korporasiyalar, elmi dairələr və kütləvi informasiya vasitələri də cəlb olunmuşdur.

Bu zaman Birləşmiş Millətlər Təşkilatı çox mühüm rol oynayır, lakin o

Qlobalistika

bütün işləri yerinə yetirmək imkanında deyil. Səmərəli qlobal idarəetmə üçün insan və hökumət yeniliyi görüb dərk etməlidir ki, onların özləri və uşaqları üçün istədikləri dünyanın yaradılmasına yönəldilən birgə söylərinə heç bir alternativ yoxdur.

Qlobalistika – həyati əhəmiyyət kəsb edən ümumbəşəri problemlər haqqında fənlərəsas elmi biliklər sistemi (bax: *Dövrümüzün qlobal problemləri*).

Qloballaşma – termini etimoloji cəhətdən latın termini olan “qlobus” – yeni Yer kürəsi sözü ilə əlaqədardır. Bu və ya digər proseslərin ümumi – planetar xarakter daşdığını ifadə etdiyini göstərir. Lakin proseslərin qloballaşması təkcə onların hər yerdə olması, bütün Yer kürəsini əhatə etməsi deyildir. Q. hər şeydən əvvəl, Yer kürəsində bütün ictimai fəaliyyətin beynəlmilləşməsi ilə əlaqədardır.

7 sentyabr 2000-ci ildə Nyu-York şəhərində minilliyin zirvə görüşündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev dünyada sürətlə inkişaf etməkdə olan Q. prosesi haqqında demişdir: “Dünya inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli qloballaşmadır. Bu mürəkkəb və heç də birmənalı olmayan prosesin perspektivləri bizim hamımızı düşündürür. Q. dövlətlərin sabit inkişafının, bütövlüylünün və idarəetmə sistemlərinin stabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayırı-şəçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə kömək etməlidir” (Dirçəliş – XXI əsr. B., 2000, №9, s.3).

Qloballaşma

Q. yeni dövrdə bütün dünya dövlətlərini mühüm dilemmalar, faktlar qarşısında qoymuşdur.

Q. ilk növbədə milli iqtisadiyyatların vahid ümumdünya sistemine qovuşmasını zəruri edir. Bu da təbiidir ki, asan deyil, kapitalın asanlıqla yerdeyişməsi, dünyanın informasiya üçün açıq olması, texnoloji inqilabın doğurduğu nəticələrdən düzgün istifadə olunması, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin kommunikasiyalarının yaxınlaşması, millətlərəsas münasibətlərdə müsbət meyillərin güclənməsi, yeni nəqliyyat növləri, telekommunikasiya texnologiyalarının reallaşması, təhsilin inkişafı və s. amillər bu mütərəqqi prosədə mühüm rol oynayır.

Qlobal problemlər ümumbəşəri xarakter daşıyır. Bu cəhətdən bütün dünya dövlətləri Q.-ya öz töhfəsini verməli, bəşəriyyəti gözəyən təhlükələrdən qorumaqda yaxından iştirak etməlidir. Qlobal problemlərin həlli hamıdan asılıdır. Bu problemlər sırasında nüvə müharibəsi qorxusunun aradan götürülməsi, ölkələrin inkişaf səviyyəsi arasındakı kəskin fərqin aradan qaldırılması, aclıq və dilənçiliyin, savadsızlığın ləğvi, bəşəriyyətin iqtisadi inkişafının bütün zəruri təbii ehtiyat mənbələri ilə, o cümlədən ərzaq, xammal və enerji ilə təmin edilməsi, ekoloji böhranın aradan götürülməsi, əhəlinin sürətlə artımının qarşısının alınması və s. problemlər Q.-nın nə qədər vacib, diqqət mərkəzində dayanan bir sahə olduğunu aydın göstərir. Bu problemlər bütün dünyanı narahat edir.

Qlobal təhlükəsizlik

Qlobal təhlükəsizlik – müasir sivilizasiyanın həyatı əhəmiyyət kəsb edən sistemlərinin – siyasi, iqtisadi, sosial, təbii, enerji və s. davamlılıq və sabitlik durumunun saxlanılmasına dair kompleks tədbirlər. Bu sıraya aşağıdakılar aiddir: tərkisilahl və silahlanma üzərində nəzarət; ətraf mühitin mühafizəsi; inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi və sosial tərəqqisinə yardım; səmərəli demoqrafik siyasət; beynəlxalq terrorizmlə və narkotik maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə; etno-siyasi münakaşələrin qarşısının alınması və tənzimlənməsi; müasir dünyada mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanması; insan hüquqlarına riayət etməyin təmin olunması, kosmosun fəthi və Dünya okeanı sərvətlərindən səmərəli istifadə və s.

Q.t. dünya birliyinin bütün üzvlərinin birgə söyləri ilə təmin olunur və ona yalnız dünya inkişafına aid bütün amilləri nəzərə alınmaqla nail olmaq mümkündür.

Qlobal vətəndaş cəmiyyəti – insanların qlobal miqyasda birliyinin təşkili, onların milli mənsubiyyətindən, yaxud vətəndaşlığından asılı olmayaraq ümumbəşəri dəyərləri bölüşdürməsi. Bu insanlar dünya inkişafına dair problemlərin, həmin hökumətin bu problemləri həll edə bilmədiyi, yaxud zəruri hərəkətləri yerinə yetirmək istəmədiyi sahələrdə fəallıq göstərirlər.

Qeyri-hökumət təşkilatlarının qlobalist hərəkəti Q.v.c.-nin siyasi əsasdır (ekoloji, antimüharibə, mədəni, dini və s.). Onlar dünya birliyində alternativ

Qlobal vətəndaş cəmiyyəti

və ya qeyri-rəsmi kanallarının ünsiyyət saxlanmasına, xalqlar arasında qarşılıqlı etimadın yaranmasına xidmət edir.

Q.v.c. iqtisadi planda qlobal işgüzar sektora əsaslanır, bu sektor xüsusi sahibkarları ən əvvəl transmilli korporasiyaları təmsil edir. Lakin bir çox alimlər – qloballaşma ilə məşğul olanlar şəxsi biznesin artmaqda olan sosial məsuliyyətini qeyd edərək ayırı-ayrı ölkələrdə iqtisadi hakimiyyətin və gücün həddən çox toplanması təhlükəsi barədə narahatlıq keçirirlər.

Qlobal informasiya axımının yayılmasını təmin edən yeni kommunikasiya vasitələrinin inkişafı Q.v.c.-nin texnologiyalarının əsasını təşkil edir. Bu artıq dünya inkişafında yeni meyillərin yaranmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da ünsiyyətdə qlobal inqilab adı almışdır.

Q.v.c.-nin problematikası ilə əlaqədar siyasi qlobalistikada artıq dövlətin yeni modelinin formalaşması haqqında məsələ fəal surətdə işlənir. Belə dövlət təkcə insanların həyatının səmərəli təşkili və onların həyatı tələbatlarının təmin olunması forması olmağa, hər bir insanın hüquq və azadlıqlarını təmin etməyə deyil, həm də bütün nəsillərdən olan vətəndaşlar üçün eyni imkanlar yaradılmasına, onların təhlükəsizliyinə, ətraf təbii mühitin qorunub saxlanması və yaxşılaşdırılmasına, təbii ehtiyatlardan düzgün istifadə olunmasına qayğı göstərməyə borcludur. Dövlətin bu yeni prinsiplial funksiyaları nəinki sadəcə təmin olunmur, həm də dövlətin əvvəlki modelləri ən yaxşı halda bu funksiyaları öz əsas qanunlarında əks etdirir, amma onları heç vaxt həyata

Qramşi Antonio

keçirmir. Güman olunur ki, demokratiya sabit inkişaf yoluna keçid prosesində öz müasir formasını dəyişərək noosfer demokratiyasına, yaxud nookratiyaya (əxlaqi idrak demokratiyası) çevrilecekdir. Burada əksəriyyətin qərarı deyil, səsvərənlərin təkə marağını əks etdirən səmərəli qərarlar yox, həm də gələcək nəsillərin və ətraf təbii mühitin, qarşılıqlı fəaliyyətdə olan sosial həyatın bütün iştirakçılarının maraqları üstünlük təşkil edəcəkdir.

Qramşi Antonio (1891-1937) – İtaliya və beynəlxalq kommunist hərəkatının nəzəriyyəçisi və xadimi, İtaliyada Kommunist Partiyasının yaradıcılarından və rəhbərlərindən biri olmuşdur, XX əsrdə marksist siyasi fikrində ön nəzərə çarpan simalardan biri olmuşdur.

Son zamanlarda Q.A. daha çox siyasət nəzəriyyəçisi kimi nəzərdən keçirilir. Onun siyasi baxışları, fəlsəfəsi, mövqeləri, əsərlərində işlətdiyi, senzura rast gələn bu və ya digər fikir və anlayışları ətrafında müzakirələr aparılır.

Q.A. öz əsərlərində dövlətin, partiyanın fəaliyyətinə qiymət verərkən müxtəlif terminlərdən istifadə edir. Lakin bu terminlər arasında hegemonluq anlayışı mərkəzi yer tutur. Q.A.-nin "həbsxana dəftərləri"ndə yazdığı kimi tədqiqatın əsasında duran metodoloji tarixi-siyasi meyarlar aşağıdakı kimi olmalıdır: sosial qrupun başçılığı iki formada – "hökranlıq formasında" və "mənevə və əxlaqi rəhbərlik" formasında olmalıdır. O, hegemonluq adı altında elə aparıcı və rəhbər (siniflər, müxtəlif siyasi qüvvələr, rəhbərlik, partiya kütlələri və

Qramşi Antonio

s.) münasibətlər sistemini başa düşürdü ki, burada avanqardın aparıcı rolu idarəedilənlər üzərində hökranlıqda deyil, mənevə-əxlaqi nüfuzun təsiri altında, onları öz arxalarınca aparmaq qabiliyyətində, onların razılığını etiraf etməkdə meydana çıxırdı. Konsensus momenti, idarəedilənlərin razılığı, həmçinin onun nəzəri düşüncələrinin predmeti olmuşdur.

Q.A. güc və yalan haqqında Makiavelli ideyalarını qəbul etməyərək, Qərbi Avropada burjuva sinfi hakimiyyətinə aid olan nəhəng qüvvəni və mürəkkəb təşkilatı təsvir etmək üçün özünün "hegemonluq" konsepsiyasını yaratmışdır ki, bu da inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində Oktyabr inqilabının təkrar olunmasının qarşısını almışdır.

Hegemonluğa əsaslanan hakimiyyət sistemi onun tərəfindən istismar olunan xalq kütlələrinin razılıq dərəcəsi və onları məhv etmək üçün zəruri olan zorakılıq miqyasının azaldılması ilə müəyyən olunur.

Mədəniyyət təsisatlarının məktəb, kilsə, mətbuat, partiyalar və assosiasiyaların geniş şəbəkəsi razılığın alınmasını təmin edən nəzarətəddici mexanizm kimi xidmət edir.

Q.A. dövlətə aid öz baxışlarının şərhində belə bir fikirdən çıxış edir ki, o iki növdə, yeni vətəndaş cəmiyyəti və siyasi cəmiyyət, "özünüidara" və "məmurlar hökuməti" kimi çıxış edir. Onun fikrincə, dövləti məcburetə (hökranlıq) funksiyasını yerinə yetirən hökumət aparatı ilə cəmiyyətdəki düzgün deyil. Vətəndaş cəmiyyəti – elə bir şahədir ki, burada "bütün cəmiyyətə münasi-

Qrotsi Quqo (Quqo de Qroot)

bətdə müəyyən sosial qrupun "siyasi və mədəni hegemonluq" funksiyası öz ifadəsini tapır. Dövlət anlayışının tam əhəmiyyəti "diktatura üstəgəl hegemonluq" özünə daxil edir. Q. dövlətin belə təyinatla malik olmasını proletariat diktaturası dövlətinə aid etmişdir.

Q.A.-nın siyasi hərəkatlar və partiyalar sosiologiyasına aid olan müddəaları qiymətlidir. İtalyan mütəfəkkiri Q.A.-nın fikrincə müasir hökmdar – daha qəhrəman şəxsiyyət deyil, siyasi partiya deyil, o ayrıca götürülmüş ölkədə müxtəlif situasiyalar və müxtəlif münasibətlər kontekstində yeni dövlət tipini yaradır.

Siyasi partiyaların konsepsiyalarında, eləcə də digər süjet xatələrində Q.A. bir sıra bütöv orijinal fikirlər irəli sürür. Q.A.-nın gündəmə çıxardığı bir çox siyasi problemlər özünün yaradıcı inkişafını tələb edir.

Qrotsi Quqo (Quqo de Qroot)

(1583-1645) – Hollandiya hüquqşünası, siyasi filosofu və dövlət xadimi. Hollandiyanın dövlət katibi, fransız sarayında İsveçin səfiri vəzifəsini tutmuşdur. Q.Q.-ya görə, siyasi elmin predmeti – məqsədyönlülük və faydalılıq, eyni zamanda ədalət və hüquq deməkdir. Q.Q. hüququ təbii və müəyyən olunmuş (dövlətin fəaliyyəti nəticəsində) növlərə bölür. Q.Q. öz dövründə hüquq güc konsepsiyasının hökranlığına etiraz etmişdir. Bu dövrdə ədalət güclülərin faydası kimi götürülür, həm dövlətin, həm də ictimai müqaviləni (buna riayət edilməsi təbii hüququ tələb etmək deməkdir) nəzərə alaraq,

Qrotsi Quqo (Quqo de Qroot)

dövlət hüququnun mənbəyi hesab olunurdu. Siyasət sahəsində təbii hüquq müddəalarının həyata keçirilməsi gedişində faydalılıq və məqsədyönlülüyün siyasi prinsipi ədalətliyin hüquqi prinsipinə birləşir. Q.Q. üçün hüquq və gücün nisbəti problemi təbii (hüquq həqiqi anlamda) və ondan irəli gələn hüququn iradə ilə müəyyən olunmuş formaları və müqaviləli dövlət və vətəndaş təsisatlarının əlaqə problemi-dir. Burada güc dövlətdaxili və beynəlxalq sahədə təbii hüququ tələblərinin yalnız həyata keçirilmə vasitəsidir. Q.Q. beynəlxalq hüquq sahəsində idrak və hüquq tələblərinə, əməkdaşlığa, bərabərliyə, suveren dövlətlər tərəfindən könüllü olaraq müəyyən olunan və ardıcıl şəkildə riayət edilən vahid beynəlxalq hüquq qaydaları ideyasına əsaslanan yeni tipli beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasından ötrü çıxış etmişdir. Hətta müharibələrə belə hüquqi təzahür xüsusiyyətləri verilmişdir; Q.Q. müharibə və hüququn bir yerə sığmadığı haqqında fikirlərə qarşı etiraz edir, axı "müharibələr süllhə başa çatır", süllh isə "müharibənin son məqsətidir" deyir. O, müharibələri xüsusi (şəxslər arasında), kütləvi (vətəndaş hakimiyyəti orqanları arasında), qarışıq (ilk iki ünsürlərdən), ədalətli və ədalətsiz müharibələrə bölərək onları "güclər arasında mübarizə üsulu" kimi qiymətləndirir. Təbiət etibarilə hər kəs öz hüququnun müdafiəçisidir (o cümlədən qüvvə ilə). Q.Q. beynəlxalq hüquq sahəsinin banisi hesab olunur.

Q.Q.-ya görə, dövlət "hüquqa və ümumi faydalılığa riayət olunması

naminə azad insanların təkmil ittifaqıdır. Dövlətəqədərki vəziyyət ("təbii") əmlak ümumiliyi və "fövqəladə qarşılıqlı bağlılıq" hissi ilə seçiyirlər. Lakin mülkiyyət və qeyri-bərabərlik münasibətlərinin inkisafı ilə düşmənçilik artır və təhlükəsizliyin əsasları barədə müəyyən sazış tələb olunur ki, bu da dövlətin yaranmasına gətirib çıxarır. Dövlət isə azlığa qarşı çoxluğun sazişi, yaxud zəif və istismar olunanların güclü və qüdrətli şəxslərə qarşı ittifaqı deməkdir. Suverenlik dövlət hakimiyyətinin başlıca əlamətidir, dövlət isə bütövlükdə onun daşıyıcısıdır. Q.Q. dövlətin aşağıdakı idarəetmə formalarını xatırladır: çar hakimiyyəti (vahid hakimiyyət), tanınmış əyanların hakimiyyəti, azad vətəndaş icması, demokratik respublika və s. O, dövlətin artıkratiya formasına rəğbət bəsləyir, demokratik respublika və tiraniya (bütün formaların mövcud olmağı hüququ vardır, bu isə, öz növbəsində, ilkin ictimai müqavilənin şərtləri ilə müəyyən olunur) xüsusi tənqid olunur. Q.Q.-ya görə, dövlət işlərində hökmlərlik etmək və tabe olmaq qaydaları zəruridir, bu isə ayrıca olaraq şəxsin hakimiyyətə müqavimət göstərmək azadlığı ilə bir araya sığmır.

Qrup (alm. *gruppe* grup) – formal və ya qeyri-formal şəkildə birləşmiş fərdlərin toplusu. Sosial Q.-un üzvləri müəyyən rol gözləmələri əsasında birləşmələrə təsir göstərir. Sosial Q.-ları

sosial kateqoriyadan fərqləndirmək lazımdır. Sosial kateqoriya bir və ya bir neçə oxşar xarakteristikalara (yaş, cins və s.) malik olan, amma qarşılıqlı sosial təsirə malik olmayan fərdlərin birliyinə deyilir. Q. kooperasiya, həmrəylik və sosial nəzarət səviyyəsinə görə birləşmələrə fərqlənir. Q.-un hər bir üzvü özünü bu Q.-la cəmləndirən zaman, onlarda "biz" hissi yaranır və beləliklə Q.-un sosial nəzarət çərçivəsinin sərhədləri və Q.-da davamlı üzlük təsdiqlənir.

Sosial Q.-lar birləşmədən müxtəlif göstəricilərə görə fərqlənirlər. Onlar kiçik və böyük, formal və qeyri-formal olurlar. Kiçik Q.-lar şəxsiyyətlərə münasibətlər əsasında formalaşır. Böyük Q.-larda üzvlər arasında şəxsi əlaqələr bir qayda olaraq müşahidə olunmur. Buna baxmayaraq, bu kimi Q.-lar özlərinin formal sərhədlərinə malikdir və bu qruplar formal təsisat münasibətləri ilə tənzimlənir və nəzarət olunurlar. Sosial Q.-ların əksər hissəsi təşkilatlar formasında fəaliyyət göstərir.

Qubernator (< lat. *gubernator* hökmdar) – bir sıra dövlətlərdə ərazi vahidlərində ali inzibati seçkilərdə seçilən və yaxud təyin olunan şəxs. Q. bir qayda olaraq ştatın və federasiyanın digər subyektlərinin icra hakimiyyətinə başçılıq edir. Lakin o, şəhər idarəsinin başında da dura bilər. 1993-cü ildən R.F. bəzi subyektlərin idarələrinin başçısını da Q. adlandırırlar.

L

Landtaq (alm. *land* torpaq, *ölke* + *taq* yığıncaq) – 1) orta əsrlərdə – feodal alman knyazlıqlarında silki nümayəndələrin yığıncağı; 2) AFR-də və Avstriyanın vilayətlərində torpaq üzrə seçkili qanunvericilik orqanlar, Lixteynşteyndə parlament.

Legislatura (lat. *lex* (*legis*) qanun + *latus* daxil edilmiş, qoyulmuş) – 1) səlahiyyət müddəti, həmçinin seçilmiş nümayəndəli orqanın fəaliyyət dövrü; 2) ayrı-ayrı ölkələrdə və ABŞ-in bəzi ştatlarında hakimiyyətin qanunvericilik orqanlarının adı.

Legitimasiya (qanunlaşdırma) – hər hansı bir fəaliyyətin, hadisənin və ya faktın, şəxsin fəaliyyətinin ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsi (tanınması) proseduru. O, siyasi iştirak zamanı heç bir məcburetə üsuluna əl atmamağı, hər şeyin razılıq əsasında olmasını nəzərdə tutur.

Siyasi elmdə hakimiyyətin L.-nın bir neçə universal mexanizmi fərqləndirilir: 1) ayrı-ayrı qruplara və geniş kütlələrə xas olan psixoloji amillərə əsaslanan sosial psixoloji L. Burada əsas diqqət əhəlinin rahatlığına, "adi" adamın nüfuzuna və çoxluğun fikrinə, eləcə də mövcud nizamın "ədalətliyinə" yönəlir; 2) siyasi iştirak; 3) siyasi sosiallaşma. Bu prosedə fərdin mövcud dəyərlər, təcürbə və normalarla təması baş verir.

Legitimlik (lat. *legitimus* qanunla uyğunluq, qanunilik) – müəyyən tarixi dövrdə formalaşmış hakimiyyətin fəaliyyətinin sosial məhiyyəti və nizamı. Bu zaman dövlət strukturları arasında razılıq əldə olunur və onların geniş ictimaiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi baş verir.

L. anlayışının tarixi orta əsrlərə gedib çıxır və o zaman bu anlayış adət-ənənələrdən, mövcud əxlaq normalarından razılıq kimi başa düşüldürdü və yüksək vəzifəli şəxslər həmin adət-ənənələrə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərirdilər. Lakin XIV əsrin ortalarından başlayaraq, o seçkili hakimiyyətin səlahiyyəti – mənasında işlənməyə başladı.

L. terminini elmi dövriyyəyə M.Veber gətirmişdi. Onun fikrincə, hər bir hakimiyyətin özünə haqq qazandırmaya, etibara və müdafiyyə ehtiyacı vardır. Bu termin bir çox halda "qanunçuluq" kimi tərcümə olunur ki, bu da əsil mənanı düzgün ifadə etmir. Weber isə öz yozumunda terminin hüquqi mənasını deyil, sosioloji mənasını nəzərdə tuturdu. Yəni hakimiyyətin aqallığı zamanı gücdən istifadə məqamını əsas götürürdü.

M.Veberin sosioloji yanaşmasından fərqli olaraq, amerikalı politoloji məktəbi tərəfindən irəli sürülən hakimiyyətin sistemli təhlili təklifi imkan verir ki, L. konsepsiyasının praktiki tələbatına uyğun daha funksional bir üsul yaransın. Bu – empirik metod adlanır.

D.İston və onun davamçıları təsdiq edirlər ki, siyasi hakimiyyətin L. şərti müəyyən sosial-psixoloji münasibətlərdən ibarətdir və onun əsasında – haki-

Legitimlik

miyyəti qəbul etmək, ona tabe olmaq, tələbləri ilə razılaşmaq, fəaliyyətini müdafiə etmək kimi minimal dəyərləri özündə əks etdirən konsensusdur. Onların təsəvvüründə L. elə bir layiqli dərəcədir ki, siyasi sistemin hər bir üzvü onu müdafiə etməyi özünə rəva bilir.

D.İstonun fikrincə, diffuz (qarışıq) L. siyasi hakimiyyətin, onun fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq, uzun müddətli, fundamental, affektiv (emotional) ideya və prinsiplərini özündə əks etdirir.

L.-in spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o situativ və qısamüddətli, eləcə də onun fəaliyyətini hakimiyyətin şüurlu surətdə müdafiəsinə əsaslanır.

Siyasi elmdə diffuz və spesifik L.-lə yanaşı, 80-ci illərdə müdafiəetmənin qarışıq tipi: diffuz-spesifik və spesifik-diffuz üsulları tətbiq olunmağa başlandı və bunun nəticəsində siyasi hakimiyyətin, siyasi rejimin və onun ayrı-ayrı institutlarının L. daha dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün oldu.

Müasir politoloji ədəbiyyatda L. tipologiyasına başqa yanaşmalar da mövcuddur. Fransız politoloqu C.L.Şabo qeyd edir ki, hakimiyyət münasibətləri strukturunda iki oyunçu – idarəolunanlar və idarəedənlər vardır və siyasi hakimiyyətin legitimləşməsi də onların qarşılıqlı münasibətindən asılıdır. Beləliklə, legitimləşmə idarəolunanların iradəsinə uyğunlaşdırılmalı (demokratik L.) və idarəedənlərin qabiliyyətinə müvafiq olmalıdır (texnokratik L.).

Demokratik L. – fərdin qərar qəbul etmə mexanizminin bütün cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsidir. Başqa sözlə,

Legitimlik

hər kəsin öz iradəsini sərbəst ifadə etməsi, kollektiv azad iradə – ayrı-ayrı fərdlərin öz mühakimələrini açıq söyləməsi deməkdir. Siyasi praktikada bunun ən sadə riyazi üsulu – majoritar prinsipdir (çoxlğun prinsipi). Bu universal üsulun demokratik rejimlərdə tətbiqi mümkündür. Belə ki, bu mexanizm həm xalq nümayəndələrinin, həm qanunların səsə qoyulması, həm də icraedici strukturlar tərəfindən qərarların kolleqial qəbul edilməsi üçün yararlıdır. Lakin, tarixdə elə hallar da olmuşdur ki, demokratik mexanizmlər müəyyən tarixi şəraitdə avtoritarizmin və ya totalitarizmin bərqərar olunmasına gətirib çıxarmışdır.

Texnokratik L. hakimiyyəti idarə etmək bacarığı ilə fərqlənir. Bu isə iki parametrlə şərtlənir: hakimiyyət gələnin kim olması və onun həyata keçirilməsi prosesi üsulu ilə. Bəşər cəmiyyətinin ilkin mərhələlərində, yəni hakimiyyətin ələ keçirilməsinin yeganə vasitəsi gücün olduğu dövrlərdə çoxlu silaha, orduya, əhaliyə malik olmaq hər şeydən üstün sayılırdı. Müasir dövrdə isə onların hamısını bilik əvəz edir. Lakin L.-in bu tipi də təhrif oluna, eybəcər hala salına bilər. Belə ki, hakimiyyətə “səriştəli elita” gələr, onda öz “üstünlüyünə” inam hissi oyanar və bununla da hər şey dəyişər. Bundan əlavə, C.L.Şabonun fikrincə, siyasi hakimiyyət arzuolunmaz sosial nizam, (ideoloji L.) yeni subyektiv təsəvvürlərə və yaxud kosmik nizamı uyğun bir şəkildə də legitimləşə bilər (ontoloji L.).

İdeoloji L. sosial varlıq haqqında müəyyən təsəvvürlərə, onu dəyişdir-mək üsullarına və layihələrinə əsaslanır.

Legitimlik

Ontoloji L. – siyasi hakimiyyətlə bəşər və sosial varlığın universal prinsiplərinin bir-birinə uyğun gəlməsidir. Bu, insanın doğulduğu gündən hiss etdiyi varlığın çox dərin nizamı ilə ölçülür.

Siyasi ədəbiyyatda hakimiyyətin L.-nin üç dərəcəsi fərqləndirilir:

1) *ideoloji*: hakimiyyət ancaq o zaman əsaslandırılmış sayılır ki, onun ideologiyasına daxili bir inam və etibar olur; L.-in mənbəyi ideoloji dəyərlərdir;

2) *struktur*: hakimiyyətin səlahiyyəti onun siyasi münasibətlərini tənzimləyən struktur və normalarının qanuniliyinə inamından irəli gəlir; L.-in mənbəyi – spesifik siyasi strukturlardır;

3) *personal*: əsasında hakimiyyətdə olan şəxsin təqdir olunması durur; L.-in mənbəyi – idarəedənin şəxsi nüfuzudur.

Hakimiyyətin L.-ni müdafiə etmək üçün bir çox vasitələrdən istifadə olunur: müasir tələblərə uyğun olaraq qanunvericiliyin və dövlətin idarəetmə mexanizmlərinin dəyişdirilməsi; qanunvericilikdə və siyasi praktikada əhəlinin adət-ənənəsindən istifadəyə cəhd; hakimiyyətin L.-nin aşağı salınmasına qarşı görülən qabaqlayıcı tədbirlər. Cəmiyyətdə qanunçuluğun və nizam-intizamın qorunub saxlanması.

Hakimiyyətin L.-nin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır: siyasəti həyata keçirmək üçün tətbiq olunan gücün səviyyəsi. Hökumətin və ya liderin devrilməsi üçün cəhdlərin olması, seçkilərin, referendumların nəticələri; hakimiyyəti (eləcə də müxalifəti) müdafiə edən kütləvi nümayişlər və s.

Siyasi hadisələrin L.-i onların hüquqi cəhətdən də legitim olması demək

Liberalizm

deyildir. Çünki L. hüquqi funksiyaya malik deyildir və hüquqi proses sayılır.

Leqallıq (lat. *legalis* qanuni) – formal-hüquqi qanuniliyi bildiren anlayış. Onun obyekt – hakimiyyət, siyasi institutlar, siyasi fəaliyyət və s. ola bilər. L. hakimiyyət tərəfindən təsbit edilir və ona zəmanət verilir. L. legitimlikdən (məs., xarizmatik, irrasional) onun daha rəşional olmasıdır. Hakimiyyətin leqallaşması prosesi – qanunvericilik (taxt-taca varislik, parlamentin, prezidentin seçilməsi aktı və s.), vətəndaşlar üçün L. qanuna tabe olmaq və onu yerinə yetirməkdən ibarətdir.

Liberalizm (lat. *liberalis* azad) – 1) adət-ənənələrə, vərdişlərə münasibətdə tam müstəqil olan, öz müqəddəratını fəal müəyyənləşdirməklə xarakterizə edilən fəaliyyət və düşüncə tərzi; 2) özündə fərdə qarşı hər cür məcburetənin ləğvi tələblərini əks etdirən siyasi doktrinaların, siyasi və iqtisadi proqramların cəmi.

L.-in əsas sistem yaradıcı ideyası – fərdin azadlığı ideyasıdır. Qalanlar isə struktur elementləridir, fərdin özünü daha adekvat realizə etməsi üçün başlıca şərt funksiyasını yerinə yetirir.

L. öz kökləri ilə daha uzaq keçmişə – Roma hüququnun və yunanların azadlıq haqqında təsəvvürlərinin mövcud olduğu antik dövrə gedib çıxır. İntibah dövründə L. insanın dövlətə qədərki “təbii vəziyyəti”, onun “təbii hüquqları” ideyası zəminində təşəkkül tapan ictimai müqavilə doktrinasına əsaslandı. Liberal ideyalar sonralar C.Lokkun

Liberalizm

siyasi fəlsəfəsində, İ.Kantın hüquqi dövlət doktrinasında və şəxsiyyətin azadlığı ideyasında inkişaf etdirilir, fərdə qarşı kənar insanlar tərəfindən hər hansı zorakılıq hallarının yol verilməzliyi bildirilir, hər kəsin cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşdığı göstərilir. L. inkişaf etmiş formada Qərbi Avropada vətəndaş cəmiyyəti və onun təsisatlarının qurulması, bazar iqtisadiyyatı və "orta sinfin" formalaşması prosesində meydana gəlir.

L. bir dünyagörüşü olmaqla hər cür qrup, sinif, millətçilik və s. kimi xurafatlardan xilas olmağa, habelə, tolerantlığa, humanizmə, individualizmə, demokratiyaya və şəxsiyyətin özünü-özünü qiymətləndirməsi kimi dəyərlərə əsaslanır.

L.-in siyasi dəyərləri aşağıdakılardır: insan hüquqlarının tanınması, hakimiyyətin bölünməsi prinsipi; rəqabət azadlığı və peşə seçimi. L. iqtisadi dəyərləri isə dövlət tərəfindən şəxsi təşəbbüsə məhdudiyətin və onu nizamlaşdırmanın ləğvi, xüsusi mülkiyyətə maksimal azad şəraitin yaradılması. Bir siyasi ideologiya kimi L. şəxsiyyətin azadlığı, fərdin mülki və siyasi hüquqlarının qorunması və dövlətin fəaliyyət sahəsinin məhdudlaşdırılması kimi tələblərə əsaslanır.

L.-in bir çox milli modellərindən danışmaq olar: ingilis modelində (C.Lokk, İ.Bentam, C.S.Mill və s.) əsas diqqət aşağıdakı məsələlərə yönəldilir: xüsusi mülkiyyətin fəallığına, insanların şəxsi fəaliyyət dairəsinin toxunulmazlığının əsaslandırılmasına, hər bir fərdin öz fəaliyyətindən fayda əldə edəcəyinə

Liberalizm

inamın gücləndirilməsinə və eləcə də onun fəallığının artırılması üsullarına; fransız modeli (B.Konstan, A. de Tokvil, P.Ruaye – Kollar və b.) çərçivəsində anti-feodal ideologiyası işlənilir hazırlanır və onda qanun qarşısında hamının bərabərliyi ideyası əsaslandırılır, fərdin azadlıqları (müstəqilliyi, sərbəstliyi, təhlükəsizliyi, siyasi proseslərə təsir etmək hüququ və s.) müdafiə edilir; alman modeli (F.Dalman, R.fon Mol, K.Rotteck, K.Velker, B.fon Qumbold və b.) müxtəlif siyasi-hüquqi modellərin işlənilib hazırlanması ilə fərqlənir.

Rus L.-ində bir neçə istiqamət: xristian L. (M.M.Speranski); demokratik L. (A.P.Kunitsin, T.N.Qranovski); konservativ L. (B.N.Çiçerin, K.D.Kavelin, P.B.Struve); sosial L. (P.İ.Novqorodsev, B.A.Kistyakovski, S.İ.Qessen) istiqamətlər mövcuddur.

Rus L.-i cəmiyyətdə möhkəm sosial müdafiənin olmaması, antidemokratik xarakter, monarxizm prinsipi, güclü konservativ başlanğıc və vətəndaş azadlıqlarının ilkin əlamətlərinin yoxluğu kimi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Rus L.-in nümayəndələri Qərb L.-nə xas əsas əlamətləri qoruyub saxlamaqla ona bir sıra əlavələr etmiş, yeniliklər gətirmiş, başqa sözlə, onu üç istiqamətdə: insan hüquqlarının izahı və sərhə (dövlətdən hüquqi tələb); bərabərlik prinsipinin dərk olunması (ilk gündən – yarıncıdan bərabərlik); mülkiyyətin yozumu istiqamətlərində inkişaf etdirmişlər.

Göründüyü kimi rus L.-i çərçivəsində "insanın ləyaqətlə yaşaması" ideyası mühüm yer tutur (B.S.Solovoy, P.İ.Novqorodsev və b.). B.A.Kistyakovski və

Liberal sosializm

S.İ.Qessen insan hüquqlarının genişləndirilməsi ideyasını irəli sürürlər.

Liberal sosializm – anarxo-sosializmin müasir formasıdır. Sosializmin digər formalarından fərqli olaraq L.s. daha çox kollektivizm, sosial ədalət, bərabərlik, humanizm, şəxsiyyətin azad inkişafı kimi dəyərlərə üstünlük verir. L.s. bir mərkəzi ideya (dəyər) ətrafında formalaşır.

L.s. hakimiyyətin bütün formalarına və hər cür avtoritetə inamsızlığı ilə seçiyələnir, dövlətin və siyasi partiyaların rolu inkar edilir. L.s. sosial-siyasi ideyalı – heç bir rəhbərliyi və planlaşdırma mərkəzi olmayan könüllü, muxtar, xırda kommunalardan ibarət cəmiyyətdir. L.s. tərəfdarları Bakuninin prinsipini əsas götürürlər: sosializmsiz azadlıq – ədalətsizlikdir, azadlıqsız sosializm isə köləlikdir. L.s. ideoloqları kapitalizmdən və "real sosializmdən" fərqlənən "üçüncü bir yol" axtarıncıdirlər. Keçmişdə L.s. əsasən xırda burjuazianın, hazırda isə öz sosial vəziyyətlə razı olmayan zehni əmək işçilərinin, yeni orta təbəqənin əhval-nühiyyəsini əks etdirir.

Libertarizm (ing. *liberty* azadlıq) – özünə klassik liberal ənənələrinin davamçısı, müasir dövrün əsil yeganə liberalizmi elan etmiş ideya, siyasi istiqamət. Onun mahiyyətində konservativizmin əlamətləri təzahür edir. L. – "şəxsiyyətin azadlığı fəlsəfəsi", "səbatlı individualizmdir". Dövlətin siyasi sisteminin iqtisadi, sosial və siyasi aspektlərinə, fərdlərin qarşılıqlı münasibət-

Lobbicilik

lərinə, dövlət və cəmiyyət münasibətləri məsələlərinə yanaşmada L. tərəfdarları növbəti liberallardan, hətta konservatorlardan da sağ mövqə tuturlar. Onlar sağ radikal mövqeyindən çıxış edərək kapitalizmin dövlət-monopolist əsaslarının dəyişdirilməsini tələb edir, individualizmin prinsiplərinin bərpasını və cəmiyyətin bütün sahələrində qeyri-məhdud rəqabətin olmasını istəyirlər. L. nəzəriyyəçilərin fikrincə (P.Noziq, D.Qilder, T.Xayek və b.), azad sahibkarlığın "eroziyası", fərdin və ailənin məsuliyyəti staqnasiyaya və yoxsulluğa aparıb çıxarır. L. ideyalarının intişarı XX əsrin 70-ci illəri "mikroelektron inqilabının" dağaları üzərində kiçik və orta firmaların sürətli inkişafına şərait yaratdı. L. tərəfdarlarının ideyası – azad sahibkarlığın kortebii bazar qaydalarıdır. Onlar azad bazara azadlığın maddi təcəssümü kimi baxırlar. L. bir tərəfdən, "minimum dövlət" ("kənarlaşdırılmış dövlət") tələbini irəli sürərək "istehlakçılar demokratiyası" adından kiçik mülkiyyətçilərin müdafiəçisi kimi çıxış edirlər. Digər tərəfdən L. tərəfdarları demokratiyanı açıq-aydın tənqid edərək, onu inflyasiya fenomeninin əsas səbəbkarı kimi qələmə verirlər.

Liqa (lat. *liqare* bağlamaq) – birlik, ittifaq, cəmiyyət (şəxs, təşkilat, dövlət).

Lobbicilik (ing. *lobby* üstüörtülü meydanca, vestibül, dəhliz (koridor) – ingilis parlamentinin dəhlizi də belə adlanır, buraya insanlar deputatları qeyri-rəsmi təsir göstərmək üçün gəlirlər) –

Lobbyçilik

ictimai şüurda birmənalı qarşılınır, həm pozitiv, həm də neqativ mənə daşıyır. L.-in ifrat neqativ ifadəsi – müəyyən qrup və şəxslərin maraqlarının təmin olunması üçün hakimiyyət nümayəndələrinə qeyri-qanuni təzyiqləndirilməsi, rüşvət və korrupsiyadır. Pozitiv mənədə isə lobbizm məqsədlərə çatmaq üçün formasıdır. O həm müxtəlif ictimai birliklər, ittifaqlar, fəaliyyət komitələri şəklində (məs., qadınlara, ekologiyaya, etnik azlıqlara və diasporların, sahibkarların, kəndlilərin və s.), həm də professional L. fəaliyyəti olaraq təzahür edir.

L. fəaliyyətinin inkişafı və yayılması dünya ölkələrinin həm iqtisadi-siyasi, həm də orada formalaşmış dövlət əməlləri ilə müəyyən olunur. Cəmiyyət inkişafının daha yüksək pilləsinə L. fəaliyyətində daha inkişaf etmiş formasının uyğun olması şübhəsizdir. Burada L. artıq ixtisaslaşmış fəaliyyət səviyyəsinə yüksəlmişdir; məsələn: ABŞ paytaxtı Vaşinqtonda bir neçə lobbici təşkilatı və ofis qeydiyyata alınmışdır. Bu, yüksək maaşlı fəaliyyətdir, müşavir və məsləhətçi kimi bu işə yüksək peşəkarlığa malik və tanınmış vəkillər, iqtisadçılar, istifadə olunan hərbiçilər, siyasət və dövlət xadimləri cəlb edilirlər.

L.-in əsas vəzifəsi – hər hansı xalqın mədəniyyətini, müxtəlif sahələrdəki nailiyyətlərini, həyat tərziini yaymaq, ABŞ ictimai fikrinə müsbət rəy yaratmaq, ABŞ-la həmin ölkənin münasibətlərini yaxşılaşdırmağa çalışmaqdır.

L.-in ən mühüm funksiyası informasiyanın toplanmasında ibarətdir. Xarici istehlakçıların informasiya ilə təmin

Lobbyçilik

edilməsi, qanunvericilik və icra orqanları ilə əlaqələrin qurulmasıdır.

Burada başqa bir mühüm məsələ – lobbistin kimə müraciət etməsi, kiminlə lazımı əlaqəyə girməyi əvvəlcədən bilməsidir. Müasir şəraitdə professional lobbici təşkilatlar lazımı qərarların qəbulu naminə vəzifəli şəxsləri və siyasətçiləri ənənəvi qaydalarla maddi cəhətdən stimullaşdırılmaqla yanaşı, digər üsullardan da geniş istifadə edirlər. Buraya mətbuatda və televiziya da daxil olan təbliğat kampaniyasının aparılması, çoxsaylı seçicilərin məktub və teleqramlarının təşkili, daxili siyasi və ya fraksiya mübarizəsinin mexanizmlərini işə salmaq üsulları və s. daxildir.

L.-in ən əsas funksiyalarından biri də ictimai vəkili və müdafiəçisi olduğu xalq – dövlət haqqında yaşadığı ölkədə, eləcə də beynəlxalq aləmin ictimai fikrinə müsbət rəy formalaşdırmaq, həmin xalqı, dövləti, ən müxtəlif üsullarla təbliğ edib tanımaq və ona rəğbət oytarmaqdır.

L. fəaliyyətinin spesifik strukturu və mexanizmi mövcud olar. Bura onun dövlət hakimiyyəti orqanları ilə yaradılan əlaqələr və lobbici xidmətindən istifadə etməyə çalışan müxtəlif “mənafe və təzyiqlər” qrupları daxildir.

“Mənafe qrupları” – ümumi vərdişlər, qaydalar əsasında toplanmış insanların yığıncığıdır. Belə qrupların üzvləri cəmiyyətin digər qrupları arasında öz istək və məqsədlərini yaymaq məşğul olurlar.

“Təzyiqlər qrupları” – clə bir təşkilatdır ki, onlar öz maddi və digər imkanlarını işə salmaq qarşılına qoyduqları məq-

Lobbyçilik

sədə çatmaq yolunda maddi lobbist obyektlərindən istifadə edirlər. Bu üsulan daha çox seçki kampaniyaları zamanı istifadə olunur.

L. fəaliyyətinin metod və formaları rəngarəngdir. Onlar əsasən aşağıdakılardır: 1) şəxsi mülahizələrin təklif edilməsi; 2) tədqiqatların nəticələrinin təqdim edilməsi; 3) parlament komissiyalarındakı müzakirələrdə çıxışlar edilməsi; 4) nüfuzlu seçicilər vasitəsilə qanunvericiliyə təsir göstərilməsi; 5) parlamentlərin müəyyən şərtlərə və əyləncələrə dəvət edilməsi; 6) seçki kampaniyalarına pul xərclənməsi; 7) seçki kampaniyasının keçirilməsində iştirak; 8) seçicilər tərəfindən “məktub və teleqram”ların təqdim edilməsi; 9) təbliğat kampaniyasının təşkili; 10) bir-birə rüşvət verilməsi; 11) bir neçə təşkilatın birləşib L. etməsi və s.

ABŞ-in ictimai-siyasi sisteminin müasir inkişaf mərhələsi demokratik prosesin Amerika cəmiyyətinin bütün sahələrinə müdaxiləsi ilə xarakterizə olunur və bu proseslə bağlı bir sıra ictimai və siyasi vətəndaş birlikləri öz maraqlarını həyata keçirmək üçün siyasi qərarların qəbul olunmasında fəal iştirak edirlər. Konqresin rolunun artması onun işində maraqlı olan qrupların da ictimai-siyasi fəaliyyətinin fəallaşmasına səbəb oldu.

Birinci növbədə onu qeyd etmək ki, ABŞ L.-i digər lobbilərdən fərqlənir. O uzun inkişaf yolu keçmiş və nəticədə böyük siyasi təcrübə qazanmışdır. Bundan əlavə, ABŞ-da yaşayan bir çox etnik qrup və icmalar, milli azlıqların özlərinin bütün iqtisadi, siyasi, hüquqi vasitələr-

Lobbyçilik

dən istifadə edərək öz ölkələrinə ABŞ tərəfindən iqtisadi, hərbi və humanitar yardım göstərilməsinə çalışırlar.

Müasir mərhələdə ABŞ L.-i Amerika cəmiyyətinin bütün sahələrini əhatə edir və o, ABŞ hökumətinin daxili və xarici siyasətini müəyyənləşdirən böyük potensiala malikdir.

Azərbaycan üçün də lobbizmin fəaliyyəti çox mühüm və aktualdır. Ekspertlərin qənaətinə görə, hal-hazırda öz vətənlərinin hüduadlarından kənarında milyonlarla azərbaycanlı yaşayır. Bunun əsas kütləsini Cənubi azərbaycanlılar və Türkiyə azərbaycanlıları təşkil edir. Azərbaycan diasporu bu gün çox böyük qüvvəyə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai təsisatlarda və assosiasiyalarda, milli icmalarda təşkilatlısalar, heç şübhəsiz, bizim ölkənin siyasi və iqtisadi maraqlarının lobbiləşməsinə mühüm rol oynaya bilərlər.

Yeni əsrin astanasında Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi günü münasibətilə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin müraciətindəki tezislər milli diasporun həyatındakı mövcud gerçəkliyi əks etdirməklə yanaşı, onun gələcək fəaliyyətinin başlıca istiqamətlərini də müəyyənləşdirmiş və Azərbaycan xalqının, millətinin bəşəri inkişafa verə biləcəyi töhfəni qeyd etmişdir: “Azərbaycan Respublikası bütün Dünya azərbaycanlıları üçün istinad və cazibə mərkəzi, onların ümid və məhəbbətlə üz tutduqları müqəddəs məkandır. Buna görə də bütün azərbaycanlılar müstəqil dövlətimizin ətrafında daha sıx birləşməli, onun azad, firavan, daha da güclü və

qüdrətli olması üçün əllərindən gələni etməlidirlər... İnanıram ki, Azərbaycan Respublikasının gətdikcə güclənməsi, azad, varlı və demokratik bir ölkəyə çevrilməsi həm Dünya azərbaycanlıları birliyinə, Azərbaycan xalqına və dövlətinə mənsubluq hissəsinə mütəşəkkillik, yenilik, dinamiklik gətirəcək, həm də bütün dünyada onların vətəndaş və milli haqlarının daha dolğun təmin olunmasına, qorunmasına təkan verəcəkdir”.

Son illərdə ölkəmizdə bu sahədə çox ciddi və məqsədyönlü iş aparılmaqdadır. Xüsusilə o zamankı ölkə Prezidenti Heydər Əliyevin 2002-ci il 5 iyul tarixli Fərmanı ilə “Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi”nin yaradılması və həmin ilin avqust ayının 28-də Komitənin Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi, heç şübhəsiz, Ulu Öndərin arzularının planlı şəkildə həyata keçirilməsində başlıca rol oynayacaqdır.

Lokaut (ing. *lock-out* kiminsə üzünə qapını örtmək) – kollektiv əmək mübahisəsi zamanı sahibkarın təşəbbüsü ilə işçilərin işdən çıxarılması və bununla əlaqədar olaraq onların nümayişə çıxması, eləcə də müəssisənin bağlanması və ya yenidən qurulması.

Lordlar Palatası – Böyük Britaniya parlamentinin iki palataya bölünməsi ilə 1343-cü ildə yaradılmış yuxarı palatası.

Loyalıq (ing. *loyal* sadiq) – hakimiyyət, siyasi institutlar və ideologiyalar tərəfindən elan edilmiş məqsədlər, norma və dəyərlərə siyasi subyektin sdaqəti.

Lümpen (alm. *lumpen* cır-cındır) – cəmiyyətdən tamamilə kənarlaşdırılmış, sinfi simasını, eləcə də adı dəyərləri, əxlaq normalarını, insani münasibətləri itirmiş şəxs (dilənçi, cinayətkar və s.).

M

Mafiya (ital. *mafia* özbaşnalıq, zorakılıq) – 1) XIX əsrin əvvəllərində Siciliyada meydana gəlmiş və öz maraqlarına tərroçuluq fəaliyyətilə nail olan gizli cəmiyyət; 2) mütəşəkkil cinayətkarlıq.

Magistrat (lat. *magistratus*) – Norveç, İsveçrə, Danimarka və başqa dövlətlərdə şəhər idarəçiliyi.

Majoritar seçki sistemi (fr. *majoritaire* çoxluq; lat. *major* böyük) – səsvermənin nəticələrini müəyyən edən qayda. M.s.s.-ndə o namizəd (və ya namizədlər siyahısı) hansısa seçki orqana seçilmiş sayılır ki, qanunla müəyyən olunmuş səslerin çoxunu qazanmış olsun. M.s.s.-nin iki forması fərqləndirilir: mütləq çoxluq, nisbi çoxluq.

Mütləq çoxluq prinsipinə əsaslanan majoritar sistemə görə, deputat mandatı seçki dairəsində seçicilərin səsini yarıdan çoxunun (50% və 1 səs) qazanan namizədə çatır.

Nisbi çoxluq prinsipində isə deputat mandatı uğrunda mübarizə aparılan qarşımda ən çox səs toplamış namizəd qalib gəlmiş hesab olunur. M.s.s. həm də çoxmandatlı dairələrdə tətbiq edilir. Bu halda seçicilər namizədlərin siyahısına səs verirlər.

M.s.s.-nə üstünlük verən dövlətlər ona xas olan aşağıdakı müsbət cəhətlərə əsaslanırlar: bu sistem ölkədə qüvvələr nisbətində balans yaradılmasına, parlamentə daha güclü partiyaların və ya birliklərin üstünlük qazanmasına səbəb

olur. Ölkə həyatında real gücü təmsil edə bilməyən partiyalar, majoritar sistemin təsiri altında parlamentlərdən sıxışdırılıb çıxarılır və nəticə etibarilə iki-üç güclü partiyanın fəaliyyət göstərdiyi siyasi sistemin qərarlaşması meylinin əsası qoyulur. Daha sabit siyasi rejimlər qura bilməmiş demokratik ölkələrdə (ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya və s.) bu sistemə üstünlük verilməsi deyilənlərə sübutdur. Azərbaycanda Milli Məclisə son seçkilər zamanı yalnız bu sistemdən istifadə olunması da bu səbəbdən irəli gəlmişdir.

Makiavellizm – əxlaq normalarına uyğun gəlməyən siyasi fəaliyyət qaydası. M.-ə görə məqsədə çatmaq üçün istənilən vasitədən, hətta xəyanətdən belə istifadə etmək olar. Bu nəzəriyyəyə görə, “məqsəd vasitəyə haqq qazandırır”. Lakin bu məqsəd hökmdarın, idarə edənlərin şəxsi marağına deyil, daha çox “ümumi rifah” istiqamətlənməlidir. Ümumi rifahı isə qüdrətli və mərkəzləşmiş dövlət həyata keçirə bilər.

Makiavellinin dövlətin mənşəyinə dair fikirləri ənənəvi teoloji görüşlərdən fərqlənir. O, qeyd edir ki, dövlət Allah tərəfindən deyil, adamların birgə fəaliyyəti sayəsində yaranmışdır. Dövlətin məqsədi – hər bir şəxsin öz mülkiyyətindən azad surətdə istifadə edilməsinə və onların təhlükəsizliyinə nail olmaqdan ibarətdir.

Makiavelli xüsusi mülkiyyətin sarsılmazlığını və şəxsiyyətin təhlükəsizliyini azadlıq sərəvəti kimi səciyyələndirir, onu dövlətin möhkəmlənməsinin əsası hesab edirdi. Onun fikrinə, azad-

Maksimalizm

liq bir sərvət olmaq etibarı ilə ancaq dövlət quruluşunun respublika formasında mümkün ola bilər.

Makiavelli də başqa böyük, qeyri-adi müfəkkirlər kimi olduqca ziddiyyətli və onu birmənalı qiymətləndirmək mümkün deyildir. Onu nə humanistlərə, nə də əzazillərə aid etmək olmaz. Belə ki, onlara xas olan məqsədin demək olar ki, hamısı onda vardır. Onun yaratdığı mənəvi dayaq-lardan təcrüd olunmuş daha çox sağ nihilizmə meyilli siyasi şüura malik hökmdar modeli sonralar reallığa çevrildi. Bundan əlavə, heç bir milli əlamətə malik olmayan bu model özündə universal əlamətləri birləşdirdi, öz kosmopolitik təbiəti ilə həm keçmişə, həm bu günə, həm də gələcəyə açıq oldu. Bütün bunlar sonralar makiavellizmə qaranlıq çalarlar gətirdi.

Maksimalizm (lat. *maximum* ən çox) – tələbi son həddə çatdırmaq; hədsizlik.

Maltusçuluq – ingilis müfəkkiri T.R.Maltusun (1766–1834) sosial-futuroloji konsepsiyası. O, kilsədə keşiş, Ost-Hind Kollecində tarix və siyasi iqtisad üzrə professor olmuşdur. Onun “insanın məskunlaşması təcrübəsi haqqında qanun və ya insan nəslinin rifahı naminə bu qanunun keçmişdə və müasir dövrdə təsviri” əsərində irəli sürdüyü ideyalar sonralar bir çox sosioloqlar və politoloqlar tərəfindən geniş istifadə edilmişdir. Maltusun futurologiyasında belə bir fikir söylənirdi ki, bəşəriyyətin gələcəyi bütün problemləri ilə birgə məhvə məhkumdur və

Mandat

heç bir sosial islahat onu xilas etməyəcəkdir. Həmin problemlərin ən mürəkkəbi və qorxulusu – insan sayının və yaşayış vasitələrinin həndəsi və riyazi artımı olacaqdır. Əhali artımının qabağını almağın əsas üsulu və vasitəsi neqativ amillərdir – müharibələr, sosial fəlakətlər, cinayətkarlıq (adam ölümi), xəstəlik, epidemiyə, yoxsulluq, aclıq və s. Humanizm, ən gözəl keyfiyyətlərinə baxmayaraq, bir çox mənfi halların meydana gəlməsinə səbəb olur.

Filantropiyanın müxtəlif təzahürləri, qarşılıqlı kömək, əltutma, xeyriyyəçilik və s. əhalinin artımına səbəb olacaqdır. Bəşər övladı gələcəkdə onu gözələn təhlükənin ciddilliyinə şüurla yanaşmalıdır. Buna görə də neqativ amillərin yumşaldılmasına yönələn preventiv vasitələrdən az istifadə olunmalıdır. Maltus bir keşiş kimi doğumun qarşısının süni yollarla alınmasını əleyhinə idisə, onun davamçıları bu üsulu təqdir edirdilər. Əhali artımının qabağının alınması vasitələrindən birini də M. əməkhaqqının azaldılmasında, yaşayış səviyyəsinin minimuma endirilməsində görürdü. Bunun üçün ən optimal model kimi “əməkhaqqının dəmir qanunu”nu minimum yaşayış səviyyəsinə uyğun gələn əmək haqqı ilə eyniləşdirilməsini təklif edirdi. M. dövlətin yoxsulluğu aradan qaldırmaq üçün siyasi-iqtisadi tədbirlərə əl atmasını yolverilməz hesab edirdi. Bu gözənilənə əksinə, yəni əks səmərə verərdi: əhali artır, yoxsulluqsa yerində qalır.

Mandat (lat. *mandatum* tapşırıq) – 1) hansısa bir şəxsin səlahiyyətlərini

Manifest

təsdiqləyən sənəd; 2) mandat sahibinin səlahiyyəti. Müasir demokratik dövlətlərdə M. qazanmış deputat bir seçki dairəsinin deyil, bütün millətin nümayəndəsi sayılır. Dövlət siyasəti nəzəriyyəsində imperativ və azad M. fərqləndirilir.

Manifest (lat. *manifestus* açıq, aşkar) – 1) ali hakimiyyətin xalqa müraciətini əks etdirən təntənəli akt (adətən mütləq monarxiyalarda istifadə olunurdu); 2) siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların program tezislərini, fəaliyyət prinsiplərini özündə əks etdirən bəyanat, müraciət.

Manifestasiya (lat. *manifestativ* bürüzə vermə, göstərmə) – vətəndaşların fərdi, kollektiv, kütləvi çıxışlarının adı (mitinqlər, piketlər, nümayişlər, yürüşlər və s.). M. azadlığı – ən əsas siyasi azadlıqlardan biridir.

Maraq qrupları – özü üçün daha əlverişli və faydalı qərarların qəbul edilməsini təmin etmək məqsədilə siyasi institutlara təsir göstərməyə çalışan ümumi maraqlar əsasında yaradılmış fərdlərin birliyi.

M.q.-nın müxtəlif tipləri mövcuddur. Tipologiyanın variantlarından hər biri fəaliyyətin bu və ya digər sahəsinə istiqamətlənmişdir. Məsələn iqtisadiyyat sahəsində və əmək aləmində (sahibkarlar birliyi; istehlakçılar ittifaqı və s.) təşkil olunmuş maraqlar; sosial sahədə təşkil olunmuş maraqlar (özünəyardım qruplarının və başqalarının sosial hüquqlarının birgə müdafiəsi); asudə vaxt və

Maraq qrupları

istirahət sahəsində (idman ittifaqları və s.) təşkil olunmuş maraqlar; din, elm və mədəniyyət sahəsində (elmi assosiasiyalar və s.) təşkil olunmuş maraqlar; ictimai-siyasi sahədə (hüquq müdafiəsi birlikləri, ekoloji və tərkiləşmə birlikləri və s.) təşkil olunmuş maraqlar və i.a.

Fransız alimi J.Blondel M.q.-nın tipologiyasını geniş sosial-mədəni kontekstdə təqdim edir. O, qrupları adətlər, institusional qruplar və müdafiə qruplarına ayırır. Adətlər üzrə qruplar ideal icma qrupları əsasında yaranır: onlar Şərqi və Cənubun inkişaf etmiş ölkələrində daha çox yayılmışdır. Lakin inkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, İtaliyada, Polşada, İrlandiyada bəzi təhsil sahələrini (katolik kilsələrini) də onlara aid edirlər. İnstitusional qruplar dövlət aparatı daxilində formal təşkilatlarda yerləşir; onların təsiri qərarların qəbul edilməsi prosesinə bilavasitə yaxınlığı ilə əlaqədar olur. Bu qərarlar hər yerdə, lakin müxtəlif formalarda müşahidə olunur. Müdafiə və dayaq qrupları yetkin demokratiya ölkələrində xeyli yayılmış və nüfuz qazanmışdır. Buraya ən əvvəl həmkarlar ittifaqları və öz üzvlərinin maraqlarını müdafiə edən sahibkarlıq assosiasiyaları daxildir. Müdafiə qrupları dəqiq müəyyən məqsədlərə – iqtisadi hərəkətlərə, antimüharibə təşkilatları, bu və ya digər problemin lehinə və əleyhinə olan assosiasiyalar.

M.q. siyasi partiyalardan fərqli olaraq konkret maraqla əhatə olunmuş şəxslərin qeyri-formal könnüllü şəklində müvəqqəti birləşməsidir; onları maraqlandıran məsələlər barədə yaxşı məlumatlıblar və nə istədiklərini də yaxşı bilirlər. M.q.

Maraqların aqreqasiyası

kütlələri yox, hakimiyyət orqanlarının rəhbərlərini nəzərdə tutur; onlar hakimiyyəti almaq məqsədini qarşılıca qoymamışlar, onların məqsədi mövcud hakimiyyətin kimin əlində olmasına təsir göstərməkdir. M.ç. şəxsi əlaqələrdən istifadə edərək kullarlarda fəaliyyət göstərir.

M.ç.-nin fəaliyyəti aşağıdakıları əhatə edir: a) artikulyasiya etmək; b) maraqların qaydaya salınması, yəni ümumqrup məqsədlərinin razılaşdırılması, iyerarxiyalaşdırılması və işlənilib hazırlanması; c) maraq qruplarının maraqlarının həll olunmasında hər hansı problemin vəziyyəti haqqında hakimiyyət orqanlarına və digər siyasi institutlara məlumatların çatdırılması; ç) siyasi elitanın, cəmiyyətin, hökumət strukturlarının formalaşması prosesində iştirak.

Maraqların aqreqasiyası – siyasi sistemin funksiyalarından biri ümumi tələblərin müəyyənləşdirilməsi və onların iyerarxiyalaşdırılması məqsədilə müxtəlif yönümlü çoxsaylı tələblər və maraqların cəmləndirilməsi funksiyası; müxtəlif istiqamətli maraqların (məs., maddəli işçilərin və sahibkarların tələblərinin) uzlaşdırılması. M.a. funksiyasını demokratik sistemlərdə parlament, siyasi partiyalar, müxtəlif maraq qrupları yerinə yetirirlər. M.a. prosesində həm ümumi razılaşmalar, həm də qütbləşmiş mövqelər müəyyənləşdirilə bilər.

Maraqların artikulyasiyası – siyasi sistemin qərar qəbul edən strukturlara təqdim olunan tələbləri ifadə etməkdən ibarət olan funksiyası. Demokratik

Marginallıq

siyasi sistemlərdə bu funksiyaları maraq qrupları, siyasi partiyalar, parlament, avtoritar sistemlərdə isə – korporativ institutlar yerinə yetirirlər.

Siyasi sisteme təqdim olunan tələblər bir neçə növə ayrılır: 1) nemət və xidmətlərin bölüşdürülməsi haqqında tələblər (məs., yaşayış minimumu, təhsil, ətraf mühitin mühafizəsi və s. haqqında qanunlar qəbul etmək); 2) davranışın tənzimlənməsi haqqında tələblər (məs., qayda-qanunun təmin edilməsi, əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi haqqında); 3) kommunikasiya və informasiyaya aid tələblər (məs., söz azadlığına, KİV haqqında qanunların qəbul edilməsinə, aparılan siyasətin məqsədləri barədə əhəlinin məlumatlandırılmasına aid).

M.a. siyasi sistem və ətraf mühit arasında kommunikasiyanın yaradılmasına səbəb olur.

Marginallıq (lat. *margo* haşiyə) – fərdin və ya sosial qrupun cəmiyyətin sosial strukturunda aralıq vəziyyəti. M. halında fərd iki ayrı qrupu həyatını və ənenələrini bölüşdürən “mədəni hibrid” (R.Park) kimi meydana çıxır. Bu anlayış ilk dəfə XX əsrin 20-ci illərində Amerika sosiologiyasında immiqrantların yeni sosial şəraitə adaptasiya olunmamasını bildirməkdən ötrü istifadə edilmişdir. Cəmiyyətin sosial strukturunun dəyişməsi, iqtisadiyyatda və siyasətdə yeni funksional qrupların formalaşması, köhnə qrupların sıxışdırılması, onların vəziyyətinin stabilliyini itirməsi nəticəsində qrup şəklində M.

Marginal sivilizasiya

yarandır. Amma M. heç də həmişə “həyatın dibinə çökmə”yə gətirib çıxarmır. Təbii M. əsasən üfqi və ya yüksələn şaquli sürətlə hərəkət etmə qabiliyyəti ilə seçiyənlərdir. Əgər M.-in sosial strukturun radikal dəyişməsi (inqilab, islahat), dayanıqlı birliyin qismən və ya tamam dağılması ilə bağlıdırsa, onda o çox vaxt sosial statusun kütləvi sürətdə aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Lakin marginal elementlər sosial sisteme yenidən daxil olmağa təşəbbüs göstərir. Bu bəzən kütləvi hərəkət potensialı (çevriliş, inqilab, üsyan, müharibə) yarada bilər. Bu həmçinin başqa qruplarla mübarizə aparan yeni ictimai qrupların yaranması zamanı da mümkündür. Etnik sahibkarlığın çiçəklənməsi məhz etnik azlığın marginal vəziyyəti ilə izah olunur. Bu kateqoriyadan olan adamlar üçün adətən yüksək statuslara çatma yollarında çətinliklər olur və ona görə də sosial irəliləyişin onlar üçün müəssər olan kanallarına üz tuturlar. Məsələn, ABŞ-da keçirilmiş tədqiqatlar göstərir ki, yeni firmaların təməlini qoyanların dördü bir hissəsi vaxtilə işsiz olanlar olmuşdur.

Marginal sivilizasiya – dünyanın iki nəhəng sosial-mədəni dəyərlər sistemi arasında qalmış, özündən asılı olmayaraq, mütəmadi surətdə hər ikisinin təsiri ilə üzleşmiş və onlara reaksiya verməyə məcbur olmuş sosial makrosistem. Buna ən əsas nümunə kimi Rusiyani göstərmək olar. Ruslar əsrlər boyu həm Şərqi, həm də Qərbi mədəniyyətlərinin təsirinə məruz qalmış və

MDB PA

bunun da nəticəsində öz daxili aləmində bir sosial-mədəni dəyərlər boşluğu hiss etmişlər.

Masonçuluq (fr. *masos* azad bənnalar) – XVII əsrdə İngiltərədə meydana gəlmiş dini-etik cəmiyyət təlimi və praktikası. Sonralar o öz “torunu” Avropanın digər özlərinə, hətta – Rusiyaya da yaydı. M.-un ən əsas məqsədlərindən biri – hakimiyyət strukturlarına “maarifləndirici” təsir göstərmək və ona daxil olmaq idi. Masonlarda özünü təkmilləşdirmə möcüzəsi xüsusi mərasimlə müşayiət olunurdu. Allahı kainatın böyük memarı sayan masonlar özlərini onun bənnaları ilə müqayisə edir və Yer üzərində Böyük Allahın şəninə və şərəfinə uca abidələr ucaldıqlarını söyləyirdilər. Mason uydurmaları indi də bir çox ölkələrdə, o cümlədən ABŞ-da, Fransada və s. mövcuddur. M.-un real təsiri bəzən şişirdilir, onu siyasi mif və spekulasiya mövzusunda çevirir.

MDB-yə üzv dövlətlərin Parlament-lərərası Assambleyası (MDB PA) – Müstəqil Dövlətlər Birliyinin parlament-lərərası əməkdaşlıq orqanı. 1992-ci ildə yaradılmışdır. MDB PA-nın əsas işi – tövsiyə (model) səciyyəli qanunvericilik aktları hazırlamaqdır. Həmin modellər əsasında MDB-yə daxil olan dövlətlər öz ölkələrinin milli qanunlarını hazırlamalıdır. MDB PA-nın iqtisadi – Sankt-Peterburq şəhərində yerləşir.

MDB PA məsələləri hazırlamaq və müzakirə etməkdən ötrü daimi və

müvəqqəti komissiyalar yaratmışdır. Assambleyada hüquq məsələləri, iqtisadiyyat və maliyyə, sosial-siyaset və insan hüquqları, ətraf mühitin mühafizəsi, müdafiə və təhlükəsizlik, xarici siyasət, mədəniyyət, elm, təhsil, maliyyə-büdcə komissiyaları fəaliyyət göstərirlər. Komissiya iclaslarında birlik iştirakçısı olan ölkələr arasında əməkdaşlığın aktual məsələləri, model qanunvericilik sənədləri müzakirə edilir, qəbul olunduqdan sonra Şuraya və ümumi sessiya iclaslarına təqdim edilir. Qəbul edilən yekun sənədləri ölkələr arasında inteqrasiya proseslərinə, müxtəlif sahəli əməkdaşlığa təsir göstərir.

MDB PA öz qərarlarını bəyanat, müraciət, tövsiyə, təklif, memorandum və qətnamə formalarında qəbul edir. Belə aktların gənc müstəqil dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

MDB iştirakçısı olan dövlətlərin MDB PA-na üzv ölkələr arasında münasibətlərin nizama salınması sahəsində də fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan parlamentinin üzvləri MDB PA-nın fəaliyyətinin bütün istiqamətlərində fəal iştirak etməklə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin beynəlxalq tələblərə uyğun hazırlanmasına öz töhfələrini verirlər.

MDB PA dövlətlərarası orqan kimi 1995-ci il 26 may tarixli sazişə uyğun olaraq hüquqi inkişafın regional modelin hazırlanması üzrə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

a) Birlik ölkələrinin milli qanunvericiliyinin yaxınlaşdırılması strategiyasının işlənməsi, onun sistemli kodlaş-

dırılması və müasir-beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması.

b) Model qanunvericiliyin, yeni model məəcəllələrin – müəyyən qrup ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi haqqında qanunvericilik aktlarının qəbulu.

Bu aktlar birbaşa təsirə malik olmasalar da, milli parlamentlər özlərinin qanunvericilik fəaliyyətində onlardan geniş istifadə edirlər. Bu da Birlik çərçivəsində razılaşdırılmış təsərrüfat qanunvericilik sistemi, beynəlxalq məhkəmə qərarlarının icrası və arbitraj məhkəməsində məsələlərin həlli mexanizmi də daxil olmaqla ümumi – hüquqi mühit yaratmağa imkan verir.

MDB PA-nın fəaliyyəti MDB-nin üzvü olan ölkələrin qanunvericilik aktlarının uyğunlaşdırılması ilə məhdudlaşmır. Onun fəaliyyətinin digər istiqamətlərinə, həmçinin iqtisadi inteqrasiyanın hüquqi əsasını formalaşdırmaq, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında, üzv ölkələrdə seçkilərin hazırlanmasında və keçirilməsində müşahidəçi qismində iştirak etmək, regionda stabilliyi və təhlükəsizliyi müdafiə etmək, böhranlı vəziyyətləri tənzimləmək və s. daxildir.

Mediokratiya (ing. *mass media* kütləvi informasiya vasitələri + yun. *kratos* hakimiyyət) – təsir, kütləvi informasiya vasitələrinin hakimiyyəti. Məcəzi mənada “dördüncü hakimiyyət” adlanır.

Mediasiya – siyasi və hüquqi mübahisələrin, münasibətlərin danışıqlar və neytral vasitəsi – mediator vasitəsilə həll olunmasının praktiki üsulları. M. vasi-

təçidən xüsusi hüquqi, psixoloji, diplomatik hazırlıq, yüksək ümumi mədəniyyət, münasib praktiki vərdişlər, gərgin emosional araşdırma şəraitində neytrallığı qoruyub saxlamaq bacarığı tələb edir. M.-nin gedişi zamanı tərəflər “münasibətlərin aydınlaşması” prosesini nəzərdə saxlamaq və ona təsir etmək imkanına malik olur. Bu zaman əgər mediator da danışıqların davam etdirilməsinə şübhə yaranarsa, o, istənilən an danışıqları dayandırma və özü də bu prosesdən çıxa bilər. Vətəndaşların məhkəmədən kənar mübahisələrinin araşdırılmasında psixoloji tənzimləmə metodikasının ehtiyat imkanlarından istifadə edəndə M. daha səmərəli olur. Bu üsul tərəflərin maraqlarının toxunma nöqtəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir və digər qeyri-standart imkanların tətbiqinə ehtiyac qalmır. M. texnologiyaları tərəflərə imkan verir ki, onlar bir-birinin həqiqi motivlərini və maraqlarını öyrənsinlər, onları emosional komponentlərdən ayırsınlar və reallığı sərrast qiymətləndirsinlər. Əgər M. uğurla nəticələnməse, onda tərəflər məhkəməyə müraciət etməli olurlar. Lakin M. onlar üçün heç də təsirsiz ötmür. Tərəflər öz mövqelərini daha aydın dərk edir və gələcəkdə öz dəlil-sübutlarını daha da təkmilləşdirirlər.

Memorandum (lat. *memorandum* yadlaşma, xatırlatma) – hər hansı bir dövlətin hansısa beynəlxalq məsələyə münasibətini bildirən sənəd. Onda həmin məsələ dəqiq təhlil olunur, ona konkret münasibət bildirilir.

Meritokratiya (lat. *meritus* layiqli + *kratos* hakimiyyət) – böyük xidmətləri olan layiqli insanların hakimiyyəti. Bu anlayış aristokratiya və demokratiyanın əksi kimi ilk dəfə ingilis mütəfəkkiri M.Yanq tərəfindən işlədilmişdir. (“Meritokratiyanın yüksəlişi dövrü: 1870-1933”, 1958). Sonralar neokonservervatorlar (D.Bell, Z.Bzejnski və b.) bu anlayışa pozitiv məzmun verdilər, onu “yeni intellektual elitənin” hakimiyyəti adlandırdılar. D.Bellin fikrincə, müasir cəmiyyətlər “nailiyyətlər prinsipinə” əsaslanır və onun mahiyyətini fərdin potensial imkanları, qabiliyyəti və ləyaqəti təşkil edir ki, bu da ona hakimiyyətə gəlməyə imkan yaradır.

Meriya – 1) bələdiyyə idarəetməsi; 2) bələdiyyə idarəsinin yerləşdiyi bina.

Merkantilizm (fr. *mercantilisme* satıcı) – klassik sosial-iqtisadi doktrina. Bu nəzəriyyə dövlət təsisatlarının öz nüfuzunun siyasi gücünü artırmaq məqsədilə cəmiyyətin iqtisadi həyatının tənzimlənməsində fəal iştirakının vacibliyini bildirir. Bu nəzəriyyəyə görə, çoxlu var-dövlətin toplanması, dövlət hakimiyyətinin güclənməsinə şərait yaradır və bunun müqabilində o, sənayeçilərin, bankirlərin, ticarətçilərin marağını daha səmərəli müdafiə edə bilər. J.B.Kolber, C.Çaylt və b. tərəfindən hazırlanan bu nəzəriyyədən yeni dövrdə – XVI-XVIII əsrlərdə bir çox iri Avropa dövlətlərində, xüsusilə İngiltərə və Fransada geniş istifadə edilirdi və bunun da nəticəsində həmin ölkələrdə bir çox uğurlar qazanıldı və nəti-

Metodologiya

cədə, mərkəzləşdirilmiş mütləq hakimiyyət yaradıldı. M. ideologiyası əənəvi olaraq bir neçə sosial-siyasi və iqtisadi amillərə əsaslanmışdır: 1) hər cür separatçılıq, mərkəzdən qaçma, partikulyar tendensiyaların qabağını almağa və bütöv sosial toplumu məharətlə idarə edə bilən mərkəzləşmiş dövlətin yaradılması; 2) gömrük sərhədləri ilə bölünməmiş, özünün pul vahidi, idarəçilik sistemi olan daxili bazarın formalaşması; 3) beynəlxalq iqtisadi fəaliyyət sahəsində dövlətin öz milli iqtisadiyyatına proteksionist (himayəçi) münasibəti.

Metodologiya (yun. *metodos* tədqiqat üsulu və ya dərkətmə + *logos* söz, elm) – 1) metod haqqında elm; 2) hər hansı bir elmin ən vacib prinsiplərini, yanaşma və metodlarını təşkil edən sistem; 3) hansısa bir elm sahəsində tətbiq olunan tədqiqat üsullarının cəmi.

Metropoliya (yun. *metropolis* ana şəhər) – 1) müstəmləkələri olan dövlət; 2) Qədim Yunanıstanda başqa ərazilərdə yaradılmış şəhər-dövlət.

Meyar – bir şeyin qiymətləndirilməsi, müəyyənləşdirilməsi və ya təsnifatı üçün seçilən əlamət, qiymətləndirmə vasitəsi.

Məcburi votum – bir sıra ölkələrdə (məs., Belçikada, Niderlandda, Avstraliyada) bütün fəaliyyət qabiliyyətli vətəndaşların cərimə qoyulması təhlükəsi altında dövlət hakimiyyəti orqan-

Məhkəmə hakimiyyəti

larına seçkilərdə səsvermədə iştirak etməsilə bağlı hüquqi borcu.

Məcəllə – 1) hüququn müəyyən sahəsində (məs., mülki məəcəllə) normalardan ibarət sistemləşdirilmiş qanunvericilik aktı; 2) qayda, norma və inancaların məcmusu.

Məclis – İrənin təkpartiyalı parlamentinin adı.

Mədəniyyət – dəyərlər, həyatı təşəvvürlər, davranış nümunələri sistemi, insan fəaliyyətinin maddi daşıyıcılarla obyektivləşmiş və nəsilən-nəslə ötürülən vasitə və üsullarının məcmusu.

Məhkəmə hakimiyyəti – hakimiyyətlərin bölgüsü nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq dövlət hakimiyyətinin müstəqil və sərbəst sahəsi (qanunverici və icraedici hakimiyyətlə yanaşı). Özlüyündə ədalət mühakiməsinin səlahiyyətlərini həyata keçirilməsinə, yəni cinayət, mülki, inzibati və konstitusiya işlərinin (mübahisələrin) prosessual qanunla müəyyən olunmuş qaydada baxılması və həll olunması üzrə səlahiyyətlərin, bəzən isə həm də hüquq normalarının (məsələn, RF-in Konstitusiya Məhkəməsi, AR Konstitusiya Məhkəməsi, ABŞ Ali Məhkəməsi) mütləq şərhli üzrə səlahiyyətlərin, normayarıdıcı səlahiyyətlərin (İngiltərə-Saksoniya ölkələrində məhkəmələr tərəfindən məhkəmə iddiaçılarının yaradılması), nəzarətedici səlahiyyətlərin (məs., həbs, yaxud saxlanılmanın qanuniliyinin yoxlanılması) və digər ikinci dərəcəli səla-

Məmur

hiyyətlərin (faktların müəyyən edilməsi, bəzi ölkələrdə korporasiyaların qeydiyyatı) məcmusunu, habelə, yuxarıda sadalanan səlahiyyətləri həyata keçirən dövlət orqanları sistemini təşkil edir. M.h.-nin səlahiyyətləri əsas və köməkçi səlahiyyətlərə bölünür. Müasir demokratik dövlətlərdə M.h. mühakimənin həyata keçirilməsinə dair əsas səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi müxtəlif kateqoriyalı məhkəmələrin üzərinə qoyulur: adi (ümumi səlahiyyətli və ixtisaslaşdırılmış), inzibati, konstitusiya məhkəmənin, habelə bəzən məhkəmə orqanlarının üzərinə qoyulur. Azərbaycan Respublikasında M.h.-nin əsas səlahiyyətləri yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir.

Məmur – dövlət idarələrində (əsasən məhkəmə, polis və s.) çalışan şəxs, dövlət qulluqçusu.

Mərkəzçilik – aşağı orqanların yuxarı orqanlara çox ciddi şəkildə təbəçiliyinə əsaslanan, bir mərkəzdən idarə olunan idarəçilik sistemi.

Miqrasiya (lat. *miqratio* köçürülmə) – müəyyən əhali qrupunun yerdəyişməsi.

Militarizm (fr. *militarisme* hərbi) – daxili və xarici problemləri hərbi vasitələrlə həll etməyə yönələn siyasət.

Millət (lat. *natio* tayfa, xalq) – tarixən kapitalizmin meydana gəlməsi, feodal pərakəndəliyinin dəf edilməsi, təsərrüfat əlaqələrinin güclənməsi, ədəbi dil bazasında savadlılığın yayılması,

Millətçilik

milli məliklik şüurunun məhkəmlənməsi ilə səciyyələnən etnos tipi. P.Sorokinin fikrincə, millət əhə insan qrupudur ki, onun üzvləri: 1) eyni bir dövlətin vətəndaşlarıdır; 2) ümumi dilə, öz ortaq tarixlərindən nəşət tapan ümumi mədəni dəyərlərə; 3) öz əcdadlarının yaşadığı ürəmi əraziyə məlikdirlər. Bu ümumi keyfiyyətlərlə səciyyələnən millətlər müxtəlif yollarla, müxtəlif amillərin təsiri altında yaranır. Bunun üçün vahid sosial sxem yoxdur. Əksər hallarda o vətəna, tarixi tələ ümumiliyyətinə, ümumi mədəni dəyərlərə bağlılıqla, bəzənsə sifət etnik əlaqələr zəminində yaranır. Azərbaycan milləti uzun tarixi dövr ərzində müxtəlif amillər kompleksinin təsiri altında təcridən formalaşmış və bu proses XX əsr ərzində tamamlanmışdır.

Millətçilik – milli üstünlüyü, milli müstəsnalıq ifadə edən ideologiya və siyasət. Bu ideologiyayı qəbul etmiş insanları millətçi adlandırırlar. Tarixi dəyişikliklər dövrü, vətəndaş qarşılıqlı və xarici təhlükə zamanı M. birləşdirici güc kimi ortaya çıxır. Xalqa özünü vahid dövlət kimi hiss etməyə imkan yaradır və nəticədə cəmiyyətin böhrandan çıxışını asanlaşdırır.

M. məişət, siyasi, kulturoloji və hətta lingvistik formalarda özünü büruzə verir. Ümumi şəkildə M. ideologiyası etnik dəyərləri ümumbəşəri, qrup və fərdi maraqlardan üstünlü tutur. İmperiya əsarətindən və yadillilərin hakimiyyətlərindən azad olunanadək M.-in məğzi olduqca sadə və birmənalıdır. O, milli müstəqilliyi tələb edir və onun uğrunda

Millətçilik

mübarizə məqsədini güdür. Məhz bu, M. ideologiyasını geniş xalq kütlələri üçün aydın və cəlbədicidir, müxtəlif sosial zümrələri və qrupları birləşdirir, onları birgə mübarizəyə aparır.

Suveren dövlətin yaranması etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, orada yaşayan bütün vətəndaşların hüquqlarını, azadlıqlarını və bərabərliyini nəzərdə tutur. Etnik mənsubiyyətinə görə diskriminasiyaya çağırışlar, milli ədavətin qızışdırılması və niyyət hissələrinin yaradılması yolverilməzdir və qanunla qadağan olunmalıdır. Lakin bir çox, hətta demokratik sayılan dövlətlərin siyasi səhnəsində bu cür millətçi və şovinist şüarlarla çıxış edən bəzi partiyalar və liderlər mövcuddur. Onlar bəzən parlamentlərə də keçirlər. Avropada son onilliklərdə mühafizəkar, liberal və sosialist yönümlü bütün demokratik güclərin birgə söyləri nəticəsində radikal millətçilərin iqtidara gəlişinin qarşısı alınmışdır.

Müasir dünyada M. özünü həm sağ, həm də sol modifikasiyalarda bürüzə verir. Bu prosesi Rusiyada, Serbiyada və başqa ölkələrdə əyani şəkildə seyr etmək mümkündür. Praktik olaraq M. bir çox siyasi proqramlarda – qarşı-alınmaz iqtisadi və mədəni ekspansionizmdən tutmuş bu sahələrdə dövlət proteksionizminə qədər və hətta özünü təcrid etmədə gerçəkləşir. Lakin global inteqrasiya prosesləri təkə iqtisadiyyatın deyil, o cümlədən dillərin və mədəniyyətlərin sıx inteqrasiyasına aparır. Belə şəraitdə milli özünəqapanma yolverilməz və faciəlidir. Bu, hökmən ölkə daxilində digər etnik qrupların

Millətlərin öz müqəddəratı...

narahatlığına və qonşu ölkələrin niyyətinə gətirib çıxarır. Demokratik hüquqi dövlətlərdə M.-i vətənpərvərlik əvəz edir. Vətənpərvərlik vətəndaşları etnik soya görə ayırmır və daxili qarşılıqlı yaratmır, əksinə, onları sıx əlaqə və əməkdaşlığa sövq edərək digərələri açaılmadan öz dövlətlərinin gücləndirilməsinə və inkişafına yönəldir.

Millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ – millətin (xalqın) özünün hər hansı bir dövlət tərkibində və ya ayrıca dövlət halında öz iradəsini həyata keçirmək hüququ. Çoxmillətli dövlət tərkibində M.ö.m.t.e.h. müəyyən qeyd-şərtlərlə bəzi federativ dövlətlərin Konstitusiyasında (məs., Rusiya Federasiyasının 1993-cü il Konstitusiyasında) nəzərdə tutulur. Lakin tərkibində olduğu dövlətdən tam ayrılmaq formasında M.ö.m.t.e.h.-na SSRİ dağılandan sonra dünyanın heç bir dövlətinin Konstitusiyasında (Rusiya Federasiyası subyektlərindən bəzələrinin, məs., Tuva Respublikasının 1993-cü ildə birtərəfli qaydada qəbul olunmuş konstitusiyaları istisna edilməklə) təsadüf edilmir. Hazırda dünya birliyi ayrılıb müstəqil dövlət təşkil etmək və dövlət içərisində muxtar qurumlar yaratmağa qanun tələbi, norma kimi baxmır. Ümumiyyətlə, o, xalqların, millətlərin perspektivlərini etnik əlahiddəlikdə, "milli mənzillərə" qapanmaqda görmür, "etnik təmizləmə" təcürbəsini isə cinayət hesab edir. Beynəlxalq norma milli azlıq təşkil edənlərin insan hüquqları və azadlıqlarından bir vətəndaş kimi tam istifadə edə bilməsidir.

Millətlər liqası

M.ö.m.t.e.h. barədə müasir siyasi və hüquqi anlayın əsasını BMT-nin Nizamnaməsi qoymuşdur. Nizamnamədə bu hüquq, xarici, kənar qüvvələrin zorakılığına qarşı siyasi-hüquqi təminat mənasında işlədilir, xalqlar, dövlətlərəsi münasibətləri tənzimləmək vasitəsi kimi götürülür. Sonralar qəbul olunan sənədlərdə bu hüquq müstəmləkə xalqlarına da şamil edilir. Eyni zamanda bu sənədlərdə birbaşa iddia edilir ki, heç bir halda öz müqəddəratını təyin etmək hüququ suveren dövlətlərin siyasi birliyinin, ərazi bütövlüyünün qismən və ya tamamilə pozulması, yaxud parçalanması ilə nəticələnmə biləcək hərəkətlərə sövq edən, imkan yaradan bir prinsip kimi anlaşılmamalıdır.

Ermənistan Respublikası və oyuncaq Dağlıq Qarabağ qurumu liderlərinin öz müqəddəratını təyin etmək barədəki iddiaları isə öz müqəddəratını təyin etmək barədə beynəlxalq siyasi-hüquqi sənədlərin ruhuna və "hərfinə" ziddir, beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymamaq, dünya birliyinə meydan oxumaqdır.

Millətlər Liqası – Paris sülh konfransında təsis olunmuş beynəlxalq təşkilat (onun Nizamnaməsi 1919-cu ildə qəbul olunmuş, özü isə 1920-ci ildə Birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş ittifaq üzvlərinin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır). Əsas məqsədi xalqlar arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək, dövlətlərəsi münasibətləri sülh yolu ilə həll etmək, sürətlə silahlanmanın qarşısını almaqdan ibarət idi.

Milli ideologiya

Milli Assambleya – Koreya Respublikasında, Sloveniyada, Kubada və b. dövlətlərdə parlamentin adı.

Milli ideologiya – millətin dövlət hakimiyyətində maraqlarını və dəyərlərini ifadə və müdafiə edən ideyalar sistemi. M.i. milli siyasi hərəkətlərin mənavi əsası kimi çıxış edir. M.i. özlərinin sosial statuslarının yüksəlməsini milli mənsubiyyətlə bağlı olan vətəndaşların siyasi tələblərini ifadə edir. Xarici şəraitdən və əhalinin milli özünüdərkindən asılı olaraq siyasi qüvvələr millətin mədəni özünəməxsusluğunun qorunmasını, millətin həyatı mənafeələrinin təmin olunmasını naminə geosiyasi məkanı genişləndirməyi və ya öz ərazisini və milli suverenliyini xarici müdaxilələrdən qorumağı, "yerli millət" üçün imtiyazlar yaradılmasını tələb edə bilirlər. Beləliklə, M.i.-dan güc alan siyasi hərəkətlər bir ölkədə millətlərəsi münasibətlərin həllinə, mədəni birliyin güclənməsinə və deməli, cəmiyyətin inteqrasiyasına kömək edə (İsveçrə, Benilüks ölkələri), digər bir ölkədə isə separatizm, etnik hegemonçuluq, millətçilik ocaqları yaradaraq cəmiyyətin bütövlüyünü və stabilliyini sarsıda bilər (İspaniyada baskların, Bosniyada serblərin hərəkəti). M.i. dövlətlərəsi münasibətlərin möhkəmlənməsi üçün mənbə kimi çıxış edə, eləcə də dövlətlər arasında kəskin ziddiyyətlər yarada bilər.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda milli müstəqilliyin bərpasına və Ermənistanın zorakı müdaxiləsinin əleyhinə yönəlmiş milli

Milli Konqress

hərəkət başlamış və bu da yeni siyasi şəraitdə M.i.-nin formalaşmasına təkan vermişdir. Azərbaycanın M.i.-si Azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Bu ideologiya ümumbəşəri və milli-mənəvi dəyərləri əhəngdar surətdə əlaqələndirən, milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə və beynəlxalq əməkdaşlığa inteqrasiyaya xidmət edən ideologiyadır (bax: *Azərbaycançılıq*).

Milli Konqress – Braziliyada, Dominikan Respublikasında, Çilidə ikipalatalı parlamentin adı.

Milliləşdirmə – torpağın, sənayenin, nəqliyyatın və b. sahələrin şəxsi mülkiyyətdən dövlət mülkiyyətinə keçməsi prosesi və nəticəsi.

Milli Məclis – Azərbaycan Respublikasının birpalatalı parlamenti. Azərbaycan xalqı ikinci dəfə müstəqilliyə qovuşduğu, yəni 1991-ci il oktyabrın 18-də ölkə parlamentində "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında" Konstitusiyaya aktı qəbul olunan gündən fəaliyyət göstərir (12 noyabr 1995-ci ilə qədər Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti adlanırdı).

Ötən illər ərzində MM öz işini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, MM-in Daxili Nizamnaməsi və "Azərbaycan Respublikası MM-i deputatının statusu haqqında" Qanuna əsasən qurmuş, ölkənin qanunvericilik orqanı qarşısında dayanar vəzifələri həyata keçirmək üçün əlindən gələni etmişdir.

Ölkədə siyasi, iqtisadi, sosial islahatların aparılması, dövlətimizin beynəlxalq

Milli Məclis

xalq birliyə tam hüquqlu üzv kimi qəbul olunması üçün müvafiq hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atmışdır.

Bunlar bir tərəfdən Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğunun təmin edilməsi, çoxpartiyalılığa, müxtəlif siyasi cərəyanların ideyalarının azad ifadə olunmasına əsaslanan siyasi sistemin yaradılması, insan və vətəndaş hüquqlarının qorunmasına xidmət edən təsisatların formalaşması, digər tərəfdən isə, ölkəmizdə azad rəqabətə, inkişaf etmiş mülki dövriyyəyə, müasir bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması məqsədini güdən qanunvericilik tədbirlərini əhatə etmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət hüquq təsisatlarının və yerli özünüidarəetmə sisteminin formalaşması üçün parlamentimiz "Azərbaycan Respublikasının MM-inə seçkilər haqqında", "Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin seçilməsi haqqında", "Bələdiyyə seçkilərinin qaydaları haqqında" qanunları qəbul etmişdir. Bu qanunlar dünyanın ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarının hüquq ekspertizasından keçərək yüksək qiymət almışdır. Bu və digər qanunlar əsasında hakimiyyətin müxtəlif qolları – qanunvericilik, icra, məhkəmə hakimiyyətləri daha da inkişaf etmiş, eyni zamanda, ölkəmizdə ilk dəfə olaraq dünya təcrübəsinə əsaslanan yerli özünüidarəetmə sistemi yaradılmışdır.

Yaşadığımız XXI əsrdə insan cəmiyyətində ədalətli, sülhü, əmin-amanlığı və qayda-qanunu təmin edən sosial təsi-

Milli mənəfe

satların dönmədən təkmilləşdirilməsinin aktuallığı daha da artır. Belə təsisatların ən vacibləri sırasında olan parlamentarizm, parlament əməkdaşlığı və beynəlxalq parlamentlərarası əlaqələr dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Fransada, İordaniyada, Tunisdə və b. ölkələrdə də parlament və ya onun Palatalarından biri belə adlanır.

Milli mənəfe – müasir siyasi və elmi leksikonda M.m. anlayışı onun sovet elmindəki ənənəvi skolastik anlamından köklü surətdə fərqlənir. Beynəlxalq aləmdə M.m. milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsi çərçivəsində öyrənilir və milli təhlükəsizlik milli dəyərlər, milli mənafələr və milli həyat tərzini üçün təhdidləri ayırmaq vasitəsi kimi götürülür. Bu mənada M.m. milli təhlükəsizlik üçün baza seçiyəli fenomenlərdən biri və ən əhəmiyyətlisidir.

Bütünlükdə M.m.-nin müdafiəsi və təmin olunması dövlətin ən önəmli funksiyası sayılır. M.m. dedikdə şəxsiyyətin, əhalinin ayrı-ayrı sosial qrupları və təbəqələrinin, dövlətin, bütünlükdə cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı mənafələri nəzərdə tutulur. M.m., çox mürəkkəb daxili struktura malikdir. Ədəbiyyat sosial əhəmiyyətli dərəcəsinə görə həyati əhəmiyyət kəsb edən və ikinci dərəcəli mənafələri, xarakterinə görə qarşılıqlı seçiyəli, paralel və ümumi mənafələri fərqləndirir. Bunlardan hər birinin öz daxili struktur elementləri göstərilir. M.m.-nin təmin edilməsi milli təhlükəsizliyin

Milli mənlik şüuru

təmin edilməsi siyasəti və strategiyasının təməlidir və istənilən dövlət öz xarici və daxili siyasətini müəyyənləşdirərkən çıxış nöqtəsi kimi ona isnad edir. M.m. dövlətin qəbul etdiyi rəhbər sənədlərdə öz ifadəsini tapır.

Milli mənlik şüuru – etnologiya, kulturologiya və etnopolitologiyada geniş istifadə olunan bu anlayış millətin nümayəndələrinin öz mənşəyi, soy-kökü, tarixi tale ümumiliyyəni münasibətinin, özünün mədəni-tarixi inkişafını və birliyini necə dərk etməsinin inteqrativ ifadəsi. M.m.ş. millətin nümayəndələrinin əhatəsində yaşadıkları xalqlar, millətlərlə müqayisədə öz ümumilli dəyərlərini, milli şüurun müxtəlif komponentlərini necə, nə səviyyədə dərk etmələrinin bu və ya digər formalarda təzahürüdür. M.m.ş. fərdlərin şüuru, düşüncəsi, hissləri, davranışı vasitəsilə üzə çıxır. Lakin o, həm də sosiolum ümumi fəaliyyət və ünsiyyət təcrübəsində reallaşır. Onun varlığını iddia etmək üçün millətin nümayəndələrinin hamısının bu şüura malik olması heç də vacib şərt deyil. Çünki M.m.ş. yalnız fərdi şüur səviyyəsində deyil, həmçinin ictimai şüur formalarında: əxlaqda, hüquqda, elmi fikirdə, siyasi baxışlarda, incəsənətdə, folklorlarda və s. öz maddi ifadəsini tapır. M.m.ş.-nin ən əsas, ən qabarlıq ifadəsi etnonimdir. O həmçinin, vətəndaşlıq, hansısa dövlətə mənsubluq düşüncəsi ilə sıx bağlıdır.

M.m.ş. həm rəşional (özünün bu və ya digər millətə mənsubluğunu bilmək), həm də emosional (milli təəssübkeşlik

Milli siyasət

hissi, öz milli, etnik qrupunun üzvləri ilə həmrəylik hissləri və s.) komponentlərdən ibarətdir.

M.m.ş. istənilən millət, etnosun varlığını təmin edən, onun tərəqqisinə güclü tokan verən həlledici amillərdən biridir.

Milli siyasət – dövlətin milli-etnik münasibətləri tənzimləmək sahəsində siyasəti. M.s.-in mahiyyəti, məqsədi və vəzifəsi aşağıdakılardan ibarətdir: ölkə əhalisinin mədəni birlik təməlinin möhkəmləndirilməsi, milli azlıqlar və etnoslar arasında mübahisəli məsələlərin həlli və sözün əsil mənasında həmrəyliyə nail olunması; xalqın əsasını təşkil edən çoxmillətliyi qorunub saxlanılması və ümumdövlət maraqları naminə onun potensialından səmərəli istifadə və s.

Çoxmillətli dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda M.s. ölkənin təhlükəsizliyi ilə birbaşa bağlıdır. İstənilən təhriflər sosial, iqtisadi və s. problemlərin yaranmasına, milli zəmində münəqişələrin baş vermasına səbəb olardı; yalnız demokratik rejimli dövlətlərdə M.s. humanist xarakter alır, insanın əsas hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi M.s.-in meyarı sayılır; Azərbaycanda M.s.-in özünəməxsusluğu onun digər azlıqlara qarşı humanistliyində, dözümlüliyindədir. Bu özünəməxsusluq Azərbaycan xalqının zəngin milli mədəniyyətindən qaynaqlanır.

Bu gün Azərbaycanda M.s.-in, o cümlədən insanların milli-mədəni və ictimai-siyasi şüurunun formalaşmasına bir sıra amillər – dünyada baş verən proseslər, demokratikləşmə, ölkədə

Milli təhlükəsizlik

aparılan islahatlar, elmi-texniki tərəqqi və s. təsir göstərir. Bu mənada, cəmiyyətimizin əsas vəzifəsi cəmiyyətin yeniləşməsi naminə ölkə əhalisinin daha sıx birliyinə nail olmaqdır. Ötən illər ərzində bu sahədə Ümummilli lider Heydər Əliyevin və hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında olduqca ciddi, məqsədyönlü addımlar atılmış və bu proses indi də davam etməkdədir.

Milli Şura – Slovakiyanın birpalatalı, İsvəçrə parlamentinin ali palatasının adı.

Milli təhlükəsizlik – cəmiyyətin sabit inkişafına, vətəndaşların daxili və xarici təhlükələrdən müdafiəsinə təminat verən daxili və xarici şəraitin məcmusu. M.t. həmçinin dövlət tərəfindən müstəqil xarici və daxili siyasətin həyata keçirilməsi üçün zəruri şəraitin təmin edilməsini, onun işlərinə xarici müdaxilənin olmamasını nəzərdə tutur.

M.t. iki istiqamətdə həyata keçirilir: a) dövlətin təhlükəsizliyi (dövlət mexanizminin normal işləməsinin təmin olunması ilə əlaqədar problemlər dairəsini əhatə edir); b) vətəndaş cəmiyyətinin təhlükəsizliyi (vətəndaşların sosial müdafiəsi, onların həyatının, sağlamlığının, mülkiyyətinin, əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi).

Siyasi, iqtisadi, hərbi, ekoloji, informasiya, enerji təhlükəsizliyi, mədəni təhlükəsizlik M.t.-in əsas elementləridir.

Milli dövlət quruluşu və ölkənin inkişafı məsələlərini müstəqil həll etmək qabiliyyəti siyasi sahədə, istehsal qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi və sürəti,

Milli təhlükəsizlik strategiyası

istehsalatda elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə etmə dərəcəsi, inkişaf etmiş xammal bazasının mövcud olması, kadrların ixtisas səviyyəsi, dünya iqtisadi əlaqələrinə inteqrasiyanın xarakteri isə sosial-iqtisadi sahədə M.t.-in əsas göstəriciləridir.

Bəşəriyyətin bütün tarixi inkişafı boyunca M.t. hərbi təhlükəsizliklə, dövlətin xaricdən silahlı hücumlardan müdafiəsi ilə eyniləşdirilmişdir. M.t.-in bu komponenti bizim dövrümüzdə də mühüm rol oynayır. Bu zaman ölkənin hərbi qüvvələrinin vəziyyəti və hərbi əməliyyatların mümkün teatrı, hərbi mütəfiqlərin olması (yaxud olmaması); hərbi büdcənin miqdarı, ölkənin elmi-texniki, iqtisadi və demografik potensialı, millətin mədəni ruhu kimi amillər nəzərə alınır.

XX əsrin ikinci yarısında global problemlərin kəskinləşməsi M.t.-in daha geniş mənada təhlükəsizliyin ekoloji, demografik, enerji, informasiya, ərzaq və digər formaları kimi başa düşülməsini şərtləndirmişdir. Bununla əlaqədar olaraq ətraf mühitin keyfiyyəti və ekoloji siyasətin səmərəliliyi, əhalinin dəyişməsi və onun keyfiyyət tərkibinin dinamikası, əhalini ərzaq məhsulları ilə təchiz etmənin sabitliyi, sənayeni xammalla təmin etmək, sabit enerji mənbələrinə sahib olmaq, yaxud onlara yol tapmaq və s. kimi amillər getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Milli təhlükəsizlik strategiyası – tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyatı mənafeələrinə qarşı yönəlmiş

Milli təhlükəsizlik strategiyası

təhlükələrin qarşısının alınması imkanlarından, mövcud qüvvələr, vasitələr, forma və metodlardan istifadə sahəsində dövlətin seçimi. Siyasi strategiyada milli təhlükəsizlik konsepsiyası əsas yer tutur. Belə konsepsiyalar dövlətin fiziki, siyasi, mədəni bütövlüyünü qorumaqdan ibarətdir.

Beynəlxalq siyasətdə milli mənafe ilə dövlət mənafeyi eyni mənə kəsb edir. Məhz buna görə də beynəlxalq təşkilatlar Millətlər Cəmiyyəti, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı adlandırılır.

Milli təhlükəsizlik dövlətin həyatı əhəmiyyət kəsb edən milli maraqların xarici və daxili təhlükələrdən müdafiəsinin təminat sisteminin yaradılması ilə əldə olunur. Müxtəlif dövlətlərin öz təhlükəsizliyinin təminatı problemlərinə yanaşması isə bu dövlətlərin hər birinin geosiyasi vəziyyəti ilə müəyyənləşir.

Hər bir dövlətin xarici siyasətində iki başlıca problem var: birincisi, dövlətin əsas milli mənafeyi; ikincisi, xüsusi mənafeyi. Başlıca mənafe milli strateji mənafeədir. Milli mənafe global və regional səviyyədə dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini, ərzi, sosial-iqtisadi, milli-tarixi, mədəni-mədəni bütövlüyünün qorunmasını nəzərdə tutur. Siyasi strategiyanın həyata keçməsi üçün diplomatik, iqtisadi, mədəni əlaqələrdən və hərbi gücdən istifadə edilir. Dövlətin xüsusi mənafeyi isə münəqişədən çıxmaq, dövlətlərlə iqtisadi, siyasi əlaqə yaratmaq, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq etmək, mədəniyyət və elm sahələrində əlaqələr yaratmaqdan ibarətdir. Siyasi strategiya

Milli təhlükəsizlik strategiyası

uzunmüddətli olsa da, xarici siyasətin taktikası dinamik karakter daşıyır və dəyişən siyasi şəraitə uyğunlaşır.

Tarixi siyasəti təcrübə təsdiq edir ki, milli mənafeyin, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün güclü milli dövlətin yaradılması vacib şərtidir. Milli mənafe siyasi strategiya məsələsi olub, dövlətlərarası münasibətlərdə ön planda həyata keçirilir. Dövlətin əsas vəzifəsi millətin təhlükəsiz yaşamasını təmin etmək, onun dilini, dinini, mədəniyyətini, elmini, adət və ənənəsini qorumaqdan ibarətdir. H.Morqentaunun belə bir fikri bu gün üçün əhəmiyyətlidir ki, dövlət öz milli mənafeini qoruyarkən başqa dövlətlərin də milli mənafeini nəzərə almalıdır.

Dünyada 200-ə yaxın dövlət, 2500-dən çox millət və etnik qrup vardır. Dünya dövlətlərinin, millətlərin milli mənafeini müxtəlif olduğuna görə onların arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmaq müəyyən çətinliklər yaradır. Milli mənafe tələb edir ki, təhlükəsizlik şəraiti yaradılsın. Buna görə də milli mənafe ilə milli təhlükəsizlik bir-birini təmin edən qarşılıqlı siyasi prosesdir. Milli mənafe anlayışı ilə milli təhlükəsizlik elementləri üst-üstə düşsə də, onların fərqli cəhətləri vardır. Milli mənafe millətin özünü, öz maraqlarını dərk etməsi prosesidir. Milli mənafeinin əsasında milli təfəkkür dayanır. Milli təhlükəsizlik isə milli mənafeinin təşkilatlanmış formada müdafiəsidir.

Müasir dövrdə siyasi strategiyada siyasi realizm konsepsiyasına geniş yer verilir. Xarici siyasət daha çox siyasi realizm nəzəriyyəsinə əsaslanır. Siyasi

Milli təhlükəsizlik strategiyası

realizm milli mənafeinin qorunmasıdır. Milli mənafe bütün prinsiplərdən üstündür. Xarici siyasətin digər prinsipləri milli mənafeyə tabe edirlər. Milli mənafeinin təmin edilməsi strategiyası hazırlanarkən ümumbəşəri mənafe, dövlətlərarası münasibətlərdə bərabərliyin gözənilməsi nəzərə alınmalıdır. Siyasi realizm konsepsiyasında millət beynəlxalq münasibətlərin başlıca subyekti hesab edilir.

M.t.s. ilə ölkənin təhlükəsizliyi, ərzi bütövlüyü, iqtisadi və siyasi müstəqilliyi müdafiə edilir.

Xarici siyasət sahəsində dövlətin milli mənafe siyasəti onun sosial-iqtisadi təbiətindən və sistemin siyasi struktur səviyyəsindən irəli gəlir. Dövlət çalışır ki, daxili və xarici təhlükə aradan qalxsın.

Milli təhlükəsizliyin əsas cəhətləri aşağıdakılardır: beynəlxalq təhlükəsizlik – hər bir dövlət xarici siyasət vasitəsilə özünün beynəlxalq təhlükəsizliyini təmin edir; siyasi təhlükəsizlik – dövlətin möhkəmləndirilməsi, demokratiyanın genişlənməsi, vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması; iqtisadi təhlükəsizlik – xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehsal mexanizminin təkmilləşdirilməsi, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı, yeni texnologiyaya keçilməsi, müasir elmin, texnikanın nailiyyətlərindən, strateji ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi; ekoloji təhlükəsizlik – millətin sağlamlıq təbiət mühitə yaşamasının təmin edilməsi, təbiətin mühafizə edilməsi və gənc nəsə verilməsi, radioaktivliyin, zəhərli kimyəvi maddələr istehsalının

Milliyyət

qarşısının alınması; demografik təhlükəsizlik – əhalinin qanunauyğun təbii artımının təmin edilməsi, sağlamlığının qorunması; hərbi təhlükəsizlik: təcavüzkarlığın qarşısını almaq üçün ordunun, hərbi-hava, hərbi-dəniz qüvvələrinin gücləndirilməsi, hərbi kadrların hazırlanması, ordudan daxil siyasi məsələlər üçün istifadə edilməməsi, ölkənin müdafiəsini təmin etmək həlli üçün hərbi müqavilələr bağlamaq imkanından istifadə edilməsi; mədəni təhlükəsizlik – milli dilin, dinin, əxlaqın, mədəniyyətin, adət və ənənənin yad təsirlərdən mühafizə edilməsi.

“Bu gün Dağlıq Qarabağ ətrafında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı Azərbaycanın haqlı tələbləri bütün dünya ölkələri, beynəlxalq və regional təşkilatlar tərəfindən dəstəklənir... Azərbaycan diplomatiyasının son illərdə dövlətimizin müstəqilliyi, təhlükəsizliyi və ərzi bütövlüyünün təmin olunmasında, habelə bütün ölkələrdə hərtərəfli, bərabər-hüquqlu, qarşılıqlı faydalı əlaqələr qurmaq sahəsində qazandığı böyük uğurlar Azərbaycanın xarici siyasət kursunun düzgünlüyünə, milli maraqları dünyada gedən proseslərlə faydalı şəkildə uzlaşdırmağa qadir olduğuna dəlalət edir” (Heydər Əliyev).

Milliyyət – xalqa və ya onun hansısa bir keyfiyyətinə aidiyyəti bildiren termin. İcma (və ya icmalar) ilə millət arasında olan etnosun müxtəlif növlərini göstərərək işlənilir.

Missiya (lat. *missio* göndərmək) – 1) bir dövlətin başqa bir dövlətə xüsusi

Modernləşmə

məqsədlə göndərdiyi dövlət nümayəndələri; 2) bir dövlətin başqa bir dövlətdə səfirlikdən fərqli olan daimi diplomatik nümayəndəliyi (ona diplomatik nümayəndə rəhbərlik edir); 3) missioner təşkilatı; 4) məsul tapşırıq, vəzifə.

Mistifikasiya (yun. *mustes* sirri bilən + lat. *facere* – etmək) – yalan, kimisə qəsdən aldatma.

Miting (ing. *meeting*) – gündəlik həyatın siyasi və digər aktual problemlərini müzakirə etmək, hansısa bir tələbi dəstəkləmək və ya həmrəylik nümayiş etdirmək üçün kütləvi yığıncaq.

Modernləşmə (fr. *moderne* müasir) – ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid prosesi. M. iqtisadiyyatda ən vacib amili – mövcud kapitalın və elmi biliyin istifadəsinə əsaslanan sənaye texnologiyalarından, təbii resurslardan daha səmərəli istifadə, istehsal və təkrar istehsal, ticarət, xidmət sahələrinin təkmilləşdirilməsi, təsərrüfat bölmələrinin, məhsul, kapital və əmək bazarlarının fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsidir; sosial sahədə – əvvəllər mövcud olan sosial həyat tərzindən təcridən uzaqlaşmaq, onları daha professional və müasir bazar meyarlarına uyğun gələn yeniliklərlə əvəzləmək; siyasi sahədə – özündə müxtəlif maraqları olan sosial-siyasi hərəkətləri və qrupları birləşdirən mərkəzləşdirilmiş milli dövlətin yaradılması; mədəniyyət sahəsində – mədəni sistemin və dəyərlərin inkişaf meylinin müəyyənləşməsi, ictimai şüurun və təhsilin plüralistləşdirilməsi və dünyəviləşdirilməsi, savad-

Monarx

İlişin artırılması, milli mədəniyyətin və dilin, ideoloji istiqamətlərin müxtəlifliyi, kütləvi informasiya və kommunikasiya vasitələrinin inkişafı.

M.-nin aşağıdakı tipləri fərqlənir: 1) "ilkin" M. (Qərbi Avropa, ABŞ, Kanada) – birinci sənaye inqilabı dövrünü əhatə edir, bütün önəyeni imtiyazları ləğv edərək vətəndaş hüquqlarının qorunmasını, demokratikləşmənin və s. həyata keçirilməsini ön plana çıxarır; 2) "ikinci" M. (Rusiya, Braziliya, Türkiyə və s.), onun əsas amilini – öz inkişafında geri qalmış ölkələrin inkişaf etmiş mərkəzi sənaye ölkələri ilə əlaqəsi təşkil edir.

"İlkin" M.-nin məntiqi: əvvəlcə M. mədəni-ideoloji sahədə (intibah, reformasiya, maarifçilik), sonra iqtisadiyyatın transformasiyası, yəni mülkiyyətin bir formada başqa bir formaya keçməsinə cəmiyyətdə maraq artdı; nəticədə üfqi bir struktur – vətəndaş cəmiyyəti yarandı, onunla birlikdə cəmiyyətin siyasi sistemində dəyişiklik baş verdi, başqa sözlə, onda sosial maraqların nümayəndəlikləri öz yerini daha da möhkəmləndirdi.

"İkinci" M. belə hesab edir ki, cəmiyyətin bəzi elementləri irəli "getmiş", bəziləri isə inkişaf üçün hələ yetişməmişlər.

M. qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılmasında, maraqlı dövlətlərin ictimai-siyasi institutları, həmin ölkələrin dövlət hüquq sistemləri, partiya və hərəkatlar, kütləvi informasiya vasitələri və s. əhəmiyyətli rol oynaya bilərlər.

Monarx (yun. *monos* bir + *archos* hökmdar) – hakimiyyəti təkbaşına

Monarxiya

həyata keçirən dövlət başçısı. Çox az hallar istisna olmaqla M. ömürlük olur və varislik yolu ilə əvəzlənir. M. müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür adlanır. Böyük Britaniya, İspaniya, Danimarka, İsveçrə və Belçikada – kral; Malayziyada, Bruneydə, Əmmanda – sultan; Küveytdə, BƏƏ-də – emir; Lüksemburqda – hersoq; Lixteynşteyndə – knyaz adlanır.

Monarxiya (yun. *monarchia* təhakkimiyyətlik) – idarəçilik forması. Onda ali dövlət hakimiyyəti bir şəxsə malik olur və o ömürlük həmin vəzifəni tutur. Klassik M. idarəçilik formasının əsas əlamətləri aşağıdakılardır: monarx dövlət başçısı statusuna malik olur; hakimiyyəti təkbaşına həyata keçirir; heç kəs və heç bir qurum qarşısında hesabat vermir, qanun qarşısında heç bir məsuliyyət daşımır; öz dövlət vəzifəsini irsən alır; ömürlük olaraq hakimiyyətdə qalır; hakimiyyətin mənbəyi kimi tanınır; hakimiyyəti öz mülahizəsinə əsaslanaraq həyata keçirir.

Müasir dövrdə M.-nin iki tarixi tipi qalmaqdadır – mülkə və konstitusiyalı. Öz növbəsində konstitusiyalı M.-nin iki növü vardır – dualist və parlamentli M.

M.-nin növlərindən biri də seçkilə monarxiyadır. O özündə həm monarxiyanın, həm də respublikanın (Malayziya) əlamətlərini birləşdirir. Malayziya federasiyasının başçısı monarx olsa da, o hakimiyyətə vəliəhdlik yolu ilə gəlmiş, seçki yolu ilə növbəlik əsasında beş il seçilir. Hökumət şurasına federasiyanın doqquz monarxiya dövlətinin başçıları daxildir.

Moratorium

Moratorium (lat. *moratorium* yavaşdan, təxirə salan) – dövlətin beynəlxalq öhdəliklərin icrasını təxirə salması. Bir qayda olaraq belə hallar müharibə, təbii fəlakət və digər gözlənilməz hadisələr baş verdikdə olur.

M. termini bəzi hallarda dövlətin hansısa bir fəaliyyətindən imtina etməsini bildirmək üçün də işlədilir (məs., nüvə sınaqlarına dair M.).

Mondializm (fr. *monde* dünya) – dünya dövləti yaradılmasının vacibliyini və onun yaranması yollarını əsaslandıran konsepsiya. Mondialistlər bir ictimai hərəkat kimi – "Dünya Vətəndaşlarının Beynəlxalq qeydə alınması" adlanan ilk təsisatlarını 1949-cu ildə Parisdə yaratdılar.

Bu yanaşmanın tərəfdarları belə hesab edirlər ki, global problemlərin həll olunması üçün suveren dövlətlər "şüurlü olaraq və tədricən" öz səlahiyyətlərini dünya birliyinin global idarəetmə strukturlarına verməlidirlər. Belə strukturların formalaşması üçün bir neçə nöqtəyə nəzər mövcuddur.

70 və 80-ci illərin birinci yarısında globalistikada belə bir radikalist yanaşma meydana gəldi ki, guya beynəlxalq münasibətlərin əsas subyektləri olan "milli dövlətlərin iflic dövrü" başlayacaq. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi onlar hesab edirdilər ki, tezliklə ümumdünya parlamenti seçilməli və ona dünya hökumətinin təşkili həvalə olunmalıdır. Lakin vaxt keçdikcə yeni suveren milli dövlətlərin yaranması və bu meylin get-gedə daha da güclənməsi bu nəzəriyyənin təcrübədə özünü doğrult-

Muxtariyyət

madığını göstərdi. London Strateji Tədqiqatlar İnstitutunun qənaətinə görə, dünyada 300-dən artıq etnik qrup özünü hazırkı vəziyyətdən narazıdır və onlar hər vasitə ilə mövcud vəziyyəti dəyişdirməyə, yeni indiki dövlət sərhədlərini dəyişdirməyə, öz milli suveren dövlətlərini yaratmağa səy göstərirlər. Başqa sözlə, bu o deməkdir ki, yaşadığımız XXI əsr "milli münaqişələr əsri" olacaqdır.

Müasir dövrdə M. özünü mötədil bir formada bürüvə verir. Belə hesab olunur ki, hazırda global problemləri həll edib ümumbəşəri tərəqqiyə nail olmaq üçün əsas diqqət beynəlxalq təşkilatların nüfuzunun artırılmasına, fəaliyyətinin gücləndirilməsinə yönəltmək lazımdır. Ümumdünya dövlətinin yaradılması isə arxa keçirilmişdir.

Monoteizm (yun. *monos* yeganə + *theos* Allah) – təkəllahlıq haqqında təlim.

"Moskva – Üçüncü Roma" – XV-XVI əsrlərə aid siyasi nəzəriyyə. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri rusyanın siyasi-mədəni mərkəzi kimi rus dövləti paytaxtının tarixi əhəmiyyətə malik olduğunu əsaslandırmağa çalışırdılar. Moskva çarları Roma, Bizans imperatorlarının davamçıları kimi təqdim edilirdilər.

Muxtariyyət (yun. *autonomia* < *autos*. özü + *nomos* qanun) – regionun (regionların) geniş daxili özünüidarəetməsi, habelə yerli özünüidarəetmə, təhsil, mədəniyyət sahəsində milli

Muxtariyyət

azlıqlara (etnik qruplara) verilən xüsusi hüquqlar.

M.-in inzibati-ərazi, milli-ərazi və milli-mədəni M.-lər növləri məlumdur.

Unitar dövlətdə dövlət hakimiyyətinin desentralizasiyası üsullarından biri kimi çıxış edən inzibati-ərazi M. əhəlinin tərkibindən asılı olmayaraq, dövlətin ərazi hissələrinin hamısının, yaxud əksəriyyətinin müəyyən müstəqillik dərəcəsini nəzərdə tutur. Buna misal olaraq İtaliyanı göstərmək olar. Konstitusiyaya uyğun olaraq burada ölkənin tərkibinə daxil olan vilayətlər xüsusi hüquqlara və funksiyalara malik muxtar təşkilatlardır.

Milli-ərazi M. əhalisi hər hansı milli azlıqdan ibarət olub, daxili həyat məsələlərinin həllində müstəqilliyə malik olan unitar dövlətin ayrı-ayrı hissələrinin təqdim olunmasını nəzərdə tutur. İspaniyadakı M.-i buna nümunə götürmək olar, onun ərazisində muxtar birliklər təşkil edilmişdir (Qalisiya, Kataloniya, Basklar ölkəsi).

Milli-mədəni M. milli azlıqlara öz mədəniyyət ənənələrindən, dilindən, dinindən və s. istifadə etmək hüquqları və imkanları verir. Bir sıra Avropa dövlətlərində milli azlıqların hüquqlarını təmin etmək üçün bu formadan geniş istifadə olunur. Milli-mədəni M. milli mədəni mərkəzlər, yerliçilik, milli ictimai şuralar və assosiasiyalar kimi təşkilati formalar vasitəsilə həyata keçirilir (məs., RF-də yaşayan Rusiya almanları).

Azərbaycan Respublikasının ərazisi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə yüksək statusun verilməsi haqqında beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə danışıqlar aparılır.

Mustafa Kamal Atatürk

Muxtarlıq – siyasi təsisatların inkişaf səviyyəsini, differensiallığını və nisbi müstəqilliyini səciyyələndirən anlayış. Yüksək dərəcəli M. əsasən sabit demokratik rejimlərə, aşağı dərəcəli M. isə möhkəmlənməmiş demokratiyalara və diktaturalara xasdır.

Muxtar siyasi iştirak – şəxsi və qrup maraqlarını güdən fərdlərin azad, könüllü siyasi fəaliyyəti. M.s.i. demokratik rejimlər üçün səciyyəvidir. Əlbəttə ki, burada fərdlərin davranışında səfərbədedici ünsürlər də mövcuddur, məsələn, seçki kampaniyalarında fərdin siyasi mövqeyinə təsir göstərmək məqsədilə şüurun manipulyasiyası metodundan da fəal istifadə olunur.

Mustafa Kamal Atatürk (1881-1938) – Ümumdünya tarixinin nadir şəxsiyyətlərindən biri. Dahi dövlət xadimi və görkəmli sərkərdə, türk xalqının xarici hərbi müdaxiləçilərə qarşı Milli İstiqlal Savaşının (1919-1922-ci illər) qalibi, türk dövlətçiliyinin xilasçısı, Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi və ilk prezidenti (1923-1938). Sakarya vuruşmasında (23 avqust – 13 sentyabr 1921-ci il) müdaxiləçi yunan ordusunu darmadağın etdiyinə görə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Atatürkü marşal rütbəsi və Qazi (“qalib”) fəxri adını vermişdir.

Atatürk uşaqlıqdan hərbi biliklərə meyli göstərmiş, bu sahədə ibtidai təhsil almış, İstanbulda hərbi məktəb (1902-ci il) və hərbi akademiyanı (1905-ci il) bitirmiş, Suriyada (1905-1907-ci illər) və Make-

Mustafa Kamal Atatürk

donyada (1907-1909-cu illər) hərbi xidmətdə olmuş, İtaliya – Türkiyə (1911-1912-ci illər) və İkinci Balkan (1913) müharibələrində iştirak etmişdir.

Mustafa Kamal 1913-1914-cü illərdə Türkiyənin Bolqarıstanda hərbi ataşesi olmuşdur. O, Birinci dünya müharibəsində (1914-1918-ci illər) iştirak etmiş, Dardanel boğazının müdaxiləçilərdən müdafiə olunmasında (1915-ci il) böyük rol oynamışdır. 1916-cı ildə ona general rütbəsi və “paşa” titulu verilmişdir.

Osmanlı dövlətinin müstəqil dövlət kimi varlığına əslində, son qoyan Mudros barışı (1918-ci il) ilə razılaşmayan Mustafa Kamal Paşa Atatürk 19 may 1919-cu ildə Samsunda “Mübarək Vətəni və milləti parçalanmaq təhlükəsindən qurtarmaq, yunan və erməni istəklərinə qurban verməmək üçün” milli qurtuluş savaşına başlamış və sonradan onun adı ilə adlanan “Kamalçılar hərəkatı”nın rəhbəri olmuşdur.

Antanta orduları İstanbulu ələ keçirəndən (16 mart 1920-ci il) və ingilislər “Məclisi Məbusanı” (“Deputatlar palatası”) dağıtdıqdan sonra türk millətinin böyük ümidə gahına çevrilmiş Mustafa Kamal Atatürk 23 aprel 1920-ci ildə Ankarada yeni Parlament – Türkiyə Böyük Millət Məclisini yaratmışdır. O, özünü təşkil etdiyi hökumətin başçısı olmuşdur. “Ya istiqlal, ya ölüm!” çağırışı ilə işğalçılara qarşı milli azadlıq mübarizəsinə başçılıq edən Mustafa Kamal Paşa Atatürk İstiqlal savaşını uğurla başa çatdırmış, müdaxiləçilərin ölkədən qovulmasına və Türkiyənin ərazi bütövlüyünün bərpa

Mustafa Kamal Atatürk

edilməsinə nail olmuşdur. İşğalçıların ordularını darmadağın edən Atatürk, bununla böyük dövlətlərin Türkiyə ərazisini bölüşdürərək, dünyada sonuncu türk dövlətini yox etmək planlarını, habelə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan və xaricdən kömək alan erməni-dəşnak quldurlarının Şərqi Anadolu da “Böyük Ermənistan” yaratmaq niyyətlərini puça çıxarmışdır.

Atatürk Türkiyənin ictimai-siyasi, iqtisadi həyatına, dövlət quruculuğuna, maarifinə, mədəniyyətinə, dilinə, dininə, məişətinə, uşağ, qadın, ailə, müharibə və s. həl məsələlərinə dair həm milli, türk, həm də beynəlxalq tarixi və siyasi əhəmiyyət kəsb edən yeni-yeni ideyalar irəli sürmüşdür.

Türkiyə Cümhuriyyəti 29 oktyabr 1923-cü il tarixində elan olunduqdan sonra Vətənin gələcəyini müəyyənləşdirmək üçün o, son dərəcə mürekkəb tarixi şəraitdə yeganə düzgün “Yurdda sülh, cahanda sülh” strategiyasını irəli sürdü. Bu strategiya bu gün də müasir Türkiyənin sülh strategiyasıdır.

Ömrünün yarısını hərbi xidmətlərdə və müharibələrdə keçirmiş hərbi dahiisi Atatürk milyonlarla günahsız insanların ölümünə, şikəst olmasına, ac-yalavac yaşamasına, xalqların əsrlər boyu qurub-yaratdığı tarix və mədəniyyət abidələrinin, əsərlərinin dağılıb məhv edilməsinə səbəb olan işğalçı müharibələrin əleyhinə olmuşdur. Atatürk yalnız xalqların milli-azadlıq uğrunda apardıqları ədalətli müharibələrə haqq qazandırmışdır. Atatürk hələ hakimiyyətinin ilk illərində müharibə əleyhinə etdiyi çıxış-

Mustafa Kamal Atatürk

ların birində demişdir: "...Millətlərin həyatı təhlükəyə məruz qalmayınca müharibəyə başlamaz cinayətdir".

Atatürkün rəhbərliyi altında qarşı Türkiyənin böyük qurbanlar və dağıntılar hesabına siyasi müstəqilliyini davam etməsi onun çoxəsrlik tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Ölkənin milli dirçəlişi üçün əlverişli şərait yarandı. Türkiyə Cümhuriyyəti haqda fikrini o belə bildirmişdir: "Vətənimizi müasirləşdirmək istəyirik. Bunun üçün sərf edəcəyimiz sayların məqsədi Türkiyədə Avropasayağı dövlət qurmaqdır".

Mustafa Kamalın keçən əsrin 20-30-cu illərində həyata keçirdiyi islahatlar türk xalqını nəinki Orta əsr girdabından çıxardı, hətta onun gələcək inkişafını təmin etdi. Atatürkü haqlı olaraq dahi islahatçı adlandırılır.

Mustafa Kamalın işləri və ideyaları Türkiyə tarixində o qədər dərin və silinməz izlər qoymuşdur ki, Türkiyə xalqı 1934-cü ildə Böyük Millət Məclisində öz nümayəndələri vasitəsilə ona "türklərin atası – Atatürk" adını vermişdir. Bu, türk millətinin Mustafa Kamala olan böyük sevgisinin və dərin minnətdarlığının ifadəsi idi.

Türk dünyasının iftixar mənbəyi olan bu nadir şəxsiyyətin fəaliyyəti, mübarizəsi azərbaycanlı həmkarları tərəfindən daim rəğbətlə qarşılanmışdır. Uzun müddət bir-birindən ayrı düşmüş, bir millət, iki dövlət kimi fəaliyyət göstərən bir xalq, nəhayət, XX əsrin 90-cı illərində bir-birinə qovuşdu. Azərbaycanın istiqlalyyətini məhz Türkiyə Cümhuriyyəti ilkin olaraq tanıdı.

Müasir dövrün global problemləri

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev müstəqil dövlətimizin inkişafını təmin etdikcə, bu böyük şəxsiyyətin haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir: "Atatürkün dahiliyi, müdrikliyi bizim üçün ilham mənbəyidir".

Atatürk haqqında yazmaq, düşünmək insanı ruhən zənginləşdirir, ona böyük şərəf gətirir. Bu böyük şəxsiyyətin irəli sürdüyü ideyalar bütün türk xalqlarının yoluna işıq saçır. Bu məqsədlə bu zəngin irsi öyrənmək və təbliğ etmək məqsədilə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 9 mart 2001-ci ildə Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi yaradılmışdır.

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev necə də gözəl qiymət verib: "Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürkün yalnız fəaliyyəti nəticəsində deyil, həm də qəhrəmanlığı sayəsində yaranmışdır".

Müasir dövrün global problemləri

(lat. *global* ümumi < *globus* küre) – bütün bəşəriyyətin, bütün dövlətlərin və xalqların, planetin hər bir sakininin həyatı maraqlarına toxunan problemlər. Müasir sivilizasiyanın inkişafının obyektiv amili kimi çıxış edir. Əgər onların həlli üçün konstruktiv yollar tapılmazsa, onlar son dərəcə kəskin xarakter alar və təkə bəşəriyyətin inkişafına deyil, həm də sivilizasiyanın məhv olması təhlükəsini yarada bilər. Bu problemlər bütün dövlətlərin və xalqların, bütün dünya birliyinin öz səylərini birləşdirməsini tələb edir.

"Global problemlər" anlayışı öz müasir anlamına keçən əsrin 60-cı illərinin sonlarında, bir çox ölkələrin alimləri global

Mühafizəkarlıq

sistemdə baş verən dəyişiklikləri və onların yaratdıqları mümkün nəticələri tədqiq etməyə başladığıda geniş işlədilmişdir. Qısa müddət ərzində globalistika adlı yeni elmi istiqamət yaranmışdır.

Globalistika sahəsində çalışın alimlər global problemlərin üç əsas qrupunu müəyyənləşdirmişlər: 1) beynəlxalq münasibətlər sahəsində ziddiyyətli və obyektiv zəruri dəyişiklikləri əks etdirən problemlər; 2) şəxsiyyət və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirən global problemlər; 3) insanın və təbiətin qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı global problemlər. Dünya miqyaslı həmin məsələləri həll etmək üçün həm siyasi, həm də elmi-texniki əsasların yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Səmərəli elmi-texniki və iqtisadi siyasət global xarakterli ekoloji, xammal, energetika və s. problemlərin həlli üçün mühüm şərtir.

Beynəlxalq siyasi və elmi dairələrdə ümumbəşəri problemlərin aradan qaldırılmasının mümkün yolları fəal müzakirə edilir və dünya birliyinin bu istiqamətdə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə doğru addımlar atılır.

Mühafizəkarlıq – siyasi ideologiya

nın növlərindən biri. "Mühafizəkarlıq" termininin Qərb variantı olan *konservatizm* anlayışını ilk dəfə 1818-ci ildən "Konservator" adlı jurnal nəşr edən fransız yazıçısı F.Şatobrian işlətməmişdir.

M. XVIII əsrin sonlarında sosial qaydanın süurlü şəkildə dəyişdirilməsinin qeyri-təbii olması barədə düşüncələrin nəzəri ifadəsi kimi meydana çıxmışdır.

Mühafizəkarlıq

Klassik M.-in banisi ingilis siyasi xadimi, filosofu və publisisti E.Börk hesab olunur. 1790-cı ildə onun "Fransada inqilab haqqında düşüncələr" adlı kitabı nəşr olunur və burada ilk dəfə M.-in əsas prinsipləri formalaşdırılır. M. ideologiyasının işlənilib hazırlanmasına XIX əsrin mütəfəkkirləri J.de Mestr, L.de Bonald, X.Donoso Kortes və b. əhəmiyyətli töhfə vermişlər.

M.-in əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1) İnsan təbiətinin dəyişməzliyi və əbədi həqiqətlərin daimiliyi haqqında mədəni mənəvi qanunun mövcudluğuna inam. M. bu prinsipdən çıxış edir ki, insan şüurunun əhatə dairəsi məhduddur və buna görə də din tərəfindən sanksiyalaşdırılmış və müdafiə olunan universal əxlaq qaydanın olması vacibdir. Məhz bununla əlaqədar olaraq ənənələrə, təsisatlara, rituallara və hətta mövhumata xüsusi yer verilir.

2) Mühafizəkarlıq dəyişiklikləri zəruri hesab etsələr də, adətlərə, ənənələrə və varisiyyə sadiqlirlər. Onların fikrincə, dəyişikliklər tədricən, düşünlərək və "saf-çürük" edilərək tətbiq olunmalıdır. M.-in əsas fəlsəfi postulatlarından biri belə səslənir: "Nəyi dəyişdirmək mümkündürsə, onu dəyişmək lazım deyil".

3) Mühafizəkar-siyasətçinin bütün fəaliyyəti müvəqqəti üstünlük və ya populyarlıq prizmasından deyil, uzunmüddətli nəticələr nöqtəyindən nəzərdən qiymətləndirilməlidir.

4) Həyatın ənənəvi formaları və ənənəvi sosial təsisatlar mühafizəkarların ürəyindədir. İnsanlar bərabər deyil. Sosial təşkilat mürəkkəbdir və homişə

Mühafizəkarlıq

müxtəlif sınıfları, silkləri, qrupları ehtiva edir. Təbəqələşmə, iyerarxiya və təbəqələşmə istənilən cəmiyyətin qaçılmaz xüsusiyyətləridir. Mühafizəkarlar yalnız Allah və ilahi ədalət qarşısında bərabərliyi qəbul edirlər.

5) Mühafizəkarların fikrincə, "utopiya can atmaq qəzaya düşürək ölmək deməkdir". Yalnız məqbul icimai qaydaya, ədalətə və azadlığa can atmaq və bu qaydanı ağıllı islahatlar vasitəsilə qorumaq və yaxşılaşdırmaq lazımdır.

6) Xüsusi mülkiyyət insan fərdiliyinin məhsuludur və onsuz cəmiyyət ölümə məhkumdur.

7) Mühafizəkarlar belə bir əhkama inanırlar ki, insan əzəldən qeyri-kamildir, o nə öz təbii instinktlərinə (çünki onları itirib), nə də öz ağılına (çünki tarix sübut edir ki, insan ağılsız hərəkətlər etməyə qəbildir) əsaslanma bilməz. İnsana çoxlu qüsurlar xasdır və ya xristianlığın öyrətdiyi kimi, onun üzərində ilkin günah hakimdir. Belə olan halda insan mükəmməl cəmiyyət yaratma bilməz.

8) Kollektiv şəxsiyyətdən yuxarıda dayanır. Şərin mənbəyi sosial təsisatlar deyil, insanın təbiətidir.

9) "İstənilən mövcud idarəetmə sisteminin lehinə, istənilən istifadə olunmuş layihənin əleyhinə" prezumpsiya mövcuddur. "Mövcud şəri ortadan qaldırmaq cəhdləri daha çox şərin yaranmasına səbəb olur".

M.-i təhlil edən ingilis alimi M.Oukşot yazır: "Mühafizəkar olmaq namələmə yox, məlum olana, praktikə ilə yoxlanılmayana deyil, sınaqdan keçmişə, uydurmaya deyil, fakta, mümkün olana deyil, mövcud olana, qeyri-məhduda

Müharibə

deyil, həddüddən bilinənə, uzağa deyil, yaxına, bolluğa deyil, kifayət qədərə, utopik cənnətə deyil, bugünkü sadlığa üstünlük vermək deməkdir".

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində M. klassik liberalizmin ən mühüm elementlərini – fərdiyyətçiliyi, azad bazar prinsipini, rəqabəti qəbul edir.

Müharibə – dövlətin mütəşəkkil hərbi qüvvələri, yaxud digər siyasi strukturlar (məs., müxalifət rəsmi hakimiyyətə qarşı istiqamətləndirilmiş silahlı dəstələr) tərəfindən həyata keçirilən açıq silahlı zorakılıq.

M. bilavasitə siyasətlə bağlıdır və siyasi məzmununa malikdir. M. əksər hallarda ənənəvi dinc siyasi metodların köməyi ilə öz həllini tapa bilməyən uzun müddətli iqtisadi, ərzi, ideoloji, hərbi-strateji, geosiyasi, diplomatik və s. ziddiyyətlərlə şərtlənir.

M. 2 yerə ayrılır:

1) Ədalətli M.-lər (təvəzükara qarşı fərdi, yaxud kollektiv özünümüdafiə, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə təvəzükara qarşı məcburi silahlı sanksiyalar, millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun həyata keçirilməsinə yönələn milli-azadlıq müharibələri); 2) Ədalətsiz, qeyri-qanuni M.-lər (təvəzükara, müstəmləkəçilik M.-i). Ədalətsiz, qeyri-qanuni müharibələrin aparılması beynəlxalq cinayətdir.

M.-nin digər növləri də var: dövlətlərarası və vətəndaş; təvəzükar və müdafiə məqsədli; dünya müharibələri və məhdud müharibələr (lokal, regional). Silahlı mübarizə vasitələrindən asılı olaraq adı silahların və kütləvi qırğın

Müxalifət

silahlarının tətbiqi ilə əlaqədar M.-lərə ayrılır. Öz miqyasına, vaxtına, cəlb edilmiş iştirakçıların sayına görə M.-i silahlı münaqişələr də adlandırılır.

Daha geniş şərh etməklə M. dövlətlərarası münasibətlərdə gərginliyin artırılması, sürətlə silahlanma, rəqabət aparıcı dövlətlərə və dövlətlər bloklarının qarşılıqlı hərbi qüvvənin tətbiqinə dair hədəflər (məs; 50-80-ci illərdə soyuq müharibə) siyasəti nəzərdə tutulur.

Bəzən M. adı altında beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif sahələrində dövlətlər arasında kəskin rəqabətin aparılması siyasəti başa düşülür. Belə halda söhbət ticarət, iqtisadi, informasiya, texnoloji və s. M. haqqında gedir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra bezi dövlətlərdə qəbul olunmuş konstitusiyalarda dövlət siyasəti vasitəsi kimi M.-dən danışıqsız imtina etmə barədə sülh maddələri öz əksini tapmışdır.

Müxalifət (lat. *oppositio* əleyhinə olmaq) – siyasi çoxluğa, həyata keçirilən siyasətə, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin məqsəd və metodlarına qarşı çıxan siyasi azlıq.

Totalitar, avtoritar sistemlərdə bu münasibətlər antaqonistdir, yəni bir-birinə düşməndir və bir-birini rədd edir. Nə hakimiyyət, nə də M. belə rejimdə bir-birinin mövcudluğunu qəbul etmir. Onlar arasında güzəştiz mübarizə gedir. Bu mübarizə bir-birini əzməyə və məhv etməyə yönəlmişdir. M.-in fəaliyyəti vətəndaş itaətsizliyi və hətta silahlı müqavimət xarakteri daşıyır. Hakimiyyət isə polis təqibi, fiziki və məənəvi terror formasında repressiyalara əl atır.

Müqayisəli politologiya

M. belə hallarda qeyri-leqal və ya yarımleqal fəaliyyətə keçir. Qeyri-leqal M. gizli-siyasi fəaliyyət aparır və çox zaman mübarizədə zor vasitələrindən istifadə edir (və ya etməyə məcbur olur). Yarımleqal M. elə siyasi qüvvələrdir ki, onlar hakimiyyətə qarşı açıq etiraz etmir, lakin onunla əməkdaşlığa da getmir. Eyni zamanda, avtoritar iqtidar sahibləri belə siyasi qüvvələrin fəaliyyətinə çox zaman dözümlü yanaşırlar.

Demokratik siyasi sistemlərdə istər hakimiyyətdə, istərsə də M.-də olan siyasi güclərin konstruktiv əməkdaşlığına yeni imkanlar yaranır. M. hakimiyyətə və cəmiyyətə təsir edən müxalifət formalardan istifadə etməklə imkanına malikdir. Onun nümayəndələri siyasi strukturun bütün elementlərinə daxil olur və siyasi həyatda açıq və fəal iştirak edirlər. İştirak formaları müxtəlif ola bilər. Bunlar seçki fəaliyyəti, hökumətin və onun fəaliyyətlərinin tənqidi, siyasi qərarların qəbulu zamanı müxtəlif təsir üsullarından istifadə və hətta bəzən M. nümayəndələrinin hakimiyyət strukturunda iştirakı (konstruktiv müxalifət) şəklindədir. Hakimiyyət və M. arasındakı müəyyən ziddiyyətlərə baxmayaraq, onlar hər zaman, xüsusilə də cəmiyyət həyatının mürəkkəb, bəhrəli şəraitində dialoqa və əməkdaşlığa hazırdırlar.

Müqayisəli politologiya – politologiyanın müqayisə yolu ilə müxtəlif siyasi obyektlərin ümumi və fərqli cəhətləri araşdırma sahəsi.

Siyasi tədqiqatlar sahəsində müqayisəli təhlilin istifadə olunması hələ

Müqayisəli politologiya

qədimdən məlumdur. Artıq Aristotelin, Polibiyanın, Siseronun əsərlərində müqayisəli tədqiqatların əlamətlərini tapmaq olar. Daha sonrakı dövrdə müqayisəli metoddan Ş.L.Monteskyö, A. de Tokvil və b. istifadə etmişlər. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ayrı-ayrı siyasi institutların müqayisəli təhliləinə yönələn işlər meydana çıxmışdır. Birinci və İkinci dünya müharibələri arasında müqayisəli tədqiqatlar müxtəlif dövlətlərin fərdi xüsusiyyətlərinin, onların institutlarının üzə çıxarılmasına, müxtəlif siyasi strukturların funksiyalarının, siyasi norma və prosedurların müqayisəsinə yönəlmişdir. Həmin dövrün müqayisəli M.p. tarixi, hüquqi, təsviri və institusional metodlara söykənirdi (əsaslanırdı). Lakin belə yanaşmaya formalizm, statiklik və təsvirçilik kimi çatışmazlıqlar xas idi, çünki yalnız müxtəlif dövlətlərin siyasi normalarının, prosedurlarının, konstitusiyaya hüququnun təsviri ilə məhdudlaşaraq siyasi sistemin işləməsi şərtlərini və qeyri-formal siyasi prosesləri diqqətdən kənar qoyurdu. Müqayisəli təhlilin əhatəsinə əsasən təkcə Qərbi Avropa ölkələri və ABŞ düşürdü. Yalnız İkinci dünya müharibəsindən sonra müqayisəli təhlilin tədqiqat sahəsinə inkişafda olan ölkələr də daxil edilmişdir. Tədqiqatların metodoloji bazası da dəyişmişdir: daha çox empirik faktların toplanması və işlənməsinə diqqət yetirilməsinə, kəmiyyət tədqiqat metodlarının (amil təhlili, korrelyasiya təhlili və s.) istifadəsinə, siyasi obyektlərin tədqiqi üçün digər elmlərin (sosiologiyanın, iqtisadiyyatın, psixo-

Müqayisəli politologiya

logiyanın, antropologiyanın) metodları iqtibas edilməyə başlanılmışdır; müqayisəli tədqiqatlar üçün yararlı olan daha ümumi konseptlərin və nəzəri modellərin işlənilməsinə maraq artmışdır; tədqiqatların özləri daha çox dərəcədə səbəb – nəticə əlaqələrinin üzə çıxarılmasına, ümumi inkişaf modellərinin yaradılmasına, bütün oxşar obyektlər üçün tipikliyin və eyniliyin əsaslarının müəyyən edilməsinə yönəldilmişlər. Həmin dövrün politologiyasının metodoloji əsası bixeviorizm olmuşdur.

Müasir M.p. üçün aşağıdakı hadisələrə maraq səciyyəvidir: qrup maraqları, neokorporativizm, siyasi iştirak, rəşional seçim, etnik, dini, demoqrafik amillər və onların siyasətə, siyasi modernləşdirmə proseslərinə təsiri, siyasi rejimlərin sabitliyi və qeyri-sabitliyi, demokratiyanın yaranması şəraitləri, siyasətin cəmiyyətə təsiri və s.

Müqayisəli tədqiqatların bir neçə müxtəlif növləri mövcuddur: krossmilli müqayisə – dövlətlərin müqayisəsinə yönəlmişdir; ayrı-ayrı halların müqayisə yönümlü təsviri (case-studies); iki ölkənin (əksər hallarda oxşar) müqayisəsinə əsaslanan binar analiz; müvafiq olaraq milli mədəniyyətlərin və institutların müqayisəsinə yönələn krossmədəni və krossinstitusional müqayisələr.

Müasir komparativ siyasi tədqiqatlar onlarla, yüzlərlə müqayisə olunan obyektləri əhatə edir, həm keyfiyyət yanaşmalarından, həm də informasiyanın toplanması və işlənilməsində ən yeni riyazi və kibernetik vasitələrdən istifadə edilməklə aparılırlar. Məsələn, K.Candanın “Siyasi partiyalar: transmilli

Münaqişə

icmal” adlı müqayisə layihəsində 53 ölkədən olan 158 partiyanın keçən əsrin 50–70-ci illərdəki fəaliyyəti tədqiq edilir. Bu layihədə siyasi partiyaların təşkili və fəaliyyətinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərinə (təsisatlanma və dövlət statusu, sosial tərkib və sosial baza, təşkilatlanma xarakteri və dərəcəsi, məqsədlər və oriyentasiya və s.) müvafiq olan 12 klasterdə qruplaşdırılmış 111 dəyişən parametrlər ayrılmişdır.

M.p. siyasi elmin strukturunda əhəmiyyətli rol oynayır.

Münaqişə (lat. *conflictus* toqquşma) – ziddiyyət təşkil edən tərəflərin toqquşması. M. aşağıdakı göstəricilərə görə fərqlənir:

– həlli yollarına görə (antaqonist və kompromis);

– yaranması təbiətinə görə (sosial-təşkilati və emosional);

– təsir istiqamətinə görə (şaquli və üfüqi);

– aşkarlıq dərəcəsinə görə (açıq, gizli və potensial);

– münaqişənin daşıyıcılarına görə (şəxsiyyət daxili, şəxsiyyətlərarası, qruplararası və s.).

İctimai həyatda baş verən M. sosial M. adlanır.

Sosial M. – cəmiyyətdə və yaxud dövlətlər arasında fərdlərin və ya qrupların açıq mübarizəsidir. Sosial M.-ni sosial ziddiyyətlərin ifadəsi və həll edilməsi üsulu kimi qəbul etmək olar. Sosiologiyada sosial M.-nin rolunu və səbəbini qiymətləndirən 2 istiqamət vardır. Hələ XIX əsrdə sosial-darvinizm tərəfdarları (Spenser, Samner, Humplovic)

Münaqişə

M.-yə bəşər tarixində qaçılmaz bir proses kimi, ictimai inkişafın stimulu və vacib mexanizmi kimi baxırdılar. K.Marks M.-nin sinfi modelini təklif etdi ki, bu da cəmiyyətin inkişafını məhz M.-nin baş verməsi kimi izah edir. XX əsrin 50–60-cı illərində M. nəzəriyyəsi (R.Darendorf, L.Kozer) adını alan ümumsosioloji konsepsiya formalaşdı. Bu konsepsiya cəmiyyətin M. xarakterli təbiətə malik olması təsəvvüründən bir qədər də irəli getdi. Darendorf sinfi M. anlayışını qoruyub saxlayırdı. Ancaq Marksdan fərqli olaraq, o, hesab edirdi ki, cəmiyyətdə M.-nin yaranmasına əsas səbəb xüsusi mülkiyyətin deyil, nüfuz və avtoritetin bölüşdürülməsidir. Bu konsepsiyanın tərəfdarları hesab edirlər ki, M. cəmiyyətin stabilizəməsinə və mövcud olan intizamın qorunub saxlanılmasına xidmət etdiyinə görə müsbət səciyyə daşıyır.

Kapitalist sənayeləşməsinin erkən mərhələlərində M. çox təhlükəli xarakter daşıyır. Ona görə də M. nəzəriyyəçiləri cəmiyyətin inkişafını onun sənayeləşdirilməsi ilə izah edirdilər. Tədricən cəmiyyətdə ixtisaslaşmış təsisatlar (həmkarlar ittifaqları, arbitraj məhkəmələri və s.) və müvafiq dəyər-normativ sistemləri yaranır. Dürkqeym və müasir “tarazlıq nəzəriyyəçiləri” (Parsons, Merton) M.-i cəmiyyətdə disfunktsiya kimi təsvir edirlər ki, bu yanaşma da cəmiyyətdə M.-nin izahından daha çox konsensusun əsaslandırılmasına yönəldilmişdir.

Adı çəkilən nəzəriyyələrin əsasında M.-lər sosiologiyası elmi yaranır. Bu elm çərçivəsində cəmiyyətdə baş verən

Müsəlman hüququ

konfliktlərin nəzəri və praktiki problemləri öyrənilir, müxtəlif növ M.-lərin həll edilməsi yolları tədqiq edilir.

Müsəlman hüququ – VII-X əsrlərdə Xilafətdə yaranmış hüquq sistemi. M.h. dindarların İslamdan doğan davranış qaydaları və həmin göstərişləri yerinə yetirməyə görə cəza tədbirləri (bir qayda olaraq dini məzmununda) nəzərdə tutulur. M.h. yalnız müsəlmanlar arasında qüvvədədir. Əslində M.h. müsəlman rəhbərlərinin sifəti mənafeğini ifadə edən feodal hüquq sistemidir, lakin həmin sistem dini normalarla pərdələnir və onların köməyi ilə həyata keçirilir. İslam ölkələrində M.h. bir qayda olaraq, qanun və adətlərlə tamamlanır, məcəllələşdirilir və yeni ictimai münasibətlər nəzərə alınmaqla dəyişdirilir. Bir sıra ölkədə M.h.-dən adət hüququ kimi istifadə olunur, digərlərində mülki hüquq sahəsində onun istifadəsinə yol verilir, şəriət məhkəmələri saxlanılır. Hazırda M.h. yalnız Səudiyyə Ərəbistanında və İranda qüvvədədir.

Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) – müstəqil dövlətlər olan RF, Ukrayna və Belarusun birgə razılığı əsasında 1991-ci il dekabrın 8-də yaradılmış, Nizamnaməsi 1993-cü il yanvarın 22-də Minskdə qəbul edilmiş dövlətlərarası birlik.

Hazırda MDB-yə keçmiş SSRİ-nin 12 respublikası: Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Özbəkistan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Belarus Respublikası, Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası, Ermənistan Respublikası, Tacikistan Respublikası,

Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)

Qırğızıstan Respublikası, Moldova Respublikası və Türkmənistan daxildir.

MDB-nin başlıca məqsədi – ona daxil olan dövlətlərin və xalqların siyasi-iqtisadi, mədəni, təhsil, səhiyyə, ətraf mühitin qorunması, elm, ticarət, humanitar və digər sahələrdə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq etmək, geniş informasiya mübadiləsi aparmaq, götürülmüş öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməkdən ibarətdir.

MDB-nin əsas institutları (konsultativ və koordinasiya orqanları) aşağıdakılardır: Birliyin Dövlət Başçılarıının Şurası, Hökumət Başçılarıının Şurası, MDB-nin İcra Katibliyi, Dövlətlərarası İqtisadi Komitə, MDB-nin İqtisadi Məhkəməsi, MDB-nin İştirakçı Dövlətlərinin Parlamentlərarası Assambleyası, Müdafiə Nazirlərinin Şurası, Xarici İşlər Nazirlərinin Şurası, Kosmos üzrə Dövlətlərarası Şura, Əmək, Miqrasiya və Əhalinin Sosial Müdafiəsi üzrə Konsultativ Şura, Mədəni Əməkdaşlıq Şurası, MDB-nin Dövlət İnformasiya Agentlikləri Rəhbərlərinin Şurası, Sənaye Mülkiyyətinin Mühafizəsi Məsələləri üzrə Şura, Hüquqi Konsultativ Şura, Səhiyyə sahəsində Əməkdaşlıq Şurası, MDB-nin Statistika Komitəsi və s.

MDB-nin inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsində mövcud olan fikir ayrılıqlarını əsas götürərək iştirakçı dövlətlərin bəziləri daha dar çərçivədə münasibətlər qurmağa başladılar. Məsələn, Rusiya ilə Belarus 1996-cı ilin aprel ayının 2-də öz aralarında Suveren Respublikalar Birliyi yaradılması barədə razılığa gəldilər; həmçinin

Müstəmləkə

Rusiya, Belarus, Qazaxıstan və Qırğızıstan öz aralarında Gömrük Birliyi təsis etdilər.

MDB-nin dövlətlərarası orqanlarının rəsmi yeri Minsk şəhəridir.

Müstəmləkə – xarici dövlətin (metropoliya) hakimiyyəti altında olan, iqtisadi və siyasi müstəqilliyə malik olmayan və xüsusi rejimlə idarə edilən ərazi və ya ölkə.

Müstəmləkəçilik – sosial-iqtisadi cəhətdən zəif ölkələrin siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə kölə halına salınması. Avropa dövlətləri tərəfindən (Portuqaliya, İspaniya, İngiltərə, Rusiya, Fransa, Hollandiya) XV əsrdən başlayaraq həyata keçirilən və müstəmləkə sisteminin yaranması ilə nəticələnən işğallar XX əsrdə zirvə nöqtəsinə çatdı. Bu zaman dünyanın böyük bir hissəsi bir neçə imperiya arasında bölünmüşdü. Bu ərəfədə köhnə müstəmləkəçi dövlətlərə yeniləri: ABŞ, Almaniya, İtaliya, Belçika, Yaponiya əlavə olunur. İkinci Dünya müharibəsinin təsiri ilə baş qaldıran milli azadlıq hərəkatlarının geniş vüsət alması əvvəlcə bu imperiyaların böhranı, sonradan isə onların tamamilə dağılması ilə nəticələndi. XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində onlarla köhnə müstəmləkə müstəqil və suveren dövlətlərə çevrildi. 1960-cı ildə müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında Beynəmiyyət qəbul edildi. Bu Beynəmiyyət M. beşəriyyətə qarşı cinayət kimi qiymətləndirildi. Müstəqillik qazanmış sonuncu böyük müstəmləkə Namibiya olmuşdur (1990).

Mütəşəkkil cinayətkarlıq

Mütəşəkkil cinayətkarlıq – bir qurum kimi daxilən olduqca güclü və sət, ərşəraxik struktura, geniş fəaliyyət imkanlarına malik və bütün səylərini kriminal kapitalın toplanmasına, hakimiyyət orqanlarına, dövlətin siyasi və hüquqi strukturlarında yönəlmiş qanunazidd sosial təsisat. O ictimai həyatın bütün sahələrinə daxil olmaq qabiliyyəti ilə seçilir, daha yüksək gəlir əldə etmək üçün ən sərfəli sahələr üzrə ixtisaslaşır; narkotik və silah alveri, incəsənət əsərlərinin, qızıl, cəvahirat və başqa qiymətli əşyaların oğurlanması, saxta pul nişanlarının hazırlanması və s. ilə məşğul olur. M.c. daimi olaraq dövlətlə əks mövqedə olur. Onun iqtisadi, siyasi, dayaqlarını sarsıdır, bütün institutlarına destruktiv təsir göstərir. Bu heç də ona hakimiyyət orqanlarında yer tutmağa, onun korrupsiyalaşmış nümayəndələrini ələ almağa mane olmur.

M.c. üç sosial təsisat – “kölgə” iqtisadiyyatı, korrupsiya və peşəkar cinayətkarlıq təsisatları üzərində qərar tutur. Bunlar öz aralarında maddi maraqlar və praktiki fəaliyyət baxımından sıx surətdə bağlıdır.

M.c. fərqli cəhətləri aşağıdakılardır:

1) Əhalinin az tapılan məhsullara olan ehtiyacını ödəmək sahəsində təşəbbüsü ələ almaq, dövləti qabaqlamaq. Bu, bazar iqtisadiyyatı olmayan totalitar rejimli ölkələrdə baş verir; 2) Əhalinin müəyyən qruplarını qeyri-qanuni vasitələrlə qanunla qadağa olunmuş əməllərə və xidmətlərə təmin etmək: narkotiklərlə, fahişəliklə, “quru qanunun” fəaliyyəti dövründə alkoqollu içkilərlə və s.; 3) daha çox gəlir əldə

etmək üçün kriminal kapitalın fəaliyyətini genişləndirmək; 4) peşəkar cinayətkarların fəaliyyətini son dərəcə səmərələşdirmək: daha az risk etməklə daha çox uğur qazanmaq; 5) öz aralarında müəyyən əlaqələri olan ayrı-ayrı qruplaşmaların birləşdirib daha səmərəli təşkilatlar yaratmaq və onlardan məqsədyönlü istifadə etmək; 6) qanunazidd fəaliyyətdə öz işinin ustası, yüksək kriminal ixtisas səviyyəsi, praktiki təcrübəsi, intellektual potensialı və həyat prioritetləri olan bu qrup iştirakçıların kriminal aləmdə böyük nüfuzları olur; 7) belə qrupların liderlərdən ibarət "beyin mərkəzi" olur, o növbəti cinayət hərəkətini planlaşdırır, onun həyata keçirilməsinə nəzarət edir, prosesi kommunikativ infrastrukturla: ölkə daxilində və xaricdə ələ alınmış hakimiyyət nümayəndələri, hüquq-mühafizə orqanları, müxtəlif firmalarla əlaqələri təmin edir; 8) onlara ciddi iyerarxiya və sərt nizam-intizam xasdır; 9) kriminal liderlərin məhkəmə təqiblərindən çox məharətlə qorunmaq mexanizmləri vardır. Birincisi, onların özləri praktiki olaraq cinayət işində iştirak etmirlər, ikincisi, onlarla – "yuxarılarla" "aşağılarla" arasında bir aralıq təbəqəsinin olması onları gözənilən hər cür təhlükədən mühafizə edə bilər.

Bütün bu amillər böyük bir sosial bəla kimi hər bir dövlətin işinə, ümumi inkişafına çox ciddi ziyan vurur. Elə buna

görə də bu bəla ilə mübarizədə dövlətlə xalq birliyinin müstəsna rolu ola bilər.

Mütəşəkkil monarxiyası – ali dövlət hakimiyyətinin (qanunvericilik, icra, məhkəmə, eləcə də dini) bütünlüklə bir şəxsə – çara, krala, imperatora məxsus olduğu idarəçilik forması.

Mütəşəkkil monarxiyanın yaranması burjuva münasibətlərinin əmələ gəlməsi və feodalizmin, köhnə feodal silklərinin dağılmağa başlaması prosesi ilə əlaqədar olmuşdur. M.m.-nin daha mühüm cəhətlərinə silki – nümayəndəli təsisatların tam tənəzzülü, monarx hakimiyyətinin hüquqi cəhətdən qeyri-məhdudluğu, onun birbaşa tabeçiliyində və sərəncamında daimi ordunun, polis və geniş bürokratik aparatın olması daxildir.

Mütəşəkkil dövrdə şəxsi həyata dövlət müdaxiləsi daha sivilizasiyalı forma alır, hüquqi cəhətdən təsbit edilir. Müəyyən dövr ərzində dünya tarixi prosesində müsbət rol oynayaraq, M.m. öz yerini daha mütərəqqi dövlətçilik formalarına verməkdədir.

Müasir dövrdə monarx icra hakimiyyətini hökumətlə, qanunvericilik hakimiyyətini isə ayrı-ayrı qanun məşvəətçi orqanlarla (təyin olunmuş və ya seçilmiş) birgə həyata keçirir.

Hazırda M.m. Bəhreyyədə, Bruneydə, Vatikanda, Qətərdə, Küveytdə, BƏƏ-də, Əmmanda və Səudiyyə Ərəbistanında mövcuddur.

N

Naturalizasiya (lat. *naturalis*) – xarici ölkə vətəndaşının öz örişəsi əsasında vətəndaşlığa qəbulu.

Nasional sosializm (*Nasizm*) – alman faşizmini ifadə edən termin; tarixdən məlum olan hərəkətlərin ən radikalı. Beynəlxalq arenada bu tip hərəkətlər və rejmlər adətən totalitar ağalığı və təcavüzkarlığı ilə fərqlənirlər. N.s. alman cəmiyyətinin müəyyən hissəsini Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrinə və ondan sonrakı dövrdəki böhranlı proseslərə qeyri-adekvat sol mühafizəkar reaksiyasının təzahürüdür. Bu münasibət son nəticədə konqlomerat ideyalara: dövlət sosializminə, etatizmə, nasionalizmə, rasizmə, militarizmə əsaslanan nasist ideologiyasının yaranmasına gətirib çıxardı. Siyasi planda və praktikada bu özünü ölkədə bütün sahələrə nəzarət edən bir partiyanın və partiya-dövlət diktaturasının yaranmasına səbəb oldu. Cəmiyyətdə totalitar şəxsiyyətin xüsusi tipi yarandı, xüsusi sosial psixoloji mühit formalaşdı, şəxsiyyətin bütün mənəvi dayaqları da eroziyaya uğradı.

Neft strategiyası – Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərdən biri də neft siyasətidir. Azərbaycanın N.s. milli iqtisadiyyatın inteqrasiyasında, ölkənin infrastrukturunun inkişafında, demokratik mühitin formalaşmasında mühüm rola malikdir.

Xəzər dənizi geosiyasi əhəmiyyətinə və zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına görə dünyada seçilən mühüm bölgələrdən biridir.

Neft Azərbaycanın sabitliyi, gələcəyi və inkişafıdır. Ölkənin daxili və xarici siyasətini tənzimləyən neft, həm də onun milli təhlükəsizliyinin əsasıdır. İqtisadiyyatın inteqrasiyası imkan verir ki, Azərbaycanın neft sənayesinə daha çox investisiyalar qoyulsun. Demokratik mühit şəraitində ki, xalq öz milli sərvəti üzərində hökmranlığı və nəzarətini bərqərar etsin. Ölkənin infrastrukturunun inkişaf mərhələsində isə neft öz təsirini göstərməklə yanaşı, digər strateji inkişaf sahələrinin yaradılmasına imkanlar açır. 1993-cü ildən etibarən Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətində ABŞ və Avropa dövlətləri ilə hərtərəfli iqtisadi əlaqələr qurmaq, enerji sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək prioritet istiqamət təşkil etmişdir. 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildəndən sonra Heydər Əliyev ölkəmizin milli maraqlarını nəzərə almaqla, Azərbaycanın neft ehtiyatlarına maraq göstərən hər bir ölkə ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa hazır olduğunu bəyan etdi. Milli Öndər Heydər Əliyevin N.s. aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilməyə başladı: iqtisadi və siyasi inkişaf; əhalinin sosial-iqtisadi yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi; beynəlxalq aləmdə ölkənin nüfuzunun möhkəmlənməsi; qeyri-istehsal sahələrinin inkişafı; ölkəyə valyuta axımının təmini.

Azərbaycanın neft siyasətinə xüsusilə dəstək verən, Xəzər regionunun

Neft strategiyası

neft və qaz ehtiyatlarına ilk maraq göstərən Qərbi Avropa dövlətləri və ABŞ oldu. Azərbaycan da Qərbin artan marağını dəyərləndirərək, bundan öz müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, sosial-iqtisadi islahatların aparılması, dövlət quruculuğunun, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyətinin bütün dünyaya çatdırılması və onun həllində dünya ölkələrinin ədalətli mövqə tutması üçün istifadə etməyə çalışdı. Azərbaycan həmçinin regionda mühüm çəkisi olan Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Ukrayna kimi dövlətləri də Xəzər neftinin birgə işlənməsi layihələrinə cəlb etmək istəyirdi. Onların maraqlarını Azərbaycanın maraqları ilə bağlamaq olduqca zəruri idi.

Bu layihənin həyata keçirilməsi, eyni zamanda, aşağı strateji məqsədlərə də xidmət edəcəkdir: Xəzəryanı dövlətlərin müstəqilliyi, suverenliyi və çiçəklənməsini möhkəmləndirmək, siyasi və iqtisadi istehsalatla maraq oymaq; bölgənin yeni dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələr yaratmaq yolu ilə region münaqişəsini aradan qaldırmaq; neft və qazın dünya bazarına sərbəst nəqlini təmin etmək; Xəzər bölgəsinin enerji müstəqilliyini möhkəmləndirmək. Azərbaycan – ABŞ münaqişətlərinin sürətli inkişafında yeni neft strategiyasının xüsusi rolu olmuşdur. ABŞ hökuməti birmənalı olaraq Azərbaycanın enerji siyasətini, Şərqi-Qərbi enerji – nəqliyyat dəhlizi layihələrini dəstəklədi və bu işlərin Azərbaycanca və bütün regiona inkişaf və sabit həyat gətirəcəyinə inam nümayiş etdirdi.

Neokonservatizm

Nəhayət, 2005-ci il may ayının 25-də Azərbaycanın tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir hadisə baş verdi. Həmin gün Bakıda Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə işlənilən hazırlanan və “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə uğurla həyata keçirilən N.s. öz bəhrəsini verdi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin Azərbaycan hissəsinin istifadəyə verilməsinə həsr olunmuş təntənəli mərasim keçirildi. Mərasimdə çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dedi: “Mən şübhə etmirəm ki, bundan sonra Bakı-Tbilisi-Ceyhan Azərbaycan xalqına, bizim qonşu, dost ölkəmizə çox böyük səmərə, fayda gətirəcəkdir”. Bu möhtəşəm layihənin sona çatması və Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılmasına həsr olunmuş son tədbir isə 13 iyul 2006-cı ildə Türkiyədə – Ceyhan limanında keçirildi. Bununla da Azərbaycan Şərqi-Qərbi arasında əbədi altın bir körpüyə çevrildi.

Neokonservatizm – konservatizm ideologiyasının növlərindən biri. 70-ci illərdə “sənaye cəmiyyətinə keçid” zamanı daha radikal vasitələrə olan tələbat. İqtisadi sahədə neokonservatör dövlətin heç bir halda qarışmamasını nəzərdə tutan bazar təsərrüfatının klassik liberal nəzəriyyəsinə müraciət edirdilər. Neokonservatör “ümumi rifah dövləti” liberal doktrininin əksinə olaraq, “hüquqi sosial dövlət” konsepsiyasını işləyib hazırladılar. Onlar nizamı və stabilliyi qoruyub saxlaya bilən güclü dövlət institutunun

Neokorporativizm

tərəfdarı idilər. N.-də təbii olaraq iki tendensiya birləşir: klassik liberalizmin əsas dəyəri – hər bir fərdin azadlığına hörmət və konservatör üçün ənənəvi dəyərlərin – dinin, ailənin, qanunun, nizamın, protestant etikasının müdafiəsi.

Neokorporativizm – müəyyən maraqları özündə əks etdirən və həyata keçirən təşkilatın xüsusi sistemi. Onun iştirakçıları liderlərin seçilməsinə və tələblərin artıqlanmasına nəzarət müqabilində öz sahələrində monopoliyanı dövlətlə maraqlar nümayəndəliyi arasında bölürlər. Müasir siyasi elmdə N. iri sosial institutların maraqlarını özündə əks etdirən bir demokratik sistem kimi baxılır və onun əsasını dövlət, sahibkar assosiasiyaları və maddəli işçilər təşkil edirlər. Ümummilliyət dəyərləri və prioritetlərdən irəli gələn maraqları müzakirə etmək üçün dövlət bu iştirakçıları “danışıqlar” prosesinə cəlb edir. Əldə olunmuş razılıq tərəflərin gücdükləri öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün onların üzərinə qarşılıqlı məsuliyyət qoyur. Neokorporativ tendensiyalar möhkəm elektoral dayağa malik nüfuzlu sosial-demokratik partiyaları və etnolinquistik mədəniyyəti olan ölkələrdə mövcud olur.

Neoliberalizm – “klassik” liberalizm prinsipləri ilə yanaşı, azad rəqabət, xüsusi sahibkarlıq və demokratiya prinsiplərini özündə əks etdirən doktrinaların cəmi. Onda bütün bu prinsiplərin həyata keçirilməsində dövlətin iştirakının vacibliyi bildirilir. Bu nəzəriyyə XX əsrin 2-ci yarısında meydana

Neofaşizm

gəlmişdir. N. siyasi dəyərləri – anti-totalitarizm, anti-etatizm və şəxsiyyətin ayrılmaz hüquqlarının müdafiəsidir. Neoliberal proqramların əsasını idarəolunanlarla idarəedənlər arasında konsensus ideyaları tutur və həmin ideyalar siyasi prosesdə, qərarların qəbul olunmasının demokratik proseduralarında əhalinin iştirakının vacibliyini bildirir. Siyasi praktikada bir qayda olaraq neolibəral dövlət hakimiyyətinin təşkilində və həyata keçirilməsində plüralist formalar üstünlük verilir.

Siyasi elmdə N. ideologiyası bir neçə əsasla görə təsnif edilir. İqtisadi N. cəmiyyətin iqtisadi metodlarla tənzimlənməsi; siyasi N. siyasi plüralizm və demokratik dəyərlərə əsaslanır; sosial N. sosial dəyərlərə və vətəndaş hüquqlarına əsaslanır; əxlaqi, mədəni N. tolerantlığa və azadlığın digər dəyərlərinə əsaslanır.

Neomarksizm – XX əsrin 30-70-ci illərində ictimai-siyasi fikir cərəyanı. N. termini kapitalizmə, eləcə də “Real sosializmə” tənqidi yanaşan marksist və marksist yönü cərəyanları göstərmək üçün işlədilir. Onun görkəmli nümayəndələri aşağıdakılardır: Ç.R.Mills, İ.Vallersteyn, Q.Mapkeze, E.Fromm, V.Rayx, Y.Habermas; N.Tulantzay.

Neofaşizm – İkinci dünya müharibəsindən sonra meydana gəlmiş totalitar, radikal, konservativ siyasi hərəkatların, siyasi partiya və rejimlərin müəyyən tiplərini, eləcə də XX əsrdə inkişaf etmiş sənaye ölkələrində onların

Nepotizm

ideologiyalarını göstərmək üçün işlədilen termin.

N. həm genetik, həm də tarixən faşizm ilə bağlıdır. Lakin o yeni şəraitdə, başqa sözlə, faşizm bəlasını görüb yaşamış ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Neofaşist partiyaları və təşkilatları vaxtilə faşistlər tərəfində vuruşmuş və sağ qalmış "köhnə döyüşçüləri" öz sıralarına cəlb edir, onların təcrübəsindən istifadə edirdilər. Revanşizm belə partiya və təşkilatların birliyi əsasında təşəkkül tapırdı. Sonralar onlar tədricən köhnə faşist ideologiyasından əl çəkərək, sağkonservator partiyalarına tranfer olundular.

Müasir dövrdə neofaşist partiya və təşkilatların əksəriyyəti məs., (Fransada "Milli cəbhə", İtaliyada "İtaliya sosial hərəkatı", Almaniya "Respublika partiyası" və s.) bəyan edirlər ki, onlar sağ mühafizəkar siyasi qruplaşmalarıdır. Onların sosial bazasını birinci növbədə əhalinin marginal təbəqələri təşkil edir. Sosial dayaqları müxtəlif olduğuna görə neofaşist partiya və təşkilatlarının özləri də olduqca müxtəlifdirlər. Məsələn, onların Fransada, Belçikada vəziyyətləri bir cür, Rusiyada, Bolqarıstanda, Ruminiyada və s. isə tamamilə başqa cürdür.

Müasir Rusiyada neofaşist yönlü onlarla partiya və təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Onların arasında Rus Milli Birliyi, Rusiyanın Milli-Respublika Partiyası və s. seçilir. Lakin bu partiyaların siyasi təsiri o qədər də güclü deyildir.

Nepotizm (lat. *nepos* nəsil) – 1) klançılığa və ailəpərəstliyə əsaslanan haki-

Nihilizm

miyyət sülaləsinin praktikası; 2) hakimiyyət vəzifələrinin qohumluq əlaqələrinə görə verilməsi. Ənənəvi cəmiyyətlərdə siyasi elitanın formalaşmasının əsas formalarından biri.

Neytralitet (lat. *neuter* bitərəflilik) – müharibədə iştirak etməmək siyasəti, sülh dövründə isə hərbi ittifaqlarda və bloklarda iştirakdan imtina. Neytral dövlət öz ərazisinin toxunulmazlığı, vətəndaşlarının müharibədə iştirak etməməsi hüququna malikdir. Neytral dövlət lazım gələndə öz ərazisini silahla müdafiə edə bilər.

N.-in müxtəlif növləri mövcuddur: 1) hərbi (müharibəyə tam hazır olmaqla N.-ə əməl etmə); 2) eventual (konkret müharibədə N.-ə əməl etmə); 3) pozitiv (hərbi ittifaqlarda iştirak etməmə); 4) müntəzəm (dövlətin heç vaxt müharibədə iştirak etməyəcəyi və heç bir bloka qoşulmayacağı barədə öhdəlik).

Neytral dövlətin hüquq və vəzifələri, başqa sözlə, onların hüquqi statusu beynəlxalq hüquqda öz əksini tapmışdır. Neytral dövlətlərə aşağıdakılar aiddir: İsveç (1814), İsveçrə (1815), Avstriya (1955), Malta (1981).

Nəzəriyyə – biliyin hər hansı bir sahəsində əsas ideyalar sistemi.

Nihilizm (lat. *nihil* heç nə) – tam inkarətmə mövqeyi. N. termini İ.S.Turgenevin "Atalar və oğullar" (1862) romanı nəşr olunandan sonra geniş yayıldı. N. ictimai-tarixi inkişafın böhranlı dövrlərində daha çox istifadə olunur.

Nonkonformizm

Nonkonformizm (lat. *non* yox + *conformis* oxşar) – 1) hamı tərəfindən qəbul olunmuş dini təlimin qəbul edilməməsi, sektantçılıq; 2) sosial həyatın mövcud normalarına qarşı etiraz forması (həmçinin siyasi). N. termini XX əsrin 60-cı illərində Qərbdə gənclər hərəkatı ("Yeni sollar", hippilər və b.) genişlənən daha çox işlənməyə başladı.

Noosfera – təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı təsir sferası, o sfera ki, onda insan ağı müasir texnologiyanın təchizi ilə inkişafın aparıcı amilinə çevrilir. Noosfera anlayışı elmi dövriyyəyə 1927-ci ildən Fransız alimləri E.Lerua və P.Teyyar de Şarden tərəfindən getirilmiş və rus alimi N.Vernadski tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Nuvoriş (lat. *nouveau rich* yeni varlıq adam) – bənbəli, varlıq adam; spekulasiya sayəsində varlanmış adam.

Nüfuz – 1) ümumən qəbul olunan əhəmiyyət, təsir; ümumi hörmətə, təsirə malik olan şəxs; 2) hər hansı bir subyektin (şəxsiyyətin, qrupun, təşkilatın) ümumən qəbul olunan təsirinə əsaslanan hakimiyyətin həyata keçirilmə forması. M.Veberə görə N. hakimiyyətinə ənənələrlə rəsonal qanuniliklə və xarizma ilə təminat verilir. N. heç də həmişə hakimiyyətlə bağlı deyil, onun mövcudluğu ona malik olana hakimiyyət səlahiyyətləri ilə də mümkündür. Belə hallarda sonuncu daha hörmətli insan (siyasi subyekt) ola bilər. Xarici politologiyada *authority* (ing. nüfuz) və

Nümayəndəli hakimiyyət

pover (ing. hakimiyyət) sözləri çox vaxt sinonim kimi işlənir.

Nümayəndə – dövlətin, təşkilatın, kollektivin seçkili, yaxud təyin olunmuş nümayəndəsi.

Nümayəndəli demokratiya – dövlət orqanlarının xalq tərəfindən seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə idarə olunması. Xalq hakimiyyətinin iki formasından biri (digəri bilavasitə demokratiyadır). Müasir demokratik cəmiyyətlərdə bu formaların hər ikisi bir-birinə qarşılıqlı təsir edir və bir-birini zənginləşdirir. Hüquqi cəhətdən qərarların qəbul olunmasında əsas üstünlük bilavasitə demokratiyanın tərəfindədir (referendum). Sözlün geniş mənasında N.d. bütün seçkili dövlət institutlarını – həm qanunvericilik, həm də strukturların icra etmə əhatə edir. N.d. şəraitində həm ümummilli səviyyədə, həm də regional səviyyələrdə parlament tipli orqanlar fəaliyyət göstərirlər. Bu orqanlar nümayəndəlik adını daşımaqla bərabər, onun cəmiyyətdə əhəmiyyətini və fəal rolunu nümayiş etdirir və bununla da ölkədə demokratik rejimin ən vacib göstəricisi olduğunu sübuta yetirirlər. Bu mənada N.d. *parlamentarizmin* sinonimidir.

Nümayəndəli hakimiyyət – xalq, yaxud onun bir hissəsi tərəfindən özünün nümayəndələrinin xüsusi kollegial müəssisədə (parlamentdə, yerli özünüidarəetmə şurasında) dəqiq müəyyən olunmuş müddətə birləşmiş seçkili nümayəndəsinə ötürülmüş səlahiyyət-

Nümayəndəli Palatası

lərinin məcmusu, həmçinin nümayəndəli hakimiyyət orqanlarının özlərinin məcmusu.

N.h. anlayışı o qədər hakimiyyətin funksional təyinatını yox (parlamentdə yerli özünüidarəetmə şurasında), onun təbiətini, həyata keçirilməsi üsulunu xarakterizə edir.

Nümayəndələr Palatası – Yeni Zelandiyada, Paraqvayda, Maltada birləşmiş palatalı parlamentlərin və Avstraliya, Belçika, ABŞ və digər ölkələrin parlamentlərinin aşağı palatalarının adı.

Nüvənin dayandırılması

Nüvə siyasəti – nüvə silahının, onun texnologiyasının işlənilib hazırlanması, eləcə də onların bu silaha malik olmayan ölkələrə verilməməsi.

Nüvənin dayandırılması – nüvə silahından istifadə imkanının olması belə, düşməni hücumdan çəkindirir – ideyasına əsaslanan doktrina. Beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları nüvə silahından istifadənin nə demək olduğunu yaxşı başa düşdüləri üçün bu məsələdə özlərini son dərəcə təmkinli və rəasional aparmalıdır.

Obskurantizm

O

Obskurantizm (lat. *obscurans* tündləşdirmə) – maarifə və elmə prinsipial düşmən münasibəti.

Obstruksiya (lat. *obstructio* bağlama, çəpər, əngəl) – 1) hansısa bir qanun layihəsinin müzakirəsinin və ya qəbul olunmasının qabağını alan parlament mübarizəsi; 2) açıq-aşkar hansısa bir təklifin, tədbirin qabağını almağa yönələn ümumi hərəkət.

Obyekt (lat. *objektum* – predmet) – maddi aləmin predmeti; insan (subyekt) fəaliyyəti və idrakının predmeti.

Oxlokratiya (yun. *ochlos* kütlə + *kratos* hakimiyyət) – qara camaatın hakimiyyəti. Polibiya görə, O. – demokratiyanın təhrif olunmuş, eybəcərləşdirilmiş formasıdır, rəzil ehtiraslarla ağına gələni edən, zorakılıq və qanunsuzluğa əsaslanan qaragüruhun hökmranlığıdır. O. dövlətin ən pis formasıdır.

Aristotelin fikrinə, "yaxşılıq" hakimiyyətdən kənarlaşdırılması və onu qara camaatın əvəzləməsi ölkədə stabilliyi pozur, dövlətdə xaosun artmasına səbəb olur. O. haqqında C.Boden nifrətlə danışır, onu demokratiya adı altında, nifaqın və vətəndaş müharibəsinin səbəbkarı sanır. Kütlənin psixologiyası və onun idarəçiliyinin ağır nəticələri barədə Q.Tard və Q.Leben də yazmışlar. "Kütlənin hökmranlığı" ideyası sosialist ideyasının həyata

Ombudsman

keçirildiyi vaxtlarda daha çox səslənməyə başladı. İ.A.İlin O.-nın ayaq açıb yeriməsini xalqın hüquqi şüurunun və sosial sisteminin pozulması ilə bağlayır. O, öz tarixi təcəssümünü 1789-cu il Fransa inqilabında, 1848-ci il Paris Kommunasında, sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində tapmışdır. Belə vəziyyət ən çox "qarışıqlıq dövrlərində" meydana gəlir, o zaman ki, köhnə normalar, institutlar, həyat sistemi pozulur və onların yeniləri ilə əvəzlənməsi mümkün olmur. Tarixdən o da məlumdur ki, O.-nın ömrü uzun olmur, bir qayda olaraq onları diktaturanın hansısa bir forması əvəz edir.

Oliqarxiya (yun. *oligarchia* azlıqın hakimiyyəti) – kiçik bir qrup varlı adamların hakimiyyəti. Aristotela görə, o, aristokratik idarəetmənin təhrif olunmuş formasıdır. Yeni dövrdə "O." anlayışı R.Mixels tərəfindən yenidən dirçəldilmişdir. Müasir dövrdə həm ənənəvi, həm də oliqarxi rejimlər mövcuddur. Ənənəvi rejim – bir neçə qüdrətli ailənin hakimiyyəti aiddir. Orada hakimiyyətin dayağı hərbiçilərdir. (Qvatemala, Nikaragua 1979-cu ilə qədər). Müasir oliqarxi rejim heqmon komprador burjuaziya aiddir (Kamerun, Tunis).

Oliy Maclis – Özbəkistanın təkpalatalı parlamentinin adı.

Ombudsman (İsveç. *ombudsman* kiminsə maraqlarının müvəkkili) – insan hüquqlarının qorunmasına müxtəlif inzibati orqanların əməl etməsinə nəzə-

Opportunizm

rət etmək üçün seçilmiş və ya təyin olunmuş vəzifəli şəxs. Bəzi ölkələrdə ayrı-ayrı şəxslərin və birliklərin də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində qəbul olunmuş qanuna əsasən (28 dekabr 2001) ombudsmana ölkəmizdə insan hüquqlarının müvəkkili səlahiyyəti verilmişdir.

Opportunizm (fr. *opportunisme* münasib, sərfəli) – sazişçilik siyasəti, kəskin qarşıdurmadan geri çəkilmə, konformizm. Bu termin XIX əsrin axırlarında və XX əsrdə kommunistlərlə sosial-demokratların ideya mübahisələrində geniş istifadə olunmuşdur.

Optasiya (lat. *optatio* arzu, seçmə) – vətəndaşlığın seçilməsi, dövlət mənsubiyyətini dəyişərkən əhaliyə ərazi verilməsi. Bir dövlətin ərazisində yaşayan şəxs başqa bir dövlətin ərazisinə köçərsə, o, həmin dövlətlər arasında olan razılığa əsasən müəyyən müddətə

Oruellizm

və daimi yaşayış yeri ala bilər. Bu hər bir dövlət tərəfindən birtərəfli qaydada da edilə bilər.

Ordonans (fr. *ordonnance* əmr etmək) – qanunvericilik fəaliyyətinə aid olan, Fransada, Seneqalda, Əlcəzairdə və b. ölkələrdə çox nadir hallarda, xüsusilə müəyyən səbəblər (fövqəladə vəziyyət) üzündən parlament öz fəaliyyətini dayandırarkən dövlət başçısı tərəfindən qəbul olunan qərar.

Ortodoks (yun. *orthodoxos* dindar) – hər hansı bir təlimə, dünyagörüşünə, cərəyana sadıq olan şəxs.

Oruellizm (ing. *orwellism*), “Anti-utopiya” romanının müəllifi C.Oruellin adı ilə bağlı (1984) termin. Təbliğat zamanı həqiqətin təhrif olunduğunu, sözlər və anlayışlardan manipulyasiya məqsədilə istifadə edildiyini (siyasi manipulyasiya) göstərmək üçün işlədilir.

Ölkə

Ö

Ölkə – 1) məmləkət, diyar; yer, ərazi; 2) bir dövlətin idarəsi altında olan yerlər; 3) tərkibində muxtar vilayət olan böyük inzibati-ərazi bölgüsü.

Özünüidare – 1) siyasi ağıllığı inkar edən xalq hakimiyyəti forması; 2) idarəetmə prosesini yerlərdə həyata keçirən yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti.

Ö. bir xalq hakimiyyəti forması kimi özünütəşkiləmə, özünütənzimləmə və öz-özünə fəaliyyət göstərmə üsullarına əsaslanır və hər cür xüsusi məcburetmə aparatının zəruriliyini inkar edir. Ö.-nin xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır: hakimiyyətin bütün kollektivə mənsub olması və onun ya cəmiyyət üzvləri, ya da seçili orqanlar tərəfindən həyata keçirilməsi; eyni vaxtda idarəetmənin subyekt və obyektinin “bir şəxs” əlində cəmlənməsi; ümumi razılıqla qəbul olunmuş sosial normalar vasitəsilə cəmiyyətin özünü tənzimləməsi; ümumi işlərin birgə görülməsi və ictimai maraqların qorunması. Ö. prinsiplərinin əsası dövlətəqədərki cəmiyyətlərdə – icmalarda, tayfa yığıncaqlarında, hərbi demokratiyalarda və s. qoyulmuşdur. Ö. bir çox tarixi formaları, eynilə demokratik prinsiplərə uyğun bir şəkildə qurulmuşdur: azlığın çoxluğa tabe olması; formal bərabərlik; maraqların azad ifadə olunması; hamı tərəfindən qəbul olunmuş hüquqlar və vəzifələr; nümayəndəlik elementlərinin uyğunluğu və öz iradəsini birbaşa bildirmə. Demokratiyadan fərqli olaraq Ö. həm siyasi, həm də qeyri-siyasi xüsusiyyətlərə malik olur. Bundan

Özünüidare

əlavə, Ö. müəyyən ərazini və professional (sənət, peşə sahibi) icmanı birləşdirir və lokal səciyyə daşıya bilər.

Ö.-nin digər növü – yerli özünüidarəetmədir. Yerli özünüidarəetmə orqanları dövlət hakimiyyəti sistemində daxil ola da, olmaya da bilər. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən (IX fəsil) onlar müstəqil olaraq bələdiyyə mülkiyyətini idarə edir, yerli bütçəni formalaşdırır, təsdiqləyir və ondan istifadəni həyata keçirir, yerli vergiləri müəyyənləşdirir və onun yığımı ilə məşğul olur, ictimai nizam-intizam nəzarət edir, həmçinin yerli əhəmiyyətli digər məsələləri həll edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında yerli özünüidarəetmənin xalq hakimiyyətinin, onun hüquqi, iqtisadi və maliyyə əsaslarının müəyyənləşdirilməsindəki rolu göstərilir, onların həyata keçirilməsinə dövlət təminatının verildiyi bildirilir. Həmin qanuna əsasən ölkənin bütün ərazisində yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə) orqanları təşkil olunmuşdur. Onların əsas məqsədi əhalinin tarixi və digər etnik ənənələrini nəzərə almaqla, onun yerli səciyyə daşıyan bütün məsələlərini həll etməkdən ibarətdir.

Yerli özünüidarəetmə orqanları alternativ xidmətlər yaratmaqla ictimai xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltməyi, cəmiyyətin məlumatlandırılmasını yaxşılaşdırmağa çalışmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmənin inkişafı sahəsində dövlət siyasəti işlənilib hazırlanmış və hazırda uğurla həyata keçirilməkdədir. Bu da bələdiyyələrin dövlət quruluşunda mövqelərinin möhkəmlənməsinə və onların real müstəqilliyinin təmin olunmasına şərait yaradacaqdır.

P

Pablik rileyşnz (ing. *public relations* ictimaiyyətlə əlaqələr) – müxtəlif hökumətin və təşkilatların ictimaiyyətlə qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq sahəsində fəaliyyəti.

İlk dəfə bu ifadəni ABŞ-ın Prezidenti T.Cefferson 1807-ci ildə özünün "Konqresə yeddinci müraciəti"nin qaralmasında pozulmuş "fikir durumu" sözlərinin əvəzinə yazaraq rəsmi istifadə etmişdir.

P.r. müasir kommunikasiya texnologiyalarının, yəni ünsiyyət, fikir mübadiləsi və qarşılıqlı anlaşma üçün xüsusi mexanizmlərin işlənməsi ilə məşğul olur. P.r. idarəetmə funksiyası olmaqla, müxtəlif təşkilatlar və kütlə arasında qarşılıqlı faydalı münasibətlər qurur və onları himayə edir ki, bu da hər hansı bir təşəbbüsün uğurunu, yaxud uğursuzluğunu müəyyən edir.

P.r.-in funksiyaları aşağıdakılardır: 1) təşkilatın daxilində və ondan kənarında şüurun, rəylərin, münasibətlər və davranışın monitorinqi (izlənilməsi); 2) siyasətin, prosedur və hərəkətlərin ictimaiyyətə təsirinin analizi; 3) təşkilat və ictimaiyyət arasında ikitərəfli münasibətlərin qurulması və onların qorunması və s.

Pablisiti (ing. *publicity*) – məşhurluq, populyarlıq; təşkilatın fəaliyyətinin, onun nailiyyətlərinin kütləvi informasiya vasitəsilə reklam edilməsi.

Pakt (lat. *pactum* müqavilə) – bəy-nəlxalq müqavilə.

Parafama (< fr. *paraphe* qısaltılmış imza) – müqavilə mətninin autentikliyinə (əslinə uyğunluğunun) danışıqlar aparən dövlətlərin səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən təsdiqlənməsi. P. müqavilənin razılaşdırılmış mətninin qəti olduğunu sübut edir.

Pareto (Pareto) Vilfredo (1848-1923) – italyan iqtisadçısı, sosioloqu və politoloqu, elitələr nəzəriyyəsinin banilərindən biri.

P. belə bir tezisdən çıxış edir ki, insanlar bir-birindən fiziki, mənəvi və intellektual cəhətdən fərqlənirlər. İstənilən sahədə yüksək nəticələrə nail olan fərdlərin məcmusunu P. elita adlandırır və onu hakim və qeyri-hakim hissələrə böldürdü. Hakim elitaya, onun fikrinə, idarəetmədə birbaşa, yaxud dolayı iştirak edən qruplar aiddir. Məhz hakim elita cəmiyyətdə bütün hakim yüksəklikləri ələ alaraq hakimiyyəti həyata keçirir. O, cəmiyyətdə özünün mövcudluğuna təhlükə törədən istedadlı insanların meydana çıxmasına yol vermir. Elitaların "dövriyyəsi" nə P. ictimai tərəqqinin başlıca hərəkətverici qüvvəsi kimi baxır.

P.-ya görə, elitələrin iki tipi mövcuddur ki, onlar ardıcıl olaraq bir-birini əvəz edirlər. Birinci tip – "aslanlar"dir, onlara ifrat mühafizəkarlıq, sərt "güc" idarəetmə metodları səciyyəvidir. İkinci tip – "tülkülər"dir, demaçoqluq, aldatmaq, siyasi kombinasiyalar ustaları. Sabit siyasi sistem "aslanlar" elitəsinin üstünlüyü ilə səciyyəvədir, əksinə qeyri-sabit sistem pragmatik düşüncə enerjili xadimlərin, yenilikçilərin, kombinatorların vilfasını tələb

edir. "Aslanlar"ın elitəsi üstünlük təşkil edən cəmiyyət dərəcəsidir, "tülkülər" elitəsi cəmiyyətə dinamizm verir. Elitaya "tülkülər" və "aslanlar"ın proporsional axını təmin olduqda sosial tarazlıq mexanizmi normal işləyir. Dövriyyənin dayandırılması hakim elitənin "tülkülər"in üstünlüyü ilə çevrilməsinə (pisləşməsinə, cırlaşmasına) gətirib çıxarır, onlar da zaman keçdikcə despotizmin və sərt yəzirtmə və despotizmin tərəfdarları olan "aslanlar"a çevrilirlər. P. görə, Hakimiyyət elita tərəfindən iki üsuldən biri ilə həyata keçirilir – güc vasitəsilə, yaxud hiylənin və "spekulyasiyalar" məharətinin köməyi ilə özünün konsepsiyasında alim hakimiyyətin gücdən istifadəsinin zəruriliyinin əsaslandırılmasına xüsusi yer ayırır. Güc – hakimiyyətin təzahürü, humanizm – onun zəifliyinin əlamətidir.

Əsas əsəri: üç hissəli "Ümumi sosiologiya üzrə traktat" (1916).

Pariya – 1) paryalar – Cənubi Hindistanda aşağı kastalardan biri ("toxunulmazlar"); 2) hüquqsuz, səfil, məzlum insan.

Paritet (< lat. *paritas* (*paritatis*) bərabərlik) – tərəflərin eyni vəziyyətdə olması, bərabər hüquqluğu, bərabərliyi.

Parlament (alm. *parlament*, ing. *parliament*, fr. *parlement* < fr. *parler* danışmaq) – demokratik dövlətlərdə ali nümayəndəlik və qanunvericilik orqanının adı. P. ilk dəfə İngiltərədə (1265) təbəqə, silk nümayəndəliyi orqanı kimi

çağırılmışdır, real mahiyyətini isə XVII-XVIII əsrlər burjuva inqilablarından sonra tapmışdır.

P. siyasi institut kimi əsas funksiyaları: müxtəlif sosial təbəqələrin maraqlarının təmsilçiliyi; ictimai inkişafın alternativlərinin seçilməsi və müəyyən edilməsi; qanunların işlənilməsi və qəbulu; icraedici hakimiyyətin hökumətin fəaliyyəti üzərində siyasi nəzarət; qəbul olunmuş qərarların legitimliyinin təmin edilməsi.

P. strukturu və səlahiyyət həcminə görə fərqlənirlər. Strukturuna müvafiq olaraq onlar birpalatalı və ikipalatalı olaraq bölünürlər. Birincilər əsasən inkişafda olan ölkələrdə olurlar. İkipalatalı P. dünyanın əksər ölkələrində fəaliyyət göstərir.

İkipalatalı P. aşağı palata və birpalatalı P. yalnız birbaşa (ABŞ, İtaliya), yaxud dolayı (çoxpilləli) seçkilər yolu ilə formalaşır (Hindistan, Fransa), onun bəzi üzvləri yerləri irsi, yaxud təyinat qaydasında tuturlar (Böyük Britaniya, Kanada).

Müasir P.-in səlahiyyətləri mütləq müəyyən olunmuş (ABŞ, Fransa); mütləq qeyri-müəyyən olunmuş (Böyük Britaniya, İtaliya, İrlandiya); nisbi müəyyən olunmuş (AFR, Hindistan) olur.

Azərbaycan Respublikasının P.-i Milli Məclisdir. Qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirir, birpalatalıdır, 125 deputatdan ibarətdir. Milli Məclisin deputatları majoritar seçki sistemi, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilir; hər çağırışın səlahiyyət müddəti 5 ildir.

Parlament müzakirələri

Parlament müzakirələri – parlamentin, yaxud onun ayrıca palatasının plenar iclasında qanun və ya qətnamə layihələrinin deputatlar tərəfindən müzakirəsini nəzərdə tutan fəaliyyət forması.

Parlament sessiyası – (lat. *sessio* iclas) – parlamentin və onun komissiyalarının geniş iclaslar keçirdiyi müddət. Növbəti və növbədənəkar P.s. olur.

Parlamentari (alm. *parlamentarier*) – parlamentin deputatı.

Parlamentarizm – nümayəndəli qanunvericilik orqanının – parlamentin digər dövlət orqanlarına münasibətdə formal aliliyi olmaqla qanunverici və icraedici funksiyaların dəqiq bölüşdürülməsi ilə səciyyələnən idarəetmə sistemi. P. şəraitində hökumət parlament tərəfindən formalaşır və onun qarşısında məsuldur.

Parlamentlararası İttifaq (Pİ) (İnterparliamentary Union) – müxtəlif dövlətlərin milli parlament qruplarını özündə birləşdirən ən nüfuzlu beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarından biri. 1889-cu ildə yaradılmışdır. Onun tərkibinə 120 dövlətin parlamentlararası qrupu daxildir.

Pİ məqsədi – bütün parlament üzvlərinin şəxsi əlaqələr qurmasını təqdir edərək onların birgə köməyi ilə beynəlxalq sülhü qoruyub saxlamaqdan, əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Pİ qeyri-hökumət təşkilatı olduğu üçün onun qəbul etdiyi qərarların üzv dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsi

Parlamentlararası İttifaq (Pİ)

o qədər də vacib sayılır. Lakin dünyanın əksər ölkələrinin qanunvericilik orqanlarının nümayəndələrinin fikirlərini əks etdiriyinə görə, həmin qərarlar dünya ictimaiyyətinə, hökumətlərə və beynəlxalq təşkilatlara təsirsiz ötürülmür. Pİ BMT-də birinci dərəcəli məsləhətçi statusuna malikdir. O BMT-nin katibliyi və digər ixtisaslaşmış qurumları, həmçinin YUNESKO ilə hərtərəfli əməkdaşlıq edir.

Pİ-nin ali orqanı – hər il keçirilən Parlamentlararası konfransdır. Konfranslararası müddətdə təşkilata rəhbərliyi Parlamentlararası Şura həyata keçirir, ona hər milli parlament qrupundan iki nümayəndə daxildir. Şuranın sədri dörd ildən bir seçilir və o, Pİ-nin İcra Komitəsinə – inzibati orqanın fəaliyyətinə də rəhbərlik edir. Hansısa bir məsələnin baxılmasını, konfransın qətnaməsinin layihəsi hazırlanmasını mütəmadi fəaliyyət göstərən tədqiqatçı komissiyalar həyata keçirirlər: siyasi məsələlər, beynəlxalq təhlükəsizlik və tərsilah üzrə; parlament, hüquqi məsələlər və insan hüquqları üzrə; iqtisadi və sosial məsələlər üzrə; təhsil, elm, mədəniyyət və ətraf mühit məsələləri üzrə; özünüidarəolunmayan ərazilər və etnik məsələlər üzrə.

Başda dörd il seçilmiş Baş katib olmaqla Pİ Katibliyi Cenevrədə yerləşir.

Pİ dünyada parlament dialoqunun genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi işində olduqca əhəmiyyətli rol oynayır, xalqlar arasında sülhün və əməkdaşlığın təmin olunması, nümayəndəli demokratiyanın daha da möhkəmləndirilməsi işinə xidmət edir. Pİ eyni

Parlamentli monarxiya

zamanda BMT-nin səylərini dəstəkləyir və onunla sıx əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Pİ-n 1993-cü il aprelin 12-17-də Dehliyə keçirilmiş 89-cu konfransında bu təşkilatın üzvü seçilmişdir.

Parlamentli monarxiya – konstitusiyalı monarxiyanın iki növündən biri (dualist). Bu idarəçilik formasında monarx öz funksiyasını nominal şəkildə yerinə yetirir. Hətta konstitusiyaya ilə ona böyük səlahiyyətlər verilsə də (məs., Niderlandda, Daniyada), o, konstitusiyahüquqi qaydalara əsasən öz vəzifəsindən müstəqil istifadə edə bilmir. Belə ki, monarx tərəfindən qəbul olunmuş qərarlar (aktlar) nazirlər tərəfindən təsdiq olunmalıdır. Bəzi ölkələrin konstitusiyalarında (Yaponiya, İsveç) monarx üçün formal da olsa heç bir vəzifə nəzərdə tutulmur. P.m. hökumət faktiki olaraq parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır. Konstitusiyaya əsasən parlament dövlətin ali orqanı sayılır.

Parlamentli respublika – respublika idarə formasının bir növü. P.r. onunla səciyyələnir ki, parlament formal olaraq onun qarşısında siyasi məsuliyyət daşıyan hökuməti formalaşdırır və prezident seçən (birbaşa, yaxud xüsusi seçənlər kollegiyası tərkibində) tamhəkimyyətli orqandır. Prezident özünün səlahiyyətlərini, bir qayda olaraq, yalnız Baş nazirin başçılıq etdiyi hökumətin təklifi ilə icra edir. Əgər hökumət parlament çoxluğunun dəstəyini itərsə, parlament hökumətə etinasızlıq rəyini ifadə etməklə onu istefaya göndərə

Parsons Tolkott

bilər. Belə halda prezident hökumətin təklifi ilə parlamenti buraxmaq və vaxtından əvvəl seçkilər təyin etmək hüququna malikdir. P.r-nın klassik modeli İtaliyada və AFR-da mövcuddur.

Parsons (Parsons) Tolkott (1902-1979) – görkəmli amerikalı sosioloq, Harvard Universitetinin professoru, sosiologiya bölməsinin rəhbəri. Peşəkar sosiologiyanın inkişafında, özünün prezidenti olduğu Amerika sosioloji assosiasiyasının yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. P. sosiologiyada hərəkət nəzəriyyəsi və sistemli-funksional məktəbinin yaradıcısıdır.

P.-un fikrincə, cəmiyyət nisbətən davamlı, yaxşı inteqrasiya olunmuş sabit strukturudur; cəmiyyətin hər bir elementinin müəyyən funksiyası var, yəni sistemin davamlılığının saxlanmasına hansısa töhfə verir; sosial strukturun işləməsi cəmiyyət üzvlərinin sabitliyi və inteqrasiyanı təmin edən dəyərlər konsensusuna əsaslanır. P. cəmiyyətin sabitliyinin bir sıra "funksional zəminlərinə" ifadə edir ki, onların da təmin edilməsi sosial sistemi mövcud yaranmış normalar və dəyərlər çərçivəsində saxlamağa imkan verir. Bu, birincisi, həmin cəmiyyətin xeyli hissəsinin əsas bioloji və psixoloji tələbatlarının ödənilməsidir. İkincisi, fərdlər cəmiyyətdə hakim olan normalara müvafiq tərbiyə edən "sosial nəzarət" orqanlarının səmərəli fəaliyyətidir. Üçüncüsü, fərdi motivasiyaların ictimai məqsədlərlə üst-üstdə düşməsidir ki, bununla əlaqədar da fərdlər onların üzərinə qoyulan vəzifə və funksiyaları yerinə yetirirlər.

Partikulyarizm

P. sosial sistemə qarşı onun qorunub saxlanılması və mövcudluğunu təmin edən dörd əsas funksional tələbi ifadə edir: adaptasiya, məqsədəçatma, inteqrasiya və modelin müdafiəsi. Adaptasiya funksiyasını iqtisadi yarım sistem təmin edir; məqsədəçatma funksiyasını – siyasi yarım sistem, inteqrasiya funksiyasını – hüquqi institutlar və ənənələr; modelin müdafiəsi funksiyasını – inanclar sistemi, əxlaq və sosiallaşma agentləri (aile, təhsil müəssisələri və s.).

P.-un işlədiyi struktur – funksional metod müasir siyasi elmdə səmərəli istifadə olunur.

Əsas əsərləri: “Sosial hərəketin strukturu” (1937), “Sosial sistem” (1951), “Hərəket nəzəriyyəsi və insanın mövcudluğu” (1978).

Partikulyarizm (< lat. *particularis* qismən, xüsusi, istisna təşkil edən) – xüsusi məqsədlər və maraqların (şəxsi, yaxud qrup) üstünlüyünə əsaslanan sosial və siyasi fəaliyyət prinsipi.

Partisipator demokratiya (iştirak demokratiyası) nəzəriyyəsi – klassik demokratiya nəzəriyyəsinin əsas ideyasına – sadə insanların özlərini idarə etməsi ideyasına sadıq qalan nəzəri sistem. Plüralistlər və elitistlərdən fərqli olaraq onlar (C.Volf, F.Qrin, B.Barber) hesab edirlər ki, siyasi hakimiyyətin demokratik sistemi hələ var gücü ilə işləmir və buna görə də daha səmərəli siyasi qərarların qəbulu prosesinə geniş xalq kütlələri cəlb olunmalıdır. Elitistlərdən fərqli olaraq onlar

Partiya sistemi

qeyd edirlər ki, əhəlinin antidemokratik mövqeyi onların təbiətinə xas olan əlamət deyildir, bu lazımcına təlim-tərbiyənin zəifliyi və iqtisadi bərabərsizliyin mövcudluğu üzündən irəli gəlir. P.d.n. tərəfdarları hesab edirlər ki, “azadlığın paradokslarından” ancaq o zaman qaçmaq olar ki, əhəlinin əksəriyyəti ya özünə tiran seçsin, ya da özü bir tiran olsun. Elitaların tiranlıqına qarşı yaxşı informasiyaya malik cəmiyyət gərəkdir ki, o ümumi seçkilər və nümayəndəli təşkilatlar vasitəsilə demokratik nəzarəti həyata keçirə bilsin. K.Makfersonun fikrinə, böyük cəmiyyətlərdə demokratik iştirak elə təşkil olunmalıdır ki, burada birbaşa demokratiya ilə nümayəndəli demokratiyanın “piramidal sistemi yaradılsın”. Bu zaman nümayəndələr ümumi iradənin formalaşmasında vasitəçi rolunu oynamalı, onlara etimad göstərənlərin maraqlarına xidmət etməlidirlər, başqa sözlə, bu proses cəmiyyətin, yəni idarəolunların idarəedənlər üzərində müəmmadi və ciddi nəzarətinin təşkili deməkdir.

Partiya sistemi – siyasi həyatda, hakimiyyət uğrunda mübarizədə və onun istifadə olunmasında iştirak edən partiyaların, onların bir-biri ilə və dövlətlə münasibətlərinin məcmusu, partiyaların hakimiyyət və onun həyata keçirilməsi uğrunda mübarizədə qarşılıqlı əlaqə və rəqabət mexanizmi.

P.s.-nin müxtəlif növləri mövcuddur. Siyasi sistemin, siyasi rejimin tipinə görə demokratik (liberal-demokratik), avtoritar və totalitar P.s. seçilir. Hakimiyyət

Partologiya

uğrunda mübarizə aparan, onun istifadəsinə təsir edən partiyaların sayına görə aşağıdakı P.s. olur: birpartiyalı (despotik, demokratik); bırıyırmpartiyalı, yeni üstünlük təşkil edən partiya daha az populyar partiyalarla koalisiyada; ikipartiyalı (birpartiyalı); ikiyırmpartiyalı, yeni iki nüfuzlu partiya ilə yanaşı üçüncü cəmiyyətdə daha az təsirə malik olan partiya da seçkilərdə səs toplayır (15-20%) və hakimiyyətin istifadə olunmasında iştirak edir; nəhayət, çoxpartiyalı.

Demokratik, hüquqi dövlət quran müstəqil Azərbaycan Respublikasında formalaşmış partiya sistemi tipinə görə çoxpartiyalı sistemdir. Hazırda ölkədə siyasi plüralizmin, çoxpartiyalılığın inkişaf etdiyi şəraitdə 60-dan artıq qeydiyyatdan keçmiş siyasi partiya dövlətin yaratdığı əlverişli və sağlam rəqabətlik mühitində azad fəaliyyət göstərirlər (bax: *Çoxpartiyalı sistem*).

Partologiya (< lat. *part* hissə, qrup + *yun. logos* təlim) politologiyanın siyasi partiyaları öyrənən hissəsi.

Pasifizm (lat. *pacificus* sakitləşdirən, barışdırın) – 1) hər cür müharibələri pisləyən və yer üzündə sülhü tələb edən dünyagörüşü; 2) XIX əsrin ikinci yarısında formalaşmış, hər cür müharibələrə qarşı prinsiplə çıxış edən beynəlxalq antimüharibə hərəkatı.

Passiv seçki sistemi – seçkili dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçilmək hüququ (yəni namizəd qismində qeydiyyata alınmaq, digər nami-

Passiv seçki sistemi

zədlərlə bərabər seçkiqabağı təbliğat və təşviqat aparmaq, namizədin qanunla nəzərdə tutulan bütün digər hüquqlarından istifadə etmək hüququ).

P.s.s. həmin dövlətin aktiv seçki hüququna malik olan vətəndaşlarına verilir. Bir çox dövlətlərdə P.s.s.-nə malik olmaq daha yüksək (fəal seçki hüququ ilə müqayisədə) seçki senzləri ilə şərtlənir: yaş, təhsil, xidməti. P.s.s.-nin həyata keçirilməsi üçün ümummilli nümayəndəli orqana seçkilər zamanı Kanadada, Argentinada, Belçikada, Kosta-Rikada və bəzi digər ölkələrdə mülkiyyət senzləri müəyyən olunmuşdur. Daha tez-tez P.s.s. yüksək yaş senzi ilə məhdudlaşdırılır, özü də ki, bu senz parlamentlərin yuxarı palatalarına seçkilərdə xüsusilə yüksəkdir. ABŞ, Yaponiya, Hindistanda parlamentin aşağı palatasına seçkilərdə P.s.s. 25 yaşına, yuxarı palataya isə – 30 yaşına, Fransa və Rumıniyada – müvafiq olaraq 23 və 35 yaşına, İtaliyada – 25 və 40 yaşına, Çexiyada – 21 və 40 yaşına çatmış vətəndaşlar malikdir.

Birpartiyalı parlamentli bir sıra dövlətlərdə (məs., Cibuti, Malavi) mövcud olan tələbə görə, P.s.s.-nə malik olmaq üçün hakim siyasi partiyaaya mənsub olmaq zəruridir.

Azərbaycan Respublikasında yaşı 25-dən aşağı olmayan vətəndaşlar birpalatalı parlament olan Milli Məclisə, yaşı 35-dən aşağı olmayanlar (Azərbaycan Respublikasının ərazisində 10 ildən artıq daimi yaşamaq şərti ilə) prezident seçilmək hüququna malikdirlər. Azərbaycan Respublikasının Konstitu-

Paternalizm

siyasına görə, yalnız ikili vətəndaşlığı olan, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olan, fəaliyyət qabiliyyətsizliyi məhkəmə tərəfindən təsdiq edilən, ağır cinayətə görə məhkum olunmuş şəxslərə seçilmək hüququ verilmir.

Paternalizm (lat. *paternus* atalıq) – 1) hakim elitələr və qeyri-elitər qrupları arasında qarşılıqlı əlaqələrin tipi. Burada birincilər ikincilərin sosial dəstəyi və müdafiəsinə onlar tərəfindən göstərilən loyallıq və dəstəyə əvəz olaraq təminat verirlər; 2) iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Qərbi Avropa ölkələrində, Amerika və Yaponiyada menecment (firmaların, korporasiya və müəssisələrin idarə heyətləri) tərəfindən həyata keçirilən xeyriyyəçilik, “atalıq qayğısı” ideologiyası, siyasəti və təcrübəsidir.

Pauper (lat. *pauper* yoxsul) – yoxsul; yaşamaq üçün hər cür vasitələrdən məhrum olmuş insan.

Pentaqon (ing. *Pentagon* < yun. *Pentagonon* beşbucaq) – Vaşinqtonun yanında ABŞ-in Müdafiə Nazirliyinin yerləşdiyi beşbucaqlı bina; ABŞ-in hərbi idarəsi.

Periferiya (yun. *periphēria* ətraf) – 1) nəyinsə mərkəzi hissəsindən fərqli olaraq xarici hissəsi; 2) mərkəzdən uzaq yer, həmçinin mərkəzlərdən fərqli olaraq yerli təşkilatlar, müəssisələr.

Persona grata (lat. *persona grata* hərf. arzu olunan şəxs) – təyin olduğu ölkənin hökuməti tərəfindən diploma-

Peyn Tomas

tik nümayəndəliyin başçısı qismində təyinatına razılıq verilən diplomatik nümayəndə; özünün qalacağı ölkəyə daxil olmaq üçün icazə almış istənilən digər diplomatik işçi.

Persona non grata (lat. *persona non grata* hərf. arzu olunmayan şəxs) – təyin olması nəzərdə tutulan ölkənin hökuməti tərəfindən diplomatik nümayəndəliyin başçısı qismində təyinatına razılıq verilməyən şəxs; qaldığı ölkənin hökuməti tərəfindən müəyyən səbəblərə görə ölkədən getmək barədə tələb təqdim olunan istənilən diplomatik işçi.

Personifikasiya (< lat. *persona* şəxsiyyət + *facere* etmək) – abstrakt anlayışlara, təbiət hadisələrinə insani keyfiyyətlərin verilməsi, onların canlandırılması, şəxsləşdirilməsi.

Petisiya (< lat. *petitio* xahiş) – bir qrup vətəndaşlar adından ali hakimiyyət orqanlarına verilən yazılı ərizə.

Peyn (Payne) Tomas (1737-1809) – ingilis-amerikan mütəfəkkiri, siyasi xadim, ABŞ-in müstəqilliyi uğrunda müharibənin və 1789-cu il Fransa inqilabının iştirakçısı. P.-in işləri İngiltərə monarxiyasının kəskin tənqidi ilə və Amerikanın müstəmləkə asılılığından azadlığı uğrunda mübarizəyə çağırışla fərqlənir. P. təbii-hüquq nəzəriyyəsinin və ictimai müqavilə doktrinasının tərəfdarı olmuşdur. Onun siyasi ideali – burjuva-demokratik respublikası, xalq suverenliyi və ümumi seçki hüququdur. P.-in anonim çap etdiyi “Sağlam düşüncə” pamfleti ABŞ-in müstəqilliyi

Platon

uğrunda müharibə illərində ən populyar əsərlərdən biri olmuşdur.

P.-in fikrincə, nümayəndəli hakimiyyətin ən yaxşı forması odur ki, vətəndaş hüquqları və təhlükəsizliyinin “ən az məsrəf və ən çox fayda ilə” mühafizə etməsinə imkan versin. P. bütün “insanlar bərabər doğulur, eyni ayrılmaz təbii hüquqlara malikdirlər tezisindən” çıxış edərək, insanın təbii hüquqlarını onun cəmiyyətdə yaşamaq zərurətindən yaranan vətəndaş hüquqlarının yeganə mənbəyi və əsası hesab edir. Onun nəzəriyyəsində cəmiyyət və dövlət dəqiq fərqləndirilir: “Birincisi – müdafiəçidir”, “ikincisi – cəzalandırandır”.

P.-in siyasi ideyaları ABŞ-in Müstəqillik Bəyannaməsinin və Konstitusiyasının hazırlanmasında böyük rol oynamışdır.

Əsas əsərləri: “Sağlam düşüncə” (1776), “İnsan hüquqları” (1791), “İdrak esri” (1794).

Platon (e.ə. 437-347) – yunan filosofu və siyasi mütəfəkkiri. P.-ün siyasi baxışları “Dövlət”, “Siyasətçi” və “Qanunlar” dialoqlarında ifadə olunmuşdur.

“Dövlət” dialoqunda P. birincilər sırasında idarəetmə formalarının xarakterizə edilməsinə müraçibət etmişdir. Mütəfəkkir tərəfindən dövlətin qeyri-mükəmməl, mənfi tipləri təsvir edilir: timokratiya (şöhrətpərəstlərin hakimiyyəti), oliqarxiya (varlıların hakimiyyəti), demokratiya (yoxsul çoxluğun hakimiyyəti), tiraniya. Bu dövlət tiplərinə qarşı P. ideal dövləti – filosof-müdrüklərin ədalətli idarəçiliyini qoyur, çünki əsil

Plebisit

bilik yalnız bu “nadir insanlara” müəyyən olur.

İdeal dövləti konstruksiya edərək, P. ədalətli insan və ədalətli dövlət arasında müqayisə aparır. Belə ki, insan ruhunun üç başlanğıcına – şüurlu, qəzəbli və tamahkar – dövlətdə üç oxşar başlanğıc uyğun gəlir – məşvərətçi, müdafiəçi və işgüzar. Onlara isə üç təbəqə uyğundur – hökmdarlar, döyüşçülər və istehsalçılar (sənətkarlar və əkinçilər).

Ədalət ondan ibarətdir ki, hər bir hissə özünün işi ilə məşğul olsun və başqalarının işinə qarışmasın. Bundan başqa, ədalət bütövlük naminə bu hissələrin müvafiq iyerarxiya təbəçiliyini tələb edir: düşünmək qabiliyyətini (yəni filosoflara təbə olmağı, çünki bu bacarıqların daşıyıcılarına hökmdarlıq etmək yaraşır); qəzəbli hissəyə (yəni döyüşçülərə – birinci hissəyə təbə olmaqla silahlı müdafiəçi olmaq); bu hissələrin hər ikisi “öz təbii təbiətinə görə var-dövlət hərisi” olan tamahkar hissəni (sənətkarları, əkinçiləri və digər istehsalçıları) idarə edirlər.

P.-ün siyasi ideali şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin polisində mütəəssir olmalarını nəzərdə tutur. Onun ideal dövləti özünün filosofları ilə müdrükdir, qoruqçuları ilə cəsarətlidir, fiziki əmək adamlarının itaətliyi ilə idraklıdır. P.-ün fikrincə, dərrakəliyin, cəsarətliyin və itaətliyin məziyyətlərinin uyğunlaşdırılması ədalətli dövlət quruluşunu xarakterizə edir.

Plebisit (lat. *plebiscitum*; *plebs* < sadə xalq + *scitum* qərar) – ümumxalq səsverməsi, referendum.

Plebissitar demokratiya nəzəriyyəsi

Plebissitar demokratiya nəzəriyyəsi – onun əsasını M.Veber qoymuşdur. Onun fikrincə, partiyaların inkişafı ilə əlaqədar olaraq, siyasi nümayəndəliyin və hakimiyyətin siyasi təşkilinin xarakteri dəyişir. Siyasi təsir gücünə partiya aparatına – “maşınına” nəzarət edən və parlamentdən kənarında olan şəxslər malik olurlar. Partiya liderlərinin nəzarəti altında olmasından istifadə edərək partiya aparatı parlamentdən yan keçərək hakimiyyətə gələ bilər. Plebissitar demokratiya “millət rəhbərinin” legitimliyini təsdiqləyən bir mənbədir. Onun qarşısında duran əsas məqsəd – milli siyasi inteqrasiyanın təmin edilməsi və bütün dövlət hakimiyyəti orqanları üzərində nəzarət etməkdən ibarətdir. Plebissitar rəhbərlik demokratiyasının mərkəzində bir-baş a xalq tərəfindən seçilən xarizmatik lider durur ki, o da parlamentin başı üzərindən kənarında fəaliyyət göstərmək imkanına malik olur. Eyni zamanda lider seçicilər qarşısında siyasi məsuliyyət daşıyır və onun bürokratiya üzərində nəzarət səlahiyyəti vardır. Beləliklə, P.d.n.-ndə xalqın, fərdin siyasi proseslərdə iştirakına çox az və məhdu yer verilir. Onların ancaq seçkilərdə iştirakı nəzərdə tutulur. Veber hesab edir ki, siniflərdən və sosial qruplardan kənar olan və heç bir bürokratik iyerarxiy strukturla bağlı olmayan xarizmatik lider bütün milləti öz ətrafında birləşdirən, fərdi hər şeyə hakim olan “sosialist kollektivizmin” bürokratik hücumundan qoruya bilər. Bir çox politoloqlar Fransada Şarl de Qol tərəfindən yaradılmış siyasi sistemi plebissitar demokratiyanın modeli hesab edirlər.

Plexanov Georgi Valentinoviç

Plebs (lat. *plebs* sadə xalq) – 1) Qədim Romada – azad əhalinin əksinə olaraq ilk dövrlərdə siyasi hüquqlardan istifadə etməyən böyük əhali kütləsi; 2) Qərbi Avropada orta əsrlərdə və sonrakı dövrdə şəhər yoxsulluğunun geniş təbəqələri.

Plexanov Georgi Valentinoviç (1856-1918) – görkəmli filosof, sosioloq, ictimai fikir və mədəniyyət tarixçisi, publisist, rus marksizminin “atası”. P. iyirmi yaşında Rusiyada ilk siyasi nümayişin (1876) təşkilatçılarından biri kimi çıxış edərək peşəkar inqilabçı olur. Bundan sonra “Земля и воля” (“Torpaq və azadlıq”) gizli inqilabi xalqçılıq təşkilatının fəaliyyətində iştirak edir, onun parçalanmasından sonra isə – “Черный преден” təşkilatında fəaliyyət göstərir. P. 1883-cü ildə V.İ.Zasuliç, L.Q.Deyç, P.B.Akselrod və V.N.İqnatovla birgə Rusiyada marksist ideyalarının yayılması və Rusiya sosial-demokratiyasının formalaşması üçün sosial baza olmuş “Əmək azadlıq qrupu” adlı ilk rus marksist təşkilatını yaradırlar. P. Rusiya sosial-demokrat fəhlə partiyasının ilk proqramının müəlliflərindən biridir (1903).

P.-un marksist kimi başlıca xidmətlərindən biri Rusiya inqilabi hərəkatında proletariatin hegemonluğu ideyasının irəli sürülməsi və əsaslandırılmasından ibarət olmuşdur. O, hesab edirdi ki, Rusiya 1861-ci il islahatından sonra kapitalist inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur ki, bunun da nəticəsində yeni inqilabi qüvvə olan proletariat sayca artır və möhkəmlənir. P. həm də hesab

Plexanov Georgi Valentinoviç

edirdi ki, Rusiyada əvvəl mütləqiyətə devirən burjuva-demokratik inqilab baş verəcək, sonra isə çox, yaxud az uzunmüddətli dövrdən sonra (o, müddələri göstərmirdi) sosialist inqilabı baş verməlidir və fəhlə sinfinin hakimiyyəti – proletariatin diktaturası qurulacaqdır. P. əsaslandırmışdı ki, burjuva inqilabının başlıca hərəkətverici qüvvəsi burjuaziya deyil, proletariat olacaqdır. Bu müddəaların hər biri təkə Rusiyanın sosialist nəzəriyyələri üçün deyil, həm də marksizm nəzəriyyəsi üçün də prinsipcə yeni olmuşdur.

P. 1885-ci ildə “Bizim fikir ayrılıqlarımız” adlı əsərində sonralar Rusiya sosial-demokrat partiyasının menşevik platformasının əsaslarını təşkil edən nəticəyə gəlmişdir. Rusiyada kapitalizmin bərqərar olması uzunmüddətli olmayacaq, çünki inqilab qaçılmazdır, lakin o, tez-tələsik sosialist eksperimentlərindən çəkindirirdi. İnqilabi çağırılıq bir qrup inqilabçının hakimiyyəti vaxtından əvvəl ələ keçirməsinə gətirib çıxaracaq, onlar da hökmən sosializmi dekret edəcəklər. Belə halda baş vermə inqilab, qədim Çin, yaxud Peruvian imperiyaları kimi, siyasi eybəcərliyə, kommunist astarı üzərində yenilənmiş çar despotizminə gətirib çıxara bilər.

P. sui-qəsdliyin, yakobinçi inqilabın, inqilabçı partiya tərəfindən hakimiyyətin dərhal ələ keçirilməsinin qəti əleyhinə olmuşdur. Fəhlə sinfinin azad olunması inqilabi dərəynin yox, fəhlələrin özlərinin işi olmalıdır. Bunun üçün sənayenin inkişafı əsasında fəhlələrin sayının artırılması, təşkilatlanmış partiya azlığının deyil, fəhlə sinfinin

Plüralizm

özünün şüurunun inqilablaşdırılması zəruridir. Əgər fəhlə sinfi inqilaba hazırlanmayıbsa və bunun üçün şərait yetişməyibse, diktatura kömək etməz. O, hakimiyyətin dərhal ələ keçirilməsi ideyasını gələcək irtica ilə nəticələnən çox böyük bədbəxtçilik hesab edirdi.

P. özünün başlıca vəzifəsini sosializm haqqında marksist təliminin təbliği hesab etməklə yanaşı başa düşürdü ki, Rusiyanın iqtisadi və mədəni geriliyi, ona xas olan despotizm sosialist dəyişiklikləri üçün ciddi maneədir.

Plenum (< lat. *plenum* tam, dolu) – hər hansı bir dövlət, ictimai, yaxud digər təşkilatın seçkilə rəhbər orqanının üzvlərinin tam tərkibdə iclası.

Plutokratiya (yun. *plutokratia*; *plutos* var-dövlət + *kratos* hakimiyyət) – cəmiyyətin özünün var-dövlətini qeyri-qanuni, yaxud qeyri-əxlaqi yolla toplamış varlı təbəqələrinin hakimiyyəti.

Plüralizm (lat. *pluralis* çoxlu) – fəlsəfi cərəyandır. P.-ə görə varlığın və biliyin bir-birindən asılı olmayan çoxlu izahı mövcuddur. P.-in əsas forması dualizmdir. Dualizmə görə dünyanın eyni zamanda iki başlanğıcı var – materialist və idealist.

Bir qayda olaraq, plüralist konsepsiyalar, keyfiyyət cəhətdən müxtəlif olan, bir-biri ilə əlaqəli olmayan hadisələr və baxışları birləşdirir. P. metodologiyasının və dünyagörüşünün tərkibində rəasional elementlər ola bilər. Siyasi P. hakimiyyətin bölünməsi prinsipinin ardıcıl keçirilməsini (qanunve-

Plüralist demokratiya nəzəriyyəsi

rici, icraçı, məhkəmə) nəzərdə tutur və qanuni hökumət formasında həyata keçirilir. Son illər P. prinsipi bir çox nəzəriyyələrdə və sosial praktikada geniş tətbiq olunur. Siyasi P.-in iqtisadi əsası – mülkiyyətin müxtəlif formalarının mövcud olması və inkişafından ibarətdir. P. yeni siyasi fikrin formalaşması ilə bağlı və beynəlxalq münasibətlər sahəsi ilə sıx əlaqəlidir.

Plüralist demokratiya nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyəyə görə siyasi proses öz aralarında rəqabət aparən və spesifik maraqları olan bir çox sosial, professional, dini, yerli, milli və digər qrupların mübarizəsindən ibarətdir. Bu prosesdə dövlət rəqabətdə olan maraqlar arasında bərabərlik arbitri rolunu oynayır. Qərarların qəbul olunması prosesi heç bir marağın xeyrinə olmayan “orta bir yolun” seçilməsini tələb edir. Beləliklə, sosial və siyasi qüvvələr arasında tarazlıq yaradılır və kiminsə hakimiyyəti öz inhisarı altına almasına yol verilmir.

Polemika (fr. *polemique*; yun. *polemikos* düşmənçəsinə, döyüşkən) – elmi mübahisə, söz müharibəsi, ədəbi mübahisə.

Polemologiya (yun. *polemos* müharibə + *logos* təlim) – sosial qayda hadisəsi kimi müharibə haqqında, onun səbəbləri və bütün aspektlərdə (iqtisadi, siyasi, demoqrafik, mənəvi və s.) nəticələri barədə elm; politologiyanın çərçivəsində müharibələr və silahlı münaqişələr təhlil olunan istiqamət.

Politologiya

Poliarxiya (< yun. *polys* çox, çoxları + *arche* suverenlik, başlanğıc) – vətəndaşların yüksək dərəcəli rəqabətliyi və siyasi iştirakı ilə fərqlənən siyasi rejim. Politologiyaya Poliarixiya terminini R.Dal daxil etmişdir. Onun nöqtə-nəzərinə görə, P. demokratiyanın ideal modelindən (xalqın idarəetməsi və xalq üçün demokratiya) fərqli olaraq Qərbi Avropa ölkələrində və ABŞ-da mövcud olan real siyasi rejimdir. R.Dal tərəfindən P. əhalinin siyasi iştirakını və yarınmasının aşağı dərəcəsi (yaxud onların tam olmaması) ilə seçiyələnen qapalı hegemoniyalarla müqayisə edilir.

Polis (< yun. *polis* şəhər – dövlət) – cəmiyyətin və dövlətin sosial-iqtisadi və siyasi təşkilinin Qədim Yunanıstanda və Qədim Romada e.ə. VIII-VI əsrlərdə təşəkkül tapmış forması.

P. ona yaxın olan ətraflı birgə böyük şəhər olmuşdur. Bir qayda olaraq, polis in ərazisi 100-200 kv.km, əhalisi 5-10 min nəfərdən ibarət olmuşdur. P. tamhüquqlu vətəndaşlar təşkil edirdi ki, onların da hər biri torpaq mülkiyyətinə malik idilər; P. əhalisinin digər hissəsinin (meteklərin, periekəlin, azad buraxılanların, qulların və s.) vətəndaş hüquqları yox idi. P.-in dövlət təşkilatı müxtəlif ola bilərdi: demokratiya, monarxiya, oliqarxiya, tiraniya və s.

Politeizm (< yun. *polys* çox + *theos* Allah) – çoxallahlılıq, bir neçə, yaxud çoxlu allahlara sitayiş etmək.

Politologiya (yun. *politike* + *logos* təlim) – siyasət, hakimiyyət və siyasi

Politologiya

proseslər haqqında elm. P. müstəqil elm kimi XIX əsrin ikinci yarısında formalaşmışdır. 1857-ci ildə Kolumbiya Universitetində (ABŞ) siyasi elm kafedrası açılmışdır. Sonralar analogi kafedraları Yel, Harvard, Priston və digər universitetlərdə yaradılmışdır. 1903-cü ildə Amerika siyasi elmlər assosiasiyası yaradılmışdır. Paralel olaraq siyasi elmin formalaşması Qərbi Avropada da gedirdi. M.Veber, R.Mixels, V.Pareto kimi alimlərin P.-nin təşəkkülü və inkişafında xidmətləri olmuşdur.

Siyasi elm ABŞ-da və Qərbi Avropa ölkələrində İkinci dünya müharibəsindən sonra daha yüksək tempolarla inkişaf etməyə başlamışdır. Buna 1948-ci ildə Parisdə YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə keçirilmiş siyasi elmin məsələlərinə dair Beynəlxalq kollokvium xeyli təsir etmişdir. Burada siyasi elmin məzmununu müəyyən edən sənəd qəbul edilmişdir. Qərara alınmışdır ki, siyasi elmin tədqiqi və tədrisi problemləri aşağıdakılardır: 1) siyasi nəzəriyyə (o cümlədən siyasi ideyalar tarixi); 2) siyasi institutlar (mərkəzi və yerli hökumətlərin, hökumət müəssisələrinin tədqiqi, bu institutlara xas olan funksiyaların, həmçinin həmin institutların yaratdığı sosial qüvvələrin analizi); 3) partiyalar, qruplar, ictimai rəy; 4) beynəlxalq münasibətlər.

Parisdəki beynəlxalq kollokvium, politoloqların “politologiya özünün tərkib hissələri kimi siyasi sosiologiyani, siyasi fəlsəfəni, siyasi coğrafiyanı və s. siyasi fənləri əhatə edən siyasət haqqında (onun bütün təzahürələrində) ümumi, integrativ bir elmdir, yoxsa söh-

Politologiyada paradigma

bət çoxsaylı siyasi elmlər barədə getməlidir” sualı ətrafında uzun-uzadı davam edən diskussiyalarına yekun vurmuş və “siyasi elm” termininin tək halda istifadə olunması barədə qərar qəbul etmişdir. Bununla da siyasi elm müstəqil elm və tədris fənni kimi müəyyən edilmişdir. 1949-cu ildə YUNESKO-nun himayəsi altında Beynəlxalq siyasi elm assosiasiyası yaradılmışdır. P. tədris fənni kimi ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrinin aparıcı universitetlərinin proqramlarına daxil edilmişdir.

Müasir siyasət haqqında elmdə siyasi tədqiqatların çoxlu müxtəlif istiqamətləri və yanaşmaları, metodları mövcuddur. Ənənəvi paradigmalara – bixeviorizmle, struktur-funksionalizmlə, kulturoloji yanaşma ilə bərabər nisbətən yeniləri inkişaf edir: geosiyasi paradigma, “ekoloji” yanaşma (diqqətini siyasi inkişafın tarixi-genetik amilləri üzərində cəmləşdirir), siyasi feminizm (siyasətin gender amillərinin, cəmiyyətdə qadınların yerinin tədqiqinə və s. yönəlmə), postmodernizm və s. P.-nin elmi maraqlar dairəsi də genişlənir. Tədqiqatçıların diqqətini demokratiyaya keçirən prosesləri, siyasi iştirak, yeni ictimai hərəkatlar, neokorporativizm və b. cəlb edir. İndi siyasi elm ümumhumanitar biliyin mühüm hissəsi kimi çıxış edir.

Politologiyada paradigma (< yun. *paradeigma* nümunə, misal) – elmi fəaliyyətin davamlı və ümumi normaları, nəzəriyyə, metod və sxemlərinin məcmusu. P.p. nəzəriyyələrin təfsirində, empirik tədqiqatların təşkilində və elmi tədqiqatların interpretasiyasında vahid

Politologiyanın funksiyaları

baxışı, mövqeyi nəzərdə tutur. Politologiyada paradigma anlayışını müasir fəlsəfə elminə T.Kun gətirmişdir.

Politologiyanın funksiyaları –

1) qnosoloji, idrak funksiyası. Onun mahiyyəti – siyasi reallığı, obyektiv əlaqələri, əsas meylləri və ziddiyyətləri öyrənib dərk etməkdən ibarətdir; 2) siyasi həyatın səmərəlilik funksiyası. Politologiya bəzi siyasi institutların yaradılmasını və digərlərin ləğv olunmasını vacib sayır və bunu əsaslandırır, idarəetmənin siyasi strukturlarını və optimal modellərini işləyib hazırlayır, siyasi proseslərin inkişafını proqnozlaşdırır, bununla da siyasi quruculuğun və siyasi islahatın nəzəri əsasını yaradır; 3) vətəndaşlığın formalaşması, əhəlinin siyasi mədəniyyəti və siyasi sosiallaşma funksiyası. Siyasətin elmi əsaslarını bilmək ümumbəşəri, dövlət, qrup, şəxsi maraqların, cləcə də mövcud siyasi strukturların, partiyaların siyasi xəttini düzgün qiymətləndirməyə imkan verir; 4) proqnostik funksiya. Politologiya: hazırkı tarixi mərhələdə hər bir ölkənin siyasi inkişafının uzunmüddətli proqnozunu, hər bir iri miqyas siyasi fəaliyyətin alternativ variantını verməyə qadirdir. Bununla belə, politoloqlar əsasən ölkədə və regionda mövcud olan siyasi vəziyyətin, cləcə də siyasi lider və partiyaların fəaliyyətinin perspektivini yaxın müddətə proqnozlaşdırırlar.

Politologiyanın metodları (yun. *methodos* tədqiqat üsulu) – analiz vasitələri, siyasi nəzəriyyənin yoxlanılması

Politologiyanın metodları

və qiymətləndirilməsi üsulları. Siyasi tədqiqatların əsas metodlarını və metodologiyasının səviyyəsi siyasi fikrin tarixi inkişaf dövrlərində meydana gəlmişdir. Siyasi elmin metodologiyasının inkişafını aşağıdakı mərhələlərlə ayırmaq olar: 1) klassik mərhələ (XIX əsrə qədər). Bu dövr əsasən deduktiv, məntiqi-fəlsəfi və mənəvi-aksioloji yanaşma üsulu ilə fərqlənir; 2) institusional mərhələ (XIX-XX əsrin əvvəli) – bu dövrdə ön plana tarixi müqayisə və normativ institusional metodlar çıxır; 3) biheviarist mərhələ (XX əsrin 20-70-ci illəri). Bu dövrdə kəmiyyət metodlarına üstünlük verilir; 4) XX əsrin son rübündə daha çox postbixeviorcu metoda üstünlük verilməyə başlandı, onda da həm “ənənəvi”, həm də “yeni” metodlardan qarşılıqlı istifadə olunmağa başlandı.

Müasir politologiyada müxtəlif elmlərdə istifadə olunan bir sıra metodlardan, hətta riyazi metodlardan istifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardır: 1) ümumməntiqi metodlar: analiz və sintez, abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə; 2) nəzəri metodlar: fikri eksperiment, riyazi formallaşdırma, aksiomatik metod, abstraktndan konkretə hipotез-deduktiv metod, tarixi təsvir metodu və s.

Politologiyada sistem metodu geniş istifadə olunur. Kibernetika və informasiya nəzəriyyəsinə oxşar olan bu metodun köməyi ilə tədqiqat obyektini bütöv bir tam kimi qavranılır və onun ayrı-ayrı hissələri hərtərəfli öyrənilir; 3) Bixeviorcu metod siyasi hadisələri ayrı-ayrı insanların, yaxud qrupların fəaliyyətində (davranışında) təcəssüm

Politologiyanın metodları

etmiş halda öyrənir. Şəxsiyyətin siyasi davranışının müşahidə edilməsi və ya bilavasitə müşahidə, ya da dolaylı yolla məlumat toplamaqla (eksperiment, anket və s.) empirik informasiya əldə etmək məqsədini güdür. Bu zaman üç başlıca üsuldən istifadə olunur: siyasi fəallığın statik tədqiqi, anket tədqiqatı və müsahibə, laboratoriya eksperimenti; 4) müqayisəli metodun tarixi çox qədimdir və onun özünəməxsusluğu iki və ya daha çox siyasi obyektin fəaliyyətinin tutuşdurulmasından ibarətdir. Müqayisəli metodun qarşısında duran əsas məqsədlər faktların toplanmasından, həmin faktorlarda mövcud olan oxşarlıq və eeskikliklərin üzə çıxarılmasından, siyasi proses və hadisələr arasındakı əlaqələrin üzə çıxarılması və onlara siyasi qiymət verilməsindən ibarətdir; 5) sosioloji metod real siyasi proses və hadisələrin gedişi haqqında faktların toplanması və təhlili məqsədi ilə konkret sosioloji tədqiqatların metodlarından istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Sosioloji tədqiqatların əsas metodu olan sorğuların, anketin, statistik təhlilin, riyazi modeləşdirmənin siyasi hadisə və proseslərin öyrənilməsinə, tətbiqi obyekt haqqında daha geniş faktik materialların toplanmasına imkan verir və hadisələrin inkişafının proqnozlaşdırılması üçün şərait yaradır; 6) psixoloji metodun əsas məqsədi siyasi davranışın subyektlərinin, fərdi xüsusiyyətlərinin xarakterinin psixoloji özünəməxsusluğunu səciyyələndirən cəhətlərinin öyrənilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu metodun yaranmasına Aristotelin, Senekanın, N.Tusinin,

Popper Karl Raymund

J.J.Russonun və s. şəxsiyyət və hakimiyyət arasındakı münasibətlər, vətəndaşların intizamı və hökmdarlığın xüsusiyyətləri haqqındakı fikirlərinin mühüm təsiri olmuşdur. Müasir psixoloji yanaşmanın əsas mənbələrindən biri kimi psixozanaliz ideyaları çıxış edir; 7) siyasi modeləşdirmə metodunun əsas məqsədi siyasi proses və hadisələri müxtəlif modellər vasitəsilə tədqiq etməkdən ibarətdir. Modeləşdirmə metoduna ehtiyac yalnız o zaman duyulur ki, tədqiq olunan real siyasi hadisənin təhlili, ya çətin və mümkünə deyildir, ya da böyük zaman və xərclər tələb edir. Bu zaman istifadə edilən model real siyasi obyektin analoqu kimi çıxış edir və siyasi proseslərin modeləşdirilməsi və hipotезlərdən geniş istifadə olunur; 8) ən mühüm metodlardan biri qərarın qəbul edilməsi metodudur. Buraya qərarın qəbul edildiyi mərkəz (siyasi fəaliyyət subyekti), qərarın qəbul edilməsi prosesi, siyasi qərar, siyasi qərarın reallaşdırılması aiddir.

Pontifikat (lat. *pontificatus*) – Roma Pəpəsinin hakimiyyəti və idarəetmə dövrü.

Popper (Popper) Karl Raymund (1902-1994) – ingilis filosofu, məntiqçi, sosioloq və politoloq.

“Tarixiliyin yoxsulluğu” (1944) və “Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri” (1945) adlı əsərlərində P.-in fikrincə, totalitarizmin (“qapalı” cəmiyyətin) yaranmasına səbəb olmuş tarixilik və utopik sosial mühəndislik kimi yanaşmaları tənqid etmişdir. P. üçün tarixilik

Populizm

– cəmiyyətin tarixindəki meyllərə qanun kimi baxmağın, onları ümumi qanunlardan – O.Kontda və C.S.Milldə olduğu kimi, psixologiya qanunlarından, yaxud marksizmdə olduğu kimi, dialektik materializm qanunlarından çıxarılmasının mümkünlüyünü təkid edən sosial-fəlsəfi konsepsiyadır. P. qeyd edirdi ki, siyasi fəaliyyət sahəsində utopik sosial mühəndisliyin prinsipləri son siyasi məqsədi və ya ideal dövləti müəyyən etməyi tələb edir. Alim “xoşbəxtlik axtarışı – dövlətin qanunu məqsədidir” ideyasını, mövcud sosial qaydanın ədalətli, sinifsiz, ideal cəmiyyətlə əvəz olunması haqqında inqilabi təklifləri qəti olaraq inkar edirdi.

P.-ə orijinal demokratiya konsepsiyası məxsusdur. Onun mahiyyətini açıqlayaraq, P. qeyd edir ki, bu konsepsiya çox sadə və eyni zamanda əsrlər boyu təsdiq olunmuş demokratiya nəzəriyyəsinin əhəmiyyətli surətdə fərqləndir. Bütün əvvəlki nəzəriyyələrdə, Platondan başlayaraq, demokratiyanın başlıca sualı “Kim idarə edir?” sualı olmuşdur. P. isə sarsaq hökmdarlardan qansız və zorakılıqsız qurtulmaq üçün dövlətin necə qurulması üzərində düşünməyi təklif edir.

Populizm (< lat. *populus* xalq) – siyasi şüurun keçid tipi; əsassız vədlər, demaqqoqcasına şüarlar hesabına kütlələrdə populyarlığı təmin etmək məqsədini güdən siyasi fəaliyyət. P. termini ilk dəfə XIX əsrin sonunda ABŞ-da üçüncü kütləvi partiyasının – Populist partiyasının yaradılması uğrunda geniş xalq hərəkatı ilə əlaqədar meydana

Populizm

gəlmişdir. Doğrudur, hələ Roma respublikasında e.ə. II əsrin sonu – I əsrdə populyarların sırası xalqın – Plebsin maraqlarını əks etdirmək əzminə olan ideya-siyasi cərəyanı mövcud idi. Lakin hərəkata nobilitet – aristokratiya, yaxud patrisian ailələrinin qapalı dairəsi başlıca idi. Populyarları natiqlik ustahlığı fərqləndirirdi ki, onun köməyi ilə onlar kütləyə təsir etməyə çalışırdılar.

P. müxtəlif hadisələri ifadə edən anlayışdır. XX əsrin ikinci yarısı populist ənənəsinə marağın yüksəlişi ilə əlaqədar olmuşdur. Burada P. anlayışı müxtəlif xarakterli həm sol, həm də sağ yönümlü sosial-siyasi və ideoloji hadisələrin qeyd olunması üçün istifadə olunur (F.Ruzveltin “Yeni kursu”, faşizm və s.).

Dünya təcrübəsi göstərir ki, P. ölkələr öz tarixinin dönüş dövrünü yaşayarkən daha da fəalləşir. Kəskin sosial-iqtisadi dəyişikliklərdə, xüsusən əvvəlki əsasların qırıldığı, yenilərinin isə hələ dəqiq müəyyənləşmədiyi bir zamanda, populist xadimlər siyasi arenaya çıxırlar.

P.-in səciyyəvi xüsusiyyəti insanların ağıl və hisslərinə təsir etmək qabiliyyətinə malik olan siyasi liderlər və kütlələr arasında siyasi institutların vasitəçiliyi olmadan birbaşa kontaktdır. P. müəyyən ideologiyanın məqsədyönlü praktiki həyata keçirilməsindən daha çox fərdlərin əsas maraqlarının müntəzəm pozulmasına birbaşa siyasi reaksiyalarının kompleksidir. Siyasi hərəkat sahəsində P. daha çox vətəndaş itaətsizliyi aksiyalarında, ictimai kampaniyalarda, hakimiyyətin konkret tədbirlərinə qarşı etiraz əlaməti olaraq “yanşmalar” formasında təzahür olunur.

Portfelsiz nazir

Müasir siyasi leksikonda P. termini çox vaxt siyasi mübarizədə kütlənin ictimai şüuruna mürcəiz etmək, onların tələblərini altında pərdələnmək, kütlənin ictimai həyat haqqında təsəvvürlərini bəsitliyi, maksimalizm və siyasi məsələlərinin sadə, birmənalı həllinə meyillilik kimi xüsusiyyətlərindən istifadə etmək cəhdləri ilə bağlı taktiki fəndlər, üsullar destini bildirmək üçün istifadə olunur. Populist şüur özünəməxsus formada – səthi pragmatizm pərdəsində çıxış edən utopik irrasionalizmlə fərqlənir ki, bu da öz ifadəsini iqtisadi və siyasi panaseyalara meyillərdə – bir, yaxud bir neçə sadə tədbirlərin bütün ictimai situasiyanı yaxşılaşdırmağa doğru dəyişməsinə inamda, sosial şərait haqqında kənar qüvvələrin qəsdinin məhsulu kimi təsəvvürlərdə tapır.

P. anlayışı demaqqoqluğun sinonimi kimi də istifadə olunur.

Portfelsiz nazir – nazirliyə rəhbərlik etməyən, ancaq baş nazirin tapşırıqlarına əməl edən, iclaslarda səsvermə hüququ olan vəzifəli şəxs, hökumət üzvü.

Postindustrializm – sənaye sivilizasiyasının yerinə gələn tarixi inkişaf dövrü. P.-in konsepsiyası XX əsrin 50-ci illərinin sonunda meydana gələn və dünya inkişafı proseslərinin qloballaşmasına yeni təkanın mənbəyi olan dərin texnoloji irəliləyişlər və sənaye cəmiyyətinin əsaslarının ünvanına getdikcə artan təpik kontekstində formalaşır.

Qlobalistika səviyyəsində P. ideyalarının yeni siyasi təfəkkürün nəzəri əsası olan müasir bəşərin varlığı fəlsə-

Postindustrializm

fəsinin inkişaf etdirdiyi təsəvvür və baxışlarla onun dağıdıcılığına qarşı quruculuğun, konfrontasiyaya qarşı kompromisin, texnokratikliyə qarşı humanistliyin, sinfi, yaxud milli başlanğıclara qarşı ümumbəşərinin prioritetliyinin kəşfişməsi izlənilir.

Gələcəyin postindustrial konturlarını təsvir edən çoxlu versiyalar və variantlarda iki mövqə ayrılır. Onlardan birincisi – neotexnokratik, digəri – humanitar-ekoloji kimi səciyyələndirilə bilər. Neotexnokratik yanaşma gələcək cəmiyyətin konturlarının formalaşmasında ali texnologiyaların və elmi fəaliyyətin xüsusi rolunun tanınmasına əsaslanır; humanitar-ekoloji layihə öz diqqətini elmi-texniki amillərin insani və təbii başlanğıclara təbə etdirilməsinə yönəldir. Mövqələrin fərqlənməsinə baxmayaraq, keçən əsrin 80-ci illərində kompromis ideyası, inkişafın humanitar-ekoloji və texnoloji elementləri arasında münasibətlərin balanslaşdırılması zərurəti haqqında fikir diqqətəlayiq yer tutmuşdur. Alternativ hərəkatın görkəmli alman nəzəriyyəçisi Y.Huberin fikrincə, gələcəyin postindustrial sivilizasiyasına irəliləmə sənaye texnologiyalarının aradan götürülməsi vasitəsilə deyil, sənaye texnologiyalarının yenidən qurulmasından, ekoloji və sosial konformizm, yüksək məhsuldarlığı, insan resursları və xammalın səmərəli sərf edilməsi ilə seçilən mikroelektronika, biotexnologiya, işıq texnikası və s. kimi sahələrin prioritet inkişafından keçməlidir. Bu zaman təbii qaynaqların yeniliklərinin tərəqqisi meyan təmiz iqtisadi və ekoloji mülahi-

Postkommunizm

zələrdən başqa belə prinsip də olmadır: bu yeniliklər fərdin azadlığı və özünü reallaşdırılması sahəsinin genişlənməsinə xidmət edir, yoxsa onlar yeni təhlükələr və istismar mənbəyi kimi çıxış edirlər.

Özünün spesifikasiyasına görə P. bu gün bəşəri mədəniyyətin perspektivləri, siyasət, iqtisadiyyat, sosial inkişaf məsələləri üzrə strateji qərarların qəbul olunmasında çıxış məqamlarının axtarışı ilə bağlı problemlərə dair aparılan diskussiyaların mərkəzində durur.

Postkommunizm – Şərqi Avropa ölkələrinin, həmçinin keçmiş Sovet İttifaqı və Çin, ola bilsin ki, yaxın gələcəkdə KXDR və Kubanın yeni inkişaf mərhələsinə, ədəbiyyatda inzibati-amirlik iqtisadiyyatı sistemi adlandırılan totalitar inkişaf modelindən bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə söykənən müasir sivil cəmiyyətə keçidin spesifikasiyasını seçiyənlərdən anlayış. Bu kontekstdə P. Z.Bzejnskinin “Böyük iflas: XX əsrdə kommunizmin doğulması, yaranması və ölümü” adlı əsərində inkişaf etdirilir.

İqtisadiyyatın yeni inkişaf yoluna keçirilməsi, ictimai-siyasi strukturların islahatı ilə bağlı vəzifələrin həllində müvəffəqiyyət indiki zaman üçün formalaşmış kommunizm quruculuğu nəzəriyyəsi və təcrübəsindən imtina ilə şərtlənir. Burada, qeyd olunduğu kimi, uzunmüddətli perspektivdə kommunist rejiminə iki fundamental alternativ mövcuddur. Birincisi – plüralist cəmiyyət istiqamətində təkamül etmək, yeni tədricən inkişaf etmək. Bu cür yol

Postmodernizm beynəlxalq...

iqtisadiyyatın qarışıq dövlət və fərdi sektorlarının yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu da öz növbəsində azad sahibkarlıq sistemine keçidə səbəb olan əlverişli ideoloji mühiti formalaşdıran sosial-demokratik ideyaların təsirinin güclənməsi ilə müşayiət olunur. İkinci variant – mövcud institutlar çərçivəsində durğunluqdur. Hakimiyyət hərbi-polis koalisiyasına söykənərək özünün diktatorluq səlahiyyətlərini qorumaq üçün vəziyyətə nəzarət etməyə cəhd edir. Bu zaman hər iki halda sual yaranır: bazara aparan yollarla irəliləyiş təkamüllü xarakter daşıyacaq, yoxsa kəskin çevrilişlə nəticələnenə. Bu və ya digər variantın seçilməsi bazara radikal keçidin tədricən plüralistik demokratiyanın yaranmasına, yaxud millətçi avtoritarizmin bəzi növlərinə gətirib çıxaracağını müəyyən edəcəkdir.

Postmodernizm beynəlxalq tədqiqatlarda (< lat. *post* sonra + fr. *moderne* müasir) – suveren millət – dövlətlərə və onların yaratdıqları institutlara söykənən dünya siyasi sisteminin keçmiş tarixi forma olmasından çıxış edən nəzəri yanaşmaların məcmusu. Bu sistemin yerinə (əvzünə) daim fraqmentləşən və çoxlu hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının, maraqlara görə ən müxtəlif fövqəmilli səviyyəli assosiasiyaların və hərəkatların qarşılıqlı əlaqələri, münasibətləri əsasında yenidən qurulan hədsiz informasişlaşdırılmış dünya nizami gəlir. Dünyanın yeni strukturuna beynəlxalq münasibətlərdəki yeni texnologiyalar da uyğun gəlməlidir.

Postsənaye cəmiyyəti

Postsənaye cəmiyyəti – ictimai inkişafın yeni mərhələsini ifadə etmək üçün müasir sosiologiya və politologiyada istifadə olunan anlayış. Bu konsepsiyanın ən görkəmli nümayəndələri – D.Bell, Z.Bzejnski, A.Tofler, A.Turen və b. Bu konsepsiyaya görə, texnikanın səviyyəsindən asılı olaraq, cəmiyyətdə ilkin olaraq iqtisadi fəaliyyət sahəsi (kənd təsərrüfatı), sonra sənaye, daha sonra isə (müasir dövrdə) xidmət sahəsi inkişaf edir. Bu sahəyə, birinci növbədə elm və təhsil daxildir.

Postulat (< lat. *postulatum* tələb olunan) hər hansı bir nəzəriyyənin ilkin müddəası kimi isbatsız qəbul olunan mülahizə, prinsip.

Potestar şüur (lat. *potestas* hakimiyyət) – siyasi həyat iştirakçılarının ibtidai basit, inkişaf etməmiş şüur forması. P.ş. ilkin sinfi və sinfeqədərki cəmiyyətlərə xasdır, hazırda ənənəvi cəmiyyətlərin modernləşməsində istifadə olunur.

Pravoslavlıq – katolisizm və protestantizmle yanaşı, xristian dininin üç əsas istiqamətindən biri. P. Roma imperiyası (395) və kilsə (1054) parçalanandan sonra xristianlığın şərq qolu kimi meydana gəlmişdir. Rusiyada pravoslavlığın əsasını Müqəddəs kitab – Bibliya (Tövrat və İncil) təşkil edir. Əsasən Şərqi Avropada, Yaxın Şərqdə və Balkanda geniş yayılmışdır. Hazırda 15 müstəqil (avtokefal) P. kilsəsi mövcuddur: Konstantinopol, Yerusəlim, rus, gürcü, serb, bolqar, kipr və s.

Prezident

Praymeriz (< ing. *primaries* < *primary* ilk, ilkin) – 1) ABŞ-da namizədlərin seçkilərinə irəli sürülməsi üçün seçicilərin ilkin yığıncaqları, həmçinin belə yığıncaqlarda səsvermə prosesinin özü; 2) ABŞ-da nümayəndələrin partiya qurultayına seçkiləri.

Preambula (< fr. *preambule* müqəddimə < lat. *praembulus* irəlidi gedən, bundan əvvəlki) qanunverici, yaxud digər hüquqi aktın, həmçinin bəyannamə və beynəlxalq müqavilənin giriş hissəsi; burada, bir qayda olaraq, müvafiq aktın nəşrinin sövqədicisi motivləri, məqsədləri, prinsiplər müddəaları ifadə edilir.

Prefekt (< lat. *praefectus* reis) – mərkəzi (Rumuniya) və ya regional (RF) hökumətin yerlərdə xüsusi nümayəndəli institutu.

Preferensiya (< lat. *praeferre* üstün tutmaq) – üstünlük, məziyyət.

Preliminariyalar (lat. *prae* ön, qabaqda + *limen* (*liminis*) başlanğıc) – ilkin danışıqlar, müqavilələr, müvafiq qərarlar.

Preroqativ (lat. *praerogativa*) – hansısa dövlət orqanına, yaxud vəzifəli şəxsə mənsub olan müstəsna hüquq.

Prezident (< lat. *praecedens* (*praecedentis*) irəlidi gedən, qabaqda olan) – 1) əvvəllər baş vermiş və sonrakı oxşar hallar üçün nümunə, yaxud bəhanə olmuş hadisə; 2) məhkəmənin, hansısa digər dövlət orqanının konkret iş üzrə

Press-reliz

çıxardığı və analogi işlərin bundan sonrakı həllində məcburi olan qərarı.

Press-reliz (ing. *press-release*) – hökumət müəssisələrinin, hansısa beynəlxalq təşkilatların rəhbər orqanlarının KİV işçiləri üçün buraxdıqları və içərisində təcili nəşr üçün material olan xüsusi bülletenlər.

Prezident (lat. *praesidens* qabaqda oturan) – dövlətin və icraedici hakimiyyətin, yaxud respublika idarə forması ilə bir çox ölkələrdə yalnız dövlət başçısı. P. vəzifəsi müasir formada ilk dəfə ABŞ-da 1787-ci ildə yaranmışdır.

Dünya siyasi təcrübəsində P.-in üç seçilmə sistemi təşəkkül tapmışdır: 1) P. birbaşa seçkiləri (Avstriya, Azərbaycan, Braziliya, İrlandiya, Meksika, RF, Fransa və b.); 2) P. dolayı seçkiləri (Argentina, ABŞ): əhali seçkiçiləri seçir, onlar isə sonra dövlət başçısını seçirlər; 3) parlamentli respublikalarda P. çoxpilləli seçkilər yolu ilə seçilir; bu sistemdə aşağıdakı müxtəlif növlər ayrılır: a) P. parlamentlə seçilir (Yunanistan, İsrail, Türkiyə və b.); b) P. seçilməsi üçün parlament deputatlarından və iri inzibati-ərazi vahidlərinin yerli özünüidarəetmə orqanlarının nümayəndələrindən ibarət seçki kollegiyası yaradılır (İtaliya); c) bir sıra federativ dövlətlərdə (AFR, Hindistan) P. seçmək üçün ittifaq parlamentinin deputatlarından və federasiya subyektlərinin nümayəndələrindən ibarət xüsusi kollegiya formalaşdırılır.

P.-in səlahiyyət müddəti qanunla məhdudlaşır. Meksika və Ekvadorda

Prezident

eyni şəxsin iki dəfə P. vəzifəsinə seçilməsi qadağan edilir. ABŞ, AFR, Rusiyada eyni şəxsin iki müddətdən artıq təkrarən P. seçilməsinə yol verilmir. İtaliyada, Fransada, Finlandiyada P. vəzifəsinə təkrarən seçilmək üçün heç bir məhdudiyət yoxdur.

P. səlahiyyətlərinin həcmi idarəetmə formasından asılıdır.

Parlamentli respublikada (AFR, İtaliya) P. yalnız dövlətin başçısıdır, lakin hökumətin yox. Real icra hakimiyyəti baş nazirin başçılıq etdiyi hökumətə mənsubdur ki, bu da xüsusilə P. əksər aktlarının baş nazir, yaxud müvafiq nazir tərəfindən əks əsniqasiyası zərurətində ifadə olunur. P. bir qayda olaraq, parlament tərəfindən seçilir.

Prezidentli respublikalarda P. təkcə dövlət başçısı deyil, həm də icraedici hakimiyyətin başçısıdır, yəni administrasiyanın (ABŞ-da, Latın Amerikası ölkələrində), yaxud hökumətin (Zambiyada, Belarusda, Qazaxıstanda, Özbəkistanda) başçısıdır. Baş nazir vəzifəsi əksər hallarda olmur. P. parlamentdən kənar yolla, yəni xalq tərəfindən (birbaşa və ya dolayı) seçilir.

Yarıprezidentli respublikalarda P. yalnız dövlətin başçısıdır, ancaq o, parlament qarşısında məsuliyyət daşıyan hökumətə faktiki rəhbərlik etməyə imkan verən real hakimiyyət səlahiyyətlərinə malikdir (P. baş naziri adətən parlamentin daha böyük fraksiyasının liderləri sırasından təyin edilir). Bu idarəetmə formasında, P., bir qayda olaraq, ümumi seçkilərdə seçilir. P. parlamentin aşağı palatasını buraxmaq hüququna malikdir.

Prezident

P. səlahiyyətləri aşağıdakı sahələri əhatə edir: 1) idarəetmə sahəsini; 2) qanunvericilik təşəbbüsü sahələrini; 3) xarici və hərbi sahələri; 4) fəvqəladə səlahiyyətlər sahəsini. Dövlət başçısı bir çox ölkələrdə silahlı qüvvələrin baş komandanı olur.

Azərbaycanda P. vəzifəsi 1990-cı ildə təsis edilmişdir. Azərbaycan Respublikası P.-inin indiki statusu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995) ilə tənzimlənir. P. – Azərbaycan dövlətinin başçısıdır. Konstitusiyası ilə müəyyən olunmuş qaydada P. ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə Azərbaycan dövlətini təmsil edir, Azərbaycan xalqının vahidliyini təcəssüm edir və Azərbaycan dövlətçiliyinin varisliyini təmin edir. P. Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının təminatçısı, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş komandanıdır. Hakimiyyətlərin bölünməsi sistemində icra hakimiyyəti P.-ə mənsubdur, o, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısıdır. P. səlahiyyətləri AR Konstitusiyası ilə müəyyən olunur.

AR P.-i beş il müddətinə AR vətəndaşları tərəfindən ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilir. Heç kəs iki dəfədən artıq təkrarən AR P. vəzifəsinə seçilə bilməz. P. seçilməsi qaydası AR Seçki Məcəlləsi ilə (2003) müəyyən olunmuşdur. Konstitusiyaya görə, AR P.-inin vəzifədən kənarlaşdırılması məsələsi yalnız ağır cinayət törətdikdə qoyula bilər (b a x: *impichment*).

Prezidentli respublika

ilması məsələsi yalnız ağır cinayət törətdikdə qoyula bilər (b a x: *impichment*).

Prezidentli respublika – respublika idarə formasının bir növü. P.r. onunla seçiyələrin ki, ümumxalq seçkilərində seçilmiş prezident, bir qayda olaraq, dövlətin və icraedici hakimiyyətin hüquqi və faktiki başçısıdır.

P.r.-nin bir neçə modelləri vardır. Klassik modelə görə (ABŞ), prezident parlamentin yuxarı palatasının (Senatın) razılığı ilə üzvləri yalnız prezident qarşısında məsuliyyət daşıyan administrasiyanı formalaşdırır. Prezident parlamenti buraxa bilmir, parlament prezidenti vəzifəsindən kənarlaşdırıla bilər (bax: *Impichment*). Latın Amerikası ölkələri üçün P.r. prezidentli administrasiya üzvlərini təyin və azad etməklə tam sərbəstlik seçiyəvidir, ancaq prezident kabinetinin ayrı-ayrı üzvlərinin parlamento tabeliyi hallarına da rast gəlinir (Kosta-Rika, Urquvay).

Şərqi yarımkürəsinin P.r. üçün (Zambiya, Qazaxıstan, Özbəkistan və b.) icraedici hakimiyyətin prezidentin başçılıq etdiyi xüsusi kollegial orqanının, həmçinin bir çox hallarda inzibati baş nazir adlanan vəzifəsinin olması seçiyəvidir.

P.r. olan Azərbaycanda prezident dövlətin başçısıdır, onun konstitusion statusu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən olunmuşdur (bax: *Prezident*). Konstitusiyaya görə, prezidentə icra hakimiyyəti mənsubdur, o, icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabi-

Prinsip

netini yaradır və onun iş qaydasını müəyyənləşdirir (bax: *Hökumət*).

Prinsip (< lat. *principium* əsas, başlanğıc) – 1) hansısa nəzəriyyənin, təlimin və i.ə. əsası, başlanğıc müddəası; rəhbəredici ideya, əsas fəaliyyət qaydası; 2) davranış normasını müəyyən edən daxili məsələlərə baxış.

Problem (< yun. *problema* vəzifə, tapşırıq) – tədqiqi, həlli tələb olunan nəzəri, yaxud praktiki məsələ.

Proklamasiya – vərəqə formasında müraciət, çağırış.

Proletariat (< lat. *proletarius* Qədim Romada vətəndaşların yoxsul təbəqəsinə mənsub olan) – hansısa istehsal vasitələrinə fərdi mülkiyyətin olmaması və əmək haqqına görə şəxsi işçi qüvvəsinin satılması ilə seçiyənlənən ictimai sinif. Müasir şəraitdə “Proletariat” termini bəzən “fəhlə sinfi” anlayışında sinonim kimi istifadə olunur.

Prolonqasiya (< fr. *prolongation* < lat. *prolongare* uzatmaq) – müqavilənin fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə onun qüvvədən düşməsi müddəti keçmədən uzadılması.

Proporsional seçki sistemi – mandatların qazanılmış səsələrə proporsional şəkildə bölüşdürülməsini nəzərdə tutan səsvermənin nəticələrinin müəyyən edilməsi qaydası. Bu sistem müasir dünyada geniş yayılmışdır. Latin Amerikasılı ölkələrində seçkilər yalnız proporsional

Proporsional seçki sistemi

sistem üzrə keçirilir. P.s.s. parlamentin bütövlükdə (Danimarka, Portuqaliya, Lüksemburq, Latviya), ya da yalnız aşağı palatasının (Avstraliya, Avstriya, Belçika, Polşa, Braziliya), yaxud aşağı palatanın ikidə birinin (AFR, RF) seçkilərində istifadə olunur.

P.s.s. istifadə edən ölkələrdə mandatların bölüşdürülməsinə yalnız siyahıları seçici səsələrinin müəyyən olunmuş faizindən, bir qayda olaraq, 5%-dən artıq (parlamentdə siyasi qrupların hədsiz parçalanmasına yol verməyən məncə baryeri) toplanmış partiyalar buraxılır.

P.s.s.-nin iki növü mövcuddur: a) seçicilər siyasi partiyalara bütün ölkə miqyasında səs verirlər; seçki dairələri isə ayrılmır; b) deputat mandatları partiyaların seçki dairələrində təsiri nəzərə alınmaqla bölüşdürülür.

P.s.s.-nin üstünlüklərinə onun vasitəsilə formalaşmış hakimiyyət orqanlarında cəmiyyətin siyasi həyatının, siyasi qüvvələr nisbətinin real mənzərəsinin əks olunması aiddir. Bu seçki sistemi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin təşkilatları arasında əks əlaqə sistemini təmin edir, nəticədə siyasi plüralizmin və çoxpartiyalılığın inkişafına təsir edir.

P.s.s.-nin əsas çatışmayan cəhətləri: hökumətin formalaşmasında mürəkkəblük yaranır (səbəblər: üstünlük təşkil edən, yaxud hakim mövqə tutan partiyaların olmaması; müxtəlif məqsədli və vəzifəli partiyaların ehtatə edən çoxpartiyalı koalisiyanın yaradılması və bunun nəticəsi kimi, hökumətin qeyri-sabitliyi); deputatlar və seçicilər arasında birbaşa əlaqə olduqca zəifdir, yeni səsvermə

Prosedur

konkret namizədlər uğrunda deyil, partiyalar uğrunda keçirilir; deputatların öz partiyalarından asılılığı (parlamentarilərin belə müstəqil olmaması mühüm sənədlərin müzakirəsi və qəbul olunmasına neqativ təsir göstərə bilər).

Prosedur (< lat. *procedere* irəli çəkilmək) – hansısa işin, fəaliyyətin və s. aparılmasında, müzakirəsində rəsmi müəyyən olunmuş hərəkət qaydaları və üsulları (məs., seçki proseduru).

Protectorat (<lat. *protector* himayəçi, havadar) – 1) İngiltərədə 1653-1659-cu illərdə (O.Kromvelin vaxtında) respublikaya lord-protectorun başçılıq etdiyi zaman idarəçilik forması; 2) əvvəllər mövcud olan yarımüstəmləkə asılılığı forması; burada dövlətçilik formal saxlanılsa da, protektora asılı dövlətin daxili işlərinə müdaxilə etmək üçün geniş hüquqlar və səlahiyyətlər verilmişdir. Müstəmləkəçilərə qarşı müqavimətlər onlar tərəfindən dərhal və tam dəf edilə bilməyən dövlətlərdə P. müstəmləkəçilik hökmranlığının qurulması yolunda bir mərhələ olmuşdur.

Protestantizm – xristianlıqda pravoslavlıq və katolisizmlə yanaşı, əsas istiqamətlərdən biri. P. XVI ə. Reformasiya əsrinə yaranmışdır. P.-in ilkin formaları olmuşdur: lüteranlıq, svinqlianlıq və kalvinizm, unitarlıq və sosinianlıq, anabaptizm və mennonitlik, anqlıkanlıq. Sonralar gecikmiş P. kimi tanınan bir sıra cərəyanlar yaranır: baptistlər, metodistlər, kvakerlər, adventistlər, mormonlar və s. Müasir P.-də inteqrasiyaya can atmaq səciyyəvidir

Prudon Pyer Jozef

ki, bu da 1948-ci ildə Ümumdünya Kilsələr Şurasının yaradılmasında öz ifadəsini tapmışdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində P.-in ardıcıllarının sayı 400 mln. nəfərə yaxın təşkil edir.

Protokol (fr. *protocole* < yun. *protokollon* manuskriptin birinci vərəqi) – 1) hansısa faktiki vəziyyəti (məs., yığıncağın gedişini) qeyd edən rəsmi sənəd; 2) beynəlxalq hüquqda: müqavilə P.-u – rəsmi sənəd (daha çox əsas müqaviləyə əlavə); diplomatik P. – beynəlxalq ünsiyyətdə ümumən qəbul olunmuş qaydalar və ənənələr.

Prudon (Proudhon) Pyer Jozef (1809-1865) – fransız filosofu, sosioloqu, iqtisadçısı, anarxizmin nəzəriyyəçisi.

P. təliminin əsasında belə bir müddəa durur ki, əməksiz əldə olunmuş əmlak (renta, gəlir), elə onun mühafizəsi üçün də dövlət mövcuddur, insanın istismar mənbəyidir (“əmlak – bu oğurluqdur”). O, hesab edir ki, insanların münasibətlərində “yaxşı” və “pis” arasındakı tarazlığın məntiqi və mənəvi ifadəsi kimi başa düşüldüyü ədalət naminə dövləti və onun qanunlarını məhv etmək zəruridir. Onların əvəzinə P. tərəfindən “mütləqaqi təşkilat”, müqavilə ilə bağlı olan insanların azad könüllü itti-faqı təklif edirlər. P.-un fikrinə, müqavilə qaydası, qanuna əsaslanan dövlət qaydasını əvəz etməklə, idarəetmə üçün əsil şərait, haqqı xalq hakimiyyəti, respublika yaradır. Sonuncu, onun təsvərində, “müsbət anarxiya”, “aşağıdan yuxarıya təşkil olunma” formasında demokratik birlik olacaqdır.

P. tək cə dövlətə qarşı deyil, həm də, onun fikrinə, mütləqiyyətin yalnız yeni forması olan, "orta səviyyəli insanların patrisiləri"ni yaradan və dövlətçilik ideyasını sonsuz hədudlaradək genişləndirən demokratiyaya qarşı da çıxış edir. Marksın proletariyatın diktaturası ideyasını tənqid edərək, P. qeyd edir ki, "demokratik istiqamətdə xalq proletariyat tərəfindən labüd şəkildə istismar olunur" və "proletariatın qəddarlığı" qaçılmazlıqla yoxsulluğa gətirib çıxarır.

P.-un əsərlərində anarxist fikrinin tarixində ilk dəfə olaraq antietatizm əməyə kollektiv münasibət ideyası və federalizm prinsipi ilə birləşmişdir.

P.-un ideyaları anarxizmin rus klassiklərinin – M.A.Bakuninin və P.A.Kropotkinin doktrinalarında öz

öksini tapmışdır. Lakin gələcək cəmiyyətin modelləri P.-da və rus anarxistlərində müxtəlifdir: P.-un modelində kiçik şəxsi mülkiyyət saxlanılır, rus anarxistləri isə kollektivçiliyə keçidə əksent edirlər.

Əsas əsərləri: "Mülkiyyət nədir? Hüquq prinsipi və hökumət hakimiyyəti haqqında araşdırmalar" (1840); "İqtisadi ziddiyyətlər sistemi, yaxud yoxsulluq fəlsəfəsi" (1846).

Psixobiografiya – konkret şəxslərin, ilk növbədə siyasi xadimlərin psixoloji analizi (bax: *Siyasi psixooanaliz*).

Putç (< alm. *putsch* putç) – sui-qəsdçilər qrupu tərəfindən törədilmiş dövlət çevrilişi. Bəzən P.-u çevrilişin özü deyil, ancaq onun cəhdi adlandırılır.

R

Radikalizm (< lat. *radikalis* əsaslı) – bu və ya digər işdə niyyətlərin qətiyyətlə, kompromissiz həyata keçirilməsi, siyasi sistemin bütövlükdə, yaxud onun əsas institutlarının kökündən dəyişməsinə yönələn sosial-siyasi ideyalar və əməllərin məcmusu.

Radikal tənqiddir və davranışa aludəçilik, sosiallığın invariantlığına etinasızlıq, maksimalizm, nihilizm, əhvalruhiyyə və əməllərin ifratçılığının geniş diapazonu, siyasi məqsədlərə nail olmaqda güc metodlarına üstünlük vermək səciyyəvidir.

Radikal tənqiddir xüsusiyyəti olan inqilabçılıq – sosial tərəqqinin təkamül amillərinin imkanlarının qiymətləndirilməməsinin nəticəsidir.

Rasional seçim nəzəriyyəsi – onun əsas müddəsinə görə, siyasi iştirakın əsas subyekti öz maraqlarını maksimum reallaşdırmağa can atan və şəxsi məqsədlərinə çatmaq üçün səmərəli fəaliyyət göstərən azad fərddir. Bu zaman fərdin marağı altında şəxsi rifahın təmin edilməsinə can atmaq başa düşülür. Buradan belə çıxır ki, fərdin siyasətdə iştirakı yalnız o halda mümkündür ki, iştirakdan əldə olunan gəlirlər məsrəflərdən artıq olsun. Bu prinsip "faydanın maksimalaşdırılması" adını almışdır. Ona əsaslanaraq, amerikalı politoloq E.Dauns rasional siyasi iştirakın düsturunu təklif etmişdir:

$$R = pB - C + D,$$

Burada R – seçkilərdə iştirakdan təmiz gəlir; p – məhz həmin seçicinin səsini həlledici olacağı ehtimalı; B – seçkilərdə iştirakdan siyasi fayda; C – mümkün məsrəflər; D – səsvermədə iştirakdan bilavasitə əldə olunmuş fayda.

E.Dauns siyasi elm tarixinə R.s.n. demokratiyanın konseptualaşdırılmasında istifadə edilməsinin pioneri kimi daxil olmuşdur. Onun XX əsrin 50-ci illərinin sonunda çap etdiyi "Demokratiyanın iqtisadi nəzəriyyəsi" adlı kitabı indiyədək bu sahədə ən populyar elmi əsərlərdən biridir. Politoloqlar onun nəzəri modelinin aşağıdakı parametrlərini fəal istifadə etməyə başlamışlar: elektoral davranış, partiya davranışı, siyasi hərəketin nəticəsinin maksimalaşdırılması, siyasətdə mübadilə, hərəketin faydalılığını haqqında informasiya, sistemdə ictimai rəyin bölüşdürülməsi və s.

Ratifikasiya (lat. *ratification*; *ratus* həll olunmuş, təsdiq edilmiş + *facere* etmək) – 1) müvafiq ölkənin dövlət hakimiyyətinin ali orqanı, yaxud orqanları tərəfindən beynəlxalq müqavilənin təsdiq edilməsi; R. müqaviləni hüquqi qüvvəyə mindirir; 2) bəzi ölkələrdə (məs., ABŞ) konstitusiyaya əlavələrin xüsusi təsdiq qaydaları var.

Ratsel (Ratzel) Fridrix (1844-1904) – alman coğrafiyaşünas və etnoqrafı, geosiyasətin "atası".

R. təkamülçülüyə və darvinizmə əsaslanan dünyagörüşü biologiyaya güclü marağı ilə seçilir. O, dövlətə "torpaqda kök salmış" canlı orqanizmi kimi baxırdı. Tarixi gedişat əvvəlcədən torpaq və ərazi ilə müəyyən edilir. R.-ə

Referendum

görə, məkan sadəcə fiziki-coğrafi kateqoriya deyil, həm də siyasi qüvvədir. Həyat məkanı təbii surətdə müəyyənleşmiş sərhədlərdir ki, onların da çərçivəsində xalqların inkişafı və ekspansiyası baş verir. Ona görə dövlət ərazisinin relyefi və miqyasının, həmçinin onların xalq tərəfindən dərk edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. R. hesab edirdi ki, böyük olmaq üçün dövlət ən azı 5 mln kv. km əraziyə malik olmalıdır. Normal inkişaf üçün dövlət öz əhalisinin coğrafi, demoqrafik və etnomədəni xarakteristikalarını harmonik şəkildə uyğunlaşdırmalıdır.

R. dövlətlərin inkişafına dair yeddi qanun müəyyənləşdirmişdir. O, onları dövlətlərin məkanca genişlənməsi və ya ekspansiyası ilə bağlayırdı, hesab edirdi ki, dövlətlərin məsafəsi onların mədəniyyəti inkişaf etdikcə artır, dövlətin genişləndiyi halda isə az əhəmiyyətli dövlət törəmələri udulur, absorbsiya olunur. R. "Dəniz, xalqların qüdrətinin mənbəyidir" (1900) adlı əsərində geosiyasət üçün prinsipial olan bir problemi – Dünya okeanının bəşər birliyinin inkişafında əhəmiyyətli problemini qaldırmışdır.

Əsas əsərləri: "Siyasi coğrafiya" (1897), "Dövlətlərin həyat məkanının genişlənməsi qanunları haqqında" (1901).

Referendum (< lat. *referendum* məlumat verilməli şey) – birbaşa demokratiyanın mühüm institutu, dövlətin, yaxud ictimai həyatın hansısa məsələsi üzrə ümumxalq səsverməsi. Hesab olunur ki, ilk R. İsveçrədə 1439-cu ildə keçirilmişdir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində R. Əsveçrən, ABŞ və

Referendum

Avstraliyanın siyasi həyatının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. R. institutu II Dünya müharibəsindən sonra geniş yayılmışdır.

R.-un bir neçə müxtəlif növləri mövcuddur.

Tətbiqi sahəsinə görə ümummilli (bütün dövlət ərazisi hüddurlarında aparılır) və yerli (ayrı-ayrı federasiya subyektlərində, yaxud inzibati-ərazi vahidlərində keçirilən) R. fərqləndirilir.

Səlahiyyət dərəcəsinə görə, R.-un məqsədi müəyyən qanunvericilik aktının qəbul olunması, yaxud çoxluğun məcburi xarakter daşıyan qərarının və ya rəyinin müəyyən edilməsindən ibarət olan qanunvericilik və hansısa məsələ üzrə ictimai rəyin üzə çıxarılmasına yönələn konsultativ R.-a bölünür.

Keçirilməsi üsuluna görə, mütləq (imperativ) və fakültativ R. olur. Birincisiz bəzi konstitusion məsələlər öz həllini tapa bilməz, ikincilər hansısa ali hakimiyyət orqanının təşəbbüsü ilə keçirilir.

R.-un özünəməxsus formasını plebisit təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında xalq öz suveren hüququnu seçkilərlə yanaşı, R. vasitəsilə də həyata keçirir. AR Konstitusiyasına görə Azərbaycan xalqı öz hüquqları və mənafeləri ilə bağlı olan hər bir məsələni R.-la həll edə bilər. Aşağıdakı məsələlər yalnız R.-da həll oluna bilər: 1) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi və ona dəyişikliklər edilməsi; 2) Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi. Konstitusiya ilə Azərbaycanda R. təyin etmək səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və Milli Məclisinə verilir.

Referent qrupu

12 noyabr 1995-ci ilə də keçirilmiş ümumxalq referendumu yolu ilə Azərbaycan Respublikasının ilk demokratik Konstitusiyası qəbul olunmuşdur; 24 avqust 2002-ci ildə keçirilmiş R.-da AR Konstitusiyasına dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir.

Referent qrupu – dəyərlər və normalar sistemi şəxsiyyət üçün etalon olan sosial və ya siyasi qrup. R.q. termini elmə amerikalı sosioloq Q.Xaymen tərəfindən gətirilib. O, belə hesab edirdi ki, R.q.-nın seçilməsi müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətlərin – nüfuzun, gəlir səviyyəsinin, təhsilin, həyat tərzinin və s. əsasında həyata keçirilir.

Siyasi elmdə faciəsilə insan özünü və başqalarını qiymətləndirir, komparativ standart insanın davranışına münasibətdə tənzimləyici rol oynayan normativ R.q.-un ayrılır. İnsan öz həyat fəaliyyəti üsulu ilə R.q.-un tələblərini müqayisə etdikdə özünə ideal nümunələrə müvafiq düzəlişlər etməyə çalışır.

Regional siyasət – dövlət hakimiyyəti orqanlarının iqtisadi və sosial inkişafının idarə olunmasına dair fəaliyyəti.

Müasir Azərbaycan dövləti ölkənin dinamik inkişafı şəraitində səmərəli regional siyasət həyata keçirir. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan regionlarının inkişafına daim diqqət göstərmiş, onun bilavasitə təşəbbüsü ilə rayonların istehsal potensialının bərpa edilməsi, torpaq islahatının aparılması, aqrar sahənin vergilərdən azad edilməsi, müxtəlif qanun və proqramların qəbulu və həyata keçirilməsi baxımından çox əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Ölkə-

Regional təhlükəsizlik

nin sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndikcə, qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri ölkə iqtisadiyyatının tarazlığının təmin edilməsinə, regionların inkişafının sürətləndirilməsinə ibarətdir. Məhz bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 17 fevral 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı yönəlmişdir.

Regional təhlükəsizlik – dünyanın hərbi təhdidlərdən, iqtisadi təhlükələrdən, habelə region dövlətlərinin suverenliyi və müstəqilliyinə zərər vura biləcək xarici müdaxilədən azad olan bu və ya digər regionda beynəlxalq münasibətlərin durumu.

Xüsusi məqsədlər üçün yaradılmış təşkilatlar, məsələn, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), bir sıra dövlətlərin universal xarakterli birlikləri, məsələn, Amerika Birliyi Təşkilatı (ABT) və s. R.t.-in təmin olunmasına xidmət edir.

Böyük dövlətlərin R.t.-in təmin olunması işinə cəlb edilmə dərəcəsi xüsusilə Avropa qitəsində, Asiya-Sakit okean regionunda yüksəkdir. R.t.-in qorunub saxlanması və möhkəmlənməsi üçün regional dövlətlərarası sazişlər bağlanır, bu, onların möhkəmlənməsinə səy göstərilməsi, dəyişməkdə olan realılıqlarla təhlükəsizliyin regional strukturların adaptasiya olunma zəruriliyi diqqət edilir. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, bütün silah növlərinin cəbbəxanasının yığıldığı Avropada orta və kiçik məsafəli nüvə silahlarının

Regionçuluq

və adi silahların xeyli azaldılması haqda saziş əldə edilmişdir. Sürətlə silahlanmanın böyük miqyas almadığı regionlarda onun qarşısının alınmasına aid preventiv tədbirlər həyata keçirir.

Regionçuluq – Avropada xalqların və dövlətlərin ictimai həyatının unifikasiyasına (vahid şəkildə salınmasına) və reqlamentasiyasında əsaslandırılmamış mərkəzçilik meyillərinə qarşı siyasi və sosiomədəni hərəkat.

Reintegrasiya (< lat. *re* təkrarlanan, yeniləşən hərəkətə işarə edən ön şəkilçi + *integratio* bərpa olunma, tamamlama) – 1) vahid bütöv hissənin yeniləşməsi, yenidən yaranması; 2) əvvəllər parçalanmış (hissələrə dağılmış) nəyinsə təkrarən birləşməsi.

Reqlament (< fr. *reglement* < *regle* qayda) – 1) nümayəndəli orqanların yığıncaqları, iclasları, sessiyaları və qurultaylarının aparılması qaydası; 2) parlamentin daxili təşkili və fəaliyyəti formasını, həmçinin deputatın hüquqi vəziyyətini tənzimləyən qaydalar toplusu; 3) hökumətin daxili təşkili və iş qaydasını tənzimləyən qaydalar toplusu.

Reneqat (< lat. *renegare* dönmək, inkar etmək) – özünün əqidəsindən dönməyən insan; dönmək, xəyanətkar.

Renome (fr. *renommée*) – kiminsə haqqında müəyyən olunmuş rəy, məşhurluq, ad, şöhrət.

Reparasiya (< lat. *reparatio* bərpa olunma) – beynəlxalq hüquq subyek-

Restitusiya

tinin, onun törətdiyi beynəlxalq hüquq pozuntuları nəticəsində beynəlxalq hüququn digər subyektinə vurduğu ziyanı görə maddi məsuliyyətinin bir forması.

Repatriasiya (lat. *re* yenə, yenidən, geriye + *patriya* vətən) – hərbi qulucuların, başqa yerə köçürülmüş şəxslərin, qaçqınların, emiqrantların vətənə qayıtması.

Repressiya (lat. *repressio* məhv etmə) – dövlət strukturları tərəfindən həyata keçirilən cəza tədbirləri.

Resosiallaşma – dəyərlərin, formalaşmış siyasi mədəniyyətin radikal şəkildə dəyişməsi prosesi.

Respublika (< lat. *res* iş + *publika* xalq) – dövlət hakimiyyətinin bütün ali orqanlarının ya seçilməsini, ya da ümummilli nümayəndəli müəssisələr (parlament) tərəfindən formalaşmasını nəzərdə tutan idarə forması. R. idarə forması çərçivəsində prezidentli R., parlament R. və qarışıq tipli (yarıprezidentli) R. fərqləndirilməsi qəbul olunmuşdur. R.-nin xüsusi növü – sovet R.-sidir.

R. idarə forması dünyada yalnız XX əsrdə üstünlük təşkil etmişdir (başlanğıcında Avropada təkcə üç R. olmuşdur). 1999-cu ilə olan vəziyyətə görə, dünyanın 190 dövlətindən 140-dan çoxu respublikadır.

Restitusiya (lat. *restitutio*) – beynəlxalq hüquqda müharibə edən düşmən dövlətlərin biri tərəfindən digərinin ərazisindən qanunsuz zəbt olunmuş və çıxarılmış əmlakın qaytarılması.

Retroqrad

Retroqrad (< lat. *retrogradus* arxaya gedən) – tərəqqinin əleyhdarı, köhnə fikirli insan, irticaçı.

Retrospektiv (< lat. *retrospicere* arxaya baxmaq) – keçmiş yönəldilmiş, keçmiş baxılmasına həsr olunmuş.

Revanşizm (fr. *revanche* < *revanche* intiqam, əvəz, cəza) – hərbi, yaxud siyasi məğlubiyyətə məruz qalmış və itirilmiş mövqelərini qaytarmağa cəhd edən qüvvələrin siyasəti.

Rezidensiya (< lat. *residens* (*residentis*) olan, qalan) – dövlət, hökumət başçısının, yaxud yüksək inzibati vəzifələr tutan digər şəxslərin daimi yaşayış yerləri.

Rəhbər işçi – dövlət idarəçiliyində çalışanların rəhbər işçilər və tabelikdə olanlar kimi sət qrup bölgüsünə, işçinin siyasi liderə, rəhbərə şəxsi sədaqətə əsaslanan hakimiyyət münasibəti. R.i. totalitar və avtoritar rejimlərdə geniş yayılmışdır. Klientalizm, nepotizm, traybalizm, messiançılıq siyasi həyatda R.i.-nin zahiri formalarındandır.

Rəyasət heyəti (< lat. *praesidere* qabaqda oturmaq, sədrlik etmək) – hər hansı bir təşkilatın, müəssisənin rəhbər orqanı, qurultaya, yığıncağa və s. rəhbərlik etmək üçün seçilmiş şəxslərin qrupu.

Riksdag (isveç. *Riksdag*) – İsveçin birləşdirilmiş parlamentinin adı.

Rimlend (ing. *Rimland* < *rim* nazik daire, kənar + *land* torpaq, ərazi – sahil torpaqları, qurunun kənarındakı ərazi)

Roma klubu

– ilk dəfə N.Spaykmen tərəfindən işlədilmiş geosiyasi termin. R. Qərbi və Mərkəzi Avropanı, Türkiyəni, İrani, Sudiyyə Ərəbistanını, İraqı, Pakistani, Hindistani, Uzaq Şərqi ölkələrini və Çini əhatə edir. Spaykmenin əxlaq qaydalarına görə: 1) kim R.-ə nəzarət edir, o, Avrasiya üzərində hökmranlıq edir; 2) kim Avrasiya üzərində hökmranlıq edir, o, dünyanın taleyinə nəzarət edir.

Rol – insanın tutduğu sosial mövqə ilə təyin olunmuş davranış.

Roma klubu – 1968-ci ildə Romada bir qrup Avropa aliminin müşavirəsində italyan ictimai xadimi və müəffəkkiri A.Peççenin (1908-1984) təşəbbüsü ilə yaradılmış beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı. R.k. üzvləri görkəmli siyasi xadimlər, sənaye və maliyyə dairələrinin nümayəndələri, görkəmli alimlərdir. R.k. elmi-texniki tərəqqinin dünya ictimai inkişafına təsirinin tədqiqi ilə məşğul olur. Bu tədqiqatların nəticələri dünya ictimaiyyətinin və qərarlı qəbul edən şəxslərin diqqətinə R.k. məruzələri formasında təqdim edilir.

Klubun fəaliyyəti keçən əsrin 70-ci illərində bəşəriyyət tərəfindən global problemlərin mahiyyətini dərk edilməsinə səbəb olmuş və onların həlli yollarının fəal axtarışının başlanğıcı üçün stimullardan biri olmuşdur. Global problematikanın dərk olunmasına əsas təkanı R.k. D.Medouzun rəhbərliyi altında hazırlanmış və ümumdünya məşhurluğu qazanmış "Artımın hüdudları" (1972) adlı ilk məruzəsi vermişdir.

Global tədqiqatların sonrakı inkişafı M.Mesaroviç və E.Pestelin "Bəşəriyyət

Roma klubu

yol ayrıcında" (1974), Y.Tinbergenin "Dünya nizamına yenidən baxılması" (1976), B.Qavrilişinin "Gələcəyə aparan yollar" (1980), E.Pestelin "Artım həddlərini aşdıqda" (1988) adlı və s. məruzələrində davam etdirilmişdir.

Təşkilatın dünya problematikasının öyrənilməsinə dair yirmillik fəaliyyətinin nəticəsinə A.Kinqin və B.Şnayderin "Birinci global inqilab" (1991) adlı məruzəsində yekun vurulmuşdur.

R.k. global tədqiqatlarında dünya problemlərinin siyasi aspektlərinin analizinə vacib yer ayrılır. Belə yanaşma "siyasi globalistika" adı almış innovasiya xarakterli elmi istiqamətin yaranmasına səbəb olmuşdur.

R.k. XX əsrin 80-ci illərinin sonundan etibarən diqqətini global inkişafın regional proseslərinin öyrənilməsinə cəlb etmişdir. Təşkilatın A.Lemmanın və P.Malaskanın "Aclığa qalib gəlmiş Afrika" (1989), N.Rozenson və B.Şnayderin "Latın Amerikası həyəcanlar və ümidlər qarşısında" (1993) və s. adlı məruzələri işıq üzünə çıxmışdır.

R.k.-nın təşkilatı strukturuna İcraiyyə komitəsi və rəqlamentin işlənilməsi üzrə Komissiya daxildir. Komitə R.k.-nın fəaliyyətinin təmin edilməsinə cavab verir və onun təmin olunması üçün müvafiq qərarlar qəbul edir. Komissiya R.k.-nın fəaliyyətinin cari idarə olunmasını təmin edir və İcraiyyə komitəsinin ilə ən azı iki dəfə hazırlanması ilə məşğul olur.

Klub çərçivəsində dörd kateqoriya üzvlər var. Həqiqi üzvlər o şəxslərdir ki, onların fəaliyyəti klubun missiyası və təfəkkürünə uyğundur. Onlar kvotaya müvafiq 100 nəfərdən çox olma-

Russo Jan-Jak

yaraq seçilir və 50-dək ölkəni və beş kontinenti, çoxsaylı mədəniyyətləri və peşəkarlıq təcrübəsi spektrini təmsil edirlər. Fəxri üzvlər – yüksək rəsmi statusu və ictimai nüfuzu (adı) olan şəxslərdir. Assosiasiyativ üzvlər – klubun fəaliyyətini dəstəkləmək istəyən olan fərdi şəxslərdir. Institutional üzvlər kimi R.k.-nın vəzifələri ilə oxşar məqsədləri olan, onun təşəbbüslərində iştirak etmək, yaxud onların həyata keçirilməsinə təsir etmək istəyən orqanlar, təşkilatlar, fondlar, institutlar və firmalar çıxış edirlər.

R.k. milli assosiasiyaları 30-dan artıq ölkədə fəaliyyət göstərir.

Roma Papası – Vatikan Şəhər Dövlətinin, katolik kilsəsinin başçısı. Kardinalların iclasında 2/3 +1 səsle ömürlük seçilir. Vatikanın reyestrində 264 papanın adı çəkilir.

Rotasiya (< lat. *rotatio* dövrü hərəkət) – hansısa strukturun elementlərinin (məs., seçkililə orqanın tərkibinin) ardıcıl, mərhələli yenilənməsi.

Russo (Rousseau) Jan-Jak (1712-1778) – fransız filosofu, siyasi müfəkkiri.

R.-ya görə insan özünün təbii durumunda təbiətlə əhəngdə (harmoniyada) olmuşdur, lakin əhalinin artması və coğrafi səbəblər insanların qabiliyyətlərinin inkişafına gətirib çıxarır ki, onlar da öz növbəsində yeni tələbatları və insan birliyində əməkdaşlığın və rəqabətin yaranmasını şərtləndirir. Təbii bərabərsizlik cəmiyyətdə daim qeyri-sabitliyin mənbəyi olan mülküyyət bərabərsizliyini törədir. Buradan

Russo Jan-Jak

vətəndaş sülhünə zərurət yaranır ki, buna da ictimai müqavilə təminat verir.

R. siyasi nəzəriyyəsinin özəyini ümumi iradənin həyata keçirilməsi kimi xalq suverenliyi haqqında təlimi təşkil edir. Müfəkkir ümumi iradənin hamının iradəsindən fərqi qeyd edir: birincisi ümumi maraqları nəzərdə tutur, ikincisi – fərdi maraqları nəzərdə tutur və fərdi şəxslərin bildirdikləri iradənin yalnız cəmini ifadə edir. Ümumi iradə, öz növbəsində, qanunların mənbəyi, ədalət ölçüsü və idarəetmənin əsas prinsipi kimi çıxış edir. Bir çox müfəkkirlərdən fərqli olaraq R. xalq suverenliyini ayırılmaz və bölünməz hesab edirdi. Xalq özünün özünüidare etmək və özünün taleyini həll etmək, müqəddəratını təyin etmək hüququnu heç kəsə verə bilməz. Hökumət yalnız suveren dövlətin müvəqqəti agentidir (C.Lokkda olan kimi). Ancaq Lokkda xalq idarəetmə orqanlarına icraedici, qanunverici və məhkəmə hakimiyyəti aid edir, R. isə qanunverici hakimiyyəti parlamentə, yaxud kimsə də ötürülməsinin əleyhinədir. Özünü də, həm icraedici, həm də məhkəmə hakimiyyəti hökumətə ötürməklə belə, onları yenə də xalq – suverene tabe edir. Suverenlik xalqın ümumi iradəsinə verilməli və onun nümayəndəlik müəssisələrinə ehtiyacı yoxdur.

R. vətəndaşların hüquq və vəzifələrinin vəhdəti tələbini irəli sürmüş, azadlığı qanuna tabeçilik kimi izah etmişdir. R.-ya görə siyasi idealları – miqyasca böyük olmayan dövlətlər – respublikalardır ki, burada da xalqın bir-başına, bilavasitə öz iradəsini bildirməsi

Ruzvelt Franklin Delano

və onun nümayəndələrinin fəaliyyəti üzərində nəzarət etməsi mümkündür.

R. özünün qanun və qanunverici hakimiyyət haqqında təlimi ümumi müqavilə və dövlətin təşkil prinsipləri konsepsiyası ilə dövlətçilik və hüquqi fikrin, həmçinin sosial-siyasi təcrübənin sonrakı inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Onun doktrinası Frans burjuva inqilabının hazırlanması və keçirilməsində, xüsusən də onun yakobinçilik mərhələsində əsas ideya mənbələrindən biri olmuşdur. R. ideyaları radikalizmin (radikallığın) ideoloji nəzəriyyələrinin əsasını təşkil edir.

Əsas əsərləri: "İnsanlar arasında bərabərsizliyin mənşəyi və əsasları haqqında düşüncə (mühakimə)" (1755), "İctimai müqavilə haqqında, yaxud siyasi hüquq prinsipləri" (1762).

Ruzvelt Franklin Delano (1882-1945) – ABŞ-in 32-ci prezidenti (1933-cü ildən). Demokratik partiyadan həmin vəzifəyə 4 dəfə seçilmişdir. Bir sıra islahatlar həyata keçirmişdir ("Yeni kurs"). 1933-cü ildə R. hökuməti SSRİ ilə diplomatik münasibətlər qurmuşdur. İkinci Dünya müharibəsinin əvvəlindən faşist Almaniya ilə mübarizəsində Böyük Britaniyanın, Fransanın və SSRİ-nin (1941-ci ilin iyunundan) dəstəklənməsindən çıxış etmişdir. Antihitler koalisiyasının yaradılmasında əhəmiyyətli rolu olmuşdur. BMT-nin yaradılmasına və müharibədən sonra beynəlxalq əməkdaşlığa, o cümlədən ABŞ və SSRİ arasında əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verirdi.

S

Sabitlik – bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda siyasi leksikonda geniş yayılmış məfhumlardan biri. Beynəlxalq sabitliyin qorunması heç də stabil olmayan Cənubi Qafqaz regionu üçün vacib məsələlərdəndir. S. daxili-siyasi mənada dövlətin və iqtidarın zorakılığa və təhlükəyə məruz qaldığı zaman özünü qoruya bilmək qabiliyyətidir. Bəzən S. dedikdə hökumətin uzun müddət ərzində fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulur. Məşhur Amerika politoloqu S.Hantinqton “konstitusiyaya düzənə üstəgəl varislik” formulu ilə ifadə etdiyi S.-i qanunlar tərəfindən qeyd olunan zaman və səlahiyyətlər çərçivəsində hökumətin fəaliyyəti kimi nəzərdə tutur. Demokratiyada qeyri-sabitliyin cürcətiləri görünən zaman bir qayda olaraq hökumət geniş siyasi kütələri razı salacaq kompromis və qərarların axtarışına başlayır. Demokratiya hər hansı bir siyasi institutun (partiya, qrup və s.) opponentləri üzərində mütləq üstünlüyü rədd edir. Demokratiyada siyasi proseslərin iştirakçıları öz maraqlarını qoruya bilməli, lakin hakimiyyəti öz inhisarına keçirmək üçün yetərincə gücə malik olmamalıdır. Avtoritar və totalitar rejimlərdə vətəndaşların narazılığının qarşısı ya zor tətbiq edilməklə, ya da hədələnməklə alınır, lakin nəticədə bu narazılıq daha ciddi şəkildə sonradan özünü büruzə verir. Tez-tez konstitusiyası dəyişdirilən və ya fəaliyyəti dayandırılan, fəvqəladə vəziyyət elan

olunan, parlamenti buraxılan, dövlət başçısı və hökumətləri istefaya göndərilən, hərbiçiləri mülki və inzibati vəzifələri ələ keçirən, kütləvi etiraz aksiyaları, terror aktları gerçəkləşən, dini, etnik və irqi zəmində qarşıdurmalar yaranan ölkələrdə S.-dən danışmağına dəyməz. Ümumi bir qaydaya görə, dövlətin S. dərəcəsi qayda-qanunun qorunub-saxlanması üçün tətbiq edilən zorla tərs mütənasıbdır. S. çox vaxt anarxiyanın əksi kimi qəbul edilir, lakin o eyni zamanda, demokratik inkişafın qarşısını almaq bəhanəsi də ola bilər. Əgər birinci halda S., şübhəsiz, faydalı sayılırsa, ikinci halda o, durğunluğun və irticanın sinoniminə çevrilir. SSRİ-nin dağılması və kommunist totalitarizminin süqutundan sonra müstəqillik qazanmış ölkələr üçün qeyri-sabitlik mərhələsindən keçmək qəfil-məz oldu. Ona görə də mürəkkəb transformasiya və modernləşmə dövrü bizdə hələ də davam edir. Dağlıq Qarabağ uğrunda Ermenistanla silahlı münaqişənin mövcudluğu vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Demokratiya və islahatlar yolu ilə irəlilədikdə S.-in qorunması məsələsini nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Bu səbəbdən də cəmiyyətdə davamlı dialoqun yaranması və ictimai inkişafın əsas problemləri üzrə ümummilli konsensusun əldə edilməsi çox vacibdir.

Sabotaj (fr. *sabotage*) – 1) qəsdən işləməmək və ya işi pozmaq yolu ilə işə mane olmaq; 2) hər hansı bir işi gizli, üstüörtülü, pərdələnmiş halda həyata keçirmək.

Sanksiya (lat. *sanctio* qəti qərar) – 1) ictimai normaların qorunması üçün hər hansı bir hərəkətin təqdir edilib-edilməsinə, buna görə hansısa cəzanın tətbiq edilib – edilməsinə yönələn ən vacib sosial nəzarət vasitəsi; 2) qanun pozulmasına qarşı təsir və ya cəza tədbiri; 3) hər hansı bir aktın ən yüksək instansiyada təsdiq olunması və ona hüquqi don geyindirilməsi; 4) beynəlxalq hüquqda – beynəlxalq müqavilələri pozan (iqtisadi, maliyyə, hərbi) dövlətlərə qarşı təsir vasitəsi.

Sarı mətbuat – aşağısəviyyəli, bayağı dövrü mətbuatın (qəzet, jurnal) ümumiləşdirilmiş adı.

Satellit (lat. *satelles* (*satellitis*) yol yoldaşı, həmrəy) – 1) başqasının iradəsini həyata keçirən asılı, tabe şəxs; 2) müstəqilliyi formal səciyyə daşıyan, başqa bir dövlətin təsiri altında olan dövlət.

Seçicilər – dolayı (çoxpilləli) seçkilər zamanı ikinci (həbələ üçüncü, dördüncü) dəfə səs vermək hüququna malik şəxslər. S. ya yalnız bu funksiyanı yerinə yetirmək üçün (ABŞ prezidenti seçilərkən), yaxud tutduğu vəzifəyə görə bu qisməndən ola bilən S.-dir (Fransada Senata seçkilər zamanı bələdiyyə üzvləri).

Seçki birliyi – seçki qanununa uyğun olaraq, öz namizədlərini irəli sürəcək seçki prosesində iştirak etmək üçün yaradılmış müvəqqəti və ya daimi təşkilat. S.b. dəyəndə, nizamnamələri Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş

siyasi partiyalar və digər birliklər başa düşülür.

Seçki bloku – bir neçə siyasi partiya tərəfindən dövlət başçısının, mərkəzi və yerli nümayəndəli təsisatların seçkilərində namizədin və ya namizədlər siyahısının birgə irəli sürülməsi haqqında saziş.

Seçki bülleteni (fr. *bulletin*) – seçkilərdə səsvermədə iştirak etmək üçün seçiciyə verilən müəyyən olunmuş sənəd forması.

Seçki dairəsi – seçkili dövlət orqanları üzvlərini seçdiyi ərazi vahidi. Neçə nəfər deputatın seçilməsindən asılı olaraq çoxmandatlı və birməndatlı, həmçinin ümumdövlət (proporsional seçki sistemində, həm də dövlət başçısının seçkilərində) və regional (həmişə majoritar və bir sıra hallarda proporsional seçki sistemində) S.d.-nə ayrılır.

Seçki hüququ – vətəndaşların seçkilərdə iştirakını, onların təşkilini və keçirilməsini, seçicilər və seçkili orqanlar, yaxud vəzifəli şəxslər arasında qarşılıqlı münasibətləri, həmçinin seçicilərin etimadını doğrultmayan seçilmiş nümayəndələrin geri çağırılması qaydalarını tənzimləyən hüquqi normaların məcmusu. Fəal və passiv S.h. vardır.

Seçki kampaniyası – seçkilərdə seçicilərin maksimum rəğbətini qazanmaq məqsədilə siyasi partiyalar və ya müstəqil namizədlər tərəfindən həyata keçirilən təşviqat tədbirləri sistemi. S.k.-nda

Seçki komissiyası

müxtəlif dəstək qrupları, ictimai təşkilatlar, kütləvi informasiya vasitələri iştirak edirlər.

S.k-nın gedişində əsas təşviqat formaları bunlardır: seçkiqabağı mitinq və yığıncaqların keçirilməsi, seçki plakatları və afişaların yapılandırılması, kütləvi informasiya vasitələrində çıxışlar və s.

Seçkilər qanunla müəyyən olunmuş gün başlanır və adətən seçki gününə bir gün qalmış başa çatır. Əslində isə S.k. seçkilər elan olunmamışdan xeyli əvvəl başlanır.

Seçki komissiyası – bilavasitə vətəndaşlar tərəfindən seçilən dövlət hakimiyyəti orqanlarına seçkilərin keçirilməsini təşkil etmək üçün yaradılan xüsusi kollegial orqan.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının statusu, fəaliyyət istiqamətləri və səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 83, 101 və 142-ci maddələrinə uyğun olaraq daimi fəaliyyət göstərən dövlət orqanıdır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərinin və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının seçkilərinin, həmçinin referendumların (ümumxalq səsvermələrinin), bələdiyyələrə seçkilərin hazırlanmasını və keçirilməsini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası: seçkilərin və referend

Seçki kvotası

rendumun hazırlanmasında və keçirilməsində vətəndaşların seçki hüquqlarına riayət olunmasına nəzarət edir; aşağı seçki komissiyalarının işi üçün zəruri olan texnoloji avadanlığın normativlərini hazırlayır və təsdiq edir, bu normativlərə əməl olunmasına nəzarət edir; aşağı seçki komissiyalarına hüquqi, metodiki və texniki təşkilati kömək göstərir; seçki bülletenlərinin, referendumda səsvermə bülletenlərinin, seçici siyahılarının, digər seçki komissiyalarının səsvermə protokollarını və referendum sənədlərini nümunələrini və onların tərtib edilməsi qaydasını müəyyən edir; Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsində nəzərdə tutulan digər vəzifə və səlahiyyətləri həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları ilə birlikdə vahid seçici siyahısının tərtib edilməsi və aparılması sistemini təşkil edir; seçkilərin və referendumun hazırlanması və keçirilməsi, seçki sisteminin inkişafı, seçicilərin hüquqi maarifləndirilməsi, seçki komissiyaları üzvlərinin peşə hazırlığı ilə əlaqədar treninqlərin keçirilməsini təmin edir; seçkilər və referendum zamanı səsvermənin nəticələrini müəyyən edir, həmin nəticələrin dərc olunmasını təmin edir;

Seçki korpusu – qanunla səsvermə hüququ olan və ya real olaraq səs verən vətəndaşların məcmusu.

Seçki kvotası – bir deputatın seçilməsi üçün lazım olan səsərin minimum

Seçkilər

sayı. S.k. istər hər bir seçki dairəsi üçün ayrılıqda, istərsə də bütün ölkə üçün müəyyənləşdirilə bilər.

Seçkilər – müasir demokratiyanın ən mühüm institutu, xalq iradəsinin ifadə olunmasının başlıca formalarından biri və onun siyasi prosesdə iştirakı, eyni zamanda nümayəndəli orqanların (parlament, yerli özünüidarəetmə) formalaşması və bəzi ali dövlət vəzifələrinin (məsələn, prezident vəzifəsinin) tutulması üsulu.

Müxtəlif ölkələrin siyasi təcrübəsində prezident, parlament, bələdiyyə S.-i olur. Bundan əlavə – növbəti, növbədənəkar, əlavə S. ola bilər. Bu və ya digər ölkənin hüquqi, demokratik inkişaf dərəcəsinə, onun seçki sisteminin inkişafını əks etdirən seçki hüquqi prinsiplərinə görə S. təsnifatı daha böyük maraq doğurur. Belə halda ümumən qəbul edilmiş bölgü cüt əkslər (ziddiyyətlər) şəklini alır: ümumi S. məhdud (senz); S. bərabər-qeyri-bərabər; birbaşa-dolay (çoxpilləli); gizli-açıqsəsvermə ilə.

Azad və demokratik seçkilər üç şərti üzündə əks etdirir: alternativlik (seçici bir neçə namizəddən birinə üstünlük vermək imkanına malikdir), seçki kampaniyasının azad keçirilməsi və seçicilərin öz iradələrini azad şəkildə bildirməsi.

Müasir dünyanın əksər ölkələri öz konstitusiyalarında və ya xüsusi seçki qanunlarında vətəndaşların ümumi və bərabər qaydada gizli səsvermə yolu ilə S.-də iştirak etmək hüququnu bəyan etmişlər.

Seçkilərin ümumiliyi qanunun müəyyən etdiyi yaşa çatmış bütün vətəndaş-

Seçki məntəqəsi

ların seçkilərdə iştirak etmək hüququnu nəzərdə tutur. Bu zaman həmin hüquq altında həm fəal, həm də passiv seçki hüququ nəzərdə tutulur. Lakin bu hüquqların hər ikisi bir sıra ölkələrdə seçki senzları ilə məhdudlaşır. Ancaq dünyada, davam edən dönməz demokratikləşmə prosesi gedişində senz məhdudiyyətləri getdikcə azalır.

Seçkilər o vaxt bərabər hesab edilir ki, vahid təmsilçilik norması (seçkili yərə bir namizədin təmsil etdiyi seçicilərin sayı) təmin edilir.

Kollegial hakimiyyət orqanlarına dair aşağıdakı qanunauyğunluqları qeyd etmək olar: mədəni dünyanın hər yerində yerli orqanlar, birpalatalı parlamentlər və ikipalatalı parlamentlərin aşağı palataları, bəzi ölkələrdə isə həmçinin yuxarı palatalar (məs., ABŞ Senatı) birbaşa seçkilərlə seçilir. Səsvermə həm də gizli şəkildə aparılır ki, bu da hazırda dünyanın bütün sivilizasiyalı ölkələri üçün səciyyəvidir.

Seçkili hakimiyyət – Latın Amerikasının bir sıra ölkələrində (Kolumbiya, Nikaraqa və s.) müstəqil və sərbəst kütləvi hakimiyyətlərdən biri (qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti ilə). Seçki hüquqlarına malik olan və seçki korpusunu təşkil edən vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilir. S.h. təşkilati forması seçkilər haqqında mübahisələrə baxan seçki tribunalıdır.

Seçki məntəqəsi – seçki keçirmək və səsələri saymaq üçün yaradılmış ərazi vahidi.

Seçki prosesi

Seçki prosesi – seçkilərin təşkili və keçirilməsinə dair dövlət tədbirləri, “seçki qanunu fəaliyyətdə”. S.p.–nə aşağıdakılar daxildir: seçkilərin təyin edilməsi; seçicilərin qeydiyyatına alınması; seçkilərin keçirilməsinə məsul seçki orqanlarının yaradılması; seçki dairələrinin, rayonlarının, məntəqələrinin təşkil edilməsi; deputatlığa namizədlərin irəli sürülməsi və onların qeydiyyata alınması; seçkilərin maliyyə dəstəyi; səsvermənin keçirilməsi; səsvermənin nəticələrinin müəyyən edilməsi; deputat mandatlarının bölüşdürülməsi.

Seçki senzələri (lat. *censura* qeyd edilmə, yazıram) – konstitusiya və ya seçki qanunu tərəfindən *seçki hüququnun* əldə olunmasını və həyata keçirilməsini məhdudlaşdıran şərtlər. Müxtəlif dövlətlərin konstitusiya praktikasında aşağıdakı S.s. məlumdur: yaş, vətəndaşlıq, savad, əmlak, təhsil (məs., ölkənin dövlət dilini bilmək), məskunluq (yaşadığı ölkədə qanunla müəyyənlanmış müddət), irq, cins (ABŞ-da qadınlara seçkilərdə iştirak etmək hüququ 1920-ci ildə, İsviçrədə 1971-ci ildə verilmişdir), xidmət, dil.

Seçki texnologiyaları – elektoratın davranışına müəyyən partiyanın, birliyin, namizədin keyrinə nüfuz edilməsinə yönələn təsir metodları, qayda və üsullarının məcmusu.

S.t. strukturu seçkiqabağı situasiyanın təhlilini, seçki kampaniyası strategiyasının formalaşdırılmasını, seçki taktikasının işlənilməsi və reallaşdırılmasını əhatə edir.

Seçki texnologiyaları

Seçkiqabağı situasiyanın analizi birincisi, seçkilər ərafəsində dairədə vəziyyətin öyrənilməsinə (sosial-iqtisadi, siyasi situasiya, millətlərarası, dinlərarası münasibətlər, seçicilərin tələb və istəkləri), ikincisi, seçki kampaniyasının analitik-informasiya dəstəyinin təmin edilməsinə, kampaniyanın təşkilatçıları və seçicilər arasında əks əlaqənin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Seçki kampaniyası strategiyasının formalaşdırılması: partiyanın, namizədin seçki kampaniyasının strateji mövzularının müəyyən edilməsi; əsas mövzuların informasiya təminatı; ünvanlı qrupların, yeni namizəd və ya partiyanın istiqamətləndirilmiş təsiri üçün sosial qrupların, birliklərin seçilməsi; namizədlərin imicinin yaradılması, seçicilərin onlara pozitiv münasibətinin formalaşdırılması.

Seçki taktikasının işlənilməsi və reallaşdırılması: – situasiyanın inkişafı və namizədin məqsədləri ilə müəyyən olunmuş fəaliyyət üsulları və qaydalarının seçilməsi; namizədin, partiyanın şüarının formalaşdırılması; seçicilərin diqqətini cəlb edən informasiyanın işlənilməsi və yayılması, siyasi reklamın hazırlanması və yayılması; namizədlərin seçicilər qarşısında çıxışlarının təşkil edilməsi; rəqəbatlı mübarizənin aparılması; “çirkli texnologiyalar”a müqavimət göstərmək (“çirkli texnologiyalar” – faktların şüurlu şəkildə qəsdən təhrif edilməsinə, seçicilərin ələ alınmasına, eyni soyadlı namizədlərin irəli sürülməsinə, anonim əks reklamın yayılmasına və s. əsaslanan texnologiyalardır).

Seçki votumu

Seçki votumu – parlament, prezident, bələdiyyə və s. seçkiləri üzrə seçki kampaniyasının nəticələri.

Sekta (lat. *secta* təlim, istiqamət, məktəb) – 1) məzhəb, təriqət; kilsonin hökmlərindən imtina edən müəyyən bir dini qrup, icma. Məcəzi mənada – geniş xalq kütlələrindən ayrılmış, öz kiçik, məhdud maraqları ilə yaşayan özünə qapılmış insan qrupu.

Seçkiyarızasiya (lat. *saecularis* dünyəvi, kübar) – kilsonin əmlakının və torpaqlarının onun öləndən alınıb dövlətə verilməsi. XIX əsrin sonundan isə şəxsiyyətin hər cür dini təriqətin və kilse institutlarının təsir dairəsindən çıxması.

Seçkiqəsiya (lat. *segregacio* ayrılma) – hər hansı bir irqin, yaxud etnik qrupun güclə və ya könüllü hansısa bir məhdud əraziyə köçürülməsi; sosial ünsiyyət üçün onların qarşısına müəyyən sədlərin-hədlərin qoyulması; ayrıca təlim və təbiyyə; digər diskriminasiya tədbirləri.

Selektorat (lat. *selectio* seçmə) – rəhbər vəzifələrə layiq olan insanları seçib üzə çıxaran bir qrup şəxs. Selektorat terminindən əsasən elita nəzəriyyələrində istifadə olunur və burda başlıca məqsəd bu təbəqəyə mənsub olan insanları bir yerə toplamaqdır.

Senat (lat. *senatus* qədim) – 1) Qədim Romada yüksək hakimiyyət orqanı; 2) ABŞ-da kongresin baş palatası; 3) Belçikada, Kanadada, İtaliyada, İspaniyada və başqa ölkələrdə parlament.

Sesesiya

Senzura (lat. *censura*) – çap məsuldarlığının, televiziya və radio verilişlərinin məzmunu üzərində rəsmi hakimiyyətin nəzarəti. Müasir konstitusiyaların əksəriyyəti informasiya azadlığını bəyan edərək S.-nı qadağan edirlər. Lakin dünyanın bütün ölkələrində fəvqəladə hallar və hərbi vəziyyət zamanı S. tətbiqinə yol verilir.

Separatizm (fr. *separatisme*, lat. *separatus* ayrılma, təcrid olunmuş) – ayrılmağa can atmaq, dövlətin bir hissəsini ayırmaq, yeni dövlət təsisatı yaratmaq və ya ölkənin bir hissəsinə muxtariyyət verilməsi uğrunda hərəkət. S. milli-azadlıq hərəkatından onunla fərqlənir ki, milli-azadlıq hərəkatı öz tarixi torpaqlarında xarici qüvvələr tərəfindən istila nəticəsində müstəmləkə vəziyyətinə salınmış xalq əzələ olmağa və öz milli dövlətin yaratmağa can atır. S. isə dünya birliyinin tanıdığı müstəqil dövlətin ərazisini etnik və ya hər hansı başqa bir zəmində parçalayıb ayırmaq, orada ya yeni müstəqil dövlət yaratmaq, ya da başqa bir dövlətin tərkibinə daxil olmaq məqsədi daşıyır. Bu isə beynəlxalq hüquqa və müasir siyasi əməllərə ziddir.

Sesesiya (lat. *secessio* ayrılma, çıxma) – hər hansı bir dövlətin müəyyən bir hissəsinin ondan ayrılma prosesi. S. problemi əsasən milli etnik zəmində baş verir. Öz müqəddəratını təyin etmək, öz müstəqilliyinə nail olmaq istəyən *millət* (bir qayda olaraq belə hallar hansısa bir millətə mənsub olan əhalinin daha sıx yaşadığı ərazidə baş verir) bu üsulla əl atır.

Tarixdə bir çox dövlətlərin ərazisində S. halları baş vermişdir. Bu məsələ bəzi hallarda sülh yolu ilə həll olunmuş, bir çox hallarda isə silahlı münaqişələrə səbəb olmuşdur.

Bu məsələ öz müstəqilliyinə qovuşmuş Azərbaycan Respublikasından da yan keçməmişdir.

1985-ci ildə Afina Daşnaksütyun partiyasının XVI qurultayında "Böyük Ermənistan" yaratmaq ideyası yenidən irəli sürüldü. Dağlıq Qarabağda separatist "Krunk" və "Miatsum" təşkilatları açıq fəaliyyətə başladılar. Mərkəzi hakimiyyətə və xarici erməni diasporuna arxalanan erməni şovinistləri Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıları silah gücü ilə qovdular. 1989-cu il dekabrın 30-da Ermənistan SSR Ali Soveti "Dağlıq Qarabağı Ermənistan SSR-ə birləşdirmək haqqında" qərar qəbul etdi. Ermənistanın silahlı qüvvələri Dağlıq Qarabağı və altı rayonu işğal altında saxlayır. Azərbaycan dövlətinin siyasi strategiyasında ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi əsas yer tutur.

Sessiya (lat. *sessio*) – özünün razılığı ilə bir ölkənin ərazisinin digərinə verilməsi.

Seym (pol. *sejm*) – Polşada və bəzi dövlətlərdə parlament, qanunverici məclis.

Səfərbər siyasi iştirak – fərdin siyasi fəaliyyətinin məcburi karakter daşması. Bu halda siyasi fəallığın stimulu adətən inzibati məcburiyyət,

ənənə, qorxu və s. olur. S.s.i. mövcud siyasi sistemi müdafiə etmək, iqtidarda olan elitaya sədaqət göstərmək, ümum-xalq birliyinə və yeridilən siyasətin doğruluğuna inam nümayiş etdirmək məqsədini güdür. Siyasi iştirakın səfərbər tipi totalitar və avtoritar rejimlərdə olur.

Səfir – protokol baxımından daha yüksək səviyyəli diplomatik nümayəndəliyin başçısı. S. dövlət başçısının yanında akkreditə olunur.

Səlahiyyətlər – hər hansısa subyektin (fərdin, institutun) vətəndaşların əksəriyyəti tərəfindən tanınan insanların davranışına, siyasi və başqa institutların fəaliyyətinə təsiretmə, yəni hakimiyyətdən legitim istifadə etmək hüququ.

S. hakimiyyətin işləməsinin təcrübədə qanunlarla, ənənələrlə, nüfuzla və s. müəyyən olunmuş və yol verilən hərəkətlərin məcmusu kimi reallaşan texnoloji şərtidir. S. vəzifəli şəxsə verilən hüquq və vəzifələrin, həmçinin onların həyata keçirilməsi üsullarının dəqiq müəyyən olunmuş siyahısıdır; S. vəzifəli şəxsə, vəzifəli şəxslər qrupuna, yaxud ictimai təşkilatın üzvünə (üzvlərinə) müvafiq hüquqa malik orqanın verdiyi konkret tapşırıqlardır. Bir sıra dövlət və ictimai institutlar təqdim etdikləri səlahiyyətləri xüsusi sənədlərlə təsdiqləyirlər (məs., diplomatik münasibətlərdə etimadnamələrlə).

Səlahiyyətlərin ötürülməsi – vətəndaşların, siyasi orqanların, vəzifəli şəxslərin öz hüquqlarının bir hissəsini onların maraqlarını ifadə və müdafiə

etmək, eləcə də müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək iqtidarında olan xüsusi nümayəndələrə ötürməsi, verməsi.

Səlahiyyətli çoxluq – toplantıda iştirak edənlərin və ya müəyyən nümayəndəli hakimiyyət orqanının deputatlarının ümumi sayının 2/3, 3/5 və ya 3/4 nisbətə ifadə olunan səs çoxluğu.

Sənaye cəmiyyəti – cəmiyyətin ənənəvi, aqrar formasından sonra meydana çıxan geniş əmək bölgüsünə və iri maşın istehsalına əsaslanan inkişaf mərhələsi. Kapitalizm və sosializm formasıalarını xarakterizə edən bu termin Sen-Simona məxsusdur. O, S.c.-ni militarist cəmiyyətə qarşı qoyaraq onun texnokratik gələcəyini öncədən görmüşdü. Sonralar Qərb alimləri bu termindən aktiv istifadə edərək ona konseptual status vermişlər. S.c.-nin səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: iqtisadiyyatın sənaye bölməsinin və nəqliyyat infrastrukturunun intensiv inkişafı özünün son mərhələsinə çatır; əmtəə və xidmətlərin istehsalı istehsal vasitələrinin istehsalını üstələyir; durmadan mürekkəbləşən əmək bölgüsü sistemi ümumi və peşəkar təhsilin inkişafını və təkmilləşdirilməsini tələb edir; idarəetmə sisteminin rasionallaşmasına olan tələbat sosial təsisatların fəaliyyətinin yüksək səviyyədə bürokratikləşməsinə gətirib çıxarır; təsisatlarla subyektlər arasında sosial funksiyaların dəqiq bölgüsünün mövcud olmadığı ənənəvi sənayeyəqədərki cəmiyyətdən fərqli olaraq burada funksional ixtisaslaşma uğurlu inkişafın

əsas amilinə çevrilir; mədəniyyətin sekulyarlaşması prosesi özünün məntiqi zirvəsinə çatır, bu zaman sosial təfəkkür məsuliyyətli seçimin bütün situasiyalarda hər şeydən əvvəl rasional ağıla və düşüncəyə əsaslanır.

Səsvərmə – seçki prosesinin hələ-dici mərhələsi. Bir, yaxud iki turda keçirilir. S. bülletəndən, yaxud xüsusi maşından istifadə etmək yolu ilə həyata keçirilir. Bəzi ölkələrin qanunlarında poçt vasitəsilə (Danimarka, AFR, İrlandiya, Böyük Britaniya), habelə etibarnamə ilə (Belçika, AFR, Fransa, Yaponiya, Niderland) səsvərmə imkanı nəzərdə tutulur. Bir çox müasir dövlətlərdə S. təkə hıuquq yox, həm də vəzifə sayılır, onun yerinə yetirilməsinə görə cəza verilir: Belçikada, Niderlandda və Avstraliyada – cərimə, Pakistanda – həttə həbs cəzası tətbiq olunur.

Parlament hüququnda S. – parlamentin rəhbər və işçi orqanlarının seçilməsi və qərarların qəbul edilməsi zamanı deputat tərəfindən səs verilməsidir. S. gizli və açıq (o cümlədən adbaad) ola bilər, müxtəlif üsullarla (bülletənlərin, elektron vasitələrinin istifadə olunması ilə, ayağa qalxmaq, əl qaldırmaq yolu ilə və s.) həyata keçirilir.

Sionizm (Qüdsün yerləşdiyi təpələrdən birinin – Sionun adından) – milli ideologiya və siyasətin növlərindən biri. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Əsasını bütün yəhudilərin Fələstinə köçürülməsi və burada milli yəhudi dövlətinin yaradılması ideyası təşkil edir. Hazırda həmin

ərazinin böyük bir hissəsində İsrail dövləti yaradılmışdır (1948).

Sivilizasiya (lat. *civili* vətəndaş, dövlət) – 1) ictimai inkişafın mərhələsi, səviyyəsi; 2) cəmiyyətin barbarlıqdan sonrakı inkişaf mərhələsi.

Siyasət (< yun. *politike* dövlətin idarə olunması məharəti) – politologiyanın mərkəzi anlayışlarından biri. "P" termini Aristotelin dövlət, idarəetmə və hökumət haqqında "Siyasət" ("Politika") adlandırdığı traktatının təsiri altında yayılmışdır.

S. üç qarşılıqlı əlaqədə olan aspektlərin vəhdətində çıxış edir: 1) ictimai həyat sahəsi; 2) sosial subyektlərin fəallığının bir növü; 3) sosial münasibətlərin (fərdlər, kiçik qruplar və s. arasında) tipi.

Birinci aspektdə S. cəmiyyətin strukturunda özünü yerini tutmuş və onda müəyyən rol oynayan element kimi meydana çıxır. Aristoteldən başlayaraq, ictimai həyatın muxtar sahəsi kimi siyasətdə ümumi və şəxsi maraqların uyğunlaşdırılması, hakimiyyətin həyata keçirilməsi və qayda-qanunun saxlanması, ümuməhəmiyyətli məqsədlərin reallaşdırılması və insanlara rəhbərlik, resursların tənzimlənməsi və ictimai işlərin idarə olunması funksiyaları təsbit edilir. S.-in ikinci aspekti onun sosial subyektlərin məcmu şəklində və fərdi fəallığı tərzini insan fəaliyyəti və sosial davranışın növü kimi interpretasiyası ilə bağlıdır. Üçüncü, Aristotel S.-i insan fəaliyyətinin ali növü kimi tərif vermişdir.

S. fenomeninin analizi üçün bözi alimlər rus və Azərbaycan dillərində geniş anlayış analogları olmayan, ingilis dilində istifadə olunan *polity, policy, politics* kateqoriyalarını ayırmaqla daha münasib və adekvat anlayışlar işlədirlər.

Polity anlayışı siyasətinin konstitusiyaya ilə, hüquqla, əməllərlə, parlamentlə, hökumətlə, məhkəmələr və s. formasında müəyyən olunmuş institusional ölçüsü ifadə olunur.

Policy anlayışı siyasətinin siyasi tələbatlar və maraqlar, siyasi dəyərlər və məqsədlər, siyasi proqram və doktrinalar kimi normativ əsasları ilə bağlıdır.

Politics anlayışı siyasətinin prosesual şərhini nəzərdə tutur ki, bu zaman söhbət intellektual, iradi, qiymətverici və sosial-psixoloji formaları olan siyasi iradə ifadə etməkdən gedir.

S. strukturunda forma, məzmun və proses (münasibətlər) ayrılır. S. forması – ona davamlılıq, sabitlik verən, adamların siyasi davranışını tənzimləməyə imkan verən onun təşkilati strukturu, institutları (dövlət, partiyalar və s.), həmçinin normalar və qanunlardır. S.-in məzmunu onun məqsədləri və dəyərlərində, həll etdiyi qərarların qəbul edilməsi motivlərində və mexanizmlərində, problemlərdə ifadə olunur. Siyasi prosesdə siyasi fəaliyyətin mürəkkəb, çoxsubyektlili və münaqişəli xarakteri, onun müxtəlif sosial qrupların, təşkilatların və fərdlərin münasibətləri kimi mövcudluğu öz əksini tapır.

S. bir neçə səviyyədə həyata keçirilə bilər: 1) aşağı səviyyəyə o, yerli problemlərin (mənzil şəraiti, məktəb, universitet, ictimai nəqliyyat və s.) həllini

əhatə edir; bu səviyyədə siyasi fəaliyyət əsasən ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən həyata keçirilir, lakin məsələlərin bir hissəsi yerli assosiasiyalar tərəfindən həll oluna bilər; 2) lokal səviyyə dövlətin müdaxiləsini tələb edir; daha fəal surətdə siyasət regionunun iqtisadi inkişafında maraqlı olan qruplar və assosiasiyalar tərəfindən həyata keçirilir; 3) S. nəzəriyyəsində milli səviyyə mərkəzi yer tutur ki, bu da dövlətin resurslarının bölüşdürülməsində əsas institut kimi tutduğu yeri ilə müəyyən olunur; 4) Siyasi fəaliyyətin əsas subyektləri kimi suveren dövlətlərin çıxış etdiyi beynəlxalq səviyyə.

İctimai həyatın xüsusi sahəsi kimi S.-in rolu onun üç xüsusiyyəti ilə şərtlənir: universallığı, ümumi əhatəli xarakteri; praktiki olaraq həyatın istənilən tərəflərinə, cəmiyyətin elementlərinə, münasibətlərə, hadisələrə təsir etmək qabiliyyəti ilə; nüfuz etmək bacarığı, yəni hədsiz nüfuz etmək imkanı ilə və bunun nəticəsi kimi, atributivliyi ilə (qeyri-siyasi ictimai hadisələrlə, münasibətlərlə və sahələrlə uyğunlaşmaq qabiliyyəti ilə).

Siyasətə – prinsipsiz siyasi işbaz, həmçinin xırda, dayaz şəxsi hisslərdən, niyyətlər və məqsədlərdən çıxış edərək hərəkət edən zirək və prinsipsiz insan.

Siyasətdə akkulturasıya – müxtəlif siyasi dəyərlərə sistemlərin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı nüfuz etməsi prosesləri.

Siyasətdə ambivalentlik (< lat. *ambo* hər ikisi + *valentia* güc) – strukturunda əks başlanğıcların olmasını şərtləndirən

siyasi hadisələrin daxili ziddiyyətliyi, ikiliyi.

Siyasətdə əxlaq – siyasətdə əxlaq normalarının və ya dəyərlərin: xeyirxahlığın, ədalətin, borcun və s. əks olunması. Əxlaq siyasətinin mümkünlüyü barədə dünya ictimai-siyasi fikrində müxtəlif baxışlar mövcuddur: 1) siyasətdə əxlaqlıq nöqtəyi-nəzərindən yanaşmalardan biri. Q.Mabli siyasəti ictimai, əxlaqı isə şəxsi siyasət adlandırdı. Mabliyə görə, yaxşı siyasət sağlam mənəviyyatdan fərqlənir. J.J.Russo siyasətdə əxlaqı birləşdirməyə çağırırdı: əgər hər kim siyasətdə əxlaqı birbirindən ayrı öyrənməyə çalışsa, o heç nəyə nail olmayacaq və onları heç birini anlamayacaqdır. Mənəviyyat üçün pis olan, heç şübhəsiz, siyasət üçün də pis olacaqdır. T.Ceffersonun fikrincə, idarəetmə mədəniyyəti mədəniyyətə saf olmağı tələb edir. 2) M.Makiaveliyyə görə siyasət və mənəviyyat bir araya sığışmaz anlayışlardır. Əxlaq – əbədi bir normadır. O, fərdin insanlara münasibətini müəyyən qaydalarla könnüllü olaraq tənzimləyir. Siyasətdə isə məqsəduyğunluq hökmran edir, onda müxtəlif sosial qrupların maraqları əks olunur. Siyasətdə əxlaq yoxdur, ancaq maraqlar mövcuddur. 3) Şəraitdən asılı olaraq siyasət həm əxlaqı, həm də qeyri-əxlaqı ola bilər. M.Veber əxlaq siyasətinin fəaliyyət dairəsini ayırıb fərqləndirməklə onları "barışdırmağa səy göstərmişdi". Siyasətçi hər hansı bir siyasi qərar qəbul edəndə qədar öz ideya inamına və əxlaqı prinsiplərinə arxalana bilər, lakin o, qərar qəbul edərkən

Siyasətdə inteqrasiya

real vəziyyəti nəzərə almalı, qəbul etdiyi qərarın sonrakı nəticələrini düşünməlidir ("inam etikası" və "məsuliyyət etikası").

Siyasətdə inteqrasiya – siyasi subyektlərin bir-biri və hakimiyyət təsisatları ilə normal, simvollar, stereotiplər və onların fərdi interpretasiyası vasitəsilə qarşılıqlı fəaliyyətini ifadə edən anlayış.

Siyasətdə konvensionalizm – 1) fərdlərin və qrupların qarşılıqlı məqbul ideyaya, qiymətləndirməyə, razılaşmaya tərəfdar olması; 2) siyasi məfhumların şərtliliyi, nisbiliyi, onların interpretasiyasının və başa düşülməsinin insanlar arasındakı razılaşmadan asılılığı.

Siyasətdə qeyri-zorakı hərəkətlər – vətəndaşlar hakimiyyətə itaətsizlik göstərərək münafiqəli şəraitdə qərar qəbul edilən zaman mənəvi standartlara qarşılıqlı əməl olunmasına əsaslanan siyasətin fəal növü. Qeyri-zorakılığın əhəmətləri buddizm və daosizm əmələ gəlmiş, yeni dövrdə faşist sektası kimi formalaşmışdır. Qeyri-zorakılığın prinsipləri C.Lokkun, Volterin, J.J.Russonun, İ.Kantın əsərlərində, Rusiyada L.N.Tolstoyun sosial fəlsəfəsində təşəkkül tapmışdır. Bu prinsiplər öz praktiki həllini XX əsrin birinci yarısında Hindistanda (Qandizm, Satyaaraxa) tapmışdır. Müasir dövrdə S.q.-z.h. antiherbi, ekoloji, feminist və b. hərəkətlərdə təsadüf edilir.

Siyasətdə mentalitet (lat. *mentalis* ağıllı) – böyük insan qruplarına (etnos, millət, sosial təbəqələr) xas olan və

Siyasətdə sollar və sağlar

onların ətraf mühit fenomenlərinə reaksiyasını bildiren dəyişməz spesifik dünyadərki üsulu. Termin elmi dövriyyəyə XX əsrin əvvəlində L.Levi – Bryul tərəfindən daxil edilmişdir. Bu anlayış təkcə şüur sferasının koqnotiv (birləşdirici) tərəflərini (bilik, dünyagörüşü, etiqad və s.) deyil, həm də onların iyerarxiik dəyərlərini, əsas tələbatlarını, kollektiv təhlükəsizlik arxetiplərini, eləcə də düşünce və əxlaq stereotiplərini özündə əks etdirir. Mentalitetə aşağıdakı əlamətlər xasdır: refleksiya verməmə, təzahürün stereotipliyi (reaksiyanın şüuraltı xüsusiyyəti); yüksək davamlılıq, əsaslı dəyişikliklər zamanı dövlətin və digər sosial institutların təsiri altına düşməmək.

Mentalitetin inkişafı və spesifikasiyası kompleks amillərə müəyyənleşir: (relief, iqlim, coğrafi vəziyyət və s.), etno-tarixi, sosial-iqtisadi, dini, siyasi (siyasi rejimlərin təsiri) və s.

Siyasətdə sollar və sağlar – siyasi həyatın fəal iştirakçılarının – siyasi partiyaların, liderlərin və s. ideya-siyasi yönümlərinin xüsusiyyətləri.

Termin Fransa inqilabi dövründə (1789-1794) meydana gəlmişdir. O vaxt kralı müdafiə edən və onun sağ tərəfində oturan Baş ştatların deputatlarına "sağlar", ondan sol tərəfdə oturanlar – kralı müdafiə etməyənlərə isə "sollar" deyilirdi. Siyasətin subyektlərinin sağlara və sollarla bölünməsi onların bərabərliyə, ictimai həyatda baş verən dəyişikliklərə münasibətləri, eləcə də siyasi fəaliyyətdə istifadə etdikləri metodlarla əlaqədar idi. Belə hesab

Siyasət fəlsəfəsi

olunurdu ki, sollar – sosial bərabərliyin, cəmiyyətdə radikal dəyişikliklərin tərəfdarlarıdır. Bunun üçün onlar cəmiyyətin ən yoxsul təbəqəsini müdafiə etmək üçün siyasi mübarizədə güc metodlarından da istifadə etməyə hazırdılar; sağlar isə bərabərliyin, cəmiyyətdə kəskin dəyişikliyin əksinə çıxır, imtiyazlı qrupları və cəmiyyətin iyerarxiik təşkilini müdafiə edirdilər.

Cəmiyyətin tipindən asılı olaraq tarixi gedişətdə solların və sağların seçiyyəvi xüsusiyyətləri də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilmişdir.

Siyasət fəlsəfəsi – fəlsəfi təlim. İnsan və cəmiyyət haqqında fəlsəfi biliklərin əsas sahələrindən biri olub siyasətin fundamental problemlərinin, onun daha dərindən mahiyyət kəsb edən əsaslarını tədqiq edir. S.f. terminindən şəxsin baxışlarını, siyasi mövqeyini, cərəyanları, siyasi partiyaları, sinifləri, dövrün bu və ya digər məsələyə münasibətini müəyyənləşdirməkdə istifadə olunur.

S.f. qədim dövrdə, Avropa və Şərqi antik dünyasında, Qədim Çində filosofun insan və dünya, hakimiyyət, ədalətlik, insanlar arasında qeyri-bərabər münasibətlər, eyni zamanda onların təhlili, təlimi və əxlaqın təbliği haqqında düşüncələri kimi yaranmışdır. Siyasət haqqında ən erkən və ən yaxşı yazılmış fəlsəfi əsər e.ə. V əsrə təsadüf edir. Avropada S.f.-nin böyük nümayəndələri Platon və Aristotel olmuşdur. Bütün dövrlərdə, XX əsr də daxil olmaqla görkəmli mütəfəkkirlər bu və ya digər dərəcədə siyasətin fenomenlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar.

Siyasətin humanistləşməsi

Bəzən onların siyasi əsərləri daha çox məşhurlaşmış və onların özlərinə də şöhrət gətirmişdir. S.f.-nin tarixində Foma Akvinskının, Dante Aligyerinin, Marsiliya Paduanskının, U.Okkomannın, N.Makiavellinin, T.Hobbsun, Q.Leybnitsin, B.Spinozanın. C.Lokkun, Ş.Monteskyünün, D.Yumun, J.J.Russonun, İ.Bentamin, İ.Kantın, Q.Heqelin, İ.Fixtenin, V.Humboldtun, C.Millin, K.Marksın, F.Engelsin, A.İ.Gertsenin, M.A.Bakuninin və müasir filosofların, mütəfəkkirlərin adlarını çəkmək mümkündür.

XX əsrdə S.f. akademik fəlsəfi elmə çevrilmiş, Qərbi Avropanın və Amerikanın universitetlərində özünə yer tapmışdır. Müasir siyasi-fəlsəfi ədəbiyyat son dərəcə genişdir və getdikcə də artmaqdadır.

S.f. çərçivəsində ənənəvi olaraq siyasi hadisələr və proseslərin, insan və təhlil və proqnozlaşdırmanın metodoloji əsasları kimi problemlər tədqiq edilmişdir. Müasir S.f. daha çox siyasi dil, siyasi dəyərlər, siyasi germenektivka kimi problemlərlə məşğulur.

Siyasətin humanistləşməsi – siyasətə humanist istiqamət verilməsi, onun insanın maraq və dəyərlərinin həyata keçirilməsinə meyilli olması.

Daxili siyasətdə bu hər bir şəxsin marağının həyata keçirilməsinə, onun vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsinə say göstərmək deməkdir.

Siyasətin qeyri-humanistliyi maddi rifahın və mədəniyyətin aşağı səviyyədə olması, insanların öz gələcəklərinə inamsızlığı ilə əlaqədardır və o, öz

Siyasətin ideologiyalaşması

ifadəsini ictimai passivlikdə, mənəvi pozğunluqda, əxlaqi ideaların korroziviyaya uğramasında, cinayətkarlığın artmasında, zorakılıqda, alkoqolizm və narkomaniyada tapır.

Xarici siyasət sahəsində humanistləşmə beynəlxalq münasibətlərin yeni tipinə keçmək deməkdir, bu münasibətlər insanın maraqlarına, Yer üzərində sülhün qorunub saxlanmasına xidmət edir.

Daxili və xarici siyasətin humanistləşməsi insan hüququnun, mülki, siyasi, sosial-iqtisadi hüquqların və ya sülh, tərkislah, inkişaf, ətraf mühitin mühafizəsi, yaşamaq hüququnun həyata keçirilməsinin, bəşəriyyətin global problemlərinin həllinin zəruri şərtidir.

Siyasətin ideologiyalaşması – Siyasi nəzəriyyənin, praktik siyasi prosesin və siyasi şüurun müəyyən ideoloji konsepsiyalara, ideyalara və meyillərə tabe etdirilməsi prosesi. İdeologiya və siyasətin zəruri qarşılıqlı təsiri dəyişərək elə səviyyəyə keçə bilər ki, bu zaman ideologiya siyasətə həddən artıq və aqressiv şəkildə müdaxilə edir. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətin digər həyat sahələrinin – hüquqi, iqtisadi və b. sahələrin ideologiyalaşması ilə nəticələnir. Bu prosesin məzmunu ideoloji spektrin liberal–demokratik və tərəqqipərvər qanadından tutmuş ifrat sağ və ya sol, hətta mürtəcə meyilləri də əhatə edə bilər. Siyasətin həddən artıq ideologiyalaşması onu zəruri sərbəstlikdən məhrum edə və müəyyən ideoloji ekstremizmə tabe edə bilər.

Siyasi azadlıqlar

Siyasi adaptasiya – funksiyaların dəyişməsində, yeni məqsədlərin qoyulmasında və problemlərin həllinə yeni yansımaların işlənilib hazırlanmasında ifadə olunan ətraf mühitin tələblərinə siyasi strukturların, siyasi sistemin uyğunlaşması.

Siyasi antropologiya – siyasi elmin sənaye cəmiyyətlərində hakimiyyətin və sosial nəzarətin institut və mexanizmlərini öyrənən bölməsi. Sinonimlər: potestər–siyasi etnoqrafiya, etnologiya.

Siyasi avantürizm (fr. *aventure* macəra, risk) – siyasi liderlərin, ayrı-ayrı partiyaların, hərəkatların, dövlət və digər siyasi subyektlərin öz imkanlarını və qabiliyyətlərini mütləqləşdirməsi.

Siyasi avtarkiya (yun. *autarkeia* özündən məmnun olma) – ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni təcrid edilməsi siyasəti, onun beynəlxalq əlaqələrdən, dünya bazarı və beynəlxalq kooperasiyadan təcrid olunması.

Siyasi azadlıqlar – insanın, eləcə də digər siyasi subyektlərin dövlətdə əks olunan vəziyyətinin hüquq normalarının cəmi. S.a. bir qayda olaraq hər ölkənin konstitusiyasında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da təsbit olunmuşdur.

S.a.–nın məzmunu tarixin bütün dövrlərində dəyişmişdir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində S.a. siyahısına söz azadlığı, mətbuat, informasiya almaq azadlığı, siyasi partiyalar və

Siyasi bərabərlik

assosiasiyalar yaratmaq, siyasi çıxışlar azadlığı (mitinqlər, nümayişlər və s.) daxildir.

Siyasi bərabərlik – hakimiyyətin bərabər bölüşdürülməsini hər bir vətəndaş üçün siyasi təşkilatlar formalaşdırmaq, onlara daxil olmaq imkanlarının olmasını, şəxsi rəyi ifadə etmək azadlığı; səs vermək; dövlət hakimiyyəti orqanına seçilmək; siyasi liderlərin açıq siyasi rəqabət aparmaq; alternativ informasiya mənbələrindən istifadə etmək hüququnun; azad və ədalətli seçkilərin; seçicilərin səsindən asılı olan hökumət institutlarının olmasını və s. nəzərdə tutur.

Siyasi blok – ümumi məqsədləri olan dövlətlərin, partiyaların, ictimai–siyasi təşkilatların birliyi (b a x: *Dövlətlər arası birlik; Seçki bloku*).

Siyasi böhran – cəmiyyətin siyasi sisteminin mövcud münafişələrin kəskinləşməsi və dərinləşməsi, siyasi gərginliyin sət şəkildə artmasında təzahür edən vəziyyəti.

Beynəlxalq münafişə və ziddiyyətlərlə bağlı olan xarici siyasi böhranlar və hökumət, parlament, konstitusiyaya böhranları ilə şərtlənən daxili siyasi böhranlar fərqləndirilir.

Hökumət böhranı nisbətən tez–tez baş verən hadisə olub hökumətin parlamentdə və ya onun palatalarının birində (hökumət bu palata qarşısında hesabat verir) əksəriyyətin müdafiəsini itirməsi ilə səciyyələnir. Əgər hökumət yaranmış vəziyyətin öhdəsindən gələ bilmirsə, parlament etimadsızlıq

Siyasi böhran

votumu bildirərək ona kömək etməkdən imtina edə və hökuməti istefaya göndərə bilər. Hökumət böhranı liderlərin, idarəetmə formalarının dəyişməsi ilə müşayiət oluna bilər.

Parlament böhranı zamanı qanunverici orqanda qüvvələr balansı dəyişir və parlamentin qəbul etdiyi qərar ölkə vətəndaşlarının əksəriyyətinin iradəsinə uyğun gəlir. Nəticədə parlament buraxılır və yeni seçkilər təyin edilir. Parlament böhranı o zaman meydana çıxa bilər ki, əsas rəqib fraksiyalar təxminən eyni gücdə olursun və bu da qərarın qəbul olunmasına mane olaraq qanunverici orqanın işini iflic edir.

Konstitusiyaya böhranı ölkənin Əsas Qanununun faktiki olaraq öz fəaliyyətini dayandırması ilə bağlıdır. Bu zaman əvvəlki konstitusiyaya legitimliyini itirir və onun keyfiyyətə yenilənməsi zərurəti ortaya çıxır.

S.b. hakimiyyət strukturlarının öz legitimliklərini itirməsi, müxtəlif hakimiyyət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqənin olmaması, bir mərkəzin digəri tərəfindən əngəllənməsi, sosial–siyasi tənzimləmənin və nəzarətin səmərəliliyinin aşağı düşməsi, siyasi etirazın kor–təbii formalarının (mitinqlər, tətillər, nümayişlər) şiddətlənməsi ilə səciyyələnir.

Yaranma səbəbləri və təzahür xüsusiyyətlərinə görə politoloqlar S.b.–ın aşağıdakı formalarını fərqləndirirlər: 1) legitimlik böhranı; 2) identiklik böhranı; 3) siyasi iştirak böhranı; 4) nüfuz etmə böhranı; 5) bölgü böhranı.

Legitimlik böhranı hakim rejimin məqsəd və dəyərləri ilə vətəndaşların

Siyasi cinayət

əksəriyyətinin siyasi tənzimləmənin əsas forma və vasitələri, ədalətli idarəetmə normaları haqqında düşüncələrinin uyğun gəlməməsi nəticəsində yaranır.

İdentiklik böhranı o zaman meydana çıxır ki, etnik və sosial-struktur fərqləri ümummilli birləşmə və müəyyən siyasi sistemlə identikləşmə yolunda maneəyə çevrilir.

Siyasi iştirak böhranı hakimiyyətə iddialı olan qrupların aktiv siyasi həyata qoşulmasına qarşı hakim elita tərəfindən süni maneələr yaradılması, eləcə də əks mənafelərin daşıyıcıları olan qrupların siyasi iştirakının artması şəraitində ərazi bütövlüyünün milli birliyin, siyasi sistemin stabilliyinin qorunub saxlanması probleminin kəskinləşməsi ilə səciyyələnir.

Nüfuzetmə böhranı dövlət idarəetməsinin ictimai həyatın müxtəlif sahələrində öz qərarlarını həyata keçirmək qabiliyyətinin zəifləməsində təzahür edir. Bu cür böhranın yaranması real siyasətlə hökumətin bəyan etdiyi məqsədlər arasında ziddiyyətin meydana çıxması ilə əlaqədardır.

Bölgü böhranı hakim elitanın cəmiyyətin maddi rifahını, onun kəskin sosial diferensiasiyadan qaçmağa imkan yaranan və əsas maddi nemətlərin əhalinin bütün təbəqələrinin faydalanmasına təminat verən bölgüsünü həyata keçirə bilməməsi ilə şərtlənir.

Siyasi cinayət – mövcud siyasi quruluşun saxlanılması (kriminal-tiranik dövlətçilik şəraitində), yaxud dəyişməsi (sivil ictimai sistem şəraitində)

Siyasi cinayət

niyyəti ilə qanuna zidd metodlar və vasitələrdən istifadə olunmaqla edilən sosial hərəkət. S.c. dövlətə qarşı yönəlmə, onun konstitusion əsaslarının və müdafiə qabiliyyətinin sarsıtılmasına yönələn aksiyalar – dövlətə xəyanət, siyasi sui-qəsdlər, digər dövlətlərin xeyrinə casusluq, dövlət başçısına və hökumət üzvlərinə qarşı siyasi motivli cinayətlər aiddir. Onların xüsusi əlamətləri müvafiq qaydadə cinayət məəcəlləsi ilə müəyyən olunur, qiymətləndirilir. S.c. digər növünün kriminal dövlət sistemini yaratmış, hakimiyyəti qəsb etmiş, vətəndaşlara qarşı müntəzəm repressiyalardan istifadə edən, onların təbii hüquq və azadlıqlarını tapdalayan şəxslərin fəaliyyəti təşkil edir. Totalitar rejimlərin və onların rəhbərlərinin, başçıların cinayətləri bu cürdür. Hər bir kriminal yönümlü siyasi aksiyanın subyekti eyni vaxtda iki normativ-dəyər ölçülərində olmağa məcburdur: onun əsil “məni” kriminal reallıqlar məkanında olur, “maskası” isə – leqal siyasi institutlar daxilində. Bu ikilənmə gizli daxili gərginlik sahəsi yaradır və nə qədər əsil “mən” və onu pərdələyən siyasi “maska” arasında məsafə çoxdursa, o qədər yaranan əsrarəngizliyin və süniliyin (teatrallığın) dərəcəsi də yüksəkdir. Ancaq bədii-estetik məqsəd və dəyərlərə malik olan adi tamaşadan fərqli olaraq, kriminal davranış subyektləri tərəfindən oynadıqları siyasi “tamaşaların” kənar məqsədləri olur. Bütövlükdə onların aktyorluğu gələcək hakimiyyət uğrunda mübarizənin məntiqinə tabedir. Onların böyük oyunu – sosial qayda-qanunu təmsil

Siyasi coğrafiya

edən və qoruyanlara, əxlaq və hüquq normalarını müdafiə edənlərə qarşı mübarizədir.

Siyasi coğrafiya – sosiologiya, kartografiya və digər xüsusi metodların köməyi ilə siyasi prosesləri ərazi, iqtisadi-coğrafi, fiziki-iqlim və digər təbii amillərlə qarşılıqlı surətdə öyrənən elm sahəsi.

Siyasi davranış – sosial subyektlərin siyasi sistemin fəaliyyətinə reaksiyalarının məcmusu. S.d. siyasi iştiraka və absenteizmə ayrılır.

Siyasi dəyərlər – 1) əsas problemlərin və məqsədlərin həllinə dair cəmiyyətdə və sosial qruplar arasında razılıq təmin edən ali prinsiplər; 2) arzu olunan ən yaxşı siyasi sistemə, siyasi məqsədlərə və onların əldə olunması vasitələrinə, eləcə də onların siyasi əxlaqa təsir edən modelinə inam. S.d.-də mürəkkəb siyasət dünyasında bir oriyentir rolunu oynayır, onun mənə və məzmununu müəyyənləşdirir. S.d. sosial subyektin istək və maraqları əks olunur. M.Veberin metodologiyası nöqteynəzərincə, S.d. cəmiyyətdə ideal konstruktor rolunu oynaya bilər ki, bunun vasitəsilə də siyasət dünyası dərk olunur.

Siyasi elita – siyasi hakimiyyətin xeyli hissəsini özünün əlində cəmləşdirən şəxslərin nisbətən böyük olmayan, daxilən diferensiasiyalaşmış, inteqrasiya olunmuş, birləşmiş qrupu (yaxud qrupların məcmusu). S.e. dövlət hakimiyyətinin istifadə olunması, yaxud ona təsirli bağlı qərarların qəbul edilməsi

Siyasi fəaliyyət

və həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edir (bax: *V.Pareto, Q.Moska*).

Siyasi etika – 1) siyasi fəlsəfə çərçivəsində formalaşmış və insanların əxlaq prinsiplərini, normalarını və mənəvi təsəvvürlərini siyasətə tətbiqini, həmçinin siyasətin əxlaqa əks təsirini öyrənən spesifik fənn; 2) insanların özünün siyasi məqsədləri və mənəvi dəyərlərini dərk etməsi əsasında formalaşmış normativ sistem; 3) insanın əxlaqı, mənəvi və siyasi şüurunun, özünəməxsus sintezi, mənəvi seçimi və onun siyasi meyarlarının daxili vəhdəti forması (*bax: Siyasətdə əxlaq*).

Siyasi etiraz – bütövlükdə siyasi sistemə, onun ayrı-ayrı elementlərinə, normalarına, dəyərlərinə, qəbul olunan qərarlara açıq nümayişçilik formada neqativ münasibətin təzahürü. Davranışın etiraz formalarına mitinqlər, nümayişlər, yürüşlər, piketlər, petisiyaların imzalanması, kütləvi və qrup şəklində zorakılıq aksiyaları. Etiraz davranışını şərtləndirən səbəblərə: deprivasiya (yəni, subyektin can atdığı gözlənilən və real durum arasındakı fərqlə şərtlənən narazılıq vəziyyəti); siyasi mədəniyyətin ənənəvi normaları və dəyərlərinin böhranı, siyasi rejimin legitimliyi itirilməsi aid edilir.

Siyasi fəaliyyət – təşkil olunmuş və hakimiyyət funksiyalarını yerinə yetirən fərdlər və qrupların qarşılıqlı münasibətləri.

S.f.-in səciyyəvi xüsusiyyətləri: səylərin ümumi problemlərdə, mövcud

Siyasi fəallıq

sosial birliyin tələblərində cəmləşdirilməsi; dövlət, onun institutlarına həmin problemlərin əsas həlli vasitəsi kimi baxılması; qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasının başlıca vasitəsi kimi siyasi hakimiyyətdən istifadə edilməsi.

S.f.-in əsas durumları: siyasi özgələşmə – insan və siyasi hakimiyyət münasibətlərinin insanın söylərinin şəxsi həyat problemlərinin, onları siyasi həyatdan ayrı və ona qarşı qoymaqla həllində cəmləşdirilməsi ilə səciyyələnən durumu. Özgələşmə sahəsində siyasət real problemlərə, insanın maraqlarına aidiyyəti olmayan fəaliyyət növü, siyasi hakimiyyətlə əlaqə isə istənilməyən, lazım olmayan bir iş kimi nəzərdən keçirilir. Bu sahədə hakimiyyətlə, dövlətlə əlaqələr; vəzifələr, vergilər və sədaqələr sistemi vasitəsilə sırf məcburi surətdə qurulur. Siyasi passivlik – siyasi fəaliyyətin bir növüdür. Onun çərçivəsində subyekt (fərd, sosial qrup) özünün şəxsi maraqlarını reallaşdırmır və digər sosial qrupun siyasi təsiri altında olur. Siyasi passivliyin növü kimi konformizm çıxış edir ki, bu da öz ifadəsini sosial qrup tərəfindən siyasi sistemin dəyərlərinin, onun həyatı maraqlarına uyğun gəlməməsinə baxmayaraq, özünün şəxsi dəyərləri kimi qəbul edilməsində tapır.

Siyasi hakimiyyətə təsir etmək, yaxud ondan istifadə etmək yolu ilə özünün maraqlarını reallaşdırmaq cəhdi və imkanları isə fərdin, yaxud sosial qrupun siyasi fəallığının meyarnı təşkil edir.

Siyasi fəallıq (< lat. *activus* fəal, işgüzar) – şəxsiyyətin, müxtəlif sosial

Siyasi hərəkət

qrupların və siniflərin, siyasi institutların müəyyən sosial-siyasi, iqtisadi, milli və ideoloji məqsədlərə nail olmağa yönələn fəal, təkidli və məqsədyönlü fəaliyyəti. S.f. mahiyyətcə siyasi həyata laqəyd münasibəti, fəaliyyətsizliyi nəzərdə tutan siyasi passivliyin əksini təşkil edir.

Siyasi hakimiyyət – 1) ölkə daxilində hakimiyyətin qüvvədə və digər vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirilməsində leqallıq; 2) bütün cəmiyyət üçün, eləcə də hakimiyyətin bütün digər növləri üçün S.h. qərarlarının aliliyi və mütləqliyi; 3) kütləvilik, yeni ümumilik və fərdilikdən sərf-nəzər etmək; hüququn (qanunun) köməyi ilə bütün vətəndaşlara cəmiyyət adından müraciət etmək; 4) monomərkəzlilik, yeni, hamı üçün ümumi (məsələn, iqtisadi hakimiyyətdən fərqli olaraq) qərarların qəbul edilməsi mərkəzinin olması; 5) inzibati, iqtisadi, informasiya və s. ehtiyatların müxtəlifliyi. S.h. dövlət hakimiyyətinə və ictimai hakimiyyətə bölünür. Dövlət hakimiyyəti müvafiq siyasi təsisatlar (parlament, hökumət, məhkəmə orqanları və s.), hüquq qaydaları, orqanları (ordu, prokurorluq və s.), habelə hüquqi baza ilə təmin olunur. İctimai hakimiyyət partiya strukturları, ictimai təşkilatlar, müstəqil kütləvi informasiya vasitələri, ictimai rəy tərəfindən formalaşdırılır.

Siyasi hərəkət – siyasi partiya kimi siyasi məqsədlər güdən, ancaq bir qayda olaraq, dəqiq təşkilati strukturu, qeydiyyata alınmış fərdi üzvlüyü olmayan

Siyasi həyat

kütləvi hərəkət. S.h.-in tərkibinə müxtəlif növ ictimai birliklər də daxil ola bilər. Partiyalara nisbətən hərəkətlərin ideya-siyasi oriyentasiyası xeyli geniş və mücərrəd, məqsədləri isə daha çox dar və konkretdir. Hərəkətlərin adətən vahid proqramı olur.

S.h.-in yaranması çoxpartiyalı sistemin formalaşmasının ilkin mərhələsinin xarakterik xüsusiyyətidir: onların bəziləri gələcək inkişafı gedişində siyasi partiyalara çevrilir.

Siyasi həyat – insanın və cəmiyyətin siyasi varlığının mənəvi, cismani, emosional və praktiki əyani formalarının, onların siyasətə münasibətini və siyasətdə iştirakını səciyyələndirən məcmusu. S.h. anlayışı siyasi terminologiyaya Devid Leyn tərəfindən daxil edilmiş, ictimai, iqtisadi, mədəni, mənəvi, maddi, dini həyat, onun digər növlərinə analogi olmaqla, konkret dövrlərin, ölkələrin, cəmiyyətlərin, sinif, sosial təbəqələr və qrupların, ayrı-ayrı insanların fəaliyyəti və siyasi davranışının ümumiləşdirilmiş şəkildə qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir. S.h.-in səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təsviri onun mövcud olduğu şəraitə və onu şərtləndirən sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni-tarixi amillər: dövlətin tipini, cəmiyyətin siyasi quruluşunu, onun siyasi təşkilini və mədəniyyətini, hakimiyyətin strukturunu, ünsiyyət formalarını və s. qiymətləndirməyə imkan verir. Beləliklə, bu və ya digər epoxanın, ölkənin, dünyanın, regionun, millətin və i.ə. (məs., müasir İngiltərənin, Nyu-Yorkun, Qərbi Avropanın, yaxud Cənubi-Şərqi

Siyasi-hüquqi təcrübə

Asiyanın, Yaxın Şərqi, ərəb ölkələrinin, Vaşinqtonun paytaxt hakim elitasının və s. S.h.-i). S.h. haqqında ümumiləşdirilmiş təsəvvürlər yaranır.

S.h.-a təsir edən xarici amillər: təbii mühitin siyasi problemləri formalaşdırma və onların həlli yollarının və imkanlarının seçilməsinə təsir edən elementləri; cəmiyyətdə hakim olan iqtisadi münasibətlər, texnikanın inkişafı (hərbi aspekt), informasiya yayımının sürətinin artırılması; cəmiyyətin sosial strukturunun status xüsusiyyətləri; siyasi münasibət iştirakçılarının gəliri, məşğulluq növü, təhsil səviyyəsi, onların cəmiyyətdəki yeri və s.; etnomilli birliklərin xarakteri; böyük insan kütləsini birləşdirən əsas amil kimi çıxış edən din; mənəvi birlik və rəhbərlik vasitəsi olan insanların siyasi münasibətlər sahəsində davranışını istiqamətləndirən, siyasi hərəkətə və iradə meyilləri formalaşdırma ideologiyası; kütləvi informasiya vasitələri, onların verdiyi və interpretasiya etdiyi məlumatlar; ictimai rəy; S.h.-da iştirak edən insanların əhval-ruhiyyəsinə, xalqın temperamentinə, liderlərin xarakterinə təzahür edən cəmiyyətin siyasi psixologiyası.

Siyasi hökranlıq – dövlət-hüquq quruluşunda təsbit olunmuş siyasi qayda. Bu zaman biri idarə edir, digəri tabe olur.

Siyasi-hüquqi təcrübə – ictimai şüurun mnemonik strukturlarında kök salıb qalan mənəvi-praktiki məlumatların cəmi. Onlar aşağıdakı müxtəlif sivil və mədəni funksiyaları yerinə yetirirlər:

Siyasi xeppeinq

kumulyativ – siyasi-hüquqi informasiyanın müəyyən əlamətlərinə – simvollarına görə formalaşması, toplanması, çoxalması və saxlanması; translyasiya – siyasi-hüquqi bilgilərin eyni sosial məkanda və zamanda nəsilən-nəslə ötürülməsi; sosiallaşma – siyasi-hüquqi təcrübənin ümumi elementlərinin siyasi cəhətdən fəal və qanunabətə vətəndaşların tərbiyəsində istifadə olunması; reqlyativ – siyasi və hüquqi münasibətlərin nizamlanmasına, onun mövcud modellərə uyğunlaşdırılmasına siyasi-hüquqi təcrübənin təsəvvürə qabiliyyəti; antientropik-sosial kaos təhlükəsi ilə mübarizə funksiyası, sosial həmrəyliyin təmin edilməsi vəzifəsi; əxlaq və hüquq qanunları ilə yaşayan insanların ümumi birliyə inteqrasiyası.

S.-h.t.-nin iki əsas forması mövcuddur: universal və lokal. Birinci halda o, ictimai həyatın ən universal dəyərlərini mənimsəmiş, sosial-siyasi əxlaqın ən stereotip modellərini qavramış konkret sosial sistemin əksəriyyətinə xas olan ümumbəşəri təcrübədir. İkinci halda – uzun əsrlər boyu hansısa bir cəmiyyətin tarixi, milli və mədəni rəngarəngliyini özündə əks etdirən, konkret xalq və dövlət tərəfindən hazırlanan yerli səciyyəli təcrübədir.

Siyasi xeppeinq – siyasi etirazın yumoristik forması. S.x. siyasi istiqamətli teatrlaşmış kütləvi hadisələrdə, eləcə də kvazipartiya təşkilatlarının adlarında və fəaliyyətlərində öz əksini tapır. Məsələn, “Pivəsevənlər partiyası”, “Subtropik Rusiya” hərəkatı, Plüralizm Diktaturası Partiyası və s. S.x. bu və ya

Siyasi ideologiya

digər siyasi instituta, liderə, obyektə qarşı etirazın leqal formalarından biridir.

Siyasi ideologiya – siyasi şüurun özünəməxsus forması, hakimiyyətə, dövlət quruluşuna və onların tənzimlənməsi vasitələrinə baxışlar sistemi. Cəmiyyətin müxtəlif qruplarının öz maraqlarını (sosial, iqtisadi, milli və s.) həyata keçirmək uğrunda söyləri məqsəd və məzmununa görə fərqlənən (liberal, mühafizəkar, radikal və s.) müxtəlif S.i.-in yaranmasına və onlar arasında ziddiyyət və mübarizənin mövcud olması barədə təsəvvürlərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. S.i. bu və ya digər qrupun hakimiyyət iddialarını əsaslandırın müəyyən doktrinalar kimi çıxış etməyə başlamışdır. S.i.-nin real “çəkisi” onun ictimai şüura təsir səviyyəsi ilə ölçülür.

S.i. aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

1) İstiqamətləndirmə funksiyası cəmiyyət, sosial tərəqqi, şəxsiyyət və hakimiyyət haqqında təsəvvürlər də daxil olmaqla insan fəaliyyətinin mahiyyətini və yönünü müəyyənləşdirir. 2) Səfərbəredici funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, S.i. daha mükəmməl cəmiyyətin ideal obrazını təklif edərək siyasi fəaliyyətin bilavasitə motivi qismində çıxış edir, cəmiyyəti və sosial qrupları onların reallaşdırılması istiqamətində səfərbər edir. 3) İnteqrativ funksiyası həyata keçirərək S.i. dünyanın təklif olunan fundamental mənzərəsi hüdüdlərində siyasi fəaliyyəti mənalandırır və beləliklə də miqyasına görə ona elə əhəmiyyət

Siyasi ideologiya

qazandırır ki, istənilən fərdi və qrup maraqlarını üstələsin. S.i. özəl maraqlara zidd gedərək cəmiyyətdə inteqrasiyaedici funksiyası daşıyır. 4) Cəmiyyətin, qrupun, fərdin maraqları ilə onların ödənməsi üçün real imkanların ziddiyyət təşkil etməsi zamanı S.i. amortizasiya funksiyası daşıyaraq sosial gərginliyin azalmasına səbəb olur. Bu zaman təklif olunan ideallar mümkün müvəffəqiyyətsizliklərdən sonra fərdi və qrupu özündə güc tapmağa və yenidən aktiv fəaliyyətə başlamağa sövq edən ilhamverici mahiyyətə kösb edir. 5) S.i. müəyyən sosial qrupun mənafelelərinin ifadəsi və müdafiəsi funksiyasını daşıyır. S.i. bir qayda olaraq müəyyən sosial qrupun mənafeleləri arasında meydana çıxır və bu mənafeleləri digər bir qrupun mənafelelərinə qarşı qoyur, ideologiya adətən siyasi partiyalarda, hərəkatlarda, ittifaq və qruplaşmalarda təsisatı şəkildə formalaşır və bu təsisatların əsas vəzifəsi vətəndaşların siyasi davranışının istiqamətləndirilməsidir.

S.i.-nin aşağıdakı səviyyələri mövcuddur: 1) nəzəri-konseptual səviyyəsi. Bu səviyyədə ideologiyanın əsas daşıyıcısı olan sosial qrupun mənafeleləri ifadə edən ideyalar formalaşdırılaraq, vahid ideoloji sistem halına salınır, başlıca mənevə dəyərlər və ideallar işlənilir hazırlanır. Burada ideologiya əsasən mücərrəd nəzəri müddəalar və postulatlar şəklində ifadə olunur və fəaliyyət miqyaslarına görə məhdud xarakter daşıyır. Başqa sözlə, ideologiya bu mərhələdə mənafeleyi ideoloji sistemin obyektini kimi seçilmiş sosial qrupun ən qabaqcıl hissesinin və ya

Siyasi imic

sadəcə olaraq ideoloqların fəaliyyətində təzahür edir. 2) Siyasi-proqram səviyyəsi. Bu səviyyədə sosial-fəlsəfi prinsiplər elitanın və kontr-elitanın proqram və şüarları halına gətirilir, idarəetmə qərarlarının və vətəndaşların siyasi davranışının normativ əsasları formalaşdırılır. Bu səviyyənin əsas tələbi ondan ibarətdir ki, S.i. kifayət qədər çox insan kütləsi üçün anlaşılacaq olmalı və onları siyasi fəaliyyətə istiqamətləndirməlidir. 3) Aktuallaşmış səviyyə konkret ideologiyanın ideya, məqsəd və prinsiplərinin əxz olunması səviyyəsinə, eləcə də onun insanların praktik fəaliyyətinə və siyasi davranışlarına təsir səviyyəsinə müəyyənləşdirir. Məhz bu səviyyə ictimai rəyin öyrənilməsi vasitəsilə elitaya S.i.-nin nüfuz səviyyəsinə öyrənməyə imkan verir.

Siyasi imic (ing. *image* obraz) – siyasi liderin və ya partiya xadiminin ictimai rəyde formalaşmış obrazı. S.i. öz-özünə, hər-hansı insanın və ya qrupun köməyi olmadan, eləcə də imicin yaradılması üzrə mütəxəssislərin (imic-meyker) əlində olan xüsusi vasitələrin köməyi ilə yaradıla bilər. S.i. ictimai rəyde müxtəlif səviyyələrdə mövcud olur: rəşional (imic sahibinin proqramının, çıxışlarının, arqumentasiyasının nəticəsində formalaşır), emosional (liderin və ya qrupun cəmiyyətin psixi motivasiyalarını nə dərəcədə səfərbər etməsində ifadə olunur), hissi (imic sahibinin xarici görünüşü, davranış xüsusiyyətləri, maneraları vasitəsilə formalaşır) və s. Bir qayda olaraq S.i. ümumilikdə və əsasən cəmiyyətin

Siyasi inkişaf

tələblərinə və ümidlərinə, siyasətçinin şəxsiyyəti və rolu barədə əhəlinin təsəvvürlərinə uyğun gəlir. Siyasi imicin yaradılmasında və kütləvi şüra yeridilməsində kütləvi informasiya vasitələrinin xüsusi rolu var. S.i.-in növləri müxtəlifdir və konkret siyasi şəraitdən asılıdır: "Kütlənin içindən çıxmış adam", "intellektual", "ifşa edici", "mübariz", "məhkəm ağa", "mentor", "peşəkar-praqmatik" və s. Yaradılan S.i.-in rolu adı, "hissi-emosional" şüra və onun daşıyıcısının subyektiv keyfiyyətlərinə istiqamətlənir. Subyektiv keyfiyyətlər siyasətçinin kateqoriyasına uyğun gələ və ya reklamı lazım olmayan xüsusiyyətlərinin gizlədilməsi kimi ortaya çıxa bilər. S.i.-in yaradılması və ictimai şüra yeridilməsi siyasi reklam qanunları ilə müəyyənləşir və onlara tabe olur və siyasətçinin ictimai populyarlıq qazanmasına istiqamətlənir. S.i.-in yaradılmasının məqsədləri aşağıdakılardır: sahibinə seçki kampaniyasında kömək etmək, S.i. sahibinin öz proqramlarını reallaşdırmasına yardım etmək, cəmiyyət qarşısında duran sosial məsələlərin həlli üçün əhəlinin səfərbər edilməsi və s.

Siyasi inkişaf – ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçidin əsasını təşkil edən proseslərin məcmusu. S.i. problemləri "inkişaf sosiologiyası" adı almış ümumsosioloji istiqamət çərçivəsində işlənir. Onun metodoloji əsasları F.Tennisin, M.Veberin və T.Parsonsun konsepsiyalarında verilmişdir. "İnkişaf sosiologiyası" cəmiyyətlərin iki əsas tipini fərqləndirir: ənənəvi və

Siyasi inkişaf

müasir. Ənənəvi cəmiyyətin əsasında vərdişlər, ədalət və ənənələr durur ki, bu da onun nisbi davamlılığını izah edir. Müasir cəmiyyətdə yerlilik təsəvvürləri universal dəyərlərə övez olunur; cəmiyyətin və siyasətin əsas elementi qrup deyil, fərd olur; insanların yaşadığı və işlədiyi birliklər mənsəyə yox, seçkilərə əsaslanırlar; həyat tərzini və məqsədlərini fərdin özü qrup tərəfindən müəyyən edildiyi, yaxud təsdiq edildiyi ənənəvi cəmiyyətdən fərqli olaraq seçir; iş ailədən, yaşayış yerindən ayrılmışdır və bürokratik strukturlardan asılı deyil və i.a.

S.i. problemi siyasi prosesin qlobal mənada analizi ilə sıx bağlıdır. S.i. anlayışı elmi dövriyyəyə XX əsrin ikinci yarısında siyasi həyatın dinamikasını, onun dəyişməsi proseslərini qeyd etmək üçün daxil edilmişdir. S.i. iqtisadi, sosial və digər ictimai proseslərdən bir çox parametrlərə görə fərqlənir. Birincisi, S.i. dönməz deyil. İkincisi, S.i. özünün müstəqil meyarları, göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Üçüncüsü, ümumi meyarlar olduğu halda S.i. prosesi müxtəlif ictimai sistemlərdə yeni ola bilməz.

S.i. – siyasi sistemin sosial məqsədlərin yeni nümunələrinə daim və səmərəli adaptasiya olmaq, hökumət və əhali arasında dialoq üçün kanalları təmin edən yeni institutlar yaratmaq qabiliyyətidir. Prinsipcə vacib məsələ – S.i.-in meyarları haqqındadır. Amerika politoloqu L.Pay "Siyasi inkişaf anlayışı" adlı işində üç belə meyar ayırmışdır: struktur diferensiasiya, sistemin "qabiliyyətləri" və bərabərliyə doğru meyillər.

Siyasi inkişaf

Siyasi institutların struktur diferensiasiyası və onların funksiyalarının yüksək ixtisaslaşdırılması sistemin yeni tələblərə tez reaksiya vermək zərurəti ilə şərtlənir. Tədqiqatların, o cümlədən Q.Almondun göstərdiyi kimi, ənənəvi və inkişaf etmiş sistemlərin fərqi onların mahiyyətində yox, funksiyalarının diferensiasiyası dərəcəsinə və strukturlarının ixtisaslaşdırılmasındadır.

S.i.-in ikinci meyarı kimi sistemin innovasiyalara uyğunlaşmaq, səfərbərlik etmək və özünü yaşatmaq qabiliyyəti çıxış edir. İnnovasiyalara uyğunlaşmaq qabiliyyəti – yeni problemlərə adaptasiya olmaq, yeni impulslara və gözlənilməyən situasiyalara çevik reaksiya vermək qabiliyyətidir. Səfərbərlik etmək qabiliyyəti – resursları (insan və maddi) cəmiyyət qarşısında duran vəzifələrin həlli üçün səfərbər etmək qabiliyyətidir. O, kütlələri cəlb edən və onları müəyyən hərəkətlərə sövq edən siyasi ideyaların olmasını; zəruri resursların (insan, iqtisadi, informasiya və s.) toplanmasını; siyasi liderlərin nüfuzunu olmasını nəzərdə tutur.

Özünü yaşatmaq qabiliyyəti: inkişaf etmiş siyasi sistem özünün yaşamasını siyasi sosiallaşmanın ixtisaslaşdırılmış strukturları (məktəblər, universitetlər, siyasi partiyalar, ordu, məscid və s.) vasitəsilə özünə loyallıq olan davranış formalarının yayılmasına şərait yaratmaqla, siyasi həyata həm buna can atanları, həm də eksi halda sistemin sabitliyini təhlükəyə məruz qoymaq və inqilabi əksmədoniyyət yaratmaq niyyətində olanları cəlb etməklə təmin etməyə qadirdir.

Siyasi insan

S.i.-in üçüncü meyarı bərabərliyə doğru tendensiya ilə şərtlənir. Bu, öz növbəsində aşağıdakılarla səciyyələnir: 1) xalqın siyasi fəaliyyətdə iştirakı ilə; 2) ümumi, heç bir fərq və imtiyaz olmadan hamıya tətbiq olunan qanunların universal xarakteri ilə; 3) dövlət vəzifələrinə irsi yolla, sinif, təbəqə, silk və s. çərçivəsində deyil, iddiaçıların keyfiyyətlərinə görə, yeni onların təhsili, sənəti, bacarıqları əsasında "cəlb edilməsi" ilə.

S.i.-in meyarlarının dəyişməsi heç də həmişə sinxron baş verməz. Belə ki, bərabərliyə meyil siyasi sistemin imkanlarının zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. İqtisadi inkişafın və milli inteqrasiyanın təmin edilməsi zərurəti isə çox vaxt siyasi təmsilçiliyin və qrup maraqlarının ifadə olunmasının məhdudlaşdırılmasına apırr.

S.i.-in təqdim olunan səciyyəsi siyasi institutların funksional diferensiasiyasına əksent edilir: ölkə o vaxt siyasi cəhətdən daha inkişaf etmiş olur ki, onun siyasi sistemi sosial qrupların maraqlarının daha geniş artıqlanması (kəndümlü birliklərin vasitəçiliyi ilə), uğurlu aqrarçılıq (siyasi partiyaların köməyi ilə), səmərəli siyasi sosiallaşması (vətəndaşlara siyasi normaları və dəyərləri müvəffəqiyyətlə mənimsəməyə imkan verən kütləvi informasiya vasitələrinin genişləndirilməsi vasitəsilə) istiqamətində dəyişir.

Siyasi insan – ictimai fəaliyyəti müəyyən imperativlər və siyasi tələblərə müşayiət olunan, sosial münasibətlərdə konkret siyasi məqsəd güdən

Siyasi insan

subyekt. Belə şəxslər həmişə hakimiyyətə can atır, dövlətin və xalqın taleyi üçün əhəmiyyəti olan məsul qərarlar qəbul etməyə cəhd göstərirlər. Bu halda onlar bəzən ümumi qanun – qaydalara belə əməl etmədən avantürist üsullara əl atırlar. Siyasi avantürizmin bir çox modelləri mövcuddur. Onlardan ən məşhuru çoxdan “klassik” hesab olunan – makiavellizmdir. Siyasətçi-avantürist özündə dünyanı fəth etmək qüdrəti hiss edir, ona qorxu hissi yaddır, siyasi oyunda o, bütün vasitələrdən istifadə etməyə, hətta yeri gələndə canından keçməyə belə hazırdır. Riskə həvəs, təhlükəni duyma, uğurun başgicəlləndirici nəşəsi onun üçün bir daxili tələbdir. Ən ehtiraslı oyunun oyunçusu kimi o, məlum olmayan hər cür faktorla vəcdlə döyüşür, vəziyyət pisləyib doğru dəyişəndə isə düşmənlə ağıl duelinə çıxır və onun bütün planlarını alt-üst etməyi bacır. Lakin belə qeyri-əxlaqi-avantürist vərdişlər onu, öz məqsədinə daha tez çatmaq üçün, oyunu qaydasız oynamağa məcbur edir. O öz məqsədinə çatmaq üçün təkcə kənar olan amillərdən deyil, həm də öz daxili olməindən sonsuz güc-enerji ala bilir. O, məharətlə siyasi oyunlar oynamağı bacır. Bunun üçün o, həm mənəvi, həm də qeyri-mənəvi vasitələrdən ustalıqla istifadə edir. Lazım olanda yalana, hiyləyə, intriqaya belə əl atmaq heç də ona ar gəlmir. Bütün bu vasitələr bir dəyər kimi onun üçün qarşıya qoyulmuş məqsədlə müqayisədə demək olar ki, heç nədir. Geniş, iti ağıl, riskə getmək qabiliyyəti, istifadə etdiyi vasitələrin ağına-bozuna baxmamaq – belə

Siyasi inteqrasiya

şəxslərin əsas əlamətləridir. Belələri üçün heç bir mənəvi və hüquqi hədd yoxdur. Tərətdiyi cinayətlərin sayına baxmayaraq, avantürist siyasətçinin ruhuna xas olan güc onu qoruyur, hətta onu insanların gözündə qeyri-adi bir varlığa çevirir. İnsanlar onun iradəsinə təkcə qorxularından deyil, həm də onda olan cazibə qüvvəsinə görə tabe olurlar. Siyasi fəaliyyətin avantürist modeli XX əsrin əvvəllərində rus siyasi radikalı tərəfindən geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn, L. Trotski dəfələrlə demişdir ki, sosializmin tam qələbəsi İntibah dövrünün avantürizmini və qəddarlığını tələb edir. Əgər XIX əsrin liberalizmində Makiavelli dəbdə idisə, XX əsrdə biz makiavellizmin daha dərin qatlarına enməliyik. Rusiyada məşhur siyasi avantürist, terrorçu və provokator S. Neçayev rus bolşevizminin sələfi adlandırılır.

Siyasi inteqrasiya (lat. *integratio* bərpəetmə, tamamlama) – müxtəlif siyasi qüvvələrin, dövlətlərin birləşməsinə, yaxınlaşmasına və onların fəaliyyətlərinin birgə koordinasiyasına yönəlmiş siyasi proses. Dövlətlərarası S. i. yeni dövlətüstü və ya transmilli hakimiyyət təsisatlarının yaradılması və milli siyasi orqanların suverenliyinin bir qisminin bu təsisatlara verilməsi ilə müşayiət olunur.

Dövlətlərarası S. i. bütün ictimai həyatın elmi-texniki tərəqqi ilə sürətlənən beynəlmilləşməsi, millətlərin və dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmlənməsi əsasında inkişaf edir. Dünyanın müxtəlif regionlarında, xüsusilə də Qərbi Avropada iqtisadi, siyasi,

Siyasi intriqa

sosial və digər ictimai fəaliyyətin beynəlmilləşməsi ilə səviyyəyə gəlib çatır ki, onların transmilli təsisatlar tərəfindən tənzimlənməsi zərurəti meydana çıxır. İnteqrasiya proseslərinə qoşulmuş dövlət özünün hakimiyyət səlahiyyətlərinin bir hissəsini güzəştə gedir. Dövlətlərarası münasibətlər sisteminə inteqrasiyanın keyfiyyət xüsusiyyəti bu dövlətlər qrupunu beynəlxalq münasibətlərin bütün məcmusundan fərqləndirən xüsusi regional maraqların ayrılmasından ibarətdir.

S. i.-nin təcrübəsi göstərir ki, iştirakçı dövlətlərin suverenliyinin müxtəlif sahələrdə məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar inteqrasiya prosesləri ciddi müqavimətlə qarşılaşır. Bu dövlətlər arasında həm dövlətüstü orqanların səlahiyyəti, həm də inteqrasiyanın coğrafiyası ilə bağlı ziddiyyətlər meydana çıxır və onların aradan qaldırılması müxtəlif sosial, iqtisadi, daxili və xarici amillərdən asılıdır. Məhz buna görə də S. i.-ni ictimai inkişafın tendensiyası kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Birliyin tam hüquqlu üzvü kimi müxtəlif qlobal və regional inteqrasiya proseslərində iştirak edir. Azərbaycanın Avropa Şurası, GUAM və s. kimi regional inteqrasiya strukturlarında iştirakı bunun əyani sübutudur.

Siyasi intriqa – adətən xeyirxah olmayan hansısa məqsədə çatmaq niyyəti güdən gizli fəaliyyət, fitnə. Adətən S. i. dedikdə hadisələrin mürəkkəb, dolaylı, sirlə, adi insan şüuru üçün çətin proqnozlaşdırılan, gözlənilməz noticə-

Siyasi intriqa

lərə gətirib çıxaran gedişi nəzərdə tutulur. Zahirən S. i. müxtəlif siyasi hadisə və proseslərin məkanda və zamanda birləşərək siyasi situasiyanın inkişafının keyfiyyətə yeni istiqamətinin meydana çıxmasında təzahür edir. Daxilən S. i. hadisələrin gedişini özlərinə lazım olan istiqamətə yönəldən, lakin bu zaman onların öz-özünə baş verməsi görüntüsü yaradan siyasi qüvvələrin və ya ayrı-ayrı siyasi xadimlərin məqsədyönlü söylərinin və onunların nəticəsidir. Adətən S. i.-nin bu cür mexanizmləri onun növlərindən biri olan siyasi sui-qəsdə daha qabarıq nəzərə qarır.

S. i. hakimiyyət və nüfuz uğrunda mübarizənin ən qədim, ənənəvi üsullarından biri, “siyasəti qurmağın” elitər vasitəsidir. İlk intriqalar hələ antik müəlliflər tərəfindən təsvir edilmişdir. S. i. praktikası Qədim Şərq dövlətlərində populyar idi. Anlayışın özü isə Qədim Romada meydana çıxmışdı. Belə ki, burada siyasi həyat əhəmiyyətli dərəcədə S. i.-nin üzərində quruldu. S. i.-nin siyasətdə yeri və rolunu analitik izahının verilməsi cəhdləri ilk dəfə İtaliyada Makiavelli tərəfindən göstərilmişdi. Təsədüfi deyil ki, “makiavellizm” məfhumu siyasətçinin S. i.-lərə meyilliyinin sinonimi kimi nəzərdən keçirilir.

Məqsədlərinə görə, hər şeydən əvvəl, müəyyən siyasi xadimə qarşı yönəlmiş və onun fiziki məhvini, hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasını, siyasi diskreditasiyasını, mənəvi-əxlaqi cəhətdən nüfuzdan salınmasını nəzərdə tutan S. i.-ni fərqləndirmək mümkündür. İkinci tip

Siyasi iradə

S.i.-lar eyni hərəkətlərin ayrı-ayrı fərdlərə qarşı deyil, qruplara qarşı istifadə olunmasını nəzərdə tutur.

Siyaset tarixində S.i.-nin ənənəvi alətləri qədim zamanlardan indiyədək dəyişikliyə uğramamışdır. Bu həm fiziki məhəvətə vasitələrinə, həm siyasi və mənavi diskreditasiya üsullarına aiddir. Lakin müasir dövr bu alətlər sırasına yenilərinə də əlavə etmişdir. İndi S.i. demokratik prosedurlar vasitəsilə də həyata keçirilə bilər. Məsələn, "seçkilərin təşkil" və onların nəticələrinin saxtalaşdırılması. Maraqlıdır ki, "intriqaçılıq"da ittiham etmənin özü də S.i.-nin geniş yayılmış alətlərindən biridir.

Siyasi iradə – siyasi subyektin siyasi hakimiyyət sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədləri ardıcıl həyata keçirmək qabiliyyəti. S.i.-nin formalaşması və həyata keçirilməsi mərhələləri: ümumi (qruplararası) iradənin akkumulyasiyası; siyasi tələblərin sonrakı fəaliyyət məqsədləri şəklində işlənilib hazırlanması və tərtibi; bu məqsədlərin dövlət orqanlarının praktik fəaliyyətində əks olunması; şəraitin dəyişməsinə və hakimiyyət obyektinin iradəsinə müvafiq olaraq bəyan olunmuş məqsədlərin dəqiqləşdirilməsi.

Siyasi kampaniya – müəyyən siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün göstərilən cəhdlərin idarə olunması prosesi; elə bir proses ki, bu zaman siyasi lider (partiya, ictimai-siyasi hərəkət, maraqrupları və s.) tərəfindən açıq məcbur etmə formalarını, mütləq normalar və qaydalar qoymaq hüququnu istisna edən metod və vasitələrdən istifadə edilir.

Siyasi kampaniya

İstənilən S.k. əsasında siyasi aktorun (siyasi xadimin, təşkilatın) dəqiq müəyyən olunmuş məqsədlərə nail olunmasına yönələn subyektiv iradəsi durur. Başqa sözlə, siyasi kampaniya öz-özünə yaranmır. Bunun üçün siyasi aktorun (konkret siyasi prosesin subyektini) istədiyi məqsədlərə nail olmaq niyyətləri və müvafiq addımlar atmaq hazırlığı lazımdır. Bu hazırlıq ən əvvəl siyasi məqsədə nail olmaq barədə qəbul olunmuş qərarın təcürbədə reallaşdıracaq qrupun yaradılmasında təzahür edir. Bu qrup idarəetmə subyektini termini ilə qeyd olunur və S.k. fəal rol oynayır. Məhz idarəetmə subyektini qarşıya vəzifələr qoyur, məqsədlərdə düzəlişlər edir, qərarlar qəbul edir, onların həyata keçirilməsi üsullarını seçir, nəzərdə tutulmuş tədbirlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. S.k.-nin müvəffəqiyyəti son nəticədə onun hərəkət planının nə dərəcədə əsaslandırılmış, taktikasının nə dərəcədə düşünülmüş olmasından asılıdır. İdarəetmə fəaliyyəti idarəetmə obyektinə yönəlir. S.k.-da idarəetmə obyektini kimi özünün həyat mövqeyinə, əqidəyə, müəyyən dəyərlərə malik olan insanlar çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu insanlar daha fəaldırlar, ancaq onların bu fəallığı ən müxtəlif və idarəetmə subyektini üçün çox gözənilməz ola bilər. Çünki insanlar, ya siyasi kampaniyanın gedişini passiv müşahidə edə, ya da fəallaşa, siyasi menecerlərə təsir göstərə və hətta onları öz strategiya və taktikasını dəyişdirməyə vadar edə bilərlər.

S.k.-nin idarəetmə subyektini özünün təsir obyektini qarşıya qoyulan siyasi məqsədlərdən asılı olaraq seçir. Məq-

Siyasi kampaniya

sədin miqyası nə qədər geniş olarsa, o qədər də çoxlu sayda insanlar idarəetmə təsiri subyektini qismində əhatə olunmalı olur. S.k.-da istənilən potensial idarəetmə obyektini şərti olaraq bir-birindən idarəetmə subyektinin dəstəklənməsi dərəcəsinə görə fərqlənən beş təbəqəni (silki) təqdim etmək olar: 1) fəal dəstəkləyənlər, yəni bir sıra səbəblərə görə (dəyər oriyentasiyaları, maraqların üst-üstə düşməsi, yüksək identiklik) idarəetmə subyektini ilə şüurlu və məqsədyönlü surətdə əməkdaşlıq etməyə, onun hərəkət və əməllərini dəstəkləməyə, hətta qoyulan siyasi məqsədlərin reallaşmasına da gücü çatan qədər kömək etməyə hazır olan insanlar (məs., hansısa siyasi partiyanın sarsılmaz elektoratı); 2) passiv dəstəkləyənlər, yəni idarəetmə subyektinin siyasi məqsədlərə rəğbətə yanaşan, lakin onların dəstəklənməsində fəallıq göstərməyən insanlar; 3) neytral mövqə tutanlar; 4) etimadsızlıq göstərənler; 5) düşmənçilik əhval-ruhiyyəsində olanlar.

S.k.-da idarəetmə subyektini və obyektini arasında qarşılıqlı siyasi münasibətlər modelini üzvi şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olan motivasiya, kommunikasiya və strukturlaşma (strukturizasiya) prosesləri kimi təsvir etmək olar. Nəzəri mülahizələrin illüstrasiyası üçün qarşılıqlı əlaqələrin sadə növü kimi təşviqatçının seçici ilə görüşə gəlməsini götürmək olar.

Motivasiya prosesləri fərdləri qarşılıqlı əlaqələrə qoşulmağa vadar edən motivlərin yaranmasına aparan şəxslərarası və psixi proseslərdir; kommunikasiya prosesləri qarşılıqlı əlaqənin iştirakçıları arasında informasiya müba-

Siyasi kommunikasiya

diləsi, onların özlərinin niyyətləri, simpatiya və antipatiyaları, əks agentin hərəkətlərinin başa düşülməsi haqqında siqnallardır; strukturlaşma prosesləri idarəetmə subyektini və obyektini arasında proqnozlaşdırılması mümkün olan, nisbətən davamlı münasibətlərin yaradılması, qarşılıqlı əlaqələrin hər iki iştirakçı tərəfindən ümumi oyun qaydalarının qəbul edilməsidir. Yuxarıda göstərilən misaldə (təşviqatçı-seçici) strukturlaşma prosesi onda təzahür olunur ki, qarşılıqlı əlaqələrin iştirakçıları müəyyən qaydalara riayət edirlər, onlar müəyyən sosial rolları yerinə yetirirlər. Bir nəfər təşviqatçı rolunu yerinə yetirir və özünü müvafiq surətdə aparır, digəri isə – seçici rolunu. Onlar özlərinə məlum olan qaydalarla kiçik bir səhnə oynayırlar və bu zaman biri digərindən nə gözlədiyini yaxşı anlaşırlar.

Qarşılıqlı əlaqədə olan insanlar bir-birini qarşılıqlı təsir edir.

Siyasi kommunikasiya – siyasi sistemlə ətraf mühit, eləcə də siyasi sistemin elementləri arasında informasiya əlaqəsini təmin edən proses və təsisatların məcmusu. Kommunikativ funksiyaları siyasi partiyalar, mənafe qrupları, kütləvi informasiya vasitələri həyata keçirir. S.k.-nin zəif inkişafı siyasi sistemin adaptasiyasının aşağı səviyyəsinə şərtləndirən əsas səbəblərdən biridir, müdafiənin itirilməsinə və qeyri-stabilitiyə gətirib çıxarır.

S.k.-nin üfqi və şaquli növlərini fərqləndirirlər. Birinci halda söhbət nisbətən eyni səviyyədə yerləşən təsisatlı komponentlər və sosial aktorlar

arasında (müxtəlif elitər qruplar və ya kütləvi aksiyalarda qarşılıqlı fəaliyyətə olan sadə vətəndaşlar arasında) kommunikasiyadan gedir. Şaquli kommunikasiyalar makrosiyasi strukturun müxtəlif iyerarxiik səviyyələri arasında münasibətləri nəzərdə tutur. Məsələn, elektoratın müxtəlif qruplarının tələblərinin sosial siyasət kursunun dəyişdirilməsi ilə bağlı siyasi partiyaların bəyannaməsi vasitəsilə hökumətə ötürülməsi bunun əyani sübutudur.

Siyasi konsaltinq – fundamental və təbiiq politologiya sahəsində çalışan mütəxəssislərin siyasi təşkilatların rəhbərlərinə və şəxsi heyətinə məxsusi vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün göstərdikləri peşəkar yardım. S.k.-in əsas vəzifələri aşağıdakılardır: müştərinin fəaliyyətinin risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi, mövcud vəziyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi və onun dəyişdirilməsi üçün tövsiyələrin verilməsi, təşkilatın üzvlərinə müstəqil idarəetmə bacarıqlarının öyrədilməsi və s.

Siyasetçi-praktiklər o adamlardır ki, onlar cəmiyyətin siyasi həyatında fəal iştirak edir, qarşısına siyasi məqsədlər qoyur və onlara nail olmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Siyasətçi – praktikin fiqurunun miqyası müxtəlif ola bilər – dövlət başçısından tutmuş partiya fəalınadək, yaxud yerli hakimiyyət orqanlarına seçkilərdə öz namizədliyini ilk dəfə irəli sürən insanadək.

Peşəkar kömək – müvafiq biliklərə və vərdislərə malik olan mütəxəssislərin göstərdiyi xidmətlərdir. Məsələn, müasir cəmiyyətdə səmərəli seçki

kampaniyasının təşkili və keçirilməsi üçün yalnız bu işlə peşəkarcasına məşğul olan insanların malik olduğu xüsusi biliklər və bacarıqlar lazımdır. Seçilmək (məsələn, parlamente) problemi ilə üzləşən siyasətçi onlara müraciət edir. Beləliklə, S.k. siyasətçi – praktikə yalnız peşəkarlar tərəfindən müvafiq mükafatlandırma almaqla göstərilən köməklikdir.

Politoloji ədəbiyyatda siyasi konsultasiya iki növə ayrılır. Birincisi – “daxili” konsultasiyadır, bu zaman yüksək rütbəli siyasətçi-praktikə köməyi onun aparatının əməkdaşları – köməkçiləri, müşavirləri, məsləhətçiləri, həmçinin bunun üçün xüsusi olaraq yaradılmış strukturlar, məsələn, mətbuat xidmətləri və PR xidmətləri edirlər. İkincisi – “xarici” konsultasiyadır ki, bu zaman xidmətlər müstəqil agentliklər, ixtisaslaşmış S.k. firmaları göstərilir.

Siyasi kulturologiya – politologiyanın bir istiqaməti olub siyasi həyatda sosiomədəni prosesləri öyrənir. Vətəndaşların dəyər təsəvvürlərinin, siyasi mentalitetin formalaşması xüsusiyyətlərinin, siyasi mədəniyyətin fəaliyyət mexanizmlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirir.

Siyasi qayda – siyasi prosesin təşkilatı formaları və vətəndaşların siyasi davranış normaları arasında idarəetmə rejiminin minimal zəruri sabitliyini saxlayan nisbəti. S.q. hakimiyyət strukturlarının legitimliyində, fəaliyyətinin səmərəliliyində, siyasi mədəniyyət normaları və dəyərlərinin daimiliyində,

davranış tiplərinin vərdiş olunmasında, siyasi münasibətlərin davamlılığında təzahür edir.

S.q. müxtəlif siyasi qüvvələrin ümumi köklü maraqlarının olması və onların müdafiəsi məqsədilə əməkdaşlığı zərurətindən yaranır (bax: *Konsensus*).

Siyasi qərarlar – subyektin siyasi iradəsinin onun gələcək hərəkətlərinin konkret modelinə çevrilməsinin nəticəsi. S.q.-in qəbul edilməsi və reallaşdırılması prosesi aşağıdakı mərhələləri keçir: 1) siyasi əhəmiyyətli vəzifələrin seçilməsi nəzərdə tutan “gündəliyin” formalaşdırılması və problemlə situasiyanın dürüst ifadə olunması; 2) məsələnin həlli alternativlərinin baxılması və daha çox qəbul olunan variantın seçilməsi; 3) məqsədlərin dürüst ifadə edilməsi; 4) vəzifələrin həlli yollarının müəyyən edilməsi; 5) real gerçəklikdə məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri vasitələrin seçilməsi.

S.q.-in aparıcı metodları kimi presedentini axtarış, intuisiya, rəşional-universal metodlar (situasiyanın məntiqi cəhətdən ziddiyyətsiz analizi vasitələrinin təbiiqi) və s. istifadə olunur. S.q. onların tələblərini tanımayan subyektlərə qarşı siyasi sanksiyaların tətbiqinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

Siyasi globalistika – müasir globalistikanın bir istiqaməti.

S.q. 90-cı illərin əvvəlində yaranaraq global problematikanın siyasi aspektlərini, ümumbəşəri problemlərin yaranması və kəskinləşməsinin siyasi səbəblərini, həmçinin onların cəmiyyətin

həyat və fəaliyyətinin siyasi sahəsi ilə bağlı həlli yollarını öyrənir.

S.q.-da global problemlər fenomeninin politoloji cəhətdən dərk edilməsinə dörd əsas yanaşma vardır: 1) bütövlükdə ümumbəşəri problemlərin siyasi aspektlərinin tədqiqi; 2) global problemlərin politoloji təhlili; 3) dünya birliyinin konkret regionunda global problemlərin təzahürlərinin və onların orada siyasi situasiyanın inkişafına təsirinə öyrənilməsi; 4) siyasi-qlobalistik tədqiqatların nəzəri-metodoloji əsaslarının formalaşdırılması.

S.q.-nın inkişafı siyasi elmlər spektrini genişləndirir və zənginləşdirir, həmçinin globalistikanın fənlərarası biliklər sistemi kimi genişlənməsi və dərinləşməsinə təkan verir. S.q. beynəlxalq münasibətlərin və dünya inkişafının bəzi vacib problemlərini qeyri-ənənəvi və innovativ şəkildə işıqlandırmaya qadirdir.

Siyasi quruluş – cəmiyyətin siyasi strukturunu və siyasi rejimini bildiren anlayış.

Siyasi lider (ing. *leader* aparıcı, rəhbər) – hansısa bir fərdin başqalarına, eləcə də bütün cəmiyyətə, ayrı-ayrı təşkilatlara və qruplara mütəmiz təsiri, müəyyən bir idarəetmə statusu. Onun sosial mövqeyi hakimiyyət qərarlarını qəbul etməkdir, başqa sözlə o, rəhbər vəzifədir; siyasi liderlik – xüsusi növ sahibkarlıqdır. Onun reallaşması “siyasət bazarı adlanan spesifik xüsusi sahədə baş verir”. “Siyasət sahibkarları” rəqəbatlı mübarizədə iştirak edir, ictimai məsələlərin həllinə öz töhfələ-

Siyasi lider

rini verirler. Bu zaman siyasi sahibkarlığın xüsusiyyəti ondan ibarət olur ki, onda "siyasi məhsulun" personallaşması prosesi baş verir, yeni siyasi məhsul siyasi liderin şəxsiyyəti ilə eyniləşir və nəticədə bu eyni məhsul "ümumi rifah" naminə cəmiyyətə təbii olur.

S.l.-lər bir çox vacib funksiyalar yerinə yetirirlər. Onlara aşağıdakılar aiddir: sosial qrupların maraqlarını müəyyənləşdirmək və formalaşdırmaq, sosial və siyasi fəaliyyəti müəyyənləşdirmək, maraqların həyata keçirilməsi metodları və üsullarını aydınlaşdırmaq və qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq (proqram funksiyası). Siyasi qərarların işlənilib hazırlanması və qəbul olunma prosesi (idarəetmə funksiyası); siyasi məqsədlərə çatmaq üçün əhəlinin səfərbər edilməsi, cəmiyyətdə sosial rolların və funksiyaların bölüşdürülməsi, sosial yeniləşmə və innovasiya sahəsində təşəbbüskarlıq (səfərbəredici funksiya); cəmiyyətin inteqrasiyası, əhəlinin birləşməsi. S.l.-in başlıca məqsədi – bütövlükdə milləti böyük bir cəmiyyət halında birləşdirməkdən və ona ya özünün, ya da dövlətin rəhbərliyini təmin etməkdən ibarətdir (inteqrativ funksiya); hakimiyyət və əhəlinin kommunikasiyası, başqa sözlə, cəmiyyətlə hakimiyyət arasında əlaqə yaratmaq, cəmiyyəti hakimiyyətin qəbul etdiyi qərarların doğru və məqsəduyğun olmasına inandırmaq.

S.l.-in şəxsiyyətinə aşağıdakı xüsusiyyətlər xasdır: ağıl, enerji, xarakter, möhkəm iradə, yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti, yumor hissi, nəzakətlik, marifət, uzaqgörənlik.

Siyasi manipulyasiya

S.l.-in ən geniş yayılmış tipologiyası M.Veber tərəfindən verilmişdir. O, hakimiyyətin legitimləşməsi üsullarına görə liderliyi üç tipə bölmür: 1) ənənəvi lider – burada ənənələrin müqəddəsliyinə inam vardır. Veberin fikrincə ənənəvi liderlik sonayə cəmiyyətdən əvvəlki cəmiyyətlərə xasdır; 2) rasional leqal: – burada mövcud quruluşun qanuniliyinə inam hakimdir. Bu tip lider bürokratik liderdir; 3) xarizmalı lider: – burada liderin qeyri-adi qabiliyyətlərinə inam, şəxsiyyətinə pərəstix mövcuddur. Onun fəvqəltəbii xüsusiyyətlərə malik olması geniş xalq kütlələrini öz iradəsinə tabe etməyə imkan verir.

Bir qayda olaraq xarizmalı liderlər tarixi sarsıntılar dövründə meydana çıxırlar ki, onların mövcudluğu cəmiyyətin bütövlüyünü qoruyub saxlamaq, qanunçuluğu bərpa etmək sahəsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Siyasi manipulyasiya – öz maraqlarının (isteklərinin) əksinə hərəkət etmək üçün (və ya etməmək üçün) vətəndaşların şüurunu və əxlaqını gizli sosial idarəetmə üsulu və qaydaları.

S.m.-nin iki əsas modeli – psixoloji və rasional modelləri seçilir. Birinci modelin seçiyəvi xüsusiyyəti – fərdin hər hansı bir psixoloji stimula avtomatik reaksiya verməsindən istifadədir. Bu halda manipulyasiya etmənin mahiyyəti – məhz həmin mexanizmlərin hərəkətə gətirilməsi və manipulyator üçün istənilən reaksiyanın alınması üçün ən münasib stimulların seçilməsindən ibarətdir. Bu yanaşmada insana – stimula – reaksiya prinsipi ilə hərəkət edən sadə bir mexanizm kimi baxılır.

Siyasi manipulyasiya

Manipulyasiyanın rasional modelində psixoloji motivlərdən deyil, yalan və xəyanətdən istifadə olunur. Bu modelə aid manipulyasiyalar arasında aşağıdakılar daha çox seçilir: sadə vətəndaşlara çatdırılmalı olan informasiyaların həcmnin azaldılması; təbliğatdan istifadə edərək vətəndaşlara qəzəbli informasiyalar ötürmək; əsas siyasi kursun sirlərini gizli saxlamaq; sadə vətəndaşın beynini informasiya ilə yükləyib doldurmaq və ona düşüncə nəşə bir adekvat variant axtarmağa imkan verməmək. Bu yanaşmanın mənası ondadır ki, fərdin faktiki olaraq əsil informasiyaya yolu bağlansın və onun heç bir sərbəst yozumu olmasın.

S.m.-nin üsullarından aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmək olar: 1) damğalar vurulması, ayamalar qoyulması – gülməli ayamalar və bənzətmələrlə şəxsiyyəti və onun ideyalarını təhqir etmək, onu gözəldən və nüfuzdan salmaq; 2) zamanət (şəhadət) – namizədin və ya hər hansı bir seçkiqabağı blokun hörmətinin qaldırılması üçün məşhur insanların: artistlərin, alimlərin, idmançıların və s. nüfuzundan istifadə; 3) assosiativ qiymətləndirmə – hər hansı bir şəxsə və siyasi ideyaya xas olan keyfiyyətlərin daha məşhur insanların şəxsiyyətləri və siyasi ideyaları ilə eyniləşdirilməsi, başqa sözlə; 4) doğma adam imici yaratmaq – informasiya verənin və təşviqatçının maraqları ilə sadə insanların, torpağın dadı və duzu olan millətin əksər hissəsinin maraqlarının eyniləşdirilməsi; 5) kartı dəyişdirmək – əhaliyə məlum olmayan üsullarla həqiqi faktların açıq-əşkar saxtalaşdırılması

Siyasi marketing

və ya təhrif edilməsi; 6) bər-bəzək vurma – ilk baxışda hamıya məlum olan adi, bayağı həqiqətlərdən, lakin son nəticəsi yerli qara camaata o qədər də aydın olmayan mücərrəd üsul və vasitələrdən istifadə; 7) ümumi vaqon (hamı ilə birgə) – arzuolunan reaksiyanın daha da gücləndirilməsi və onun hamı tərəfindən qəbul olunan ən ağıllı variant olması fikrinin təşviqi (hamı belə düşünür, hamı belə istəyir).

Siyasi marketing (ing. *market* bazar, gəlir) – siyasi bazarda məhsulun hərə-tərəfli öyrənilməsi, onun sosial-siyasi dəyərinin müəyyən edilməsi, siyasi bazarı tutmaq üçün məhsulun reklamları, başqa sözlə, siyasi prosədə siyasi irəliləyişin təmin edilməsi sahəsində fəaliyyət. S.m. modeli ABŞ-in milli marketing Assosiasiyası tərəfindən qəbul olunmuşdur. S.m.-ə aşağıdakı əlamətlər xasdır:

Siyasi sahədə S.m.-in məhsulu hər hansı bir partiyanın proqramı və ya təşkilati strategiya, təşkilati idarəçilik strukturu və s. ola bilər. Məsəl üçün, seçkilərdə hər hansı bir partiyanın namizədi. Bu halda o, bir siyasi məhsuldur.

Elə bu səbəbdən də bizim hər birimizin həyatı hər hansı bir formada marketinglə, o cümlədən S.m.-lə bağlıdır. Bu elə bir prosesdir ki, onun sayəsində insan həyatı lazımı məhsullar – əmtəələr və əmtəə xidməti ilə təmin edilir. S.m. "siyasi bazarda", başqa sözlə siyasi arenada uzun müddət istifadə olunan metod, üsul və vasitələrdən istifadə olunan bir fəaliyyət formasıdır. S.m. siyasi bazarın peşəkar xadimləri üçün

Siyasi marketing

əsas fəndir və onun tərkib hissəsi aşağıdakılardır: siyasi liderlər, partiya funksionerləri, fəal seçkilər və s.

Onlar iştirakçıların tələbatını nəzərə almaqla bazarı təsvir (şərh, izah etməyi) və seqmentlərə (hissələrə) bölməyi, siyasi məhsullarını (partiyaların proqramlarını, liderlərin bəyannamalarını, seçkiqabağı platformalarını) üzə çıxararaq sınaqdan keçirməyi, eləcə də öz ideya dəyərlərini istehlakçılara (cəmiyyət üzvlərinə) çatdırmağı (aşılamağı) bacarmalıdırlar. Yeni onlar öz siyasi məhsullarını elə reklam edib, elə geniş yaymalıdırlar ki, hər bir istehlakçı onu anlaya, görə, duya, öyrənə, başqa sözlə, onu mənimsəyə bilsin. Onu da qeyd edək ki, dünyanın bəzi ölkələrində, xüsusilə öz müstəqilliyini təzəcə əldə etmiş ölkələrdə siyasətlə məşğul olan hər bir şəxs istəyir ki, geniş xalq kütlələri (istehlakçılar) məhz onun siyasi məhsuluna maraq göstərsinlər və onu alsınlar. Lakin buna necə nail olmağın mexanizmləri lazımcıncə hazırlanmadığından bu məsələ bir problem olaraq hələ də öz həllini gözləyir və onun əvəzində "qara PR" və onun "çirkin" texnologiyaları meydan sulayır.

Azərbaycanda S.m. metodlarından son illərdə, xüsusilə Ulu Öndər Heydər Əliyev yenidən hakimiyyətə qayıdandan sonra istifadə olunmağa başlanıldı. Ölkənin dövlət siyasəti iki vacib və əsas makromarketing prinsipinə əsaslandı: a) müasir dünya inkişafına çatmaq; b) region ölkələri ilə yarışda qabaqlayıcı tədbirlər görərək ümumi inkişafda onları qabaqlamaq və ötüb keçmək.

Siyasi menecment

Hər iki prinsip bütün demokratik dəyərlər sistemini inkişaf etdirməklə ölkədə müstəqil və güclü dövlətçiliyin təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Müasir gedişatda dünyanın siyasi və iqtisadi nizamında müəyyən yer tutmaq olduqca vacibdir. Buna görə də bu istiqamətdə global S.m.-ə prioritet rol ayrılır.

Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın kəsişdiyi zonada yerləşən bir ölkədir. Deməli, burada millətin mədəni-mənəvi siması iki komponentin: Qədim Şərq və müasir (modern) Avropa mədəniyyətlərinin təsiri altında formalaşmışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqı özünəməxsus sintetik, möhtəşəm və təkrarsız mədəniyyət zirvəsi yarada bilməmişdir. Elə buna görə də Azərbaycanı ictimai və texnoloji islahatları yalnız və yalnız milli özgürlüyü qoruyub saxlamaqla, iqtisadi effektiv sosial inkişafı əlaqəli şəkildə həyata keçirmək mümkündür. Bu kontekstdə S.m.-in praktiki fəaliyyətinin ən vacib bir vasitəsi (instrumentarisi) kimi öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən olduqca əhəmiyyətlidir.

Siyasi menecment – politologiyanın yeni sahələrindən biri. S.m.-in əsas məqsədi – cəmiyyəti daha da yaxşı inkişaf etdirmək üçün dövlət idarəçiliyi orqanlarının qarşılıqlı münasibətlər mexanizmini, eləcə də onların strategiya və taktikasını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin, o cümlədən siyasi münasibətlərin məqsədyönlü şəkildə tənzimlənməsi müasir şəraitdə özünün daxili və xarici

Siyasi menecment

siyasətini müstəqil şəkildə quran Azərbaycan dövlətinin idarəetmə sistemi qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

S.m. cəmiyyətin həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələrin, siyasi həyatın ümumi – elmi mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Siyasi araşdırmalar cəmiyyətin siyasi həyatında müşahidə olunan meyilləri müəyyən etməyə və proqnozlaşdırmağa, bu proseslərin istiqamətləndirilməsi inkişafını təmin etmək üçün praktik elmi tövsiyələrin, müxtəlif sosial-siyasi texnologiyaların, modelərin hazırlanmasına şərait yaradır.

S.m. idarəetmə münasibətlərinin xüsusi forması olub, siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün siyasi hadisələrin və siyasi fəaliyyətin idarə olunması praktikası və nəzəriyyəsidir.

Siyasi kampaniyalarda insanların arzu olunan siyasi fəallığına nail olmaq üçün onlarda müvafiq siyasi mövqə, siyasi hadisələrə fəal münasibət tələb olunur.

Cəmiyyətdə siyasi münasibətlərin idarə olunması spesifik qanunauyğunluqlara və xüsusiyyətlərə malik olsa da, başqa həyat sferasındakı idarəetmə fəaliyyətinə xas olan ümumi qanunlara, prinsiplərə də tabe olur. Cəmiyyətin həyatının müxtəlif sahələrinin idarə olunmasında tətbiq olunan metodoloji yanaşmalar cəmiyyətə xas olan bütün sosial münasibətlərin əlaqələndirilmiş, sistemli tənzimlənməsini həyata keçirməyə, qarşıda duran strateji vəzifələrin həll olunmasına, cəmiyyətin bir sistem kimi əhəngdar fəaliyyətinə, sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni, mənəvi inkişafa nail olmağa imkan yaradır.

Siyasi mədəniyyət

Müasir Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid cəmiyyətin siyasi həyatında, siyasi münasibətlərində öz spesifik əksini tapır. Yeni şəraitdə cəmiyyətin əhəngdar inkişafı cəmiyyətdə ictimai-siyasi sabitliyin olmasını, insanların yaradıcı, səmərəli fəaliyyəti üçün əlverişli mənəvi-psixoloji mühitin, demokratik ab-havanın olmasını tələb edir.

Özünün daxili və xarici siyasətini quran, Azərbaycanda siyasi vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyi və proqnozlaşdırmağı bacaran, məqsədlərə çatmaq üçün səriştəsi olan, düzgün siyasi qərarlar qəbul edən, geniş kütlə ilə fəal siyasi iş aparmağı bacaran, Azərbaycanın milli dövlətçiliyinə sadıq olan S.m.-lərin hazırlanmasına böyük ehtiyac yaranmışdır.

Cəmiyyətdə siyasi həyatın və siyasi münasibətlərin elmi əsaslarla tənzimlənməsində S.m. xüsusi rol oynayır. Onun nəzəri və praktiki əsasını Ümummilli lider Heydər Əliyevin zəngin dövlət idarəçiliyi irsi təşkil edir.

Siyasi mədəniyyət – mövcud siyasi sistem iştirakçılarının mövqə və meyillərinin məcmusu; siyasi fəaliyyət üçün əsas yaradan və ona mənə verən subyektiv sahə (Q.Almond, Q.Pauell).

Siyasi mədəniyyət anlayışı ilk dəfə XVIII əsrdə alman maarifçisi İ.Herder tərəfindən işlədilmiş, bu fenomenin kütləvi şəkildə öyrənilməsinə isə XX əsrin ortalarından başlanmışdır.

Siyasi həyatda S.m. aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: identifikasiya, istiqamətləndirmə, adaptasiya, sosiallaşma, inteqrasiya, kommunikasiya və s.

Siyasi mədəniyyət

Siyasi mənəfe

Elmi ədəbiyyatda S.m.-in Q.Almond və S.Verba tərəfindən verilmiş təsnifatı daha məşhurdur ("Vətəndaş mədəniyyəti", 1963). Bu təsnifatın əsasında ölkə və regionların özünəməxsus xüsusiyyətləri dayanır. Onlar S.m.-in üç "saf" tipini fərqləndirirlər: vətəndaşların siyasətə maraqlarının olmaması ilə səciyyələnən *patriarxal*, siyasi təsisatlara güclü yönəlmə və siyasi iştirakın aşağı səviyyəsi ilə səciyyələnən *təbəəci*, vətəndaşların siyasi iştirakda maraqlı olması və siyasi həyatda fəallıq göstərməsi ilə səciyyələnən *fəal* S.m. Bu müəlliflərin fikrincə ən optimal S.m. yüksək siyasi iştirakı və təbəəci yönəlişləri sintez edən *vətəndaş mədəniyyətidir*. Hər bir ölkədə vətəndaş mədəniyyəti "ideal tipi" tamamlayan və konkretləşdirən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Müasir politologiyada S.m.-in strukturunda aşağıdakı komponentləri ayırırlar: siyasi təcrübə, siyasi təsisatlara yönəlmə, siyasi stereotiplər, siyasi miflər, siyasi simvollar, siyasi sosiallaşma, siyasi davranış modelləri.

S.m.-i müxtəlif meyarlara əsasən təsnif etmək olar: ümumilik dərəcəsinə görə – ümumi və fərqli submədəniyyətlər; hakimiyyətdə münasibətə görə – hakim və kontrmədəniyyət. Ümumi siyasi mədəniyyətdə vətəndaşların əsas kütləsinin siyasi şüurunun və siyasi davranışını səciyyələndirən nisbətən sabit, tipik əlamətləri əks olunur. Siyasi submədəniyyət cəmiyyətdə hakim olan siyasi yönümlərdən fərqli yönümlərin (ABŞ-da zənci submədəniyyəti) məcmusundan ibarətdir. Kontrmədəniyyət

submədəniyyətin xüsusi növü olub hakim S.m.-dən köklü surətdə fərqlənir, bəzən hətta ona zidd çıxır.

S.m.-in formalaşmasında siyasi şüur və davranış nümunələrini ötürmək vasitəsi kimi çıxış edən siyasi ənənələr böyük rol oynayır.

Siyasi məqsədlər – siyasətin məqsədini, hakimiyyətin vəzifəsini və siyasi fəaliyyətin formasını müəyyənləşdirən siyasi prosesin başlanğıcı (ilk anı). S.m. təşkil etmə və əsaslandırma funksiyasını yerinə yetirir. S.m.-in aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər: 1) əhəmiyyətinə görə – xüsusi, ümumi, xarici, daxili, maksimal; 2) siyasətin məzmununa görə – sosial, iqtisadi, ideoloji və s.; 3) müddətə, növbəliliyə və siyasi prosesin mərhələlərinə görə – qısamüddətli, ortamüddətli və strateji. S.m. həyata keçirilərkən qarşıya çıxan ən xoşagəlməz hal onun cəmiyyətdə yeni münasibətlərə səbəb olmasıdır.

Siyasi mənəfe – 1) fərdin, sosial qrupun hər hansı siyasi hadisə və proseslərə seçkilə yanaşması; 2) siyasətin obyektinə və subyektinə iştirakı ilə baş verən siyasi hadisələrin və fəaliyyətin əsasında duran real səbəb. S.m. cəmiyyətdə siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi vasitələri və mexanizmləri ilə bağlıdır.

Mənəfelər bir neçə əsasa görə təsnif edilir: ümumilik səviyyəsinə görə (fərdi, qrup, sinfi, milli, ictimai); subyektin xarakterinə görə (dövlət, partiya, ictimai təşkilat və s.); dərkolunma səviyyəsinə görə (kortəbii və işlənilib hazırlanmış

Siyasi mərasim

program üzrə); reallaşdırılma imkanlarına görə (real və xəyali); ictimai inkişafın tendensiyalarına münasibətdə (tərəqqipərvər, mürtece, mühafizəkar).

Tədqiqatçılar siyasi hakimiyyətin xarakterinə təsir edən S.m. sırasına aşağıdakıları aid edirlər: ictimai sinflərin ictimai istehsal prosesində tutduğu yerlə, istehsal vasitələrinə münasibətlə və milli gəlinin bölgüsündə rolu ilə şərtlənən mənəfeləri, çoxmillətli dövlətlərdə millətlərin və etnik qrupların mənəfeləri, regional qrupların və lokal icmaların mənəfeləri; sosial təbəqələrin həyat tərzindəki, gəlirlərdəki və əməyin növdəki fərqliliklərdən doğan mənəfeləri; demoqrafik qrupların yaş və cins fərqliliyindən doğan mənəfeləri; dini qrupların mənəfeləri; hansısa konkret əlamətə görə formalaşan xüsusi qrupların mənəfeləri və s.

Siyasi mərasim – siyasət subyektlərinin tarixən formalaşmış simvolik davranış forması, müəyyən növ dəyərlərin, ənənələrin, təcrübənin, hisslərin, siyasi davranış nümunələrinin irsən alınması və ötürülməsi vasitəsi. Daha çox insanlarda dövlət dəyərlərinə və siyasi ənənələrə ehtiram oymatmaq iqtidarı olan təntənə davranışı kimi istifadə olunur.

Siyasi məsuliyyət – şəxsiyyətin sosial mühitdən, dövlətdən və cəmiyyətdən asılılığını, onun mövcud normativ nümunələrə fərdi münasibətini bildirən əxlaqi kateqoriya. S.m. öz-özünü subyektiv səciyyə daşıyır. Belə ki, subyektlə cəmiyyət arasında

Siyasi modernləşmə

hansısa bir ziddiyyət baş verərkən onun içindən gələn imperativ "Mən" baş qaldırır və bu da onu öz sosial əxlaqında və davranışında müəyyən düzəlişlər etməyə vadar edir. Bunun nəticəsinin pozitiv olması üçün şəxsiyyət gərəkdir sosial, mənəvi-siyasi yetkinliyin elə bir səviyyəsində olsun ki, o öz hərəkətləri ilə qanunu pozmasın, əksinə mövcud məsələlərə yanaşmada daha sivil və nümunəvi üsullar nümayiş etdirdirsin.

Siyasi mif (yun. *mythos* rəvayət, əfsanə) – insanlarda müxtəlif hadisələrə və faktlara münasibətdə bir anlaşılmaqlıq yaradan guya insanlığın bu gününü və gələcəyini kollektiv surətdə nizamlayacağı təsəvvürünü yaradan inama əsaslanan statik obraz. S.m.-i tədqiq edərkən birinci növbədə K.Yunq metodoloji yanaşmasından istifadə edirlər. Onun fikrincə, mif bir çox real obyektlərə kollektiv şüursuz yanaşmanın proyeksiyasıdır. S.m. – mövcud radikal dəyişikliklərin səmərəli izahının mümkünsüzlüyünə olan bir reaksiyadır. Ən çox yayılmış miflər aşağıdakılardır: sui-qəsd haqqında mif, qızıl əsr haqqında mif, xilaskar qəhrəman, birlik və s. haqqında olan miflər.

Siyasi modernləşmə – ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid prosesində siyasi sistemdə dəyişməsi.

S.m.-nin mahiyyətini – elmi-texniki tərəqqinin, sosial-struktur dəyişikliklərin, normativ və digər dəyərlər sisteminin dəyişməsi nəticəsində ənənəvi dəyərlər sisteminin dəyişməsi nəticəsində ənənəvi cəmiyyətdən müasir

Siyasi modernləşmə

cəmiyyətə keçidin xarakterinin və onun istiqamətinin təsviri təşkil edir.

S.m. nəzəriyyəsinin iki əsas mərhələsini fərqləndirmək olar: 1) XX əsrin 50-60-cı illərində modernləşmə prosesi vesternizasiya (qərbəlmə), yəni ictimai həyatın bütün sahələrində Qərbə xas nə varsa, onu kor-koranə yamsılamaq kimi başa düşüldü; həmin dövrdə birxətli inkişaf mövcud idi: ölkələrin biri o birindən geri qalırdı; bütövlükdə, onların hamısı modernləşmənin yeganə bir yolu ilə hərəkət edirdilər; S.m. – demokratikləşmə Qərb nümunəsi modeli əsasında baş verirdi; ikincisi, “üçüncü dünya” ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafının başlıca şərti sayılırdı; üçüncüsü, həmin ölkələrin inkişaf etmiş Qərbi Avropa və ABŞ-lə əməkdaşlığının nəticəsi hesab olunurdu; 2) 70-90-cı illərdə modernləşmə ilə inkişafın əlaqəsinə yenidən baxıldı: Belə bir yekdil qənaət hasil oldu ki, modernləşmə inkişafın başlıca şərti yox, onun əsas funksiyasıdır; onun prioritet məqsədi – sosial-iqtisadi və siyasi strukturların yenilənməsi olmalı və o Qərb demokratik modelindən asılı olmadan həyata keçirilməlidir.

S.m. aşağıdakı cəhətləri ilə xarakterizə olunur: bir-birindən fərqlənən yüksək ixtisaslı siyasi strukturların və təsisatların yaradılması; mərkəzi qanunvericiliyin inzibati və siyasi fəaliyyət sahəsinin genişləndirilməsi; sosial qrupların və maraqların siyasi heyətə daxil edilməsi; rəşional siyasi bürokratiyanın formalaşması və ondan səmərəli istifadə; ənənəvi elitanın və onun legitimliyinin zəifləməsi; ənənəvi elitanın modernizatorlarla əvəzlənməsi və s.

Siyasi mübarizə

S.m.-nin, eləcə də ümumiyyətlə, modernləşmənin özünəməxsus əngəlləri də vardır. Onlardan ən çox diqqət çəkəni aşağıdakılardır: milliyətçi siyasət, ifrat texnokratizm, cəmiyyətin sosial ehtiyaclarının inkarı, sosial siyasətdə iqtisadi inkişafın səmərəsini heçə endirən populizm, siyasi hakimiyyətin modernləşmənin nəbzini tutma bilməməsi və yaxud tutmaq istəməməsi, müasir siyasi dəyərlərin və normaların mexaniki surətdə kor-koranə qəbul edilməsi və ənənəvi siyasi mədəniyyətin təsirinə çıxma bilməməsi.

Siyasi monitoring (lat. *monitor* nəzarət edən, yada salan) – siyasi şəraiti və ya prosesi müntəzəm izləmə və qiymətləndirmə. Monitoringin başlıca vəzifəsi – hadisələri daha səmərəli idarə etmək üçün onların dinamikasını hərtərəfli öyrənməkdən ibarətdir.

Siyasi motivləşdirmə (fr. *motiver* əsaslandırmaq) – subyektin siyasi əxلاقının oyanması prosesi. Siyasi psixologiyada və sosiologiyada öyrənilir.

Siyasi mübarizə – müəyyən siyasi nəticələri əldə etmək məqsədilə siyasi subyektlərin maraqlarının qarşılıqlı mübarizəsi. S.m. növləri müxtəlifdir. Mübarizə inqilabi ola bilər, bu zaman əks qütbə duran siyasi subyektlər – antaqonistlər müxtəlif, sərt, qətiyyətli vasitələrin köməyi ilə mövcud cəmiyyət sistemini, təsəvvürlərinə, baxışlarına, yönümünə müvafiq olaraq onun təsisatlarını kökündən dəyişməyə çalışırlar. Mübarizə sivil “oyunların hüquqi” pozuntusundan gedir, onu göstəricilərə

Siyasi münafişə

görə müəyyənləşdirmək çətinidir, xalq üçün ağırdır. S.m. termini inqilabi təfəkkürün və fəaliyyətin nəzəriyyəsinə də əsas terminlərdən biridir.

S.m. islahat xarakterində ola bilər. Onun əsas məzmunu müxtəlif, o cümlədən bir-birinə əks mövqedə duran sosial-siyasi subyektlərin maraqlarının təcridən, mərhələ-mərhələ təmin olunmasından ibarətdir. Bu zaman onlar qeyri-zorakı vasitələrlə, ilk növbədə subyektləri yaxınlaşdıraraq, onları ayırmayan ziddiyyətləri həll etmənin konsensus formaları axtarışı ilə aradan qaldırılır. İslahatçı siyasi mübarizənin nəticələri elə buna görə də əvvəlcədən məlum olur, proqnozlaşdırma asan olur.

Siyasi böhranlar, müharibələr, qiyamlar, üsyanlar S.m. formalarıdır. S.m. öz sosial bazasının genişləndirilməsi, elektorat uğrunda siyasi partiyalar arasında, öz nüfuz dairəsi, nüfuzunun genişlənməsi uğrunda siyasi liderlər arasında, öz hakimiyyət səlahiyyətlərinin genişlənməsi uğrunda qanunvericilik və icraedici hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri arasında aparıla bilər. S.m. partiyadaxili, dövlətdaxili, dövlətlərarası və s. ola bilər.

Siyasi münafişə – siyasi subyektlərin siyasi mənafehlərdə, dəyərlərdə və baxışlardakı ziddiyyətlərə görə toqquşması, qarşılıqlı mübarizəsi.

Meydana çıxma səbəblərinə görə maraqların münafişəsini, dəyərlərin münafişəsini və identifikasiyanın münafişəsini fərqləndirirlər. Birincilər resursların yenidən bölünməsi ilə bağlı maraqların toqquşması nəticəsində meydana

Siyasi münafişə

çıxır. Dəyərlərin münafişəsi cəmiyyətdə bir-birinə zidd siyasi norma və dəyərlərin mövcudluğu və onlar arasında konsensusun olmaması ilə əlaqədardır. Identifikasiya münafişələri cəmiyyətin etnolingvistik və dini rəngarəngliyi, eləcə də fərqlərin özünü müəyyən siyasi qüvvələrlə, konkret irqə, dinlə, sosial icma ilə eyniləşdirməsi şərtləndirir. Miqyasına görə S.m. dövlətlərarası, milli, regional və yerli münafişələrə bölünür.

Siyasətdaxili münafişələr mövqə (üfüqi) və müxalif (şaquli) münafişələrə bölünür. Mövqə münafişələrinin subyektləri kimi eyni olmayan hakimiyyət mövqələrinə malik siyasi təsisatlardır. Müxtəlif münafişələrin tərəfləri isə hakimiyyət iyerarxiyasında fərqli yer tutan siyasi təsisatlardır. Münafişəli qarşılıqlı fəaliyyətin obyektə həm rejim, həm də legitimlik ola bilər.

S.m.-nin inkişafının üç səviyyəsi fərqləndirilir: münafişə öncəsi mərhələ, bilavasitə münafişə mərhələsi və həll mərhələsi. Birinci mərhələ maraqların toqquşması, tərəflərin öz ehtiyatlarını qiymətləndirməsi və münafişəyə daxil olmaq haqqında qərarın qəbul edilməsi ilə səciyyələndirilir. İkinci mərhələdə münafişənin subyektləri qarşılıqlı qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün konkret fəaliyyətə keçir, qarşı tərəfin addımlarına reaksiya verir. Son mərhələdə tərəflər öz mövqələrini razılaşdırır, güzəştələri mümkün miqyasını, sonrakı niyyətləri və davranış xəttini müəyyənləşdirirlər.

S.m.-nin həllinin üç variantı mövcuddur: a) münafişə tərəflərindən birinin

Siyasi oriyentasiya

qələbəsi; b) münaqişə tərəflərinin hər birinin qarşılıqlı məğlubiyəti; c) münaqişənin bütün subyektlərinin qələbəsi. S.m.-nin həllinin ən məhsuldar vasitələrindən biri konsensusdur. Y. Nordlinjer S.m.-nin müvəffəqiyyətli həlli üçün 6 əsas prinsip formalaşdırmışdır: stabil koalisiya; mütenasiblik prinsipi; depolitizasiya; veto hüququnun qarşılıqlı olması; kompromiss; konsessiya, daha doğrusu, münaqişənin həlli hüququnun üçüncü tərəfə verilməsi.

Münaqişə vəziyyətləri üzərində demokratik nəzarət aşağıdakı xüsusi prosedurları ehtiva edir: münaqişədə iştirak edən tərəflərin mənafevləri, niyyətləri, növbəti addımları haqqında qarşılıqlı və operativ informasiya mübadiləsi; münaqişə vəziyyətini idarə olunmaz hala gətirə biləcək güc təbii qından şüurlu və qarşılıqlı şəkildə çəkinmə; münaqişəni kəskinləşdirə biləcək fəaliyyətə qarşılıqlı moratorium qoyulması; qərəzsiz yanaşmasına təminat verilən və məsləhətləri kompromis fəaliyyətin əsası kimi götürülən arbitrlərin cəlb edilməsi; münaqişə tərəflərini yaxınlaşdırma biləcək mövcud hüquqi normaların, inzibati və digər ehtiyatlarından istifadə olunması və ya yenilərinin yaradılması; cari münaqişənin həll olunması və gələcəkdə analoji münaqişələrin qarşısının alınmasının şərti kimi işgüzar tərəfdaşlıq atmosferinin, bunun ardınca isə qarşılıqlı inama əsaslanan münasibətlərin yaradılması və qorunması.

Siyasi oriyentasiya – aktorların siyasi mühitin obyektlərini təhlil etmə qabiliyyəti. Politologiyada oriyentasiyanın

Siyasi partiya

üç tipi fərqləndirilir: 1. Dövlət idarəçiliyi institutlarına dair oriyentasiya: a) fərdin hakimiyyəti, dövlət orqanlarını, onların normalarını, simvollarını və siyasi funksiyalarını həyata keçirən şəxslərin münasibətlərini, eləcə də mövcud rejimi qiymətləndirməsi; 2. siyasi sistemin "başqalarına" münasibətinə dair oriyentasiya: a) siyasi eyniləşdirmə (identifikasiya) – fərdin müəyyən bir sosial qrupa, partiya mənsub olması; b) digər siyasi qruplara yanaşmada müəyyən mövqe ("yaxşı-pis") nümayiş etdirmə; c) siyasi sistemin "oyun qaydalarını" tənzimləyən bilən əsas qayda və normalar haqqında təsəvvür; 3. özünün fəaliyyətinə dair oriyentasiya: a) siyasi səriştəliliyə – fərdin öz şəxsi "resursunu", siyasi həyatda iştirak və başqalarına təsir etmək bacarığının qiymətləndirilməsi; b) siyasi gerçəkliyin – yəni fərdin hazırladığı siyasətlə siyasi hadisələrə təsirin səviyyəsinin dərki və qiymətləndirilməsi.

Siyasi partiya (< lat. *pars* hissə, qrup) – elektoral prosədə digər partiyalarla yarışmaq vasitəsilə dövlət hakimiyyəti və idarəetmə strukturlarında hakim mövqelər üzərində nəzarətin qurulmasını, yaxud əldə saxlanılmasını (əksər hallarda koalisiyada) qarşısına açıq məqsəd qoyan ictimai təşkilat. S.p. – hakimiyyətə nail olmaq və onu həyata keçirmək uğrunda mübarizədə ələtdir; onun vasitəsilə vətəndaş cəmiyyəti və dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələri həyata keçirir.

S.p.-nin əsas funksiyaları: siyasi inkişaf məqsədlərinin müəyyən edilməsi,

Siyasi partiya

siyasi ideologiyasının işlənilməsi və yayılması; maraqların artikulyasiyası və aqreqasiyası; siyasi sosiallaşma və əhalinin səfərbər edilməsi (xüsusən seçkiqabaqı kompaniyaların gedində); müvafiq qanunverici və icraedici səviyələrdə siyasi proqramın reallaşdırılması.

Müasir partiyaların prototipləri (ilk nümunələri) XVII-XVIII əsrlərdə erkən burjuva inqilabları dövründə yaranmışlar. İlk əvvəl partiyalar sayca böyük deyil, elitar idilər, dar parlament çərçivəsinə qapanmışdılar. XIX əsrin sonunda seçki hüququnun genişlənməsi nəticəsində partiyaların təşkilatı və funksional strukturlarını, onların siyasi fəaliyyət formaları və metodlarını xeyli dəyişmişdir. XIX əsrin fəhlə hərəkatı kütləvi üzlüyü, geniş yayılmış yerli təşkilatlar şəbəkəsi, vaxtaşırı qurultayları, nizamnaməsi və üzvlük haqları olan yeni tipli partiya yaratmışdır.

Partologiyanın kökündə C.Brays, M.Ostroqorski və R.Mixels dayanmışlar. Ümumi siyasi partiyalar nəzəriyyəsinin banisi isə fransız alimi M.Düverjé hesab edilir. S.p.-nin müxtəlif tipləri mövcuddur.

Partiyanın tipi deyəndə politologiyada onun təbiətini, ideya əsaslarını, başlıca sosial rolu, funksiyasını, daxili quruluş xüsusiyyətləri və fəaliyyət metodlarının üstünlük təşkil edən cəhətlərini ifadə edən əlamətlər sistemi başa düşülür. Bununla əlaqədar S.p.-lər mənşəyindən siyasi sistemdəki yeri və rolundan, daxili strukturu və fəaliyyət metodlarından, sosial bazasından, ideologiyasından və s. asılı olaraq fərqləndirilir.

Siyasi partiya

Partiyaların aşağıdakı tipləri qeyd olunur: 1. Kadr partiyaları və kütləvi partiyalar. M.Düverjéyə görə, kadr partiyaları siyasi klubların təkamülünün məhsuludur. Bu partiyaların vəzifəsi – konkret seçki dairəsində əhalinin müxtəlif təbəqələrindən maksimum çox sayda seçicilərin dəstəyinə nail olmaq qabiliyyətinə malik nüfuzlu şəxslərin səfərbər edilməsidir. Həmin tip partiyalara Avropanın bir çox mühafizəkar oriyentasiyalı partiyaları aiddir. Kütləvi partiyalar, ümumi seçki hüququnun məhsuludur. Bu, mürəkkəb daxili struktura malik olan və yüksək dərəcədə ideologiyalaşmış iri təşkilatlardır; onlar özlərinin sosial bazasını əsasən əhalinin aşağı təbəqələrindən formalaşdırmışlar. Bir qayda olaraq, bu kommunist, sosialist və sosial-demokratik oriyentasiyalı partiyalardır. 2. Güclü və zəif strukturlu partiyalar. Əgər partiyanın daxili intizamı onun sıralarında olan parlamentarilərə parlament qrupunun tapşırıqlarına tabe olmağı tələb edirsə, deməli, bu güclü strukturlu partiya (məs., Böyük Britaniyanın mühafizəkar partiyası). Zəif strukturlu partiyanın nümayəndələri parlamentdə demək olar ki, tam azad səsverməyə malikdirlər (məs., ABŞ-ın Demokratik və Respublikaçılar partiyaları). 3. Təşkilatı cəhətdən formalaşmış partiyalar. Bu partiyalarda üzvlər partiya biletləri alır və üzvlük haqqı ödəyirlər (buna daha tipik misal kommunist partiyalarıdır); təşkilatı cəhətdən formalaşmamış partiyalar, onlarda rəsmi üzvlük olmur. Belə partiya qoşulmaq üçün seçicinin partiya tərəfdarlığı barədə

Siyasi partiya

açıq bəyanatı kifayətdir. 5. Plüralistik sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərən, yaxud onun uğrunda mübarizə aparan partiyalar; siyasi sistemdə istənilən digər partiyaları istisna etməklə, ali hakimiyyəti həyata keçirən inhisarçı partiyalar. 6. Fəaliyyətləri lider, onun qərarı və tərəfdarları üçün siyasi hakimiyyətin verdiyi üstünlüklərin təmin edilməsinə yönələn patronaj partiyalar; ilk növbədə ayrı-ayrı sosial qrupların maraqlarının müdafiəsinə istiqamətlənən silki partiyalar; hər şeydən əvvəl öz proqramlarında əks olunmuş hansısa bir abstrakt prinsipin reallaşdırılmasına yönələn ideoloji partiyalar. 7. Mühafizəkar, islahatçı və inqilabçı partiyalar sosial gerçəkliyə münasibətlərinə görə fərqlənirlər. 8. Parlament işinə parlament çərçivəsində fəaliyyətə yönələn parlament partiyaları və parlamentdə işləməkdən prinsipial surətdə imtina edən antiparlament partiyaları. 9. Siyasi sistemdə yeri və roluna görə hakim və müxalifətçi partiyalar.

XIX əsrin sonuncu iki-üç onilliklərindən başlayaraq, Qərbi Avropada siyasi prosesin "amerikanlaşması" ilə əlaqədar yeni tip partiyaların – "hamını qarmala, hamında yapıq partiyası"nın yaranması qeyd olunmuşdur. Bu tip partiyalar ideologiyalaşdırılmamış proqramları vasitəsilə daha çox müxtəlif sosial və peşə mənsubiyyətli seçicilərin səfərbər edilməsinə can atırlar. Onlara keçən əsrin 60-70-ci illərində yeni sosial hərəkatlar (ekoloji, antimüharibə və s.) dalğasında yaranmış "partiyalar-hərəkatlar" ("xalq nərəziliyi partiyaları", "bir problem parti-

Siyasi passivlik

yaları") da qoşulurlar. Bu partiyalar üçün: üzvlüyün qeydə alınmaması, potensial say tərkibi, dünyagörüşü simvolu rolunu oynayan lider-intellektualın xüsusi tipi, sərt qeyd olunmuş sosial maraqların olmaması seçiyəvidir.

Təxminən iyirmi ölkədə (Butan, Yəmen, Qətər, Səudiyyə Ərəbistanı və s.) S.p.-lər onların rəsmi qadağa olunması səbəbindən yoxdur.

Azərbaycan Respublikasında S.p.-nin qanun çərçivəsində azad fəaliyyəti üçün hər cür əlverişli şərait yaradılmış, müvafiq konstitusiyaya-hüquqi əsaslar formalaşdırılmışdır. S.p.-lərin yaradılması və fəaliyyəti "Siyasi partiyalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə, onların seçki prosesində iştirakı Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Hazırda Azərbaycanda dövlət qeydiyyatından keçmiş 60-dan artıq S.p. fəaliyyət göstərir.

Siyasi passivlik – siyasətə etinasızlıq və siyasi həyatda iştirak etmək istəyinin olmaması. Kütləvi əhval-ruhiyyəyə, yaxud cəmiyyətin ayrı-ayrı siniflərinin, silkləri və qruplarının əhval-ruhiyyəsinə çevrilə bilər. S.p. vətəndaşlıq borcunun seçkilərdə yerinə yetirilməsindən etiraz, yaxud dəstək kampaniyalarında iştirakdan imtinada təzahür edir. S.p. cəmiyyətin bu və ya digər təbəqələrinin və ya bütövlükdə cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin, aşağı səviyyədə olmasının, yaxud hakimiyyətin ya da onun nümayəndələrinin hərəkatlarına mənfi münasibətin əlaməti olur. Hədsiz siyasi əsarət və insanın şəxsi təhlükəsizliyinə

Siyasi platforma

real təhlükə olan situasiyalarda S.p. hakimiyyətin və onun liderlərinin siyasətinə etiraz forması ola bilər.

Siyasi platforma – hər hansı bir siyasi partiya, təşkilat, qrup tərəfindən irəli sürülmüş proqram, vəzifələr, tələblər, məqsədlər.

Siyasi plüralizm (lat. *pluralis* çoxlu, çoxsaylı) – 1) demokratik siyasi mühiti seçiyələndirən başlıca keyfiyyətlərdən biri; 2) siyasi elmin nüfuzlu konsepsiyalarından biri (D.Trumen, R.Dal, Ç.Lindblom, N.Polsbi və b.). S.p. özünün ictimai təşkilatlarda (partiyalarda, həmkarlar ittifaqlarında, assosiasiyalarda) birləşmək hüququndan istifadə edən, muxtar olan və bir-biri ilə rəqabət aparan müxtəlif sosial qruplar arasında hakimiyyətin bölüşdürülməsini tələb edən təşkilati prinsip; plüralist hakimiyyət; qərarların qəbulu mərkəzlərinin informasiya, cəmiyyətdəki rəylərin azad əldə olunması mənbələrinin çox olmasına öz təcəssümünü təpir.

S.p. maraqların toqquşmasını, müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərin tərəfdarları arasında diskussiyaları nəzərdə tutur. S.p.-in seçiyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: ideoloji müxtəliflik; hansısa ideologiyanın dövlət ideologiyası, yaxud mütəlx kimi müəyyən olunmaması; dövlətin dünyəvi xarakteri; siyasi müxtəlifliyin və çoxpartiyalılığın tanınması; bütün ictimai birliklərin qanun qarşısında bərabərliyi.

Azərbaycan Respublikasında formalaşmış rəqabətli partiya sistemi şəraitində S.p. və çoxpartiyalılıq uğurla inkişaf edir (bax: *Çoxpartiyalılıq; partiya sistemi*).

Siyasi proqnozlaşdırma

Siyasi praqmatizm (< yun. *pragma* iş, əməl) – humanist mənəvi meyarlardan asılı olmayaraq, uzaq nəticələr nəzərə alınmadan siyasi fəaliyyətin səmərəsinə nail olmaq meyili.

Siyasi proqnozlaşdırma (< yun. *prognosis* gələcəyi görmə) – siyasi hadisələrin ehtimal olunacaq inkişafı, onun həyata keçirilməsi yolları və müddətləri haqqında elmi cəhətdən əsaslandırılmış mülahizələrin işlənilməsi prosesi.

Proqnozlaşdırma gələcəyi görmənin formalarından biridir. Onun əsas məqsədi qəbul olunan qərarların səmərəliliyinin yüksəldilməsi, praktiki fəaliyyət üçün konkret təkliflərin işlənilməsidir. Proqnozlaşdırmanın əsas məqsədləri: hadisələrin inkişafının xoşagəlməz nəticələrini irəlicədən görmək və ondan çəkinmək; qaçılmazlığa uyğunlaşmaq; konkret hadisənin arzu olunan istiqamətdə ehtimal edilən inkişafını sürətləndirmək.

S.p.-nin bir neçə təsnifatı mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır: əsas tiplərə görə – axtarış (hadisələrin gələcəkdə mümkün olan durumunun müəyyən edilməsi) və normativ (hadisəsinin mümkün durumlarına nail olunması yolları və müddətlərinin məqsəd kimi müəyyən olunması); qabaqlamaq dövrünə görə – operativ (bir ayadək), qısamüddətli (bir aydan bir ilədək), ortamüddətli (bir ildən beş ilədək), uzunmüddətli (beş ildən on beş ilədək), daha uzunmüddətli (on beş ildən artıq); gələcəyi görmənin sahələrinə görə – daxili siyasi və xarici siyasi.

Proqnozlaşdırmanın əsas prinsipləri: sistemlilik, yəqindilik, fasiləsizlik, verifikasiyalıq, alternativlik, rentabellik.

Proqnozlaşdırma bir neçə mərhələdə həyata keçirilir: proqnoz oriyentasiyası, proqnoz fonuna dair məlumatların toplanılması, baza modelinin işlənilməsi, axtarış modelinin qurulması, normativ modelin yaradılması, proqnozun dürüstlüyünün və dəqiqliyinin qiymətləndirilməsi, təkliflərin işlənilib hazırlanması.

Təcrübədə S.p.-in müxtəlif metodların kompleksindən istifadə olunur: faktoqrafik, statistik, proqnoz ekstrapolyasiyası, proqnoz interpolyasiyası, tarixi analogiya metodu, riyazi modelləşdirmə metodu, ekspert qiymətləndirmə metodu və s.

Siyasi proses – siyasi subyektlərin hakimiyyət sahəsində öz funksiyalarını yerinə yetirməsinə dair hərəkətlərinin məcmusu. Müasir siyasi elmdə S.p. bəzən bütövlükdə siyasət anlayışı ilə (R.Douz), siyasi sistemin işləməsinin nəticələri ilə (T.Parsons), qrupların statusları və hakimiyyət resursları uğrunda rəqabətin dinamikası ilə (R.Darendorf) eyniləşdirilir.

S.p. aşağıdakılara bölünür: kütlələrin siyasətə qoşulmasının müxtəlif üsulları (siyasi iştirak), fərdi və qrup maraqlarının siyasi qərarlara çevirmək üsulları (dövlət və yerli özünüidarəetmə) seçiyələndirən əsas baza S.p.; ayrı-ayrı siyasi institutların (partiyaların, assosiasiyaların, maraq qruplarının və s.) formalaşması inkişaf dinamikasını seçiyələndirən ətraf (periferiya) S.p. Lakin sonuncular hakimiyyətin davranışına

nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir etmir. S.p. açıq və latent (gizli) formada baş verə bilər, şəxsi daxili ritmə malikdir.

Başvermə rejiminə görə S.p.-ə aşağıdakılar aiddir: inkişaf, fəaliyyət göstərmə, böhran, tənəzzül və s.

S.p.-in strukturu aşağıdakı kimidir: prosesin subyekti (hakimiyyətin daşıyıcısı), fəaliyyətdə olan başlanğıc; prosesin obyekt (prosesin məqsədi kimi nail olunan nəticə); köməkçiliklə ilə prosesin məqsədi reallaşan vasitə və metodlar. Vasitələr qismində maddi və texniki resurslar, informasiya, bilik və s. çıxış edə bilər.

Siyasi psixoanaliz – siyasi psixologiyanın və politologiyanın istiqaməti. Onun çərçivəsində siyasi hadisə və proseslərin təhlüşüri, dərin aspektləri öyrənilir. S.p. siyasi liderliyin, siyasi rejimlərin, siyasi davranışın, siyasi mədəniyyətin tədqiqi üçün istifadə olunur. Daha geniş siyasi liderlik fenomeninin psixoanalitik tədqiqi yayılmışdır ki, onun da iki istiqaməti vardır: psixobiografik və psixotarixi.

Psixobiografiya mövqeyindən liderliyin köklərini şəxsiyyətin sahəsində, uşaqlığın və yeniyetməliyin inkişafının xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır. Ona görə də bu istiqamətin çərçivəsində həyatın ilkin dövrlərinin şəxsiyyətin şüursuzluğunun strukturuna təsirinə xeyli diqqət yetirilir. Bu yanaşmada xeyli tez-tez kompensator mexanizmlərinin roluna (aşağı özüne qiymət vermənin kompensasiyası yolları və üsullarına) və onların siyasi davranış təsirinə diqqət yetirilir. Psixobiografik yanaşma

məs., Z.Freyd və U.Bullit tərəfindən “Tomas Vudro Vilson, ABŞ-in 28-ci prezidenti. Psixoloji tədqiqat” adlı əsərində, Q.Lassuell tərəfindən – “Psixopatologiya və siyasət”, E.Fromm tərəfindən – “İnsan destruktivliyinin anatomiyası”, V.Vilfenşteyn tərəfindən – “İnqilabi şəxsiyyət. Lenin, Trotski, Qandi” adlı əsərlərdə istifadə olunmuşdur.

Psixotarixi isə psixobiografiyadan fərqli olaraq sosial və siyasi hadisələr kontekstində şəxsiyyətin davranışının şüursuz mexanizmləri, fərdi və sosial şüursuz sarsıntuların “kəşifməsi nöqtələri” maraqlandırır. Bu paradigma 1957-ci ildə Amerika tarix assosiasiyasının prezidenti U.Langer tərəfindən formülə olunmuş, özünün sonrakı inkişafını isə amerikalı psixoloq E.Eriksonun Lüter və Qandi haqqında, Amerika politoloqu L.Payın və psixotarixiçi R.Litfotun Mao Tzedun haqqında və s. əsərlərində tapmışdır.

Siyasi rejimlərin psixoanalizinin əsasları E.Frommun “Azadlıqdan qaçma” və V.Rayxın “Kütlələrin psixologiyası və faşizm” adlı işlərində qoyulmuşdur. Siyasi davranışın tədqiqinə metodoloji yanaşma Z.Freyd tərəfindən “Kütləvi psixologiya və insan “mən”liyinin analizi” adlı əsərində formülə edilmişdir.

S.p. siyasi həyatın adi faktları arasında onların yaranması və inkişafının dərin köklərini görməyə kömək edir.

Siyasi psixologiya – siyasi həyatın psixoloji aspektlərini öyrənən elm. Siyasi-psixoloji tədqiqatların obyektləri – siyasi iştirak, siyasi liderlik,

siyasi dəyərlər və məqsədlər, siyasi davranışa təsir edən motivlər, siyasi sosiallaşma, kütləvi şüur və s. S.p. metodları psixologiyanın sosial, klinik, koqnitiv və digər istiqamətlərindən götürülmüşdür. Daha tez-tez istifadə olunan tədqiqat metodlarına müşahidə, testləşdirmə, sosioloji sorğular, laboratoriya şəraitində situasiyaların modelləşdirilməsi, psixosemantik analiz, psixoloji portretlərin yaradılması, siyasi liderlərin tərcümeyi-hallarının analizi, sxematik kartlaşdırma və s. aid edilir.

S.p.-nin əsas istiqamətlərini bixeviorist, koqnitivist, psixobiografik, psixotarixi istiqamətlər təşkil edir. S.p.-nin yaranmasını XX əsrin əvvəllərinə aid etmək olar. Onun təşəkkülünə Q.Labonun, Q.Tardin, Ç.Merriamın, Q.Lassuellin, Z.Freydin, E.Eriksonun işləri böyük təsir göstərmişdir. Lakin 1968-ci ili onun müstəqil elm kimi yaranması ili hesab etmək olar ki, həmin ildə Amerika siyasi elmlər assosiasiyasında siyasi psixologiya şöbəsi yaradılmış, Yel universitetində isə politoloqların dərinə hazırlanması üçün xüsusi program işlənmişdir. On ildən sonra isə beynəlxalq siyasi psixologiya cəmiyyəti formalaşmış və xüsusi jurnalın nəşrinə başlanmışdır. Hazırda S.p. müstəqil akademik fəndir.

Siyasi rejim (< fr. *regime* qayda, qaydalar sistemi, dövlət quruluşu) – siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi tipi, formaları və metodları, hakimiyyət qollarının və konkret institutlarının təşkil prinsipləri. S.r. anlayışı siyasi sistemin dinamik, funksional xarakterini

Siyasi reklam

açıqlayır. S.r.-in keyfiyyət xüsusiyyətlərinə aiddir: insan hüquq və azadlıqlarının həcmi, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi metodları, dövlət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri, cəmiyyətin siyasi qərarların qəbul edilməsinə təsir etmək imkanlarının olub-olmaması, siyasi institutların formalaşması üsulları, siyasi qərarların işlənilməsi metodları. S.r. üç yerə ayrılır: totalitar, avtoritar və demokratik.

Siyasi reklam – ictimaiyyətin namizədin simasına və onun platformasına xeyrixah münasibətin formalaşmasına yönələn təbliğat-təşviqat fəaliyyətinin növü (bax: *Siyasi imic, Siyasi marketing, Siyasi menecment, Siyasi təşviqat, Siyasi təbliğat*).

Siyasi rəhbərlik – 1) strategiya və taktika işləmək, cari siyasi fəaliyyəti ya bilavasitə, ya S.r.-in iyerarxiya təbəçilik pillələri, ya da aparat vasitəsilə təşkil etmək, istiqamətləndirmək və təhsil səlahiyyətləri verilən şəxslərin və ya orqanların məcmusu; 2) strateji və taktiki planların reallaşdırılmasına, həyata keçirilməsinə dair fəaliyyət, cari siyasi proseslərin bir mərkəzdən idarə olunması.

Siyasi risk – arzuolunmaz siyasi hadisələrin baş verməsi ehtimalı.

Siyasi prosesə təsir edən amillərdən əsli olaraq, S.r. leqal-hökumət (siyasi qərarların qəbul olunmasını şərtləndirən) və ekstraleqal (hökumətdən əsli olmayan şəraitlərlə şərtlənən) risklərə bölünür. Leqal-hökumət riskinin amil-

Siyasi sabitlik

lərinə: seçkilər, həyata keçirilən siyasətin məqsədləri və prioritetlərinin dəyişməsi, mülkiyyətin tam, yaxud qismən ekspropriasiyası, diplomatik münasibətlərin kəşilməsi və s., ekstraleqal riskin amillərinə müharibə, inqilab, siyasi terrorizm, tətillər və s. aiddir.

S.r.-in xarakteri və səviyyəsi xüsusi indekslərin və daxili siyasi qeyri-sabitliyin göstəriciləri vasitəsilə qiymətləndirilir. S.r.-in indeksi müxtəlif ekonometrik və riyazi metodlarla müəyyən olunur. Hər il təxminən yüz səksən dövlətlərin S.r.-in səviyyəsi haqqında rəylər xüsusi ədəbiyyatda çap olunur. S.r. indeksinin müəyyən edilməsində etnik və dini fərqlərin dərəcəsinə, gəlirlərin bölüşdürülməsində sosial bərabərsizliyə, siyasi plüralizm dərəcəsinə, sol radikalların təsirinə, hakimiyyətin əldə saxlanılmasında məcburetmin roluna, antikontitusion hərəketlərin miqyasına, hüquqi qayda-qanunun pozulmasına (nümayişlər, tətillər və s.) diqqət yetirilir.

Siyasi sabitlik – siyasi sistemin daxili və xarici ətraf mühitin təsiri altında özünün strukturunu və ictimai dəyişiklik proseslərinə nəzarət etmək qabiliyyətini saxlamaqla səmərəli işləməyə və inkişaf etməyə imkan verən davamlı durum.

S.s.-in tədqiqində S.Lipsetin və S.Hantinqtonun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Lipsetə görə, S.s. hakimiyyətin legitimliyi və səmərəliliyi ilə müəyyən olunur. Hər iki göstəricinin olmaması siyasi sistemin qeyri-sabitliyini şərtləndirir, onların birinin olması isə nisbi

Siyasi sabitlik

sabitliyə və ya qeyri-sabitliyə gətirib çıxarır. Hantinqton siyasi S.s.-i siyasi təsisatlaşmanın səviyyəsi ilə əlaqələndirir. Siyasi təsisatlaşmanın səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, sistem də bir o qədər sabitdir. Daxili S.s. iki tipə ayrılır: muxtar və səfərbəredici. Səfərbəredici S.s.-in inkişaf təşəbbüsü “yuxarıdan” göstərilən ictimai strukturlarda yaranır, cəmiyyətin özü isə ələ bil müəyyən müddət üçün məqsədin reallaşmasına səfərbər olur. Bu tip sabitlik böhranın, münafişlərin, ümumi vətəndaş yüksəlişinin nəticəsi kimi, yaxud açıq zorakılıq, məcburetne yolu ilə formalaşır və işləyə bilər. Belə tip sistemlərdə başlıca amil kimi öz üzərinə cəmiyyətin maraqlarını ifadə etmək məsuliyyətini götürən və bu zaman kəsiyində onun tərəqqisini təmin etmək qabiliyyətinə malik olan dövlətin, siyasi partiyanın, avtoritar xarizmatik liderin mənəfeyi çıxış edə bilər. Səfərbəredici S.s.-in həyat qabiliyyətinin əsas resursları aşağıdakılar ola bilər: liderin fiziki və mənəvi potensialı; rejimin hərbi vəziyyəti və döyüş qabiliyyəti; iqtisadiyyatda işlərin vəziyyəti; cəmiyyətdə sosial gərginliyin hakimiyyət daşıyıcısını xalqdan ayıra biləcək səviyyəsi; hökumət əleyhinə əsasda siyasi koalisiyanın mövcudluğu; orduda əhval-ruhiyyə və digər, siyasi sistemdə böhranlı hadisələrin artmasına səbəb olan sosial amillər. Səfərbəredici sistemlərdə hakim elita dəyişiklik tələbatlarını o vaxtadək hiss etmir ki, hələ status-kvo ona sosial mövqelərini qoruyub saxlamağa imkan verir. Səfərbəredici S.s. ümumi ruh yüksəkliyi, yaxud açıq məc-

Siyasi sabitlik

buretme sayəsində legitimlik əldə etmiş olur. Tarixən bu tip S.s. uzunmüddətli deyil. S.s.-in muxtar tipi hansısa konkret sosial və siyasi subyektlərin istəyi və iradəsindən əsli olmayan, cəmiyyətdə inkişaf “aşağıdan” vətəndaş cəmiyyətinin bütün strukturları tərəfindən başlandıqda yaranır. Bu inkişafı heç kəs xüsusi olaraq stimullaşdırmır, o cəmiyyətin hər bir altsistemində mövcud olur. Hakimiyyət və cəmiyyətin hakim rejiminin sabitləşməsinə təmin edən və dərin sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər aparmaq üçün zəruri olan vəhdəti yaranır. Muxtar, yaxud açıq sistem üzərinə qoyulan funksiyaları əsasən hakimiyyətin (“yuxarıdan”) legitimləşdirilməsi hesabına, yəni bir sıra idarəçilik funksiyalarının hakimiyyətin yuxarı əşalonu tərəfindən ona könüllü surətdə ötürülməsi hesabına yerinə yetirir. Bu isə geniş miqyasda yalnız demokratik rejimin mövqelərinin tədricən möhkəmləndirilməsi şəraitində mümkündür. Bu tip sabitlikdə sosial kontrastlar və ziddiyyətlər (dini, ərəzi, etnik və s.) minimuma endirilmiş, sosial münafişlər burada leqallaşdırılmış və sivil üsullarla həll olunur, mövcud sistem çərçivəsində ölkənin digər dövlətlərlə müqayisədə firavanlığına inam yayılır, rifah halının yüksəlməsi dinamikası saxlanılır. Muxtar sabitliyin vacib faktoru əhalinin statusuna, məşğulluğuna, gəlirlərinə görə heterogenliyidir. Siyasi sistem açıqdır, ekstraksiyon, tənzimləyici funksiyaların artması və cəmiyyətin dövlət siyasətinə münasibətlərinə reaksiya arasında balanslaşdırma imkanları mövcuddur.

Siyasi sabitlik

Siyasi sistem, ictimai dəyişikliklərin başlıca subyekti olmaq roluna iddia etmədən, mövcud iqtisadi münasibətləri dəstəkləmək iqtidarındadır. Muxtar sistemlərdə demokratiya davamlı ənənəyə və ümumsivilizasiya dəyərinə çevrilir.

Qeyri-sabitlik amillərinə elitanın bir-biri ilə rəqabətə olan qruplaşmaları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizəsi, dövlətin bütövlüyünə və mövcudluğuna təhlükələrin yaradılması, hakimiyyətin fərdləşdirilməsini, dövlətin siyasətində hakim elitaların korporativ maraqlarının üstünlüyü, etniklərarası və regional ziddiyyətlərin olmasını, siyasi hakimiyyətin varisliliyinin təmin edilməsi çətinliklərini, xarici siyasi avantürizmi və s. aid etmək lazımdır. Qeyri-sabitlik siyasi rejimin hökumətin dəyişməsi, hakim rejimlə silahlı mübarizə, müxalif qüvvələrin fəallaşması və s. kimi formalarda təzahür edə bilər.

S.s. problemi nöqtəyi-nəzərindən XX əsrin sonunda Azərbaycanın müstəqilliyinin (yenidən bərpa olunmuş) ilk illərində S.s. ən əvvəl cəmiyyətdə sosial gərginliyin azaldılmasını və müxtəlif sosial qrupların mənafelelərinin kompromisi əsasında ölkənin inkişaf yollarının seçilməsi, o cümlədən siyasi və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi məsələləri üzrə milli razılığa nail olunmasını nəzərdə tuturdu. Lakin o zaman yaşanan hakimiyyət böhranı, xaos, erməni təcavüzünün genişlənməsi, xüsusilə də 1993-cü ilin may-iyun aylarında Azərbaycanda qeyri-sabit ictimai-siyasi vəziyyət şəraitində

Siyasi sabitlik

vətəndaş müharibəsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi yaranmışdır. Belə çətinliklə üzləşmiş Azərbaycan xalqının tələbi və təkidilə ölkənin ziddiyyətli və müəkkəb bir dövründə 1993-cü ilin iyununda yenidən rəhbərliyə qayıtmış Ümummilli lider Heydər Əliyevin müdrik siyasəti və xalqın ona olan etimadı sayəsində bu təhlükənin qarşısı alınmış, Azərbaycanın müstəqilliyi qorunub saxlanmışdır. Ən böyük nailiyyət ondan ibarət olmuşdur ki, həmin vaxtdan ölkədə əmin-amanlığın, qanunçuluğun bərpası, qanunlara itiqamətində uğurlu addımlar atılmış, silahlı yolla hakimiyyətə gəlmək cəhdlərinə bir dəfəlik son qoyulmuş, Azərbaycanda daxili ictimai-siyasi sabitlik yaradılmışdır. Legitimliyin əsas mənbəyini isə bu şəraitdə siyasi liderlik təşkil etmiş, xalqımız onun iradəsi ilə hakimiyyətə qayıtmış görkəmli siyasətçi Heydər Əliyevin ətrafında birləşmişdir. Bu mərhələdə yaradılmış sabit siyasi durum şəraitində Azərbaycanın gələcək milli inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilmiş, 1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul olunmuş, çoxpartiyalılıq əsasında ilk demokratik parlament seçilmişdir.

Azərbaycanda demokratiyanın reallaşması, inkişaf etdirilməsi yolu ilə qorunub saxlanılan davamlı S.s.-in əsasında duran amillərdən hakimiyyətin legitimliyini, dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətlərinin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilməsini, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində düşünülmüş dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini, siyasi plüralizm və çox-

Siyasi sektantlıq

partiyalılığın inkişaf etdirilməsini, siyasi müxalifətin leqal şəkildə fəaliyyət göstərməsini, iqtisadi inkişaf və xalqın rifah halının yüksəldilməsinə yönələn islahatların, sosial-iqtisadi proqramların uğurla həyata keçirilməsini, daxili siyasətin milli maraqlara cavab verən uğurlu xarici siyasətlə tamamlanmasını və s. göstərmək olar.

Siyasi sektantlıq – fəhlə hərəkatında müxtəlif baxışların məcmusu (əsasən kiçik burjuaziya mənsub olur və doqmatik səciyyə daşıyır). Bu baxışların rəhbərləri fəhlə sinfinin birgə hərəkatını inkar edir, burju parlamentlərinə və müxtəlif təşkilatlarda hansısa islahatların aparılmasını inkar edir, zəhmətkeş kütlələrin passiv gözləmə mövqeyi tutmasına tərəfdar çıxırlar.

Siyasi səfərbərlik – siyasi lider, qrup və ya hökumət rəhbərindən maddi və insan resurslarının qarşısı qoyulmuş məqsədə çatmağa cəlb olunması. S.s. adətən siyasi iştirakla bağlı olur.

Siyasi simvol (yun. *symbolon* işarə, fərqləndirici əlamət, rəzm) – S.s. insanların özləri üçün əhəmiyyətli olan faktlara (proseslərə) münasibətini bildirir və qarşılıqlı anlaşma, ünsiyyət yaratmaq üçün bir vasitə rolunu oynayır. Bir siyasi fenomen kimi o özünün müəyyən mənalarnı əks etdirir və siyasətini subyektləri arasında kommunikativ rol oynayır. (Məsələn, hər bir ölkənin bayrağı, gerbi onu digərlərindən fərqləndirir; svastika – nasistlərin, "əldə qızıl gül" isə Fransız sosialistlərinin simvoludur.)

Siyasi sosiallaşma modelləri

Siyasi sistemin səmərəliliyi – dövlət idarəçiliyinin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsi dərəcəsi, cəmiyyət üzvlərinin böyük əksəriyyətinin, həm də sisteme təhlükə təşviqatı imkanı olan (məs., ordu) nüfuzlu elita və qrupların maraqlarını təmin etmə üsulu. S.s.-nin səmərəliliyi göstəriciləri aşağıdakılardır: inflyasiyanın səviyyəsi; əhalinin sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətinin inkişaf dinamikası; əhalinin imiqrasiya səviyyəsi; ölkə iqtisadiyyatında xarici investisiya qoyuluşunun həcmnin azalması və s.

Siyasi sosiallaşma modelləri – 1) sistemli – hakimiyyətə, hüquqi intizama, ənənəvi institutlara pozitiv münasibət formalaşdırmaqla səciyyələnir. Sosiallaşmanın ən vacib arenası – məktəb və ailə, eləcə də şəxsiyyətin əhatəsi və yaşlarıdır; 2) hegemonluq – gənclərdə özününkündən başqa bütün sosial və siyasi sisteme qarşı düşmənçilik hissləri formalaşdırmaq. Bu modeldə aparıcı agentura vasitə kütləvi informasiya vasitələridir; 3) plüralistik – vətəndaşlarda öz siyasi maraqları barədə təsəvvür yaratmaq, onların həyata keçirilməsinə həvəs oymatmaq, vətəndaş fəallığının yüksək səviyyəsinə nail olmaq. Bunun nəticəsində vətəndaşlar müəyyən siyasi qruplara sədaqətli ola, öz maraqlarının həyata keçməsi səviyyəsi baxımından, lazım gələndə onu dəyişə bilərlər. Bu modelin reallaşma məcrası – məktəb, valideynlər, kütləvi informasiya vasitələri, partiyalar və maraq qruplarıdır; 4) münasibətli – müəyyən qrupa loyallıq münasibət bəsləmək, hətta onu başqa qruplarla mübarizə

Siyasi sosiologiya

zədə müdafiə etmək. Sosiallaşmanın agenturası – qrupların maraqlarını təmsil edən təbliğat və təşviqat orqanlarıdır.

Sosiallaşmanın birinci modeli, ilk növbədə, ingilis-amerikan mədəniyyətinə məxsusdur. İkincisi – Qərbi ölkələri sivilizasiyasına xasdır. Üçüncüsü – kontinental Avropa mədəniyyətinə aiddir və nəhayət, son model – qapalı siyasi sistemlər üçündür.

Siyasi sosiologiya – siyasəti sosial təsisat kimi öyrənən hakimiyyətin həyata keçirilməsi və bölüşdürülməsini, siyasi səhənin cəmiyyətin başqa sahələri ilə qarşılıqlı əlaqələrini araşdırır və daha çox Avropa məktəbi üçün səciyyəvi olan siyasi elm sahəsi.

S.s.-nin ən mühüm problemi siyasi həyatın insanlar və onların birliklərinin qarşılıqlı təsir forması kimi tədqiq edilməsindən ibarətdir. Həmin qarşılıqlı təsir prosesində sosial, yəni insani əlaqələr və münasibətlər yaranır ki, məhz onların tədqiqi şəxsiyyət, sosial qrupların, birliklərin, sosial təsisatların siyasi fəaliyyətinin təhlilinə sosioloji yanaşmanın əsasını təşkil edir. S.s. öz diqqətini siyasi sahədə baş verən sosial əlaqə və münasibətlərin öyrənilməsi üzərində cəmləşdirərək, çoxözlü siyasi məkanın tədqiqində öz aspektini müəyyən edir.

S.s.-nin ictimai vəzifəsi əsasən onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla müəyyən edilir. Onların arasında ən mühümləri müxtəlif siyasi hadisə və proseslərin dəyişmə təmayüllərinin öyrənilməsi ilə bağlı olan idrak funksiyası, sosiologiyanın müxtəlif sosial proseslərin

Siyasi strategiya

idarə olunmasının səmərəliliyini artırmaq üzrə əməli, tövsiyə və təkliflərin hazırlanmasında nə dərəcədə iştirak etməsi ilə müəyyən edilən praktiki funksiya və nəhayət, siyasi sosiologiyanın ideoloji fəaliyyətdə iştirakı ilə şərtləndirilən ideoloji funksiyadır.

Cəmiyyətin sosial-siyasi inkişafının dinamikası və perspektivlərinin açılmasında S.s.-nin çox mühüm rolu vardır. S.s. nəzəriyyəsi zəmanəmizin aktual problemlərinə elmi cavablar verir, dünyanın sosial-siyasi simasının dəyişməsinin real yolları və metodlarını göstərir.

Siyasi ssenari – beynəlxalq münasibətlərdə, milli iqtisadiyyatda, siyasi mühitdə və s. daha geniş alternativ inkişaf formaları tapmaq məqsədilə hadisələrin məntiqi ardıcılıqla izlənilməsi üsulu.

Siyasi stereotip (yun. *stereos* möhkəm + *tuos* iz) – siyasi obyektlər haqqında sxematik, bəsit təsəvvür. S.s.-ə hadisələri şəxsləndirmək, ona yüksək emosional enerji vermək, irrasiionalıq, davamlılıq kimi hallar xasdır. S.s. adı şüurda, siyasi məkanda hadisələri sadələşdirir, təhrif edir, oriyentasiyanı dəyişdirir – poza bilər.

Siyasi strategiya (yun. *stratos* ordu + *aqo* aparırım) – münasib, mümkün resurslardan istifadə edərək, dövlətlərin, partiyaların, siyasi institutların və s. öz qarşılarına qoyduqları məqsədlərə çatmaq üçün üsul və vasitələr. S.s. siyasi, sosial-iqtisadi və mənəvi inkişafı uzunmüddətli məqsəd kimi öz qarşısına qoyur. Onda inkişafın əsas mərhə-

Siyasi submədəniyyətlər

lələri və ardıcılığı, prinsip və prioritetləri, resursların səfərbər olunma vasitələri və s. əks olunur. S. s. siyasi kurslarda ifadə olunur və proqramlarda təsdiqini tapır.

Siyasi submədəniyyətlər (lat. *sub*. yaxın, oxşar) – müəyyən sosial qruplar tərəfindən müdafiə olunan lokal, onlara xas olan nisbi, müstəqil dəyərlər, normalar, stereotiplər, siyasi ünsiyyət və əxlaq üsulları. S.s. öz mahiyyətinə görə müəyyən insan qrupları üçün xarakterik olan elə siyasi əxlaq modeli, elə sistemə uyğun oriyentasiya formasıdır ki, cəmiyyətdə geniş yayılmış və təsdiq olunmuş (bölgədə, bütövlükdə millət tərəfindən) əxlaq normalarından və dəyərlərdən fərqlənir. S.s. anlayışı daha çox mədəniyyətlərin inteqrasiyası və diferensiasiyası prosesi zamanı işlənir.

Siyasi sui-qəsd – fərdi şəkildə və ya müxtəlif siyasi qüvvələrin liderləri olaraq fəaliyyət göstərən bir neçə şəxsin müəyyən siyasi məqsədlərə çatmaq üçün kiməsə və ya nəyəşə qarşı gizli razılaşması. Siyasi intriqanın maksimum məxfiliyi və neqativ pozucu istiqamətliyi ilə fərqlənən formasıdır. Tarixdə məlum olan baş tutmuş sui-qəsdlərin eksoriyatı hakimiyyət daşıyıcısı olan konkret şəxslərə ünvanlanmışdır. Bir qayda olaraq konkret fərdə deyil, ideyaya, bütövlükdə sistmə qarşı yönəlmiş sui-qəsdlər müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdır. Real sui-qəsd siyasətdə təsir və hakimiyyət uğrunda mübarizənin önəmli vasitələrindən biridir. Tarixdə ilk dəfə konkret şəxsin

Siyasi şantaj

aradan götürülməsinə yönəlmiş sui-qəsdlər problemi kökündən dəyişməklə nəticələnmişdir (məs., Brutun Sezara qarşı sui-qəsd). Lakin zaman keçdikcə siyasət demokratikləşmiş, humanistləşmiş və beləliklə sui-qəsdlər daha sakit xarakter almışdır. Artıq opponentin fiziki məhvinə deyil, onun istefasına və ya siyasətdən kənarlaşdırılmasına daha çox üstünlük verilir. Sui-qəsdin məqsəd və metodlarının yumşalması onun iştirakçılarının funksional rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Əvvəllər sui-qəsdin kifayət qədər dəqiq strukturu vardı və buraya üç qrup daxil olurdu: maksimum dərəcədə maraqlı olan və baş tutacağı təqdirdə maksimum fayda götürən ideoloqlar, təşkilatçılar və bilavasitə icraçılar. Lakin zaman keçdikcə sərbəst funksional fərqlər silinməyə başlamış, ideya müəllifləri həm təşkilatçı, həm də bəzən hətta icraçı rolunda çıxış etmişlər. Siyasətin aləti kimi sui-qəsd totalitar və avtoritar rejimlər üçün daha səciyyəvidir. Belə ki, bu rejimlərdə hakimiyyət və idarə etmə dar siyasi elitənin əlində cəmləşmişdir və bütün məsələlər institusional, hüquqi müstəvidə deyil, şəxsiyyətlər arasında müstəvidə həll olunur. Buna görə də S.s.-q.-lərin mühüm rol oynadığı cəmiyyətlər demokratik cəmiyyət sayıla bilməz.

Siyasi şantaj (fr. *chantage* zorla alma) – adi üsullarla heç vaxt mümkün olmayan qeyri-insani və qeyri-qanuni vasitələrlə kiməsə təsir göstərərək nəyəşə nail olmaq. Şantaj psixoloji terrorun zahiri əlaməti və praktikasıdır.

Onun başlıca məqsədi – hansısa konkret bir şəxsə mətbuatda hədə-qorxu gələrək, qarayaxıcı informasiyalar ötürərək, onun adına – şəninə xələl gətirərək, ona mənəvi, siyasi, iqtisadi ziyanlar vuraraq, siyasi karyerasına, imicinə ağır zərbələr endirərək, ailəsinə dağıdaraq, əlaqələrini kəsərək, bir növ, onu məhv etməkdən ibarətdir. Bir qayda olaraq S.ş.-in əsas obyekt – cəmiyyətdə müəyyən yeri və mövqeyi olan görkəmli siyasi xadimlər, deputatlar, dövlət məmurları, sahibkarlar və digər bu kimi insanlar olurlar.

Siyasi taktika (yun. *taktika* ordunun sıraya düzülme mədəniyyəti) – qısamüddətli məqsədlərə çatmağa yönələn siyasi fəaliyyətin tərkib hissəsi. S.t.-nin səmərəliliyinə aşağıdakı əlamətlər xasdır: cari və növbəti vəzifələri dəqiq müəyyənləşdirmək, manevr etmə qabiliyyəti, mümkün resursları təcili qruplaşdırıb səfərbərləmə məharəti; fasiləsizlik və ardıcılıq; fəallıq, sürət, qətiyyət və s. S.t. *siyasi strategiyadan* asılı olur.

Siyasi təbliğat – cəmiyyətdə müəyyən əhval-ruhiyyənin formalaşmasına və vətəndaşların şüurunda bu və ya digər dəyərlərin və təsəvvürlərin onların tərəfdarları dairəsinin maksimum genişləndirilməsi məqsədilə möhkəmləndirilməsinə yönələn ideyaların yayılmasına dair fəaliyyət.

Siyasi təhlil – 1) siyasi hadisələrin xəyalən tərkib hissələrə ayrılmasını nəzərdə tutan metod; 2) siyasi situasi-

yanın təbii şəraitdə tədqiqinin üsulları və qaydalarının məcmusu; 3) siyasi texnologiyaların bir tipi olmaqla, konkret siyasi problemlərin öyrənilməsi, onların optimal həlli yollarının, texnoloji vasitələrin axtarılması; üsulları və metodlarını müəyyən edir. S.t.-in mərhələləri: 1) siyasi problemin konseptuallaşdırılması; 2) problemin modelləşdirilməsi; 3) tədqiqat metodlarının tərtib edilməsi; 4) tədqiqat metodlarının seçilməsi, əməliyyat qaydaları və prosedurları ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi.

Siyasi təhlükəsizlik – dövlət strukturlarında adı çəkilən siyasi təminatlar dövlətin vətəndaşlarının real həyatına müvafiq olaraq nəzərdə tutulur. İnsanın təhlükəsizliyinin siyasətəqədərki təşkili ənənələr, dinlər və şəxsi sözlərlə təmin olunurdu. Siyasi təşkilat vətəndaşları “döyüş” silahından məhrum edir – təhlükəsizlik funksiyalarını dövlətin güc strukturları təmin edir.

Təhlükəsizlik normal fəaliyyət göstərən hüquqi dövlətdə tam mənada təmin olunur. Hərçənd burada terrorizm, bürokratism, siyasi özbaşınalıq və s. kimi təzahürlər istisna olunmur. Eyni zamanda belə cəmiyyətlər kifayət qədər təhlükəsizliyi təmin edə bilər.

Dövlətin və vətəndaşların təhlükəsizliyi uğrunda şüarlarla mübarizə aparılan totalitar, polis, diktator və onlara bənzər rejimlər qeyri-rəsmi sanksiyalaşdırılmamış zorakılıq fərmanlarını, məsələn, dövlət terrorunu, gizli polis fəaliyyətini həyata keçirir, dövlət qulluğunda (ordu, polis, məhkəmə orqanlarında və s.) özbaşınalıq edir.

Cəmiyyətin bu cür siyasi təşkili mücərrəd, dəyişkən forma alır, belə dövlətdə həyat antimedəni xarakter daşıyır. İnsanların qeyri-rəsmi sosial-nəqəti təfərrifləri dəyər mahiyyəti daşıyır, mədəni olan hər şey təqib olunur, mənfəi submədəniyyət isə əhalinin hakimiyyətə yaxın olan təbəqələri üçün hakim formaya çevrilir.

Eyni zamanda bu cür cəmiyyətdə hakimiyyət uğrunda açıq və gizli mübarizə genişlənir ki, bu da zorakılıq təşkilatçıların tədricən öz qurbanına çevirir. Belə formalar çox mövcud ola bilməz.

Müasir cəmiyyətdə S.t.-in təmin olunması üçün çox iş görülür. Eyni zamanda texnokratik inkişaf vətəndaşların siyasi sistemin girovuna çevrilməsinə təsir göstərir, təhlükəsizliyin real səviyyəsini azaldır.

Siyasi təhsil – siyasi biliklərin sistemli dərək olunması prosesi və nəticəsi, siyasi həyatda iştirak vərdişlərinin öldə olunması.

S.t. vətəndaş mədəniyyətinin aşağıdakı komponentlərinə nail olmağa imkan verir: vətəndaşlar, vətəndaş və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin elmi təsəvvürü; vətəndaşlıq münasibətlərində özünü doğrultmuş fəaliyyət üsulları, cəmiyyət tərəfindən təqdir olunan vətəndaşlıq əxlaqı modelini praktiki həyata keçirmək bacarığı; insana, ön yüksək dəyər kimi onun hüquq və əzadlıqlarına münasibət, vətəndaş sülhü və həmrəyliyi, dövlətin bütövlüyü, Vətəne sevgi və hörmət, xeyrə və ədalətə inam və s. vətəndaş cəmiyyətinin subyektivi olan hər bir vətəndaşın gündəlik fərdi və ictimai

həyatında üzə çıxan müxtəlif problemləri müstəqil həll etmək təcrübəsi.

Siyasi təsisat – siyasi sahədəki prosesləri tənzimləyən norma və prinsiplər, formal və qeyri-formal qaydalar kompleksi. S.t. siyasi təşkilatlar və qurumlar şəklində mövcud olur. Dövlətin əsas S.t.-ləri parlament, hökumət və məhkəmədir.

Müasir politologiyada ənənəvi və modernləşmiş S.t. fərqləndirilir. Ənənəvi S.t. fəaliyyət və ünsiyyət sərt norma və qaydalarına (ritualın, adətlər, ənənələr) əsaslanır. Modernləşmiş S.t.-lərdə isə norma və qaydalar daha elastik və müthərrikdən, əxlaqi göstərişlər sistemindən nisbətən azaddır.

Təşkilati xarakterinə görə S.t.-lər formal (bunların fəaliyyəti hüquqi cəhətdən formallaşdırılmış norma və qaydalarla tənzimlənir) və qeyri-formal (bunların fəaliyyəti şəxsi münasibətlərə əsaslanır və mənəvi normalar və ənənələrlə tənzimlənir) olur. Sonunculara siyasi klublar, siyasi xarakterli müxtəlif növ assosiasiyalar aiddir.

Siyasi təsisatlanma – siyasi davranışın dəyər və etalonlarının, siyasi norma və prosedurların, eləcə də onların riayət olunmasına nəzərdə tutulan mexanizmlərinin əsas siyasi aktorlar tərəfindən yaradılması, qəbul olunması və möhkəmləndirilməsi. S.t. siyasi sabilliyin vacib şərtidir. O, siyasi strukturların muxtariyyəti, onların adaptasiyası və inteqrasiyasından asılıdır.

Siyasi təşviqat (lat. *agitatio* nəyəsə vadar etmə) – dövlətin, partiyanın,

yaxud siyasətin digər kollektiv subyektlərinin bu və ya digər ideyalara və onların praktiki həyata keçirilməsinə xidmət edən ideoloji fəaliyyətinin bir növü. S.T. siyasi təbliğatdan müzakirə olunan məsələnin konkretliyi ilə fərqlənir. S.T. – siyasi mübarizənin daha geniş yayılmış vasitəsidir. Konkret siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün S.T. subyektləri əsasən şüurun emosional elementlərindən, psixoloji metodlardan, təsir və təlqin etmə mexanizmlərindən istifadə edilir.

Siyasi vəziyyət – siyasi qüvvələrin konkret qarşılıqlı münasibətlərini, hadisələrin mahiyyətini, siyasi fəaliyyətin nəticəsini bildirən anlayış. S.v. təsnifatı aşağıdakı kimidir: sabit və qeyri-sabit (münaqişəli); real, tez dəyişən və mümkün olan; əlverişli və əlverişsiz; təhlükəli və s. S.v.-in təhlili *siyasi strategiya* və *taktikanın* tərkib hissəsidir.

Siyasi zorakılıq – siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilən fəaliyyət. Bu fəaliyyət zamanı insanlar məhv edilir, əhaliyə böyük maddi və mənəvi zərər vurulur, onun iradəsi tapdalanır. S.z. digər zorakılıqlardan təkcə fiziki məcburetmə ilə deyil, həm də geniş miqyaslı sistemli vasitələrlə fərqlənir. Zorakılığın formaları qarşı-qarşıya duran subyektlərin xarakterindən və vəziyyətindən asılı olaraq fərqləndirilir. Bu, fərdin fərdi üzərində zorakılığı, ictimai qruplar və siniflərin mübarizəsi, nəhayət, ölkələr və xalqlar arasında müharibə şəklində meydana çıxıb bilər. Müharibənin mahiyyəti elə siyasətin zorakı üsullarla davamıdır.

Sosial-demokratizm – sosial-demokratiyanın siyasi ideologiyası. Kapitalizmə və kommunizmə alternativ olaraq sosial-demokratlar cəmiyyətin inkişafında demokratik sosializm prinsiplərinə üstünlük verirlər. Həmin prinsiplərdə sosial-demokratiyanın siyasi və iqtisadi prinsipləri öz əksini tapmışdır. S.d.-in əsas dəyərləri aşağıdakılardır: azadlıq, ədalət, bərabərlik və həmrəylik. XX əsrin son onilliklərində sosial-demokratlar yeni dəyərlərə (sülhün qorunub saxlanılmasına, ekoloji təhlükəsizliyə) sadiq olduqlarını da sübuta yetirmişlər. Azadlıq deyəndə sosial-demokratlar təkcə hüquqi məsələləri düşünmürlər, həm də hər bir fərdin və kollektivin özünüfəadəsini nəzərdə tuturlar. Ədalət – azadlığın hamı üçün bərabər olmasını, həmrəylik isə azadlığın və ədalətin əldə olunması üçün bütün insanların birgə fəaliyyəti kimi izah olunur. Həmrəylik sosial-demokratlar tərəfindən təkcə insanların yoldaşlıq münasibətləri, dostluq, qohumluq əlaqələri kimi deyil, ümumbəşəri bir prinsip kimi dəyərləndirilir. Sosial-demokratlar belə hesab edirlər ki, liberalizm həmrəyliyi lazımcına qiymətləndirmir, konservatizm bərabərliyi inkar edir, kommunizm isə bərabərliyə can atarkən şəxsiyyətin azad fəaliyyətini qəbul etmir. Müasir sosial-demokratiyada iki əsas təmayül mövcuddur: ənənəvi və modernist. Birincilər fəhle sinfini ölkələrin sosial bazası sayır və onun yeni şəraitdə – elmi-texniki tərəqqiyə uyğunlaşması yollarını axtarırlar. Modernistlər isə özlərinə sosial dayaq kimi yeni orta təbə-

qəni, başqa sözlə, qabaqcıl texnologiya, zehni əməklə məşğul olanları, humanitar sahədə çalışanları qəbul edirlər, modernistlər prinsiplə məsələlərdə oxşar baxışları ilə seçilən, öz səslərini müəyyən bir proqrama verməyə hazır olan insanları birləşdirməyə səy göstərirlər. Lakin təşkilati cəhətdən belə insanlar bir-biri ilə zəif bağlıdırlar.

Sosial dövlət – muzzdu işçilər üçün minimum həyat səviyyəsinə və sosial riskin az olmasına təminat verən, inkişaf etmiş sosial təminat sistemi ilə seçiyələnen dövlət növü. S.d. termini XIX əsrdə alman mütəfəkkiri L. fon Ştayn tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. İlk dəfə olaraq dövlətin sosial xarakteri 1949-cu ildə AFR Konstitusiyasında bəyan edilmişdir. S.d. konsepsiyası XX əsrin ikinci yarısında tam formalaşmışdır.

S.d. prinsipləri kimi aşağıdakılar bəyan edilir: fərdi azadlıq; həmrəylik; hamının qanun qarşısında bərabər olması kimi başa düşülən ədalətlik; demokratiya; sosial müdafiə və sosial sülh. S.d.-in əsas məqsədləri bunlardır: ehtiyacı olanlara yardım, sosial bərabərsizliyin minimal səviyyədə olmasının təmin edilməsi, sosial risklərdən müdafiə, insanların rifah halının artmasına kömək göstərmək. Bunlara nail olmaq üçün real bərabərliyi təmin edən hüquqi müdaxilə; gəlirlərin artırılması və ətraf mühitin yaxşılaşdırılması məqsədilə iqtisadi müdaxilə, əhalinin təhsilinin və məlumatlılığının inkişafına yönələn pedaqoji müdaxilə kimi dövlət metodlar məcmusundan istifadə

edir. S.d.-in mövcudluğu demokratiyanın olması, postsənaye cəmiyyətinin təşəkkülü ilə əlaqələndirilir.

S.d.-in üç modeli fərqləndirilir: liberal, mühafizəkar və sosial-demokratik. S.d. liberal modeldə (Avstraliya, Böyük Britaniya, Kanada, İsveçrə, ABŞ və Yaponiyada) kortəbii bazar qüvvələrindən müdafiə dərəcəsi zəifdir, məşğulluğun təminatları yoxdur, lakin yoxsulların sosial müdafiəsi mövcuddur; sosial ehtiyacları yönəldilmiş şəxsi təsisatların xüsusi çəkisi yüksəkdir; sosial yardım sistemi ünvanlı istiqamətə malik deyil; bölüşdürülən ehtiyatların xüsusi çəkisi orta səviyyədədir.

Mühafizəkar model üçün (Belçika, İrlandiya, İtaliya, Niderland və AFR-də) kortəbii bazar qüvvələrindən orta müdafiə dərəcəsi, məşğulluq təminatlarının iqtisadiyyatın vəziyyətindən asılılığı, sosial hüququn təsiri, sosial ehtiyacları yönəldilmiş şəxsi təsisatların orta xüsusi çəkisi; sosial yardımın ünvanlı yönümü, bölüşdürülmüş ehtiyatların orta xüsusi çəkisi seçiyəvidir.

Sosial-demokratik modelə (Danimarka, Norveç, İsveç) kortəbii bazar qüvvələrindən yüksək müdafiə dərəcəsi, məşğulluq təminatı, sosial hüququn qüvvədə olması, sosial ehtiyacları yönəldilmiş şəxsi təsisatların xüsusi çəkisinin aşağı olması; sosial yardım sisteminin ünvanlı olmaması; bölüşdürülmüş resursların böyük xüsusi çəkisi seçiyəvidir.

S.d. statusu rəsmi olaraq Almaniya, İspaniya, Fransa, Rusiya və s. ölkələrin konstitusiyalarında təsbit olunmuşdur. Belə ki, RF Konstitusiyasında (1993)

Sosial hakimiyyət

elan olunmuşdur ki, "RF – sosial dövlətdir, onun siyasəti insanın ləyaqətli həyatını və azad inkişafını təmin edən şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir". Bu ümumi müddəadan Rusiya dövlətinin aşağıdakı konstitusiyası vəzifələri irəli gəlir: a) insanların ömək və sağlamlığını mühafizə etmək; ömək haqqının minimal həcmi təmin etmək; b) ailəyə, anaya, ataya və uşağa, əlillərə və yaşlı vətəndaşlara dövlət müdafiəsini təmin etmək; c) sosial xidmət sistemini inkişaf etdirmək; ç) dövlət pensiyalarını, müavinətləri və sosial müdafiənin digər təminatlarını vermək.

Sosial hakimiyyət – sosial statusun yüksəldilməsi, yaxud aşağı salınması, vəzifələrin, müxtəlif güzəşt və imtiyazların, xidməti iyerarxiyada yerin verilməsi yolu ilə insanların tabe edilməsi.

Sosial təsisat – insanların birgə fəaliyyətinin dayanıqlı təşkilat forması. Cəmiyyət – sosial institutların iqtisadi, siyasi, hüquqi, mənəvi və s. münasibətlərinin mürəkkəb kompleksidir. Əsas sosial institutlara – mülkiyyət, ailə, elm, təhsil və s. daxildir.

Sosialist internasional – sosialist və sosial – demokrat partiyalarının beynəlxalq birliyi. Əsası 1951-ci ildə qoyulmuşdur. Özündə 70-dən artıq partiya və təşkilatı birləşdirir.

Sosializm (fr. *socialisme* lat. *socialis* ictimai) – sosial bərabərliyin və sosial ədalətin bərqərar olduğu cəmiyyət yaratmağı özünün məqsədi elan edən

Sosializm

təlim. S. ideyasının kökləri çox qədim zamanlara gedib çıxır. Lakin az-çox sistemli şəkildə S. ideyaları utopistlər – T.Mor, T.Kampanella və F.Baböfün, sonralar isə Sen-Simon, Furiye və Ouenin əsərlərində şərh edilmişdir. Əsas ideya bərabər, ədalətli, xoşbəxt, istismarsız cəmiyyət qurmaqdır. K.Marks və F.Engels sosializm təliminin nəzəri əsaslarını hazırladılar. Əsas ideyalar bunlardır: burjua cəmiyyətinin inkişafı zəruri surətdə onun S. cəmiyyəti ilə əvəz olunması şəraitini hazırlayır; bu əvəzlənmənin əsasını sinfi istismar və bu zəmində baş verən sinfi mübarizə təşkil edir; sinfi mübarizə zəruri olaraq sosial inqilabla nəticələnməli və proletar diktaturası qurulacaq; S. məhsuldar qüvvələrin yüksək inkişaf etdiyi ölkələrdə qələbə çala bilər və öz növbəsində kapitalizmədən daha yüksək məhsuldar qüvvələr yaradacaqdır; S. ümumi sosial ədalət cəmiyyəti olacaqdır; S.-də ictimai şüur yüksək inkişaf etmiş olacaqdır, cəmiyyətdəki neqativ hadisələr dərk edərək onu dəf etməyə hazır olacaqdır. V.Lenin sosialist ideologiyasına bir sıra məntiqə sığmayan əlavələr etmişdir: proletar diktaturası zor aleti olmaqla, burjua sinfini əzməli, "burjua dövlət maşını sındırmaqdır". S. geridə qalmış ayrıca bir ölkədə də qalib gələ bilər. Kapitalist inkişaf mərhələsini keçmədən də feodalizmədən S.-ə keçmək olar və s. Bu gün S. ideologiyası ictimai şüura təsir gücünü itirib və onun bütün transformasiyaları (Mao Tsedun, Tito, Petroviç və b.) hələlik heç bir nəticə vermir.

Sosiallaşma

Sosiallaşma – cəmiyyətdə uğurlu fəaliyyət üçün vacib olan mədəni normaların və sosial rolların fərd tərəfindən mənimsənilməsi prosesi. S. həmçinin cəmiyyətin mövcudluğunu və onun mədəniyyətinin nəsilə-nəslə ötürülməsini mümkün edir. S. prosesində mədəniyyətə qoşulma proseslərinin köməyi ilə insan sosial təbiəti ("insanlaşır") və sosial həyatda iştirak etmə qabiliyyəti əldə edir. Sosial sistemə fərdin inteqrasiyasını təsvir edən, daha inkişaf etmiş sosial nəzəriyyə T.Parsons tərəfindən təklif olunmuşdur. T.Parsonsa görə fərdin əhəmiyyətli simalarla (məsələn, uşaqlıqda ata, ana simaları ilə, yeniyetmə yaşında liderin siması ilə və s.) identifikasiyası əsasında qəbul olunmuş normaların internalizasiya olunması (mənimsəməsi) yolu ilə baş verir. Internalizasiya prosesində sosial normalar fərd üçün daxili olur, xarici sanksiyalar daxili nəzarət ilə əvəz olunur. S. prosesi bütün ömür boyu davam edir, çünki insan bütün həyatı boyu çoxlu sosial rolları qavrayır. O, müxtəlif mərhələlərə bölünür – başlanğıc (uşağın, əsasən ailədə sosiallaşması), orta (məktəbdə təhsil alması) və həlledici (yeni rolları – ər, valideyn, baba və s. qavrayan, yaşlı insanın sosiallaşması). Bundan əlavə ilkin S.-ni qeyd edirlər ki, bu yaxın, formal olmayan əhatə ilə həyata keçir, xüsusilə də ailə (həmçinin qohumlar, dostlar, müəllimlər, həkimlər və s.). Nəhayət, ikinci S., nisbətən formal, institutlaşmış səviyyədə həyata keçir. Bu səviyyədə S.-nin agentləri məktəb, ali məktəb, KİV və s. olur.

Sosial mobillik

S. – fərdlərin fəal rol oynadıqları ictimai prosesdir. Bu proses zamanı həm şəxsiyyət, həm də cəmiyyət qarşılıqlı olaraq zənginləşir.

Sosiallaşma agentləri – sosiallaşma həyata keçirən sosial təsisatlar (ümumtəhsil müəssisələri, partiyalar, ictimai təşkilatlar, kütləvi informasiya vasitələri və s.).

Sosial maraqlar – real səbəblər nəticəsində ayrı-ayrı sosial qrupların (kollektivlərin) ictimai-siyasi həyatda mövcud olan fərqli vəziyyəti və rolu. Demokratik siyasi sistemin və onun institutlarının qarşısında duran başlıca vəzifə – bütün sosial qrupların, o cümlədən etnik və digər azlıqların maraqlarını tənzimləməkdən və yeni siyasi və digər prioritetləri müəyyənləşdirəndən ibarətdir.

Sosial mobillik (lat. *societas* cəmiyyət və *mobilis* hərəkətli) – fərdlərin və sosial qrupların sosial stratifikasiya sistemində yerdəyişməsi. S.m. anlayışı və onunla bağlı problemlərin tədqiq edilməsi rus mənşəli amerikalı alim Pitirim Sorokinin adı ilə bağlıdır. Cəmiyyətdə status iyerarxiyası ilə baş verən yerdəyişmə aşağıdan yuxarıya və yuxarıdan aşağıya ola bilər. Fərdi S.m. ayrı-ayrı fərdlərin sosial yerdəyişmələri, qrup S.m.-i isə cəmiyyətin sosial strukturunun dəyişməsi və bunlar inqilablar, sosial islahatlar və digər proseslərlə əlaqədar baş verir. Nəsilərarası və nəsilərdaxili S.m. mövcuddur. Nəsilərarası S.m. dedikdə, ata ilə oğul arasında, insanın anadan olduğu ailənin

sosial statusu ilə həyat tərzində əldə edilmiş status arasında fərqlər nəzərdə tutulur. Ömür boyu insanın karyerasında baş vermiş ucalma və enmə arasında fərqlər isə nəsilərdəxili S.m. kimi səciyyələndirilir. Müasir sosiologiyada S.m.-in kəmiyyətə ölçülməsi üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Bu üsullara mobilliyin indekslərinin ölçülməsi, mobilliyin cinsi, təhsil, milli və bu kimi digər göstəricilərlə əlaqəsi əmsallarının müəyyən edilməsi və s. aiddir. Bu üsullar cəmiyyətin sosial strukturunun öyrənilməsi üçün müxtəlif ölkələrdə sosial göstəricilərin müqayisə olunması üçün əsas elmi vasitələrdən biridir. Müxtəlif növ cəmiyyətlər S.m.-in xarakteri və səviyyəsinə görə fərqlənirlər. S.m. üçün məhdud imkanlara malik olan cəmiyyətləri "qapalı" cəmiyyətlər adlandırırlar. Məsələn kimi Hindistanda nəzəri cəhətdən S.m.-i qeyri-mümkün edən kasta quruluşunu göstərmək olar. Bütövlükdə, "ənənəvi" cəmiyyətlər adətən qapalı olur.

Müvafiq olaraq açıq cəmiyyətlərdə adətən yüksək səviyyəli və mürəkkəb xarakterli S.m. müşahidə olunur. Məsələn kimi müasir sənaye cəmiyyətini göstərmək olar. Müasir postsosial cəmiyyətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda, yüksək səviyyəli S.m. müşahidə olunur və bu proses yüksək sürətlə inkişaf etməkdə davam edir.

Sosial siyasət – cəmiyyətdə vətəndaşların, sosial qrup və birliklərin tələbatlarını nəzərə alaraq, onlar üçün yaşayış şəraiti yaratmaq sahəsində dövlətin konkret fəaliyyəti. S.s. dövlətin ən geniş

fəaliyyət sahəsi olub, cəmiyyətin bütün təbəqələrini, bütün əhalini əhatə edir. S.s. dövlətin digər sahələrdəki fəaliyyətində də bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapır. Müasir şəraitdə S.s. bir növ dövlətin bütünlükdə siyasətinin səmərəliliyini, humanist xarakterini müəyyənləşdirən barometr kimi çıxış edir.

Sosial struktur – bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən birliklərin məcmusu və birliklər arasındakı münasibətlər.

Sosial təbəqə – ümumi sosial statusa, rəqabət və digər ümumi göstəricilərə malik olan fərdlərin birliyi. Sınıfın və ya sinfin hansısa hissəsinin bütün göstəricilərinə malik olmayan, lakin bu təbəqələrin daxili strukturunu çərçivəsində bəzi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan aralıq və keçici ictimai qrupa S.t. deyilir. Marksizm sinif anlayışını cəmiyyətin sosial strukturunun əsas elementi hesab edir və S.t.-ni bu strukturun ikinci dərəcəli ünsürü kimi qəbul edir. Buna əks olaraq, qeyri-marksist sosiologiyanın nümayəndələri S.t.-ni sosial strukturun əsas tərkib hissəsi sayır, sinifləri isə bu təbəqələrin tərkib hissəsi hesab edir.

Fərdlər və sosial qruplar yuxarıdan aşağıya kimi gəlir, təhsil, hakimiyyət strukturunda vəziyyət və professional nüfuzla görə üfqi S.t.-lər üzrə yerləşirlər. Belə bölgü cəmiyyətin sosial cəhətdən qeyri-bərabər olduğunu, onun təbəqələşməsinə, fərdlərin və sosial qrupların qeyri-bərabər səviyyədə olmasını göstərir.

Sosium (lat. *sosium* ümumi, birgə) – həyat fəaliyyətində özünəməxsus mədəniyyətə və adət-ənənələrə malik olan böyük sosial birlik. Onun ən yüksək forması – bütöv sosial sistemə malik olan cəmiyyətdir.

Sovetlər – sovet tipli dövlətlərdə dövlətin siyasi təməli və hakimiyyət orqanı. Rusiyada XX əsrin əvvəllərində proletariatin əvvəlcə öz iqtisadi, sonra isə siyasi hüquqları uğrunda apardığı mübarizələri təşkil etmək məqsədilə yerli hakimiyyət orqanı kimi meydana gəlmişlər. İlk öncə S. fəhlə, əsgər və kəndli deputatlarının yığınağı olmuşdur ki, bununla da o özünün ictimai-sinfi xarakterini üzə çıxarmışdır. 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra S. hakimiyyətin daimi orqanlarına çevrilmiş, bütün ölkə ərazisində proletariət diktaturasının orqanı olmuşdur. SSRİ-nin 1936-cı il konstitusiyasına əsasən S.-in adı dəyişdirilib zəhmətkeşlərin, 1977-ci il konstitusiyasına əsasən xalq deputatları S. adlandırılmışdır. Bununla da onun ictimai təməlinə baş vermiş keyfiyyət dəyişiklikləri nəzərə çatdırılmışdır. S. hakimiyyətin bölünməsi prinsipini inkar edərək, eyni zamanda, həm qanunvericilik, həm icra, həm də nəzarət hakimiyyətini həyata keçirirdi. S. imperativ mandat prinsipinə uyğun olaraq qeyri-professional əsasda yaradılmışdır. RF-nin konstitusiyasına uyğun olaraq aparılan islahatlar nəticəsində 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq S. bütün səviyyələrdə praktiki olaraq öz fəaliyyətini dayandırdı.

Sovet respublikası – respublika idarə formasının xüsusi növü. S.r. aşağıdakı siyasi-hüquqi əlamətlərlə səciyyələnir: 1) xüsusi nümayəndəlik orqanlarını – qeyri-pəşəkarlıq əsasında fəaliyyət göstərən sovetləri təşkil edən vahid dövlət hakimiyyəti orqanları sisteminin olması; 2) dövlət orqanları və yerli özünüidarə orqanları arasında fərqlərin ("yerli özünüidarəetmə" anlayışı kimi) olmaması; 3) hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinin tanınmaması: sovetlər həm nümayəndəlik (qanunverici), həm də icraedici (birbaşa, yaxud özünün icraedici – sərəncamverici orqanları – icraiyyə komitələri və s. vasitəsilə) hakimiyyətləri həyata keçirirlər; bütün dövlət orqanları müvafiq sovetlərin nəzarəti altındadır və onlar qarşısında hesabat verir; 4) sovetlərin deputatları öz seçiciləri qarşısında formal şəkildə məsuliyyət daşıyır (məsələn, onların tapşırıqları ilə bağlıdır və "seçicilərin etimadını itirdikdə" geri çağırılabilir).

Soyuq müharibə – bu termin II Dünya müharibəsindən sonra ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri ilə SSRİ və "sosialist düşürgəsi"ne daxil olan ölkələr arasında qarşıdurmanı əks etdirən anlayışdır. S.m.-nin başlanma tarixi 5 mart 1946-cı il hesab edilir. O vaxt U.Çörçill Fultonda (ABŞ) özünün Sovet İttifaqına qarşı məlum nitqini söyləmişdir. S. m. nəticəsində beynəlxalq aləmdə gərginlik daha da artdı, Yeni Dünya müharibəsinin başlanması ehtimalı gücləndi. S.m. XX əsrin 40-cı illərinin 2-ci yarısından başlayaraq 80-ci illərin ortalarına kimi davam etmişdir.

Spic

Spic (ing. *speech* tənənli siyasi nitq) – süfrə başında söylənən qısa təbrik nitqi.

Spicrayter (nitq yazan) – dövlətin birinci şəxsinə nitq hazırlayan məmur.

Spiker (ing. *speaker* natiq) – ABŞ-da və Böyük Britaniyada, Yaponiyada və digər ölkələrdə parlamentin aşağı palatasının sədri. S. formal olaraq palata, faktiki olaraq çoxluğu təmsil edən partiya tərəfindən seçilir. S. palatanın iclaslarına rəhbərlik edir. Onun vəsiyyətilə palata dövlət başçısı ilə əlaqə saxlayır.

Sponsor (ing. *sponsor*) – hər hansı bir tədbirin keçirilməsini, obyektin tikilməsini, xarici səfərləri və s. maliyyələşdirən şəxs və ya təşkilat.

Spontan (lat. *spontaneus* öz-özünə əmələ gələn) – kənar təsirlərdən, amillərdən deyil, daxili səbəblərdən törəyən hadisə, fenomen və i.a.

Stadiya (yun. *stadion* mərhələ) – nəyinsə inkişafı və yeni bir pilləyə qalxması, tərəqqinin yeni səhifəsi.

Staqnasiya (lat. *staqnum* axmaz su) – iqtisadiyyatda, istehsalatda, ticarətdə, ictimai həyatda və s. sahələrdə durğunluq.

Status (lat. *status* vəziyyət) – mövqə, dövlət sistemində (iyerarxiyada) şəxsin yeri, mövqeyi, vəziyyəti.

Statut (lat. *statutum* nizamnamə) – 1) idarə və onun vəziyyəti; 2) bəzi dövlətlərdə qanunvericilik aktı (Böyük

Struktur funksionalizm

Britaniya, ABŞ); 3) hansısa ordenlə təlif olunma qaydası.

Status yerdəyişməsi nəzəriyyəsi – obyektiv sosial-iqtisadi vəziyyətin dəyişmədiyi, lakin aşağı sınıfların statusunun qalxdığı bir şəraitdə sosial qrupların siyasələşməsinə izah edən konsepsiya (R.Darendof, S. Lipsen və b.). Məsələn, status yerdəyişməsi (ənənəvi nüfuzlu sosial qrupların statusunun enməsi) müharibələrarası dövrdə Mərkəzi Avropada *faşizmin* güclənməsinə gətirib çıxardı. Statusların belə dəyişməsi bir çox hallarda sosial, siyasi və etnik azlıqlara qarşı bir növ xəbərdarlıq signalı olur.

Storting (norr. *Storting* böyük şura) – Norveçin ikipalatalı parlamenti.

Struktur funksionalizm – sistemli obyektlərin və birinci növbədə sosial sistemlərin tədqiqi metodu. İctimai həyatın müxtəlif formalarının struktur funksional təhlili sosial sistemlərdə struktur ünsürlərin və onların bir-birinə münasibətdə oynadığı rolun tədqiqi əsasında qurulur. Bu metod görkəmli amerikalı sosioloqlar Parsons və Mertonun adı ilə bağlıdır. S.f. metoduna görə hər bir mürəkkəb sistemin təhlilinin əsasında struktur (dəyərlər sistemi, sosial normalar, toplumların növləri, bu toplumların iştirakçılarının rolu) və funksional (özünü mühafizə, inteqrasiya, məqsədə nail olunması, adaptasiya) kateqoriyaları arasındakı fərq durur. S.f. sistem üçün yaxşı və pis nəticəsi olan funksiyaları ayırır. Onları funksiya və disfunksiya adlandırılır. Öz növbəsində funksiyalar və disfunk-

Substansiya

siyalar aşkar və gizli (latent) olur. Sosial funksionalizm hər bir mürəkkəb sosial sistemdə olan və onun fəaliyyətini əsaslandıran hər növ funksiyaları sistemin sosial-funksional modeli (paradiqması) kimi təsvir edir. S.f. cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb proseslərin təhlilində sistemli yanaşdığına görə bu proseslərin öyrənilməsində və onların inkişaf istiqamətlərinin mümkün qədər dəqiq müəyyən edilməsində əvəzədiməz rol oynayır.

Substansiya (lat. *substantia*) – bütün əşya və hadisələrin ilk əsasını, mahiyyətini, məğzini ifadə edən fəlsəfi anlayış.

Subyekt (lat. *subjektus*) – 1) xarici aləmi (obyekt) dərk edən və öz əməli fəaliyyətində, işində ona təsir edən şəxs; 2) müəyyən hüquq və vəzifələri olan şəxs və ya təşkilat; 3) məntiqdə: haqqında bəhs olunan, mühakimə yürüdülməyən şey.

Subyektiv – subyektə, şəxsə aid olan, onunla bağlı olan, ondan asılı olan.

Subyektivizm – 1) maddi aləmin obyektiv varlığını inkar edən idealist fəl-

Sülhsevərlik

səfi cərəyan; 2) subyektivlik, bir şeyə məhdud subyektiv münasibət.

Sufraqizm (ing. *suffrage* səsvermə hüququ) – seçkilərdə kişilərlə bərabər seçki hüququ qazanmaq uğrunda beynəlxalq qadın hərəkatı. S. XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəlmişdir.

Suveren (fr. *souverain*) – beynəlxalq hüquqda: ali hakimiyyəti təmsil edən, öz dövlətinin daxili və xarici işlərində tamamilə müstəqil olan, başqa dövlətin hakimiyyətindən asılı olmayan.

Suverenlik – 1) müstəqillik, öz dövlətində hökmran olmaq; 2) hakimiyyət hüququ.

Sülhsevərlik – 1) cəmiyyətdə maksimal münasibət vəziyyətin yaradılması məqsədini özündə əks etdirən şəxsiyyətin sosial-psixoloji mövqeyi; S. özünün ən mükəmməl formasını pasifizm ideologiyasında tapmışdır; 2) xarici siyasət sahəsində ayrı-ayrı dövlətlərin, eləcə də dövlət və siyasət xadimlərinin əsas məqsədi mövcud beynəlxalq münasibətləri sülh yolu ilə həll etməkdən ibarətdir.

Şəxsiyyət – fərdi səciyyələndirən sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərin davamlı sistemi. Ş. insanların sosiallaşması, fəaliyyət və ünsiyyət vasitəsilə sosial münasibətlər sistemində qoşulmasının məhsuludur. Bir sistem olaraq o, insanın şüuru, davranışı və fəaliyyətinin fərdi xüsusiyyətlərində əks olunur. Ş. üçün öz davranışının motivlərini anlaması, öz hərəkətinə haqq qazanırmağa yönəlmiş düşüncə və iradənin olması, fərdi imkanlarını reallaşdırmağa çalışması səciyyəvidir. Ş. – sosial fenomenin gerçəkliyinin təcəssümüdür. O, sosial münasibətlərdə və hərəkətlərdə reallaşdırır. Ş.-in sosial keyfiyyətləri özünü onun hərəkətlərində, əməlinə, başqa insanlara münasibətində özünü büruzə verir. İnsanın daxili aləmindən, ruhi və əxlaqi (həm müsbət, həm də mənfi) keyfiyyətlərindən xəbər verir. Bu neinki Ş.-in sosial keyfiyyətlərinin obyektiv dərk edilməsi imkanını yaradır, həm də onlara məqsədyönlü təsir etməyə imkan verir. Eyni zamanda ictimai münasibətlərin xarakterindən, fərdin bilik səviyyəsindən və iradəsindən asılı olaraq, Ş. ətrafa az və ya çox dərəcədə təsir etmək imkanları qazanır və sosial münasibətlərin aktiv subyekti kimi çıxış edir.

Şəxsiyyətə pərəstisi – siyasi və ya dini hakimiyyət iyerarxiyasında ali mövqeyə malik şəxsin təriflənərək göylərə qaldırılması, bəzən hətta ilahiləşdirilməsi.

rimləsi; liderin rol və funksiyalarının maksimum dərəcədə qiymətləndirilməsi. Ş.p.-ə adətən totalitar və avtoritar rejimlərdə rast gəlmək olur.

Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO) – beynəlxalq siyasi və hərbi təşkilat. Şimali Atlantika Müqaviləsi 1949-cu ilin aprelində Vaşinqtonda imzalanmışdır. Müqavilənin özünü 5-ci maddə təşkil edir. Bu maddə iştirakçı dövlətlərdən hər hansı biri hücumə məruz qaldığı təqdirdə ona hərbi yardım edilməsini nəzərdə tutur. Hazırda 26 ölkə (ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, AFR, İtaliya, Hollandiya, Belçika, Lüksemburq, Fransa, İspaniya, Portuqaliya, Yunanıstan, Türkiyə, Danimarka, Norveç, İslandiya, Polşa, Macarıstan, Çexiya, Litva, Latviya, Estoniya, Bolqarıstan, Rumıniya, Sloveniya və Slovakiya) NATO-nun üzvüdür və təşkilat hərbi-siyasi sahədə onların qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edir.

İttifaqın ən yüksək siyasi pilləsi NATO-nun struktur quruluşunun “mülki” bölümünü müvəffəqiyyətlə tamamlayan Şimali Atlantik Şurasıdır. Şuranın sessiyaları ildə 2 dəfə olmaq şərti ilə xarici işlər nazirləri (bəzən müdafiə nazirləri də onlara qatıla bilər), bəzi hallarda isə hətta dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində keçirilir. Şura NATO-nun fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirir, ittifaqın mənafeələrinə toxunan vacib beynəlxalq siyasi məsələlər üzrə məsləhətləşmələr aparaq və onun fəaliyyətinin praktik məsələləri üzrə vacib qərarlar qəbul edir. NATO-nun siyasi aparatına baş katiblik

rəhbərlik edir. O, tanınmış Avropa siyasətçiləri arasından 2-4 illiyinə təyin olunur. 2004-cü ildən bu vəzifəni Hollandiyanın keçmiş xarici işlər naziri Yaap de Hopp Sxeffer icra edir.

İttifaqın hərbi strukturuna gəlincə, onun özünü birləşmiş komandanlıq qurumu təşkil edir. Komandanlıq üzv dövlətlərin silahlı qüvvələrinin ortaq fəaliyyətini təmin edir, silahlı münaqişə zamanı kollektiv müdafiədə onların inkişafını hazırlayır. Ənənəyə görə, NATO-nun birləşmiş komandanlığına amerikalı general başçılıq edir. NATO-nun hərbi təşkilatına onlarca müxtəlif qurum – komandanlıqlar, komitələr, agentliklər və s. daxildir. Üzv dövlətlərin silahlı qüvvələri milli idarə altında qalır və NATO-nun sərəncamına ancaq müharibə zamanı keçir. Lakin bəzi hərbi hissələr sülh dövründə belə birləşmiş komandanlığın sərəncamındadır.

“Soyuq müharibə”-nin sona çatması ilə Şərqi-Qərbi xətti üzrə genişmiqyaslı hərbi toqquşma təhlükəsi faktik olaraq gündəlikdən düşmüşdür. NATO yeni şərtlərə uyğunlaşmaq və yeni şəraitdə öz rolunu yenidən dərk etmək kimi ciddi məsələlərlə qarşılaşmışdır. Hərçənd onun müasir rolu haqqındakı fikirlər tərəddüd yaratmır. Yeni o, kollektiv əsasda təhlükəsizliyi təmin etməyə qadir dünyada ən effektiv hərbi-siyasi qurumdur. Brüssel sammitindən (1994) sonra ittifaqın siyasi rolunu artırmaq məqsədi ilə və “Sülh naminə

tərəfdaşlıq” proqramına əsasən, NATO-ya daxil olmayan bütün Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq fəal şəkildə inkişaf etdirmək kursu götürülmüşdür. Əməkdaşlıq istiqamətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir: hərbi planlaşdırmanın və hərbi xərclərin şəffaflığının təmin edilməsi, silahlı qüvvələr üzərində mülki nəzarətin gücləndirilməsi, sülhməramlı, xilasetmə və humanitar əməliyyatlarda istifadə etmək məqsədi ilə ortaq birliklərin planlaşdırılması, onların təlimlərinin və hazırlıqlarının gerçəkləşdirilməsi. Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla bir çox ölkələr bu proqram çərçivəsində NATO ilə əməkdaşlıq münasibətləri qurmuşdur.

Şovinizm – millətçiliyin ifrat forması. Ş. milli müstəsnalıq ideyasına əsaslanır və bu ideologiyanın səciyyəvi cəhəti – hansısa bir millətin digərlərindən üstünlüyünü göstərməyə çalışmasıdır (məs., pangermanizm, panslavizm).

Ştat (alm. *staat* dövlət) – Amerikanın federativ dövlətlərində dövlət-ərazi vahidi (ABŞ, Meksika, Braziliya və s.).

Şüar (alm. *losung*) – əsas ideyanı, tələbi, prinsipi, vəzifəni özündə əks etdirən çağırış. Ş. – siyasi təbliğat və təşviqatın ən geniş yayılmış formalarından biridir.

T

Texnokratiya (yun. *techno* peşə, ustalıq + *kratos* hakimiyyət) – texnokratik idarəetmə prinsiplərini praktiki surətdə həyata keçirən insanların hakimiyyəti. “Ən vacib biliklərə və vərdislərə malik olan insanlar (“sənayeçilər”) cəmiyyəti daha səmərəli idarə edə bilər” ideyası sosialist – utopist A.Scen-Simona məxsusdur. Bu ideya XX əsrin 60-cı illərində C.Qelbreyt tərəfindən yenidən meydana gətirildi və onun da əsasında cəmiyyətdə texniki səmərəliliyin üstünlüyü ideyası durdu. Onun fikrincə, kollektiv elmi-texniki idrakın daşıyıcısı olan texnostruktur müasir cəmiyyətdə hakim elitiyə çevrilmişdir. Lakin siyasətin demokratikləşməsi və humanistləşməsi texnokratların hakimiyyətini şübhə altına aldı, onun məhdudluğunu və hətta bəşəriyyət üçün ziyanlı olduğunu göstərdi.

Teokratiya (yun. *teos* Allah + *kratos* hakimiyyət) – ali dövlət hakimiyyətinin ya ruhanilər, ya da kilsə başçısı tərəfindən həyata keçirilən idarəetmə forması (T.-ya Səudiyyə Ərəbistanını, İran İslam Respublikasını, Vatikanı misal göstərmək olar).

Teologiya – dini – şəriətin həqiqiliyinin və onun insan üçün vacibliyinin sistemli şəkildə təsviri.

Termin (lat. *terminus* sərhəd, hədd) – anlayış; hər hansı bir anlayışı bildirən söz.

Terrorçu erməni təşkilatları

Terrorçu erməni təşkilatları – ermənilər “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədi ilə xeyli terrorçu təşkilat yaratmışlar. Hazırda bu təşkilatların sayı 100-ü ötmüşdür. İlk belə təşkilatlardan biri XIX əsrin axırlarında yaranmışdır. “Qnçak” adlanan bu təşkilat cəmi 45 il yaşamışdır. Bu gün də öz fəaliyyətini dünyanın müxtəlif dövlətlərində davam etdirən, terrorizmlə məşğul olan “Daşnaksütyun” təşkilatı isə 1890-cı ildə yaradılmışdır. Onun proqramında və nizamnaməsində qeyd olunur ki, o bütün siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün terrorizmə əsaslanacaqdır. Bu terrorçu təşkilat Türkiyə və Azərbaycanda böyük qırğınlar törətmiş, torpaqlarımızın ələ keçirilməsi üçün dünya miqyasında geniş təbliğat aparmış, hazırda da aparmaqdadır. Ermənilər bütün dünyada terrorçu kimi tanınırlar, çünki XX əsrdə yaradılmış erməni terror təşkilatları dünyanın müxtəlif şəhər və dövlətlərində türk səfirliklərini və onların ailə üzvlərini eyni gündə, eyni saatda, hətta eyni dəqiqədə terror yolu ilə məhv etmişlər.

“ASALA” təşkilatı 1975-ci ildə yaradılmışdır. Onun mənzil qərarı Livanın Beyrut şəhərində yerləşir. Bu təşkilatın Suriyada böyük təlim-məşq bazası vardır. Təşkilatın əsas məqsədi “Böyük Ermənistan” yaratmaq uğrunda mübarizə aparmaqdır. Bu məqsədlə də Türkiyə və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı terror həyata keçirir.

Digər terrorçu erməni təşkilatlarından biri olan “ASOA” (Erməni gizli azadlıq ordusu) 1975-ci ildə Beyrut şəhərində yaradılmışdır. Hazırda fəaliyyət

Terrorçu erməni təşkilatları

göstərən ən böyük terrorçu erməni təşkilatıdır. Bu təşkilatın mənzil qərarı Qarabağ Dəməşq şəhəridir. Yalnız 6 il ərzində bu təşkilatın üzvləri 19 türk diplomatını qətlə yetirmişdir. Təşkilatın 10000-dən artıq üzvü vardır. Onların böyük əksəriyyəti Suriyanın Fələstin bazalarında və Kiprin yunan hissəsində yerləşən hərbi bazalarda məşq keçirlər.

“Erməni soyqırımının qisasçıları” adlı təşkilat 1973-cü ildə yaradılmışdır. Onun həyata keçirdiyi terror aktları nəticəsində 1980-82-ci illərdə Avstriyada, Danimarkada və Portuqaliyada türk diplomatları öldürülmüşlər.

“Erməni İttifaqı” adlanan terrorçu təşkilat 1988-ci ildə Moskva şəhərində yaradılıb. Bu təşkilatın “ASALA” təşkilatı ilə sıx əlaqəsi var. O, “ASALA”-nın terrorçu üzvlərini saxta sənədlərlə və pul ilə təmin edir ki, onlar keçmiş SSRİ ərazisində rahat hərəkət edə bilsinlər. Bunun nəticəsində həmin terrorçular Qarabağ ərazisinə silah daşımış, müzdlü döyüşçülər götürmüşlər.

Erməni terrorçu təşkilatlarından “AOD” (Erməni azadlıq hərəkatı), “AOF” (Erməni azadlıq cəbhəsi), “Gənc ermənilər İttifaqı”, “9 iyun qrupu”, “Orli qrupu”, “İsveçrə qrupu”, “Demokratik cəbhə”, “Yeni erməni müqaviməti” və başqa terrorçu təşkilatlar böyük fəallıq göstərirlər. Türkiyədə, Azərbaycanda və keçmiş SSRİ-ə ərazisində terror aktları həyata keçirirlər.

Son vaxtlar ermənilər Naxçıvanı ələ keçirmək məqsədi ilə 10-dan çox terror təşkilatı yaratmışdır. Bu təşkilatın üzvləri təbliğat aparmaqdan başqa, həm də müxtəlif ölkələrdə terror yolu

Terrorizm

ilə ictimaiyyətin diqqətini öz məqsədlərinə doğru yönəldirlər. Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən hadisələrlə əlaqədar ermənilər Bakı şəhərində, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, Gürcüstanda, Rusiyada bir çox terror aktları həyata keçirmişlər: məs., Bakıda 106 №-li avtobusun, metro stansiyasının, Tbilisi-Bakı avtobusunun, Qarabağda Qarakend üzərində 20 noyabr tarixində vertolyotun, Rostovda Bakı-Moskva qatarnın partladılması və s. terrorçuluq aktları erməni terror təşkilatlarının fəaliyyətinin nəticəsidir.

Erməni terroru təkcə Azərbaycan və türk xalqları üçün yox, bütün bəşəriyyət üçün təhlükədir.

Terrorizm (lat. *terror* qorxu, dəhşət) – zorakılıq ideologiyası və praktikası, siyasi məqsədlərə çatmaq niyyəti ilə qətlə yetirmə, girov götürmə, təxribat və s. kimi qəddar metodlardan istifadə edilməsi. Terrorçular öz antibəşəri məqsədlərinə nail olmaq üçün siyasi zorakılığın xüsusi qəddar forma və vasitələrini həyata keçirirlər. Terrorun siyasəti və taktikası mövcuddur. T. tarixdə kübar və kilsə həyatında siyasi-mübarizə vasitəsi kimi kifayət qədər geniş istifadə olunmuşdur. Cəmiyyət və dövlətin ictimai və siyasi inkişafının keçid mərhələsində xüsusilə terror tətbiq olunmuşdur.

Müasir şəraitdə postsosialist ölkələrinin inkişafı ilə bağlı dünya siyasətində T. xeyli dərəcədə yayılmışdır. Onun formaları, həyata keçirilmə üsulları modernləşdirilir; terrorçuluq fəaliyyəti çoxcəhətli, antibəşəri olur. Məsələn, Rusiyada

Təbii hüquqlar

qadınları, uşaqları, qocaları girov saxlamaq, təyyarə qaçırmaq, ayrı-ayrı siyasi xadimlərə münasibətdə qüvvə təbii etmək faktları və təhdid etmək hadisələri olmuşdur. Fərdi terror dan başqa müxtəlif şəkildə həyata keçirilən kollektiv terror, etnik terror mövcuddur.

Terrorçuluq fəaliyyətinin mərhələləri getdikcə daha mürəkkəb ağılaşdırılmaz olur, terror vasitələri və terrorçuluq məqsədi arasında keyfi ziddiyyət yaranır.

T. siyasəti iflasa uğrayır, lakin buna baxmayaraq, yenə də qan axır, günahsız insanlar azab çəkirlər. Onların miqdarı getdikcə artır. Buna görə də həm dövlətdaxili, həm də dövlətlərarası vasitələrlə T.-lə müxtəlif şəkildə mübarizə aparmaq dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifədir.

Təbii hüquqlar – dövlət və hüquq nəzəriyyəsində və insan hüquqlarının müdafiəsi təcrübəsində işlənilən anlayış. Konkret dövlətin qanunvericilik qaydasında qəbul edib, etməməsindən asılı olmayaraq, insanın özünə xas olan, onun təbiətindən irəli gələn ayrılmaz hüquqi prinsiplər, qaydalar və dəyərlərin cəmini ifadə edir. İnsanın T.h.-i konsepsiyasının əsas müddələri bundan ibarətdir ki, hüquq və azadlıqlar heç kəs tərəfindən bəxş edilməmişdir. İnsan öz hüquqlarına görə nə sakral hakimiyyətə, nə də dünyəvi hakimiyyətə borclu deyil. Bu hüquqlar insana ona görə verilir ki, o insandır və bunlar onun təbiətinə xasdır və onların hər hansı bir yazılı hüquqi tərtibata ehtiyacı yoxdur. Məhz bu səbəbdən də onları T.h. adlandırırlar. Onlar obyektiv olaraq

Təvəzüz

mövcuddur və bu hüquqların daşıyıcısı olan hər hansı konkret insandan da asılı deyil. Bu gün bir çox insan hüquqları kimi T.h. da beynəlxalq sənədlərdə və BMT üzvü olan dövlətlərin qanunvericiliyində öz əksini tapmış və mənəvi-etik normadan pozitiv hüquq kateqoriyasına çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası da beynəlxalq hüquq ənənələrinə uyğun olaraq elan edir ki, hər bir şəxsni doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları vardır. Bu sadəcə Konstitusiyaya nə isə yeni bir maddənin gətirilməsi faktı deyildir. Onun arxasında bütünlükdə ictimai-siyasi fikrin radikal surətdə dəyişilməsi, bir dünya-görüşü sistemindən başqa bir dünya-görüşü sistemə keçilməsi, müstəqil Azərbaycanın qabaqcıl dünyanın dəyərlər sistemini mənimsəməsi, dövlətin hüquqi doktrinasının yeni əsaslar üzərinə keçirilməsidir.

“Təbii” kvota – seçki kvotası növlərindən biri. Dairə üzrə verilmiş səsələrin ümumi sayını həmin dairədən seçilən deputatların sayına bölməklə hesablanır.

Təvəzüz – suverenliyə, ərazi toxunulmazlığına və ya digər dövlətlərin siyasi müstəqilliyinə qarşı hər hansı bir dövlətin silah gücü təbii etməsi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsi ilə bir araya sığdır (təvəzüzün müəyyən olunması BMT-nin Baş Assambleyasının 14 dekabr 1974-cü il tarixli qətnaməsində qəbul edilmişdir). T. bəşəriyyətin sülh və təhlükəsizliyinə qarşı ən ağır beynəlxalq cinayət hesab olunur.

Təkpərtiyah sistem

Silahlı basqın T.-ün ən kobud və təhlükəli formasıdır. T. iqtisadi, ideoloji, informasiya, psixoloji müdaxilə formasında da təzahür edə bilər. Birbaşa və dolaylı T. fərqləndirilir. Birbaşa T. bilavasitə müdaxilə şəklində həyata keçirilir. Dolaylı T. təvəzüzkar dövlətə kömək etməklə həyata keçirilir (məs., silah verilməsi, qoşunun keçməsi üçün ərazi verilməsi, strateji və kəşfiyyat məlumatlarının ötürülməsi, hərbi müşavirlərin və könüllərin və s. göndərilməsi).

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə T. və zor təbiiqinin qadağan olunması prinsipi öz təsdiqini tapmışdır. Beynəlxalq hüquqda T.-ə görə həm dövlət səviyyəsində (beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət və təvəzüzkar dövlətin suverenliyinin müvəqqəti olaraq məhdudlaşdırılması), həm də fərdi səviyyədə (T. başlanması aidiyyəti olan fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti) məsuliyyət nəzərdə tutulur.

Təkpərtiyah sistem – totalitar və avtoritar rejimlərə xas olan sistem. Belə sistemlərdə fəaliyyət göstərən partiyalardan biri siyasi qərarlar qəbul etmək imkanına malik olur. Hazırda T.S. Kubada, Çində, Vyetnamda, Laosda, Malavida mövcuddur. T.s.-də başqa bir partiyanın nominal halda olmasına da icazə verilir. Bu sistemdə dövlət partiyasının total ideoloji və təşkilati nəzarəti həyata keçirilir. Belə sistem 1989-1990-cı illərə qədər əksər Şərqi Avropa ölkələrində mövcud idi.

Təkrar seçkilər – təyin edilən seçki dairəsi üzrə ilkin seçkilər baş tutma-

Təsiretmə agentı

dıqda, etibarsız sayıldığı halda keçirilən seçkilər. RF-də T.s. ilkin seçkilərin keçirilməsindən dörd ay sonra və ya seçkilərin etibarsız hesab olunduğu gündən üç aydan gec olmayaraq keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinin 172-ci maddəsinə əsasən: “...Nəzərdə tutulan əsaslarla seçkilər müvafiq seçki dairəsi üzrə etibarsız sayılarsa və bu Məcəllənin 171.4-cü maddəsinə əsasən seçkilərin yekunları təsdiq edilməzse, Mərkəzi Seçki Komissiyası bu Məcəllə ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada T.s. keçirir”.

Təqlidi modernləşmə – modernləşmənin növlərindən biri. Uyğunsuzluğu, ahəngdar olmaması ilə səciyyəli və özündə aşağıdakı üç ziddiyyətli komponenti birləşdirir: 1) ictimai həyatın bəzi sahələrində müasirliyin əlamətlərini; 2) bir çox sahələrdə modernləşməyədək mövcud olan ənənələri; 3) müasir Qərb realitətlərinə xas olan zahirəvi dəbi.

Tənəzzül – daha yüksək inkişaf formalarından geridə qalma, pislə doğru dəyişiklik.

Tərəqqi – aşağıdan yuxarıya, irəliləyən doğru hərəkət, yaxşıya doğru dəyişiklik.

Təsiretmə agentı – vəzifəli şəxs (yaxud ictimai etimada və nüfuza malik olan şəxs) 1) xarici dövlətin siyasi məqsədlərinin həyata keçirilməsi üzrə müntəzəm fəaliyyət göstərən (həmin dövlətin məxfi xidmət orqanlarının formal əməkdaşı olmayan vəzifəli şəxs.

Təsisedici məclis

yaxud ictimai etimad və nüfuzu olan şəxs); 2) hansısa partiyanın, yaxud təşkilatın həmin strukturlara aid olmayan mühitdə siyasətini həyata keçirən ictimai xadim.

Təsisedici məclis – konstitusiyayı işləyib hazırlamaq və ya qəbul etmək (bəzən fəaliyyətdə olan konstitusiyaya dəyişiklik etmək) məqsədilə seçilmiş ali dövlət orqanı. Konstitusiyanın qəbul olunması üçün mövcud olan üsullardan ən demokratik olanı T.m. hesab olunur. Bu üsuldən ilk dəfə ABŞ-da (Filadelfiya Konventi, 1787) və Fransada (Təsisedici Məclis, 1791) istifadə olunmuşdur. T.m. İkinci Dünya müharibəsindən sonra faşizm rejimindən və istilasından xilas olmuş Fransa, AFR, İtaliya, Portuqaliya) həmçinin müstəmləkə asılılığından qurtarmış (Hindistan, Pakistan, Nigeriya, Qana) ölkələrdə geniş istifadə olunmuşdur. XX əsrin son onilliklərində T.m. çərçivəsində Bolqarıstanın, Rumıniyanın, Braziliyanın və digər ölkələrin konstitusiyaları hazırlanaraq qəbul edilmişdir.

Təsnifat – məfhum və predmetlərin sistemli şəkildə bölünməsi və qaydaya salınması.

Təşəbbüs – yeni ideya və ya fəaliyyət formalarının irəli sürülməsi ilə bağlı sosial fəallıq tipi.

Təbiiqə politologiya – politologiyanın tərkib hissəsi və eyni zamanda spesifik tədqiqat sahəsi. T.p.-ni tədqiqatın nəzəri modellərinin, metodoloji prin-

Tiran

sipləri, metodları və prosedurlarının, həmçinin təcrübədə tətbiqinə, real siyasi səmərənin əldə olunmasına yönələn politoloji texnologiyaların, konkret proqramlar və tövsiyələrin məcmusu kimi təsvir etmək olar.

T.p. siyasi hadisələrin əsas subyektlərini, onların iyerarxiyasını, sinif və sınıfdaxili qurumları, partiyaları, kütləni və siyasi auditoriyasını, sosial, etnik və dini qrupları, siyasi hadisə iştirakçılarının qərarların qəbul olunması və onların reallaşmasında rolunu tədqiq edir. Politologiyanın tətbiqi sahələrinə dövlət idarəçiliyi, partiya strategiyası və taktikası, situasiyanın siyasi analizi konsepsiyalarını aid etmək olar. Xüsusən, indiki vaxtda siyasi texnologiyalar nəzəriyyəsi olduqca aktualdır (siyasi qərarların işlənilməsi və qəbul olunması, referendumun, seçki kampaniyasının keçirilməsi texnologiyaları və s.).

Təzyiq qrupları – dövlət orqanlarının bu və ya digər konkret qərarları qəbul etməsinə kömək edən və ya ona mane olan təşkilatları təmsil edən müxtəlif maraq qrupları (bax: Lobbizm).

Timokratiya – Aristotelin irəli sürdüyü dövlət forması. T.-da mülkiyyətinin həcmindən asılı olaraq vətəndaşlara siyasi hüquqlar verirlər; oliqarxiyanın xüsusi forması.

Tiran (yun. *tyrannos*) – 1) Qədim Yunanıstanda və orta əsrlərdə İtaliyanın şəhər – dövlətlərində təkbaşına hökmdar; 2) fəaliyyətinin əsasını özbaşınalıq və güc təşkil edən hökmdar.

Tiranlıq

Tiranlıq (yun. *tyrannia*) – 1) Qədim Yunanıstanda tiranın təkbaşına hökmdarlığı; 2) orta əsrlərdə İtaliyanın bəzi şəhər-dövlətlərində siyasi quruluş forması; 3) qəddar, zalım, despotik idarəçilik.

Tolerantlıq (lat. *tolerantia* dözümlülük) – siyasi plüralizmin prinsiplərindən biri. Azərbaycan dilinə “dözümlülük” termini ilə gətirilmiş T. anlayışı sosial, siyasi, mədəni, dini, etnik müxtəlifliyə hörmətlə yanaşmaq, onlara münasibətdə qərəzsiz, iltifatlı, dözümlü olmağı nəzərdə tutur. YUNESKO Baş Konfransının XXVIII sessiyasında (16.11.1995) qəbul edilmiş “Dözümlülük prinsipləri haqqında Bəyannamə”də T. dünyanın zəngin, rəngarəng mədəniyyətlərinin və insan fəaliyyətinin özünəməxsusluğunu, öz fərdiliyi və orijinallığını ifadə etmək və özünü təsdiq formalarını reallıq tərkibində qəbul etmək, onlara hörmətlə yanaşmaq kimi səciyyəvləndirilir. T. sadəcə güzəştçilik, mərhəmətli olmaq və ya başqalarının mənfəət hərəketlərinə göz yummaq, dini, irqi xurafata güzəştə getmək kimi başa düşünülməməlidir. O hər şeydən əvvəl irqi, dini, mədəni, dil fərqlərindən, sosial və siyasi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, insan hüquq və azadlıqlarının fəal müdafiə olunması, plüralizmin, demokratiyanın bərqərar olmasına və qanunun təntənəsinə kömək etmək vasitəsidir. T. sülhə nail olmaq, sülh mədəniyyətini formalaşdırmaq vasitəsidir. BMT 1995-ci ili T. ili elan etmiş, “İnsan hüquqları təhsili onilliyi” elan etdiyi 1995–2004-cü illər ərzində T. sahəsində geniş maarifçilik işi aparılmasına nail olmuşdur.

Totalitarizm

Müxtəlif etnoslara, dini konfessiyalara mənsub insanların yaşadığı bir ölkə olan Azərbaycan zəngin T. ənənələrinə malikdir. Bu ənənələr dövlət səviyyəsində tədqiq olunur, dəstəklənir və yeni keyfiyyətlərlə zənginləşir.

Tori (ing. *Tory*) – XVII əsrin 70-ci illərində İngiltərədə meydana gəlmiş siyasi qruplaşma. Onun bazasında XIX əsrin 60-cı illərində Böyük Britaniyanın Konservatorlar Partiyası formalaşmışdır. İndinin özündə də konservatorlar adı həyatda belə adlanırlar.

Total (fr. *total*, lat. *totalis* bütün, tam) – tam, hər şeyi əhatə edən.

Totalitarizm – bu siyasi rejimə dövlət ictimai həyatın bütün sahələrində nəzarəti öz əlində cəmləşdirməyə cəhd edir.

T. diktaturanın növlərindən biridir. T. terminini siyasi leksikona 1925-ci ildə öz hərəkətini və rejimini xarakterizə etmək üçün İtaliya faşistlərinin lideri B. Mussolini gətirmişdir. Sovet İttifaqında təşəkkül tapmış rejimi səciyyələndirmək üçün 1929-cu ildə “Tayms” qəzeti də bu anlayışı işlətməmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra faşist Almaniyasında, SSRİ-də və “sosializmin qələbə çaldığı” ölkələrdə mövcud olan rejimlər belə adlanırlar.

T.-in əsas əlamətləri X.Arendtin “Totalitarizmin mənbələri” (1951), R.Aronun “Demokratiya və totalitarizm” (1956), K.Fridrix və Z.Bzejnskinin “Totalitar diktatura və avtokratiya” (1956) əsərlərində göstərilmişdir.

Totalitarizm

K.Fridrixlə Z.Bzejnskinin fikirləri T.-in klassik əlamətləri sayılır: 1) özündən əvvəlki qanun-qaydanı inkar edən və vətəndaşları yeni cəmiyyət qurmağa səfərbər edən rəsmi ideologiya; 2) oliqarxi əlamətlərlə qurulan, xarizmatik lider tərəfindən idarə olunan bir kütləvi partiyanın hakimiyyət üzərində inhisarı; 3) terrorçu siyasi nəzarət sistemi; 4) bütün kütləvi informasiya vasitələri üzərində partiya nəzarəti; 5) silahlı qüvvələr üzərində hərtərəfli nəzarət; 6) iqtisadiyyat üzərində mərkəzləşmiş nəzarət və iqtisadi fəaliyyəti bürokratik idarəetmə sistemi. T.-in başqa diktaturalardan əsas fərqi ondadır ki, o yüksək səviyyədə nizamlama və nəzarətimə bacarığı ilə seçilir, dövlətlə cəmiyyət, eləcə də siyasi və sosial, ictimai və xüsusi olanlar arasındakı bütün hədləri aradan götürür.

T.-in sənayeləşmə, sürətli modernləşmə və s. dövründə cəmiyyətin üzvləşdiyi böhrana onun "reaksiyası", münasibətidir. Belə dövrlərdə cəmiyyət həddindən artıq yüksəlmiş olur: köhnə strukturlar dağılır, insanda pərişanlıq və tərkidünyalıq (asketizm) əhval-ruhiyyəsi baş qaldırır. Bu kimi hallar insanların yeni şəraitə uyğunlaşmasını tələb edir. "Kütləvi istehsalın" və "kütləvi insanın" meydana gəldiyi şəraitdə insanların həmrəyliyində ideologiya xüsusi rol oynayır. T.-ə birinci növbədə o ölkələr keçidilər ki, onlarda demokratik strukturlar ya təzəcə yaranırdı, ya da dəyənətli deyildi (Rusiya, AFR, İtaliya, Portuqaliya, İspaniya). T. XX əsrin 20-30-cu illərində Avropa sivilizasiyasının əyalətlərində Asiya despotizmi ilə

Tradisionalizm

radikal ideoloji doktrinaların sintezi nəticəsində meydana gəldi. Bu öz əksini sosializm ("Marksizm-Leninizm", "Nasional-Sosializm") ideyasında tapdı.

T. güclü siyasi rejim olsa da, ondakı stabillik tədricən dağılır. Buna başlıca səbəb – onun yeni tələblərə uyğunlaşa, maraqları uzlaşdırma bilməməsidir.

T.-in iki: sağ və sol formaları fərqləndirilir. Birinci – faşist Almaniyasında, ikinci – kommunist ölkələrində mövcud olmuşdur.

Tradisionalizm (lat. *traditio* ötürmə, nəqlətmə) – ölkədə qanunçuluğu və nizam-intizamı təmin edə bilən, tarixi ənənəni və milli ilkinliyi qoruyub saxlayan güclü dövlət və hakimiyyəti müdafiə edən konservativ siyasi şüur forması. T. cəmiyyətin şəxsiyyətdən, dəyişməzin dəyişəndən, ümuminin fərdidən üstün olduğunu bildirir və sosial münasibətlərin möhkəmlənməsinə xidmət edir. T. xarakterik cəhətləri antirasionalizm və antiindividualizmdir. Bütövlükdə T. gələcəyi deyil, keçmiş ideallaşdırır ki, indiki zaman dəyişməz qalsın. Tradisionalistlərin dünyaduyumu utopiya yox, nostalgiyadır. Müasir dövrdə ənənəvi dəyərlərdən imtina onlar tərəfindən bütün neqativ halların səbəbi kimi qiymətləndirilir. T. tərəfdarlarının çıxışlarında insanların şüurunda iz salmış şanlı "keçmiş zamanlara" o dövrlərdə baş vermiş əfsanəvi mifoloji əhvalatların dərkinə çağırış geniş yer tutur. T. qanunu, nizam-intizamı, nüfuzu hər şeydən üstün tutur, hakimiyyəti bütün azadlıqların əsası sayır.

Tranzitologiya

Tranzitologiya (lat. *transitus* keçid, keçmə) – politologiyanın avtoritarizmdən demokratiyaya keçidi öyrənən bölməsi. XX əsrin 70-90-cı illərində diktaturanın müxtəlif formalarından (avtoritarizm və totalitarizmdən) demokratiyaya keçid probleminə maraq sürətlə artdı. Bu Portuqaliyada, İspaniyada, Yunanıstanda, Şərqi Avropada, Rusiyada və digər ölkələrdə baş vermiş və hazırda baş verən hadisələrlə bağlı idi. T.-ya dair həmin tədqiqat işlərində əsas diqqət bu keçidə imkan verən şərtlərə və şəraitlərə yönəldilir, aparıcı qüvvələr, yollar və mərhələlər, eləcə də keçidin müxtəlif modelləri barədə dəyərli fikirlər söylənirdi. T. problemi-

Traybalizm

nin işlənməsinə A.Pşevorski, F.Şmitter, X.Lins, S.Hantinqton və b. böyük təhffələr vermişlər.

Traybalizm (ing. *tribal* tayfa) – Afrika, Okeaniya və digər bölgələrdə ölkə əhalisinin tayfa pərakəndəliyini ifadə edən anlayış. T. təcrübəsi dövlət aparatına kadr seçilməsi zamanı hansısa etnik qrupun nümayəndələrinə üstünlük verilməsi, bununla da digər qrupların nümayəndələrinin etnik ayrı-seçkiliyə məruz qalması deməkdir. T. faktiki olaraq vətəndaşların hüquq bərabərliyini pozur və vətəndaş müharibələrinin alovlanmasına səbəb olur.

U

Uaytxoll – Londonun mərkəzi hissəsində bir neçə hökumət müəssisəsi yerləşən küçə. Məcəzi mənada U. Böyük Britaniya hökuməti anlamını bildirir.

Ultimatum (alm. *ultimatum* ən son) – bir dövlətin digər dövlət qarşısında qoyduğu tələbi göstərilən müddətə yerinə yetirmədikdə ona qarşı edilən təhdid (buna diplomatik münasibətlərin kəsilməsi, güc tətbiqi və s. aiddir).

Ultra (lat. *ultra* həddindən artıq) – ən radikal, ən sol siyasi partiya və hərəkatların iştirakçıları və ya tərəfdarları.

Unifikasiya (lat. *unis* bir + *facere* etmək) – nəyisə bir sistemə, eyni formaya salmaq.

Union (lat. *unio* birlik) – ittifaq, təşkilat.

Unitar dövlət (< lat. *unitas* vahidlik) – tərkibindəki inzibati ərazi vahidlərinin siyasi müstəqilliyi olmayan dövlət quruluşu forması.

U.d.-ə aşağıdakı xüsusiyyətlər xasdır: ölkənin bütün ərazisində qüvvədə olan vahid konstitusiyası; yüksək dövlət hakimiyyəti orqanlarının vahid sistemi, ölkənin bütün ərazisinə şamil edilən yurisdiksiyası; vahid hüquqi sistem; bələdiyyə orqanlarının ümumdövlət hakimiyyət orqanlarına tabe edilməsi.

U.d.-in iki tipi mövcuddur: mərkəzləşdirilməmiş və mərkəzləşdirilmiş. Birinci tipdə, regional orqanlar mərkəzi

orqanlardan asılı olmayaraq formalaşır, ona görə də onlar arasında hüquqi münasibətlər desentralizasiya (mərkəzləşdirilməmiş) əsasları üzərində qurulur (Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya, Yaponiya, İspaniya, İtaliya). İkinci tipə elə U.d. aiddir ki, burada mərkəz (Niderland, Qazaxıstan, Özbəkistan) tərəfindən təyin olunan vəzifəli şəxslərin vasitəsilə regional orqanların mərkəzə tabeliyi həyata keçirilir.

Dövlət quruluşunun unitar forması dünyada daha geniş yayılmışdır.

Uniya (lat. *unio* birlik, təşkilat) – dövlətlər ittifaqının, birliyinin növü. U.-nın personal və real növləri mövcuddur. Personal U.-da iki monarxik dövlət bir dövlətin tərkibində birləşir, lakin hər ikisi özünün hakimiyyət və idarəetmə orqanlarını saxlayır. Məsələn, *Millətlər Birliyinin* üzvü olan 51 ölkədən 15-i şəxsi U. münasibəti vəziyyətindədir, yəni Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya krallıqlarına birləşmişlər və özlərinin monarxları yoxdur (Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada, Barbados, Yamayka və b.). İngilis kraliçası eyni zamanda bu ölkələrin hər birinin kraliçasıdır. Lakin həmin ölkələrdə onun funksiyasını əsasən hər bir ölkənin hökuməti tərəfindən naməzədliliyi təqdim olunmuş və kraliça tərəfindən təsdiqlənmiş general-qubernator yerinə yetirir.

Real U. öz dövlət başçısı, öz pul sistemi, birləşmiş ordusu və digər xarici siyasəti həyata keçirən vacib dövlət orqanları olan monarxik dövlətlərin daha sıx birliyidir.

Urbanizasiya (lat. *urbanus* şəhər məxsus, şəhərli) – şəhər və kənd əhalisi nisbətində dəyişməsi, şəhərin sosial münasibətlərinin, strukturlarının, şəhər həyat tərzinin formalaşması. Tarixən U. prosesinin bir neçə mərhələsi və müxtəlif sosial tərkibli formaları olmuşdur. Daha intensiv U. mərhələsi sənayeləşmə, müasir cəmiyyətin formalaşması prosesi ilə əlaqəlidir və müasirləşmə prosesinin əsas hissələrindən birini təşkil edir. Müasir böyük şəhər – Qərbin sənayeləşmə sivilizasiyasının həyata keçirilməsidir. BMT-nin məlumatlarına görə, Qərb sənaye ölkələrində əhalinin 72-85%-ni şəhər əhalisi təşkil edir. U. məşğulluq, həyat tərz, sosial münasibətlər xarakteri strukturlarında prinsiplial dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Yeni sosial-mədəni sistemin formalaşması baş verir. Bu sistemə ənənəvi kiçik kənd icması sistemində qəti ziddir. Ənənəvi kənd icması üçün xarakterik olan qohumluq əlaqələri, bütövlükdə şəxsiyyətə münasibətlər, insana həddindən artıq davranış azadlığı verən formal, özgələşmə münasibətləri ilə əvəz edilir. Şəhərdə əhalinin sıxlığı və müxtəlifliyi əmək bölgüsü üçün yaxşı imkan yaradır. Şəhər tədricən müasir siyasi, təhsil, mədəni təsisatların toplusuna çevrilir.

Qərb ictimai rəyində U. prosesini qiymətləndirən 2 əks mövqe mövcuddur. Birincisi, Monteskюдən başlanan urbanizm konsepsiyasıdır. Bu mövqeyə görə U. insan və cəmiyyət inkişafının ən yüksək zirvəsi kimi qələmə verilir. Digər mövqe Jan-Jak Russodan gələn və şəhər sivilizasiyasını inkar edən antiurbanizm konsepsiyasıdır.

Utilitarizm (lat. *utilitas* xeyir, fayda) – mənaəviyyət meyarından xeyri və faydanı qəbul edən etik nəzəriyyə. U.-in əsasını qoyan İ.Bentan insanların şəxsi maraqlarını təmin etmək məqsədilə "Daha çox insanlara daha çox səadət" – prinsipi ilə bu nəzəriyyənin əsasını qoymuşdur.

Utopiya (yun. *u* yox + *topos* yer, hərfi mənada olmayan yer) – praktikada həyata keçirilməsi mümkün olmayan ideal cəmiyyət quruluşunu təsvir edən nəzəriyyə. K.Mannqeymin fikrincə, U.-nın əsas funksiyası – ictimaiyyətin tənqididir ki, bununla da o analoji funksiyanı yerinə yetirən ideologiyadan fərqlənir. U.-ya ilk nümunə kimi Platonun "Dövlət" əsərini göstərmək olar. U. termini ingilis mütəfəkkiri Tomas Morun (1516) eyni adlı əsərinin adından götürülmüşdür.

Bütün U.-ların ümumi səciyyəvi cəhəti mövcud siyasi quruluşu tənqiddən və siyasi ideali təsvir etməkdən ibarətdir. Bir qayda olaraq hər bir U. hansısa bir sosial qrupun və ya sınıfın maraqlarını əks etdirir. Antik dövrlərdə və İntibah dövründə U. hansısa məlum olmayan bir ölkəyə səfər formasında təsvir olunurdu (Nizami Gəncəvi, T.Mor), uydu rəyində dövlətin təfəssilatı təsviri T.Kampanella, A.A.Boqdanovun və s. əsərlərində, öz dövründə yerinə yetirilməsi mümkün olmayan tələblərdən ibarət siyasi proqramda (C.Uinstenle), siyasi idealin keçməsi olduğunu (F.Bekon) və yaxud yuxuda görüldüyünü (A.N.Radişşev, N.Q.Çernişevski) bildiren əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Utopiya

Utopik ideyalar tarixində ədalət, azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq ideyalarına əsaslanaraq cəmiyyətin sosialist və kommunist prinsiplər əsasında yenidən qurulması layihəsini vermiş utopik sosializm və utopik kommunizm ideyaları xüsusi rol oynamışdır.

Siyasi ədəbiyyatda U.-nın müxtəlif təsnifatı mövcuddur. Onlardan Amerika filosofu L.Memfortun təsnifatı xüsusi maraq doğurur: sosial-sinfi əlamətlərinə

Uzurpasiya

görə – feodal kəndli; məzmununa görə – yaradıcı-qurucu, feminist; formasına görə – bədi, elmi; həyata keçirilmə üsuluna görə – dünyanın yenidən qurulması, ondan qaçmaq.

Uzurpasiya (lat. *usurpatio* mənimsəmə) – güc yolu ilə hakimiyyəti ya ələ keçirmək, ya da əldə saxlamaq. U. dünyanın bütün demokratik ölkələrində ən ağır dövlət cinayəti sayılır.

“Üçüncü dünya” dövlətləri

Ü

“Üçüncü dünya” dövlətləri – nisbətən yaxın zamanlarda siyasi və elmi döviyyəyə daxil olan və dünyada əvvəllər bir qayda olaraq müstəmləkə və ya yarımüstəmləkə olub, siyasi istiqlalyyət qazanmış böyük miqdarda ölkələrin meydana çıxması ilə əlaqədar anlayış. Politologiyada “üçüncü dünya” ölkələrində dövlətin rolu və yeri haqqında məsələyə iki cür yanaşılır. Birincisi ondan ibarətdir ki, keçmiş müstəmləkə cəmiyyətlərinin problemləri müasir sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin inkişafını təkrar edən təkamül yollarında öz optimal həllini tapacaqdır. Belə halda, inkişaf etmiş vətəndaş cəmiyyətinin, hüquqi dövlətin mövcudluğunu, liberal parlament demokratiyasının dövlət hakimiyyəti forması kimi yaşamasını güman edən dövlətin üstün inkişafı Qərb dəyərlər sistemine çevrilir. İkinci yanaşma ənənəvi dəyərlər və hüquqi normalar (birbaşa xalq hakimiyyəti; şəriət normalarına və daha geniş mənada müxtəlif teokratiya normalarına əsaslanan dövlətçilik; absolyutizmin bərpası və qorunub saxlanması və s.) əsasında dövlət quruculuğu sahəsində “üçüncü dünya”nın özünəməxsusluğunu mütləqləşdirir. “Ü.d.”d.-ndə dövlətin mütləqləşməsinin tam qəbul edilməməsinə qeyd edəkən, göstərmək lazımdır ki, ölkələrin digər sosial-iqtisadi şərtlərinin həll olunmasına nisbətən müasir şəraitdə “Ü.d.”d. qarşısında o biri ölkələrdən fərqli vəzifələr durur. “Ü.d.”d.-də

“Üçüncü dünya” dövlətləri

cəmiyyətin seçiyəvi cəhəti kimi zəif inkişaf, yəni iqtisadi inkişafın aşağı səviyyədə olması, sosial strukturda ənənəvilik və iyerarxiq, spesifik sosial-mədəni fon, hüquqi vətəndaş cəmiyyətinin rüseyh halında formaları həmin fərqlərdən biridir. Bütün bunlar dövlətin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Sürətli iqtisadi inkişafın zəruriliyi və yerli sahibkarlığın inkişaf etməməsi dövlətin iqtisadiyyatda rolunun xeyli artmasına gətirib çıxarır. “Ü.d.”d. də ali hakimiyyətin həyata keçirilməsi əksər hallarda paralel ənənəvi strukturların (traybalizm, klan münasibətləri, fundamentalizm və s.) mövcudluğundan çətinlik çəkir. Bu şəraitdə ali hakimiyyət ya ona uyğunlaşmalıdır, ya da onları məhv etməlidir. Həmin fikri hüququn iki tiplərinin mövcudluğu haqqında da demək olar, müasir, dövlət tərəfindən həyata keçirilən bu tiplərin cəmiyyətdə ənənəvi, dərin kökləri vardır.

İqtisadiyyatda dövlətin rolunun həddən artıq böyüdülməsi, ali hakimiyyətin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, paralel hüquqi sistemlərin mövcudluğu, dövlətin bütün öz ərazisində hüququn həyata keçirilməsinin spesifik xüsusiyyətləri, xüsusilə ibtidai mərhələlərdə neobonapartist, avtoritar rejimləri doğurur. Belə şəraitdə ordunun rolu kəskin şəkildə artır. Dövlətin belə forması demokratiyanın istiqamətləndirici, tənzimləyici forması kimi çıxış edir. Hətta xüsusi təsərrüfat kapitalizminin inkişaf etdiyi ölkələrdə (Hindistan, Malayziya, Sinqapur və s.) formalaşan burjua parlamentində demokratiya avtoritarlığın yüksək dərəcəsi ilə səciyyələnir.

Ümumbəşəri dəyərlər

Beləliklə, "üçüncü dünya"da dövlətin təkamül təcrübəsi məlum dərəcədə inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin formalaşmasının eyni təcrübəsini təsdiq edir. Dövlət formalarına və parlament demokratiyasına vaxtdan kənar yanaşma "üçüncü dünya"nın sosial və mədəni reallıqlarını nəzərə almır. "Ü.d."d.-də dövlətin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də müstəmləkə keçmişdən irs qalmış formalar, metodlar, normalardır. Hər bir metropoliya cəmiyyətinin idarə olunmasının təşkilinə aid təkcə ona xas olan metodları doğurmur, həm də azad olmuş ölkələrdə bürokratik strukturları formalaşdırmışdır və indi də formalaşdırır. "Ü.d."d.-də dövlətin sonrakı təkamülü müasir vətəndaş cəmiyyətinin zəif inkişafının aradan qaldırılması və formalaşması ilə xeyli dərəcədə bağlıdır.

Ümumbəşəri dəyərlər – müasir dövrdə bu anlayış altında, birinci növbədə demokratik dəyərlər – qanunun aliliyi, insanın hüquq və azadlıqları başa düşülür. Hər bir xalqın tarixi, milli adət-ənənələri, əsrlər boyu yaratdığı mənəvi və maddi sərvətlər də bu kateqoriyaya aid edilir.

Ümumdünya Müşahidə İnstitutu (*Worldwatch Institute*) – global problemlərin təhlili və onların ictimai marağa cəlb edilməsi məqsədilə yaradılmış müstəqil tədqiqat təşkilatı. 1974-cü ildə yaradılmış ÜMİ az vaxt ərzində böyük nüfuz qazanmış, onun tədqiqatları dünyanın problemlərinin siyasi aspektləri üzrə ən çox istinad edilən işlər olmuşdur.

ÜMİ-nun əməkdaşları öz tədqiqatlarının nəticələrini kifayət qədər yüksək

Üzvi artım konsepsiyası

səviyyədə mütəmadi və daimi şəkildə nəşr etdirməyə müvəffəq olmuşlar. 1984-cü ildən başlayaraq ÜMİ-nun "Dünyanın vəziyyəti" adlı mütəmadi məruzələri çıxır ki, onlar həm dövlət və hökumət başçıların, həm də kütləvi informasiya vasitələrinin ciddi marağına səbəb olur. Bəzi jurnalistlər bu məruzələri dünya ekoloji hərəkatının "Bibliya"sı adlandırırlar. ÜMİ həmçinin müasir dövrün global problemlərinin siyasi təhlilinə həsr olunmuş jurnallar və məcmuələr də nəşr edir.

ÜMİ-n fəaliyyətinin digər mühüm istiqaməti "dayanıqlı cəmiyyət" konsepsiyasının ardıcıl şəkildə işlənilib hazırlanmasıdır. "Dayanıqlı cəmiyyət" dedikdə özünün iqtisadi və sosial sistemini planetin həyat təminatı və təbii ehtiyatlar sisteminin qorunması üçün quran cəmiyyət nəzərdə tutulur. Bu konsepsiyanın əsas müddəaları ÜMİ əməkdaşları tərəfindən dünyanın inkişaf perspektivlərinin tədqiqi məqsədilə istifadə olunur.

ÜMİ global problemlərin vəziyyəti və onların həlli yolları barədə siyasi dairələrin məlumatlandırılmasına və onların kəskinləşməsinə adekvat siyasi reaksiyaya nail olunmasına xüsusi əhəmiyyət verir. ÜMİ ABŞ-ın Vaşinqton şəhərində yerləşir.

Üzvi artım konsepsiyası – global problemlərin həlli məqsədilə beynəlxalq münasibətlərdə siyasi islahatlara dair konsepsiyalardan biri.

Ü.a.k. M.Mesaroviç və E.Pestelin "Bəşəriyyət yol ayrıcında" əsərində təqdim edilmişdir. Bu əsər Roma klubunun ikinci məruzəsi kimi də məşhurdur. Bu konsepsiyanın müəllifləri

Üzvi artım konsepsiyası

belə hesab edirdilər ki, XX əsrin ikinci yarısında insan cəmiyyətinin vəziyyətini "böhran sindromu" səciyyələndirir. Bu sindrom "üzvi artım" mərhələsində olacaq yeni siyasi sistemə keçid üçün həlledici stimulu rolunu oynamaqlıdır. Alimlərin fikrincə, bu vəziyyətdə sis-

Üzvi artım konsepsiyası

tem vahid orqanizm kimi inkişaf edəcək. Bu orqanizmin bütün hissələri özünün müstəsna rolunu oynayır, "tamın" mənafehi naminə "hissənin" sonrakı inkişafını təmin edən ümumi nemətlərdən bu rola uyğun olaraq özünün payına düşəni istifadə edir.

V

Vaxtından əvvəl seçkilər – dövlət hakimiyyəti orqanları deputatlarının, yerli özünüidarəetmə orqanları nümayəndələrinin, habelə əvvəllər seçilmiş vəzifəli şəxslərin səlahiyyətləri vaxtından əvvəl dayandırıldıqda keçirilən seçkilər.

Vatikan (lat. *Vaticano*) – 1) Roma papalarının rəsmi iqamətgahı; 2) Müqəddəs Pyotr kilsəsi, Sikstin kapellalı Apostol sarayının daxili olduğu kompleks binalar; 3) Romanın yerləşdiyi təpələrdən birinin adı; 4) V. 11 fevral 1929-cu il tarixində XI Piy və İtaliya hökuməti arasında konkordatin imzalanması nəticəsində meydana gəlmiş dövlət-şəhərin ərazisi.

Veber Maks (1864–1920) – Qərb sosiologiyasının və politologiyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri. Təsəffüfi deyil ki, onu “burjuaziyanın Marksı” adlandırırlar.

K.Marksın izafi dəyər təliminə və onun ilkin yığılma təliminə qarşı çıxış etmişdir. Belə bir fikri əsaslandırmağa çalışır ki, kapitalizm öz mənşəyi etibarilə protestant dini-etik təfəkkürünə borcludur və təsərrüfatın daha səmərəli tipinə aiddir. V. belə hesab edirdi ki, total bürokratlaşdırma müasir cəmiyyətin labüd tendensiyasıdır və o liderləri kütlələri səfərbər etmək üçün demokratikləşmədə görürdü.

V.-in siyasi fəlsəfəsi hakimiyyət və hökmranlıq etmək anlayışlarına əsaslanır. O, hakimiyyəti öz iradəsini başqa-

sına qəbul etdirmək, hökmranlığı isə inhisarçı hakimiyyət kimi izah edir.

Legitim hökmranlıq etmək problemi V.-in elmi yaradıcılığında ən başlıca yerlərdən birini tutur. Alimin əsaslandığı metodoloji yanaşmalar sonralar bütün siyasi elmin xarakterinə və inkişaf istiqamətinə böyük təsir göstərmişdir.

V. legitim hakimiyyətin üç ideal tipini müəyyən etmişdir: 1) mövcud qaydaların qanuniliyinə inama və hökmranlıq edənlərin ömrü vermək hüququnun qanuniliyinə əsaslanan rəsonal hakimiyyət; 2) ənənələrin müqəddəsliyinə və bu ənənələrin sayəsində hakimiyyəti ələ alanların hökmranlıq etmək haqqının qəbul edilməsinə əsaslanan ənənəvi hakimiyyət; 3) hökmranın və onun hakimiyyətinin fəvqəltəbii müqəddəsliyinə, qəhrəmanlığa, yaxud digər məziyyətlərinə inama əsaslanan xarizmatik hakimiyyət. V. onları hakimiyyətin (hökmranlığın) müvafiq olaraq leqal, ənənəvi və xarizmatik tipi adlandırır.

V. bürokratiya nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasına xeyli töhfə vermişdir. V.-in sosial və siyasi baxışları XX əsrdə sosiologiyanın və politologiyanın inkişafına təsir göstərmişdir, 70-ci illərdə onun nəzəriyyəsinə maraq artmışdır, nəticədə “Veber renessansı” yaranmışdır.

Əsas əsərləri: “Protestant etikası və kapitalizm ruhu” (1904–1905), “Siyaset sənət və peşə kimi” (1919), “Təsərrüfat və cəmiyyət” (1920).

Veçe (< köhnə slav. *vet şura*) – 1) tayfa yığınaqları, alman və slavyan xalqlarında dövlətoqədərki özünüidarəetmə

formasını dövründə ali hakimiyyət orqanı. Avropada dövlətlərin yaranması prosesində V. fəaliyyətlərini praktiki olaraq dayandırmış (heç bir mühüm siyasi rol oynamayıb), yaxud yerini feodal-aristokratiya hakimiyyətinə vermişdir; 2) X–XIV əsrlərdə qədim və orta əsrlər Rusiyasında xalq yığınaqları. Dağılan tayfa qan qohumluğu əlaqələri yeni tip münasibət doğurur ki, onlar da kollektiv qərarların işlənilib hazırlanmasının zamanın sınağından çıxmış üsulunu qoruyub saxlayır.

V. qərarları azlıqda qalan zümərənin xüsusi rəyvermə hüququnu istisna etməklə avtoritar xarakter daşıyır. Rusiyanın şimal torpaqları olan Novqorod və Pskovda V.-nin rolu xüsusi nəzərə çarpırdı.

Novqorod V.-si daha geniş səlahiyyətlərə malik idi: o, qanunların qəbul edilməsi, knyazların dəvət olunması, onlarla müqavilələrin bağlanması və ya onların ləğv edilməsi, posadnik və minbaşının seçilməsi və dəyişməsi, onların knyaz ilə mübahisəsinin ayırd edilməsi; Novqorod arxiyepiskopu vəzifəsinə namizədin seçilməsi; dövlət torpaqlarının kilsə müəssisələrinə və fərdi şəxslərə bağışlanması; xarici siyasətin müəyyən olunması kimi məsələləri həll edirdi.

Siyasi həyatın mürəkkəbləşməsi ilə V. yığınaqlarının strukturu da mürəkkəbləşdi.

XIV əsrdən başlayaraq, knyazların hakimiyyətinin güclənməsi ilə V. əhəmiyyətini itirir və daha çağırılır. Digərlərinə nisbətən Novqorodda (1478-ci ilədək) və Pskovdakı V.-nin (1510) daha uzun ömürlü olmasıdır.

Rus dilində V. anlayışı qəbul olunmuş qərarların demokratikliyi və kolleqiallığının sinonimi kimi götürülür.

Verdikt (ing. *verdict* < lat. *vere dictum* hərflər “düzgün deyilmiş” deməkdir) – mütəhəmin günahkar olması, yaxud günahkar olmamasına aid məsələyə dair məhkəmə prosesində iclasçıların qərarı.

Vesternizatsiya (< ing. *West Qərb*) – həyatın bütün sahələrində Qərb dəyərlərinin təkrarı.

“Vest-minster modeli” – idarəçilikdə parlament sisteminin ən geniş yayılmış adlarından biri. Termin ingilis parlamentinin iqamətgahının adından əmələ gəlmişdir (“Vest-minster abbatlığı”).

Veto (< lat. *veto* qadağan edirəm – 1) müasir dövlətlərdə hər hansı hakimiyyət orqanlarının qərarını dayandıran və ya onun qüvvəyə minməsinə yol verməyən akt. Mütləq və nisbi V.-lər fərqləndirilir. Dövlət başçısının parlament tərəfindən qəbul edilmiş qanunu dayandıрмаq hüququ olduğu halda o, mütləq V., dövlət başçısı qanunun qüvvəyə minməsinə dayandırdıqda o, nisbi V. sayılır. Bu zaman parlamentə ikinci dəfə səs verməklə bu qanunu qəbul etməyə icazə verilir; 2) hər hansı bir qanunun qəbul edilməsinə maneçilik törədən yekdilliyin olmaması (məsələn, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvünün V.-su).

Vətəndaş – 1) dövlətin təbəəsi, müəyyən dövlətə mənsubiyyəti təsdiq-

Vətəndaş cəmiyyəti

ləyən, vətəndaşlığa (bəzən ikili vətəndaşlığa da yol verilir) malik olan insan. Fərd anadan olduğu vaxtdan, yaxud dövlətin ona bu statusu təqdim etməsi nəticəsində vətəndaşlıq alır; 2) dövlətin, siyasi birlik bərabər hüquqlu üzvü kimi özünü dərk edən, onun işlərində fəal və məsuliyyətlə iştirak edən, hökumətə nəzarət etməyi bacaran və öz dövlətinin rifahına qayğı göstərən azad, tam hüquqlu üzvü.

V. termini politologiyada çox vaxt ikinci mənada işlənir.

V. anlayışı tarixdə öz məzmununu dəyişmişdir. Belə ki, antik dövrdə V. siyasi hüquqlara malik olan azad elmlər adlanırdı, onların əksinə isə apatridlər isə vətəndaşlığı olmayan şəxslər idi. Yeni dövrdə bu anlayışın müasir mənası təsdiq olunur.

AR Konstitusiyasına uyğun olaraq AR-nın vətəndaşı 18 yaşdan etibarən öz hüquq və vəzifələrini tam həcmdə müstəqil həyata keçirir.

Vətəndaş cəmiyyəti – sosiallığın siyasətə qarşı qoyulmuş fərdiləşdirilmiş formada mövcudluğunu, cəmiyyətin bütövlükdə müəyyən inkişaf səviyyəsini və yetkinlik dərəcəsinə, onun spesifik tarixi formasını, vəziyyətini nəzərdə tutan anlayışdır. O, sosiallığın tarixi inkişafının nisbi nəticəsi olub şəxsiyyətin ictimai münasibətlərinin tam hamısını açıq-aşkar mənimsəmək imkanını açıq və insanın bilavasitə həyatı tələbatları və maraqlarını təmin etmək sistemidir. Beləliklə, hər bir mövcud anda V.c. anlayışı sosial ideal və cəmiyyətin real vəziyyəti arasında

Vətəndaş hüquqları və azadlıqları

nisbəti göstərməyə imkan verir. V.c.-nin əsas funksiyaları bunlardır: sosial-kompensator və regeneratordirici (təkrar istehsal və tərbiyə), həmrəylik, kommunikativ, bilavasitə həyat təminatı, sosiallaşma, vətəndaş qayda-qanunu, sosial müdafiə və hakimiyyətin özbaşnalığına qarşı təminat. Fərdiləşdirmə, rəqabət və əməkdaşlıq vətəndaş cəmiyyətinin həyat prinsipləridir. Qeyri-siyasi və qeyri-dövlət xarakteri, siyasi dövlətin ziddiyyətliyi və alternativliyi onun başlıca xüsusiyyətləridir. O, tarixi, açıq (baş çatmamış) və etnoregional xarakter daşıyır.

V.c.-nin varlığına üç mövqedən yanaşmaq mümkündür: o ya siyasi sistemin əhatəsi kimi, ya dövlət, ya da bərabər fəaliyyət göstərən ilk iki nöqtəyi-nəzər kimi şərh olunur. Bununla əlaqədar olaraq V.c.-ndə ya siyasətin mövcudluğu, ya da onun alternativ qeyri-siyasi xarakteri təsdiq olunur. Siyasi dövlət və V.c. reflektiv kateqoriya kimi nəzərdən keçirilə bilər, onların ziddiyyətli kolliziyası isə həm birincinin, həm də ikincinin məzmununu açar. Dövlət və V.c. münasibətləri modeli fəaliyyətdə olan siyasi rejimin tipindən asılıdır. Totalitar rejimdə dövlət V.c.-ni məhv edir, avtoritar rejimdə V.c. sisteminin ayrı-ayrı ünsürləri yaranır, demokratik rejim V.c. təsisatlarının inkişafına hər cür şərait yaradır..

Vətəndaş hüquqları və azadlıqları

– dövlətin vətəndaşının konstitusiyahüquqi statusunun əsası, onun cəmiyyətin siyasi, sosial və mədəni həyatında iştirak etmə imkanını. Eyni zamanda

Vətəndaş hüquqları və azadlıqları

insanın əsas hüquq və azadlığı dünya ictimaiyyətinin və beynəlxalq təşkilatların, ilk növbədə BMT-nin xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır.

10 dekabr 1948-ci il tarixində BMT İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsini qəbul və elan etmişdir. Bəyannamədə qeyd olunur ki, "bütün xalqların və bütün dövlətlərin səy göstərərək yerinə yetirmək istədikləri vəzifələr kimi, bu şərtlə ki, hər bir insan və cəmiyyətinin hər bir orqanı daim bu Bəyannaməni nəzərdə tutaraq, maarif və təhsil yolu ilə bu hüquq və azadlıqlara hörmət olunmasına, milli və beynəlxalq mütarəqqi tədbirlərin keçirilməsi yolu ilə təmin olunmasına, onların həm təşkilat üzvləri olan dövlətlərin xalqları, həm də onların tabeliyində olan ərazilərdə yaşayan xalqlar arasında ümumi və səmərəli qəbulu və həyata keçirilməsinə çalışmalıdır.

Bəyannamənin elan etdiyi V.h. və a. sırasında – azadlıq və bərabərlik hüququ, yaşamaq və şəxsi toxunulmazlıq, qul olmaq azadlığı və qeyri-iradi vəziyyətdə daxil olmağa işğəncədən və qəddarcasına mürciətdən, şəxsi və ailə həyatına özbaşına müdaxilədən, hərəkətdə azadlığı, fikir, vicdan və din azadlığı və s. hüquqlar daxildir. Sosial təminat hüququ da olmaq şərtlə əmək, istirahət, normal həyat səviyyəsi, təhsil, cəmiyyətin mədəni həyatında iştirak etmə, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar daxildir; sosial və beynəlxalq qayda hüququnda bütün hüquqlar və əsas azadlıqlar tam həyata keçirilə bilər.

Vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqları hər bir ölkənin konstitusiyasında

Vətəndaşlıq

öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası da həmçinin hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını təsbit etmişdir.

Vətəndaşlıq – şəxsin konkret dövlətlə sabit hüquqi əlaqəsi. Onun hakimiyyəti altında olan şəxslər və dövlət arasında qarşılıqlı münasibət kimi özünü təzahür etdirir; dövlət insanın hüquq və azadlıqlarını tanıyır və təminat verir, onu sərhəddən kənarə müdafiə və himayə edir, öz növbəsində, vətəndaş danışıqsız olaraq dövlətin qanunlarına riayət edir, onun müəyyən etdiyi vəzifələri yerinə yetirir. V. qazanmağın əsas üsulları doğumla və natural qaydalarla bağlıdır. V. qazanmağın iki prinsipini fərqləndirirlər, doğuma görə, "qan hüququ" əsasında, yəni Əfqanıstanda, Danimarkada olduğu kimi valideynlərin milli mənsubiyyətinə görə, yaxud Argentinada, Braziliyada, ABŞ-da olduğu kimi, doğum yerinə – "torpaq hüququ"na görə. Çox vaxt qanunvericilik hər iki prinsipin olmasını nəzərdə tutur. RF-də, eləcə də bir çox federasiyalarda ümumdövlət V. ilə yanaşı, həm də V. federasiya subyektləri kimi mövcud olur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, "Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından doğulmuş şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının vətən-

Vətəndaş müharibəsi

daşı olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdır" (maddə 52).

Vətəndaş müharibəsi – ölkə daxilində siniflər və digər sosial qruplar arasında dövlət hakimiyyəti uğrunda aparılan müxtəlif silahlı mübarizə.

Vətəndaş təşəbbüskarlığı – fərdiləşdirilmiş səviyyədə dərk olunmuş təşəbbüslərin, vətəndaş fəallığının təzahürü. V.t. fəal vətəndaşlıq statusunun təşəkkülünü məqsəd sayır və ictimai prosesin vasitəsi ilə reallaşır ki, bu da V.t.-ni təsisatlandırır, ictimai həyatı xeyli dərəcədə siyasətsizləşdirir, aşağı səhələrdən vətəndaş cəmiyyətinə doğru artır. V.t. həmişə sosial problemlərin original həllini təklif edir, öz qarşısına ictimai münasibətlərin təsisatların əsaslı şəkildə dəyişdirilməsini və yenilərinin yaradılmasını qoyur. Buna görə də o ümumi əks-səda doğurduqda rəsmi orqanlar, dövlət ona razı olmaq xarakterini verir. Bu isə vətəndaş fenomenini kimi təşəbbüskarlığın məhv olması deməkdir. Lakin dövlətin bu cür sanksiyasından sonra vətəndaş təşəbbüskarlığı həyata keçirilir və interpolyasiya statusu qazanır.

Viqi (ing. *Vhig*) – İngiltərə parlamentində XVII əsrin 70-ci illərində formalaşmış siyasi qruplaşma, müasir liberal partiyaların sələfi.

Votum

Vitse-prezident – ABŞ-da, Braziliyada, Hindistanda və digər dövlətlərdə prezidentin daimi müavini. V.p. bir qayda olaraq, prezident seçildiyi müddətə seçilir, parlamentin yuxarı palatasının sədri vəzifəsini tutur. Müəyyən şərait yarandığı zaman (prezident öldükdə, istefaya çıxdıqda və s.) V.p. ya avtomatik olaraq prezident olur (Argentina və ABŞ-da), ya da həmin vəzifəni müvəqqəti olaraq müəyyən müddətə aparır (Hindistanda). RF-da V.p. vəzifəsi 1991-1993-cü illərə qədər mövcud olmuşdur. Azərbaycanda vitse-prezident vəzifəsi yoxdur.

Volyuntarizm (lat. *voluntas* iradə) – 1) iradəni varlığın ali prinsipi kimi nəzərdən keçirən fəlsəfi istiqamət. V. termini ilk dəfə 1883-cü ildə F.Tennis tərəfindən tətbiq edilmişdir; 2) subyektiv iradə və həmin şəxslərin həyata keçirdiyi qərarların müəyyən etdiyi real şərait və imkanlarla hesablaşmayan sosial-siyasi təcrübə.

Votum (lat. *votum* arzu, iradə) – seçki korpusu və ya nümayəndə orqanın səs çoxluğu ilə qəbul etdiyi qərar və ya mülahizə. Məsələn, demokratik dövlətlərdə hökumətə etimad V.-u (yaxud etimadsızlıq) parlament tərəfindən çıxarılır. Etimadsızlıq V.-u çıxarıldığı zaman bir qayda olaraq hökumət, yaxud dövlət xadimi istefaya gedir.

Yakobinçilik

Y

Yakobinçilik – siyasətdə sözün geniş mənasında siyasi hakimiyyəti zəbt edib və onu əldə saxlamaq üçün bütün vasitələrdən (kütləvi terror da daxil olmaqla) istifadə edən radikal inqilabi hərəkat. Bu termin Parisdə yerləşən keçmiş Müqəddəs Yakov kilsəsinin adı ilə bağlıdır. 1789-cu ildə burada Fransa inqilabı iştirakçılarının siyasi klubunun yığınağı keçirilmiş və onlar həmin inqilabın liderlərini (Marat, Robespier, Danton, Şen-Jyst) seçmişlər.

“Yaşılar” – ətraf mühitin korlanmasına qarşı mübarizə aparən və insanla təbiətin qarşılıqlı münasibətlərində daha çox harmoniyanın əldə olunmasına can atan müxtəlif qrupların, cərəyanların, qeyri-hökumət və siyasi təşkilatların ümumi adı. İştirakçıların ümumi emblemi kimi istifadə etdikləri yaşıl rəng təbiətin, yenilənmənin və ümidin simvolu kimi çıxış edir. “Y”. hərəkatında üç istiqamət fərqləndirilir: təbiətin ənənəvi (qeyri-siyasi) mühafizəsi (konservasionizm); ətraf mühitin praqmatik mühafizəsi (envayronmentalizm); siyasi və sosial ekologiya. Envayronmentalistlər müasir ictimai təsisatların cızıqları ənənəvi fəaliyyət çərçivələrini şübhə altına alırlar. Siyasi və sosial ekologiya tərəfdarları isə qərarlaşmış münasibət və modellərin dəyişdirilməsinə can atırlar. “Y”. hərəkatı özünün müasir formasında 1970-ci illərdə meydana çıxmışdır. Bir çox ölkələrdə “Y”.

Yeni Azərbaycan Partiyası

siyasi fəaliyyətdə xüsusi fəallıq göstərirlər. 1979-cu il Avropa Parlamentinə seçkilərdən sonra koalisiya və radikal partiyaların Avropa koordinasiyası yaradılmışdır. 1984-cü ildə isə bu qurum Avropa “Y”.-ının koordinasiya komitəsinə çevrildi. Nəhayət, 1993-cü ilin iyununda “yaşıl” partiyaların Avropa konfederasiyası yarandı. Bura təkcə Qərbi Avropanın deyil, Şərqi Avropa və keçmiş SSRİ dövlətlərindən, o cümlədən Ukrayna, Rusiya və Gürcüstan da ekologistlər daxil oldular. “Y”. hərəkatı bir sıra beynəlxalq təşkilatların yarınmasına da təkan vermişdir. Məsələn, 1971-ci ildə Şimali Amerikada ətraf mühit uğrunda qeyri-zorakı yollarla mübarizə aparən “Qrinpis” meydana çıxmışdır.

Yeni Azərbaycan Partiyası (YAP)

– müasir Azərbaycanda ən nüfuzlu, geniş sosial bazaya malik olan, ölkənin bütün bölgələrində təmsil olunan və desteklənen siyasi partiya. 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində dünya miqyaslı siyasətçi, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin sədrliyi ilə müxalifət partiyası kimi yaradılmışdır. Partiyaya sədrlik etməyə razılığı Heydər Əliyev respublikanın görkəmli ziyalıları – 91-lərin xahişinə cavab olaraq vermişdir. Təsis konfransında Azərbaycandan əksər bölgələrindən təşəbbüs qruplarının 550 nümayəndəsi iştirak etmişdir.

YAP-ın yaradılmasında Heydər Əliyev və bu təşəbbüslə çıxış edən digər şəxslər başqa partiyalardan fərqli olaraq, heç bir hakimiyyətə iddia etmədən

Yeni Azərbaycan Partiyası

Azərbaycanda bütün qüvvələrin birləşdirilməsinə, ölkənin yaranmış ağır vəziyyətdən çıxarılmasına birgə can atırdılar.

YAP-ın təşkilati fəaliyyəti demokratik prinsiplər əsasında qurulur. Üzvlərinin ümumi sayı 250 min nəfərdən çoxdur.

YAP Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində fəaliyyət göstərir. Yeganə partiyadır ki, Azərbaycanın bütün regionlarında özəkləri var. Partiyanın əsasını ərazi prinsipi üzrə yaradılan ilk partiya təşkilatı təşkil edir. İlk partiya təşkilatlarının ümumi sayı 6 minə yaxındır.

Partiyanın rəhbər orqanlarını Qurultay, Siyasi Şura və İdarə Heyəti təşkil edir. Ali orqanı dörd ildən bir çağırılan Qurultaydır. Qurultaylararası dövrdə partiyanın fəaliyyətinə Siyasi Şura rəhbərlik edir. Siyasi Şuranın iclasları arasındakı dövrdə partiyanın fəaliyyətinə İdarə Heyəti rəhbərlik edir. Partiyanın sədri 21 noyabr 1992-ci ildən 2003-cü ilin sonunadək Heydər Əlirza oğlu Əliyev olmuşdur. 2005-ci ilin martından isə partiyanın sədri – onun siyasi varisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyevdir.

YAP yarandığı vaxtdan dinamik inkişaf yolu keçmiş, 1999-cu ilin dekabr ayının 21-də keçirdiyi I Qurultayında özünün yeni Proqramını qəbul etmişdir.

Yeni şəraitdə partiyanın ali məqsədi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutması, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin qurulması, sabit və sosial yönümlü iqtisadiyyatın yaradılması, irqindən, milliyətindən, sosial mənşə-

Yeni Azərbaycan Partiyası

yindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli və etibarlı müdafiəsinin təmin edilməsi, qanunçuluq, möhkəm əmin-amanlıq, ictimai həmrəylik və firavan həyat üzərində qurulmuş vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması və insanların müstəqil dövlətçilik ətrafında birləşməsindən ibarətdir.

Partiyanın əsas ideoloji prinsipləri: müstəqil dövlətçilik; qanunçuluq; azərbaycançılıq; vətəncilik; varislik; yaradıcı təkamül; konstruktiv əməkdaşlıq; vətəndaş həmrəyliyi; sosial ədalət.

YAP-ın yarandığı vaxtdan əvvəlki dövrə sonradan onun sədri, müdrik dövlət xadimi Heydər Əliyevin üzərinə partiya işində başqa yeni böyük məsuliyyət – 1993-cü ildən ölkəyə ağır bir dövrdə rəhbərlik etmək məsuliyyəti düşmüşdür. Ölkə rəhbərliyinə qayıdaraq, 15 iyun 1993-cü il tarixində Heydər Əliyev Azərbaycan parlamentinin sədri, az sonra isə – 3 oktyabr 1993-cü ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir. Məhz ona görə də həmin vaxtdan indiyədək Azərbaycan dövlətinin, hökumətinin həyata keçirdiyi iş və Yeni Azərbaycan Partiyasının fəaliyyəti bir-biri ilə üzvi surətdə vəhdət təşkil edir.

İndiki və yaxın dövr üçün partiyanın fəaliyyətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: 1) Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə layiqli yer tutması, milli təhlükəsizlik və milli maraqların qorunması, Dağlıq Qarabağ üzərində Konstitusiya səlahiyyətlərinin bərpə edilməsi; ordunun güc-

Yeni Azərbaycan Partiyası

ləndirilməsi, ölkənin müdafiə potensialının inkişafı; xarici siyasət və beynəlxalq əlaqələr; 2) daxili siyasət strategiyası: cəmiyyətin siyasi sisteminin inkişaf etdirilməsi; iqtisadi siyasət; sosial siyasət; sosial-mədəni və mənəvi inkişaf.

YAP-ın daxili siyasət strategiyasının əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının təsbit etdiyi bütün hüquq və azadlıqların, hüquqi normaların qorunması, cəmiyyətin sosial-siyasi sisteminin dinamik inkişafının təmin edilməsi, müstəqil dövlətçilik ideyalarının, qanunçuluğun, siyasi plüralizm və demokratik dəyərlərin hərtərəfli müdafiəsi dövlətin və ictimai həyatın idarə olunmasının səmərəli mexanizminin, demokratik siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması dayanır.

Partiya xarici siyasət sahəsində beynəlxalq aləmdə sülh, sosial tərəqqi və xoşməramlı əməkdaşlıq uğrunda mübarizə aparın müvafiq qüvvələrlə sıx əlaqələr qurulmasını, bütün dövlətlərlə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı münasibətlər yaradılmasını, Azərbaycan xalqının möhkəm sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, dinc quruculuqla məşğul olmaq imkanının təmin edilməsini; xarici siyasətin əsas istiqamətlərindən biri kimi ölkəmizin Avropa və Avroatlantik siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik məkanına inteqrasiyasına üstünlük verir. Partiya BMT, ATƏT, NATO, Avropa Şurası, Avropa Birliyi, MDB, İslam Konfransı Təşkilatı, Türkdilli Dövlətlər Birliyi və digər nüfuzlu beynəlxalq, regional təşkilatlarla fəal əməkdaşlığın genişləndirilməsini zəruri hesab edir.

“Yeni institusionalizm” nəzəriyyəsi

YAP-da ötən illər ərzində yeni yanaşmaların, partiya quruculuğunun əvvəlki təcrübəsinin və Qərb ölkələrində partiya hərəkatı təcrübəsinin sintezi, uğurlu vəhdəti baş vermişdir. Partiyanın təbliğ etdiyi azərbaycançılıq ideologiyası ölkə liderlərinin – əvvəlcə Ümummilli lider, dünya miqyasında tanınmış görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin, indi isə onun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu siyasi fəaliyyətinin xalq tərəfindən dəstəklənməsinin mühüm amilidir. Heç də təsadüfi deyildir ki, seçki kampaniyaları zamanı YAP-dan olan namizədləri təkcə partiyanın elektoratu deyil, əhalinin bu partiyanın üzvü olmayan hissəsi də dəstəkləyir.

“Yeni institusionalizm” nəzəriyyəsi

– Amerika politologiyasında yeni istiqamət. 1970-ci illərdə meydana gəlmişdir. Amerika politologiyasının neoinstitusionalizm klassikləri D.Març və D.Olsen özlərinin “Siyasətin təşkilatı əsasının yeni institutlarını açarkən” (1989) əsərində siyasi institutları formal normalarla qeyri-formal oyun qaydalarının qarşılıqlı əlaqəsi nöqtəyindən nəzərdən təhlil edərək göstərirlər ki, insanların birgə (kooperativ) fəaliyyəti cəmiyyətdə stabilliyi, nizam-intizamı təmin edir və nəticədə mürəkkəb təşkilatı münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələr formaları yaradırlar. Bu istiqamət əsas diqqəti – makrosiyasətin strukturuna təsir göstərən sosial-mədəni simvollarına və dəyərlərinə, stereotiplərə və rəqlamentlərə yönəldir. Neoinstitusionalistlər siyasi institutların fəaliyyə-

tinin "möhkəmlənməsinə" xidmət edən iyerarxiyanın təşkilati məsələlərinə, norma və qaydalarına, prosedür və rəqlamentlərinə bir sıra yeniliklər gətirdilər.

YUNESKO – BMT-nin təhsil, elm və mədəniyyət üzrə təşkilatı. 1945-ci ildə BMT çərçivəsində yaradılan və hazırda 180-dən çox üzv dövləti əhatə edən YUNESKO müvafiq sahələr üzrə beynəlxalq münasibətlərin və dövlətlərarası əlaqələrin inkişafına əsaslı təsir edir. Bu təşkilat dünyada savadsızlığın ləğv edilməsini prioritet məsələlərindən biri kimi qiymətləndirir və təhsil, elm, mədəniyyətin inkişafı üçün "Elm, texnologiya və cəmiyyət", "İnsan və biosfera" və s. proqramları həyata keçirir. Təşkilatda tərcümə və informatikaya dair hökumətlərarası proqramlara da geniş yer verilir.

Azərbaycan BMT-nin ixtisaslaşmış qurumu olan YUNESKO-ya 1992-ci ilin iyun ayında qəbul olunmuşdur.

YUNESKO Azərbaycanda təhsil islahatlarının həyata keçirilməsində iştirak etməklə yanaşı təhsil, elm və mədəniyyətlə bağlı bir sıra digər proqramlar üzrə də respublikamızla əməkdaşlığa başlamışdır.

1994-cü il noyabr ayının 18-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və YUNESKO-nun baş direktoru Federika Mayor Azərbaycan Respublikası ilə YUNESKO arasında əməkdaşlıq memorandumu imzaladılar. Memorandumda respublikamıza təhsil, mədəniyyət və digər sahələrdə yardımların göstərilməsi nəzərdə tutulurdu. Burada Azərbaycanın mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və bərpası sahəsində əməkdaşlıq məsələləri də öz əksini tapmışdı.

Azərbaycan YUNESKO əməkdaşlığına dair 1996-cı ilin noyabrında imzalanmış saziş təhsil, elm, mədəniyyət və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın yeni mərhələsinin başlanğıcı idi. Təsəffü deyil ki, məhz bundan sonra Azərbaycanda ali təhsilin TACİS və TEMPUS proqramlarına uyğun şəkildə yenidən qurulmasına dair iki layihə reallaşmağa başladı, 2000-ci il YUNESKO tərəfindən böyük ləpək yolu – TRACEKA ili elan olundu.

2004-cü ilin avqustun 15-də isə Azərbaycanın şifahi xalq ədəbiyyatının və musiqi irsinin qorunub-saxlanması, inkişaf etdirilməsi sahəsindəki yorulmaz səylərinə görə Mehriban xanım Əliyeva YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri adına layiq görüldü.

Z

Ziddiyyət – bir mülahizənin digər, onunla uzlaşmayan mülahizə ilə (rəylə, fikirlə) inkar edilməsini nəzərdə tutan müddəa.

Ziya Göyaly (1876-1924) – türk dünyasının böyük ideoloqlarından biri. Atatürk ona yüksək qiymət verərək demişdir: "Ətimin və sümüyümün atası Əli Rza Əfəndidirsə, fikrimin atası Ziya Göyalydır".

Z.G. 23 mart 1876-cı ildə Diyarbəkrdə anadan olub. O, ilk təhsilini elə bu şəhərdə alıb. Atasını erkən itirib. Əminsinin köməyi sayəsində o təhsilini davam etdirir, ərəb, fars və fransız dillərini öyrənir, Şərqi məşhur filosoflarının yaradıcılığı ilə tanış olur. Xüsusilə islam fəlsəfəsinə və təsəvvüf elminə dərin bələd olur. O, bununla yanaşı Qərb fəlsəfəsinə, elmini də dərinləndirir.

XX əsrin əvvəllərində ideoloji cərəyan kimi türkçülüğü nəzəri cəhətdən əsaslandırıb müstəqil bir cərəyana çevirən Z.G. olmuşdur. Onun fikrincə, türkçülüğün başlanğıcını Rusiyada yaşayan türk ziyalıları qoymuşlar. O, Mirzə Fətəli Axundzadənin adını çəkmiş və Kırmda "Tərcüman" qəzetini buraxan Qaspralı İsmayıl bəyi əsil türk ziyalıları hesab etmişdir. Z.G. onun türkçülükde irəli sürdüyü "dildə, fikirdə və işdə birlik" şüarını yüksək qiymətləndirirdi.

Görkəmli türk nəzəriyyəçisi türkçülüğü türk xalqlarının tərəqqisi yolunda böyük qüvvə hesab edirdi.

XX əsrin əvvəllərində osmançılığa qarşı çıxan türkçülük daxili və xarici düşmənlər qarşısında yalnız qalmış türklərin qurtuluş yolunu işıqlandırmaq üçün meydana çıxmışdı. Bu dövrdə türk dilinin, Türkiyənin sərhədlərindən kənarında yaşayan türk xalqlarının və osmanlılardan öncəki türk tarixinin öyrənilməsində böyük coşğunluq nəzərə çarpırdı.

Çox mürəkkəb tarixi bir şəraitdə türkçülüğün meydana gəlməsini həyat özü dikte etmişdi. Çünki türk milləti başı üzərini almış təhlükədən qurtarmalı idi. Bunun üçün bütün türk xalqını ümumi məfkurə ilə silahlandırmaq lazım idi.

Turançılıq ideyasının Z.G.-dan əvvəl irəli sürülməsinə baxmayaraq, bir qüdrətli nəzəriyyəçi kimi meydana çıxan Z.G. bu məsələdə ardıcıl mövqə tutdu. O, türklərin keçmiş şöhrətini özünə qaytarmaq məqsədilə türkçülər arasında "Turançılıq" fikrini yaymağa başladı. Turançılıq bütün türk xalqlarını bir dövlət halında toplamaq məqsədi güdüdü. 1912-ci ildən türkçülük (turançılıq) "İttihad və tərəqqi" partiyasının siyasətində də özünə möhkəm yer tutdu.

Ancaq Birinci Dünya müharibəsindən sonra Z.G. "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" ideyasını irəli sürdü ki, bu da zamanın ümumi inkişafına tam uyğun gəlirdi. Onun qənaətinə görə, yeni dövrdə türkçülüğün məqsədi turançılıq yox, türk milli kultürünü, türk mənliyini yaratmaqdan ibarət olmalıdır. Bu isə islamçılıq və Qərb mədəniyyəti ilə tamamlana bilərdi. Deməli, hər bir türkün dünyagö-

rüşündə türkün aşağıdakı inancları öz əksini tapmalıdır: "Mən türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Avropa mədəniyyətindənəm".

Z.G.-in əsil türkçülük ideyaları bizə irs qoyub getdiyi "Türkçülüynün əsasları" kitabıdır. O, bu kitabda türkçülüynün mahiyyətini və türkçülüynün proqramını açıqlayır və onların hər biri üzərində ətraflı dayanır.

O, türk millətinin milli şüurunun və milli vicdanının gücləndirilməsinə böyük diqqət yetirməyi tələb edir. Onun qənaətinə görə, türkçülüynü inkişaf etdirmək türk millətini yüksəltmək deməkdir. O, türkçülük məfkuresini 3 dərəcəyə ayırır: 1) Türkiyəçilik; 2) Oğuzçuluq; 3) Turanlıq.

Bu gün bu məfkürədə milli türk dövlətinin qurulması və Türkiyə Respublikası adını alması bu fikri təsdiq edir. Oğuz boyundan olan türk soylarının kültür baxımından birləşməsi də məhz məfkürədən irəli gəlir.

Z.G. millət anlayışına tərif verməyə çalışır. O, dil, din, əxlaq, eyni tərbiyəni görmüş fərdlər toplusunu millət adlandırır. Onu millətin mənəviyyəti daha çox maraqlandırır, bildirir ki, türklər milli ruqlarını, milli kültürünü saxlamaqla tam şəkildə Qərb mədəniyyətinə girə bilərlər.

Z.G. türkçülüynün inkişaf etdirilməsindən narahat olan qüvvələrə qarşı türkçülüynün, türk xarakterinin tərifini müəyyənləşdirir: "...Türkçülük bütün eşqi ilə yalnız öz orijinal kültürünə vurgun olmaqla bərabər, şovinst və fana-

tik deyildir. Avropa mədəniyyətini tam və nizamlı şəkildə almağa girişdiyi kimi, heç bir millətin kültürünə qarşı laqeydliyi və saymazlığı da yoxdur. Əksinə, bütün milli kültürlərə qiymət veririk və hörmət edirik. Hətta bir çox pisliklərinin gördüyümüz (təcavüzünə hədəf olduğumuz) millətlərin belə, siyasi təşkilatlarını sevməməklə bərabər, mədəni və kültürlə bağlı əsərlərinə heyran qalacağıq, müfəkkirlərinə və sənətkarlarına qarşı sayğı ilə davranacağıq".

Atatürkün böyük hörmətlə yanaşdığı və öz mənəvi atası saydığı Z.G. Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk konstitusiyasının hazırlanmasında fəal iştirak etmiş, Türkiyə Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçilmişdi. Ömrü boyu maddi sıxıntılar içində yaşamasına baxmayaraq, o, türkçülüyə xidmət yolundan heç vaxt dönməmiş, nikbin əhval-ruhiyədə türkçülüynün nəzəri əsaslarını yarıdaraq onu gənclər, bütün türklər arasında yaymağa çalışmışdır.

Görkəmli ictimai xadim, türkoloq Əhməd bəy Ağaoglu türkün mənəvi atası hesab olunan bu qüdrətli şəxsiyyət haqqında demişdir: "Heç bir zaman, heç bir vəziyyətdə Ziyanın ruhunu kəddər, ümitsizlik, bezginlik bürüməmişdir. Ən çətin və ən qaranlıq zamanlarda o, daim ətrafına inam və ümid saçmışdır. Balkan müharibəsinin zillətləri, Dünya müharibəsinin fəlakətləri əsnasında, mən onu gələcəyə dərin ümidlərlə bağlı gördüm. Türkün ölməyəcəyinə onun qəddər inanmış bir adama hələ ki, təsadüf etmədim".

Ön söz	5
A	7
B	44
C	65
C	68
D	69
E	94
Ə	108
F	115
G	119
H	122
X	138
İ	144
K	164
Q	177
L	189
M	197
N	227
O	233
Ö	235
P	236
R	259
S	266
Ş	324
T	326
U	334
Ü	337
V	340
Y	345
Z	349

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*
Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Kompyuter səhifələyicisi: *Rəvan Mürsəlov*
Korrektor: *Elnaz Xəlilqızı*

Yığılmağa verilmişdir 12.12.2006. Çapa imzalanmışdır 02.02.2007.
Formatı 60x90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 22. Ofset çap üsulu.
Tirajı 10000. Sifariş 20.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab "CBS-PP" MMC motboosində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.